

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
65 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XVII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XVII ТОРАЙҒЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЁННОЙ 65-ЛЕТИЮ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

ТОМ 2

**ПАВЛОДАР
2025**

ӘОЖ 001
КБЖ 72

Редакция алқасының бас редакторы:

Медетов Н. Ә., ф.-м.ғ.д., «Торайғыров университеті» КеАҚ Басқарма Төрағасы
– Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми жұмыс және зерттеулерді коммерцияландыру жөніндегі Басқарма мүшесі-проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Кельдыбеков М. Б., Исенова Б. К., Абліш Р. М., Сапенова Ж. К.,
Ибраева А. Д., Каверина М. М., Мәжи А. С.

Жауапты хатшы:

Акимбекова Н. Ж., Мукашев О. Е., Жаксалыков Н. Е., Жанар Дәуіт,
Алигожина Д. А., Толокольников Н. И., Акшанова А. М., Абдрахманова А. А.,
Жуманбаева Р. О., Жаябаева Р. Г., Исинова С. О., Кожас Д. А., Поломарчук Б. В.,
Кривец О. А., Бейсенова М.К., Куниязова А.Ж., Бекниязова Д. С., Ахметов Д. А.,
Дубовицкая О. Б., Каменов А. А., Ткачук А. А., Зарипов Р. Ю., Ахмедьянова
Г. К., Мусаханова С. Т., Сарбасов А. К., Шарпатов Т. С., Кайниденов Н. Н.,
Хусаинова А.Б., Баянова А. К., Куанышева Р. С., Исимова Б. Ш.

Т60 Торайғыров университетінің 65 жылдығына арналған «XVII Торайғыров оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары – Павлодар : Торайғыров университеті, 2025

ISBN 978-601-345-700-0 (жалпы)

Т. 2. – 2025. – 499 б.

ISBN 978-601-345-702-4

Торайғыров университетінің 65 жылдығына арналған «XVII Торайғыров оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (17 қазан 2025 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Жаратылыстану ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар, Экономика және құқық, Инженерия, Ауыл шаруашылық ғылымдар, Энергетика, Физика-математикалық және компьютерлік ғылымдары.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-702-4 (Т. 2)
ISBN 978-601-345-700-0 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2025

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
Гуманитарные и социальные науки

Секция 6

**Филологияның өзекті мәселелер
Актуальные проблемы филологии**

**КАК СТРЕМЛЕНИЕ К ИСКЛЮЧИТЕЛЬНОСТИ ВЕДЕТ
К САМОРАЗРУШЕНИЮ ЛИЧНОСТИ?**

АЙТАСОВА Н. Н.

студент, Международная школа Мирас, г. Астана

ТЕМИРЖАНОВА С. Н.

руководитель, Международная школа Мирас, г. Астана

Стремление выделиться среди других и превзойти окружающих – одна из глубинных черт человеческой природы. Оно может выражаться по-разному: от жажды знаний и самореализации до стремления к власти и превосходству. В современном мире эта проблема особенно актуальна: соцсети, постоянная конкуренция и культ успеха подталкивают человека к необходимости быть «особенным». Но где грань между стремлением к развитию и разрушительной жаждой превосходства? И Как стремление к исключительности может привести к саморазрушению личности?

Произведения «Парфюмер История» Патрика Зюскинда и «Преступление и наказание» Фёдора Достоевского раскрыли данную проблему с неожиданной для меня стороны. Герои этих произведений – Гренуй и Раскольников – стремятся выйти за пределы обыденного, но платят за это высокую цену. Стремление к исключительности стало для героев не источником силы, а роковой чертой, ведущей к внутреннему распаду. Но несмотря на схожие стремления их судьбы складываются по-разному: Гренуй, достигнув своей цели, сталкивается с пустотой, а Раскольников, пройдя через страдания, находит путь к искуплению.

В моей работе я хотела бы поразмышлять, как стремление к исключительности повлияло на судьбы героев, какие внутренние и внешние конфликты они пережили и как ценности общества повлияли на их выбор.

Внезапно на него снизошла великая удовлетворенность Не та пьяная удовлетворенность, которую он испытывал тогда, в чреве горы во время своих одиноких оргий, но очень холодная и трезвая

удовлетворенность, какую рождает сознание собственной мощи. Теперь он знал, на что он способен. С помощью самых ничтожных средств он благодаря своему собственному гению имитировал запах человека и сразу же добился такой точности попадания, что даже ребенок дал себя обмануть. Теперь он знал, что способен достичь еще большего. Знал, что сможет улучшить этот запах. Он смог бы создать не только человеческий, но сверхчеловеческий аромат, ангельский аромат, столь неопишимо прекрасный и животительный, что, услышав его, каждый будет околдован и должен будет всем сердцем возлюбить его, Гренуя, носителя этого аромата. Да, он заставит их полюбить себя. Оказавшись в сфере воздействия его аромата, они будут вынуждены не только принять его как себе подобного, но полюбить его до безумия, до самозабвения, он заставит их дрожать от восторга, кричать, рыдать от блаженства, едва почуяв его, Гренуя, они будут опускаться на колени, как под холодным ладаном Бога! Он хотел стать всемогущим богом аромата, каким он был в своих фантазиях, но теперь – в действительном мире и над реальными людьми. И он знал, что это было в его власти. Ибо люди могут закрыть глаза и не видеть величия, ужаса, красоты, и заткнуть уши, и не слышать людей или слов. Но они не могут не поддаться аромату. Ибо аромат – это брат дыхания. С ароматом он войдет в людей, и они не смогут от него защититься, если захотят жить. А аромат проникает в самую глубину, прямо в сердце, и там выносит категорическое суждение о симпатии и презрении, об отвращении и влечении, о любви и ненависти. Кто владеет запахом, тот владеет сердцами людей. Совершенно спокойно сидел Гренуй на скамье и усмехался. Принимая решение покорить людей, он не испытывал эйфорического подъема. В его глазах не было безумного огня, сумасшедшая гримаса не искажала его лица. Он не бешовался. Он был преисполнен такой ясности и веселья, что спрашивал себя: зачем вообще хочет этого. И он сказал себе, что хочет этого потому, что он насквозь пропитан злом. И при этом он усмехался и был очень доволен. Он выглядел вполне невинно, как какой-нибудь человек, который счастлив.

«Парфюмер» Патрика Зюскинда (1985) переносит во Францию XVIII века, эпоху Просвещения, и на фоне культа разума показывает темную сторону человека и общества. Гренуй, рожденный в парижских трущобах и отвергнутый матерью, обречен на одиночество. Зюскинд, тяготеющий к абсурду и гротеску, создаёт

героя, который, стремясь к исключительности ради идеального аромата, переступает все моральные границы и мечтает подчинить мир. Однако, достигнув цели, он осознаёт: даже с таким даром остаётся пустым и ненужным.

В выбранном отрывке из «Парфюмера» раскрывается момент внутреннего триумфа Жана-Батиста Гренуя. Осознавая власть над людьми через запах, он не испытывает радости – лишь острее ощущает глубочайшую отчуждённость, коренящуюся в том, что с рождения он не знал любви и участия. Чуждый миру он показывает, как доведённое до предела стремление к исключительности ведёт к внутреннему разрушению.

Гренуй начинает ощущать свою мощь без эмоций – знак внутреннего перелома. Чтобы подчеркнуть его изменение, автор возвращает к сцене «в чреве горы»: это уже не та «удовлетворённость» его «одиноким оргий».

Так Гренуй всё дальше отстраняется от человеческой сути. Оксюморон «одиноким оргии» подчёркивает парадокс: чувственное излияние без общения, абсолютная самодостаточность и изоляция. Считаю, это не выбор, а следствие отсутствия любви с детства: в его мире не было образа любящей матери, заботливого взрослого, дружеской привязанности – только запахи.

Антитеза «пьяная/трезвая» акцентирует утрату искренних чувств и старт внутреннего распада. Радость которую он находил в запахах заменилась холодным и рациональным удовлетворением. Поводом для начала саморазрушения стало именно осознание собственной исключительности. Метафора «собственная мощь» демонстрирует, как Гренуй впервые признает и принимает своё превосходство.

Отсюда – новая цель: создать сверхчеловеческий аромат, перед которым «они будут опускаться на колени, как под холодным ладаном Бога!». Коленопреклонение – символ смирения и признания превосходства; в контексте Гренуя это не поиск признания, а жажда тотального господства над чувствами и окончательный разрыв с человеческим миром.

Оксюморон «холодный ладан» усиливает дистанцию: ладан – знак очищения и божественного присутствия, но «холодный» делает сакральное бесчеловечным. Гренуя нужен не отклик любви, а механический трепет, вызванный искусственным ароматом: так закрепляется его самообожествление и отчуждение от человеческой

природы. Не зная любви, он не развил эмпатию, подменив её манией превосходства: стремился не просто к власти, а к обожанию.

Всё явственнее мысля себя «над» людьми, зависимыми от чувств, он убеждён: «люди не смогут устоять перед ароматом» – гротескная гипербола, передающая его презрение и ощущение всевластия.

У Зюскинда аромат – не мотив, а инструмент власти. Метафора «аромат – брат дыхания» приравнивает запах к жизни: как дыхание неизбежно, так неизбежно и воздействие. Метафора вторжения («проникает в сердце») переносит неотвратимость в нравственную сферу: центр чувств превращается в зону внешнего управления. Отсюда подавление индивидуальности: вместо своих эмоций навязываются чужие; об этом говорят антитезы «симпатия – презрение», «любовь – ненависть», когда герой играет крайностями, внушая нужные реакции.

В финале Гренуй решает покорять людей – без эйфории и сомнений: «я насковзь пропитан злом». Это ключевое самораскрытие: он видит себя не носителем дара, а олицетворением зла. Автор саркастически показывает, что, взойдя на вершину мастерства, Гренуй сталкивается с пустотой, и его власть теряет смысл.

Для меня история Гренуя – не путь гения, а трагедия лишённого любви: заполняя пустоту совершенством, он остаётся одинок. Отсюда мораль романа: без любви и духовной опоры любое величие теряет смысл.

Все это я сам с собой переспорил, до последней малейшей черты, и все знаю, все! И так надоела, так надоела мне тогда вся эта болтовня! Я все хотел забыть и вновь начать, Соня, и перестать болтать! И неужели ты думаешь, что я как дурак пошел, очертя голову? Я пошел как умник, и это-то меня и сгубило! И неужель ты думаешь, что я не знал, например, хоть того, что если уж начал я себя спрашивать и допрашивать: имею ль я право власть иметь? – то, стало быть, не имею права власть иметь. Или что если задаю вопрос: вошь ли человек? – то, стало быть, уж не вошь человек для меня, а вошь для того, кому этого и в голову не заходит и кто прямо без вопросов идет... Уж если я столько дней промучился: пошел ли бы Наполеон или нет? – так ведь уж ясно чувствовал, что я не Наполеон... Всю, всю муку всей этой болтовни я выдержал, Соня, и всю ее с плеч стряхнуть пожелал: я захотел, Соня, убить без казуистики, убить для себя, для себя одного! Я лгать не хотел в этом даже себе! Не для того, чтобы

матери помочь, я убил – вздор! Не для того я убил, чтобы, получив средства и власть, сделаться благодетелем человечества. Вздор! Я просто убил; для себя убил, для себя одного: а там стал ли бы я чьим-нибудь благодетелем или всю жизнь, как паук, ловил бы всех в паутину и их всех живые соки высасывал, мне, в ту минуту, все равно должно было быть!.. И не деньги, главное, нужны мне были, Соня, когда я убил; не столько деньги нужны были, как другое... Я это все теперь знаю... Пойми меня: может быть, тою же дорогой идя, я уже никогда более не повторил бы убийства. Мне другое надо было узнать, другое толкало меня под руки: мне надо было узнать тогда, и поскорей узнать, вошь ли я, как все, или человек? Смогу ли я переступить или не смогу! Осмелюсь ли нагнуться и взять или нет? Тварь ли я дрожащая или право имею... – Убивать? Убивать-то право имеете? – всплеснула руками Соня. – Э-эх, Соня! – вскрикнул он раздражительно, хотел было что-то ей возразить, но презрительно замолчал. – Не прерывай меня, Соня! Я хотел тебе только одно доказать: что черт-то меня тогда потащил, а уж после того мне объяснил, что не имел я права туда ходить, потому что я такая же точно вошь, как и все! Насмеялся он надо мной, вот я к тебе и пришел теперь! Принимай гостя! Если б я не вошь был, то пришел ли бы я к тебе? Слушай, когда я тогда к старухе ходил, я только попробовать сходил... Так и знай! – И убили! Убили! – Да ведь как убил-то? Разве так убивают? Разве так идут убивать, как я тогда шел! Я тебе когда-нибудь расскажу, как я шел... Разве я старушонку убил? Я себя убил, а не старушонку! Тут так-таки разом и ухлопал себя, навеки!.. А старушонку эту черт убил, а не я... Довольно, довольно, Соня, довольно! Оставь меня, – вскричал он вдруг в судорожной тоске.

А «Преступление и наказание» Фёдора Достоевского (1866) переносит в удушающий Петербург XIX века, где нищета и разложение давят и снаружи, и изнутри. Крошечная тёмная комнатка Родиона символизирует изоляцию и мучительные размышления; нужда и бремя семьи усиливают чувство несправедливости. Видя, как выживают те, кто приспособляется или переступает через других, он утверждает в делении людей на «тварей дрожащих» и «право имеющих». Через образ героя Достоевский исследует природу зла, свободу воли и возможность искупления.

В представленном отрывке раскрывается важнейший этап внутренней эволюции героя: Раскольников переживает

самораскрытие и мучительное осознание ошибки - в монологе в присутствии Сони.

С первых строк видно: герой на грани краха; навязчивый рефрен «всё», «так надоела» высвечивает измождённость от бесконечного самоанализа. Он будто задыхается под тяжестью разума и пытается сбросить мыслительный балласт, приведший к преступлению.

Далее он неосознанно возвращается к мотивам убийства с риторическим вопросом: «И неужели ты думаешь, что я как дурак пошёл, очертя голову?» – подчёркивая, что действовал осознанно, по теории. Но антитеза «Я пошёл как умник, и это-то меня и сгубило!» рушит мнимую уверенность: противопоставление «дурака» и «умника» приводит к признанию ложности самой теории.

Так он выходит на центральную антитезу – «вошь или человек» Градация «Мне надо было узнать тогда, и поскорей узнать, вошь ли я, как все, или человек? Смогу ли я переступить или не смогу! Осмелюсь ли нагнуться и взять или нет?» передаёт нарастающее напряжение перед преступлением. Здесь же синтаксический параллелизм акцентирует жёсткую логику самоиспытания и шаг за шагом превращает сомнение в рациональную проверку границ дозволенного. Для него убийство - не цель, а эксперимент над совестью и границами дозволенного. Слова «переступить», «нагнуться и взять» переводят телесное действие в нравственную категорию: мораль стала препятствием на пути к «исключительности».

Наконец он осознаёт, что не из «право имеющих». Аллюзия на Наполеона выявляет духовную борьбу: «...уж ясно чувствовал, что я не Наполеон...». Переход от мечты о величии к признанию собственной ограниченности становится поворотным шагом к моральному перелому.

Дальше все больше саморазоблачение. Рефрен «для себя убил, для себя одного» признает эгоизм героя в проверка морали.

Эгоизм и разрушение ярко передает образ паука «...как паук, ловил бы всех в паутину и их живые соки высасывал» – путь, где другие превращаются в средство. Ироничное «Принимай гостя!» – горькая насмешка над тем что он пришел. «Если б я не вошь был, то пришел ли бы я к тебе?» – привязанность стало для него признаком, что он не «право имеющий».

Кульминацией саморазоблачения стало признание: «Я себя убил, а не старушонку!». Антитеза выносит приговор не внешнему миру, а собственному «я»: преступление прежде всего

разрушило душу; Эмоциональные восклицания финала («Довольно, довольно, Соня, довольно! Оставь меня!») подчеркивают срыв и окончательный крах героя.

Данный эпизод показал мне: человек способен к духовному возрождению, если в его жизни есть любовь и сострадание. Присутствие Сони, ее любовь и поддержка дали опору, чтобы переступить гордыню и принять ответственность: Это стало возможным потому что герой сохранил человечность: видны живые эмоции – боль, страх, стыд, жалость, мучительная совесть; он страдает и способен к раскаянию. Сохранённая способность чувствовать стала мостом к покаянию и возвращению к человеческому. Этот отрывок убедил меня: имея духовный стержень и поддержку ближнего, человек может искупить вину.

Сопоставляя два отрывка, видно, что Зюскинд представляет исключительность как технологию власти над чувствами, тогда как Достоевский – как моральный эксперимент сознания. у Зюскинда все средства работают на холодную, безэмоциональную исключительность Гренуя – язык и образность выстраивают «механизм» власти, который ведёт героя к пустоте. У Достоевского, напротив, средства тянут в другую сторону: внутренняя речь и напряжённый тон усиливают переживание и раскаяние, открывая путь к человеческому изменению. Иначе говоря, форма у Зюскинда направляет движение к разрыву с чувствами, а у Достоевского – к их обострению и возможному преображению.

Итак, различие художественных средств переходит в различие судеб героев. Мой вывод: стремление к исключительности – опасная грань. Желание выйти за рамки может и не грех, оно может вести к росту – вопрос в цене. Гренуй идёт к «величию», презирая людей, и теряет всё человеческое. Раскольников оступается, но сохраняет способность к покаянию. Зюскинд показывает разрушение души без любви, Достоевский – надежду на спасение. Я поняла что в любом стремлении должна оставаться человечность: без духовной основы путь вверх превращается в путь в пустоту.

ЛИТЕРАТУРА

1 Зюскинд, Патрик. Парфюмер: История одного убийцы. Пер. Элла Венгерова. Азбука, 2025.

2 Достоевский, Фёдор Михайлович. Преступление и наказание. Азбука, 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОЛОГИИ И РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

АЛИЕВА А. А.

преподаватель иностранного языка,

Высший колледж Торайгыров университет, г. Павлодар

АНАТ М. А., ТӨЛЕУХАН С.

Студенты 3 курса специальности менеджмент

Высший колледж Торайгыров университет, г. Павлодар

Филология как наука о языке, литературе и культуре занимает особое место в системе гуманитарных знаний. Она исследует не только структуру и развитие языков, но и особенности их функционирования в обществе, вопросы перевода, межкультурной коммуникации и сохранения национального наследия. В XXI веке филология приобретает особую актуальность, так как мир стремительно глобализируется, а языки становятся важнейшими инструментами интеграции, обмена знаниями и культурного взаимодействия. Особое значение среди современных языков имеет английский, который превратился в международный язык общения, науки, бизнеса и технологий. Рассмотрим наиболее актуальные вопросы филологии сегодня и место английского языка в этом процессе.

1 Филология в эпоху глобализации. Современный мир характеризуется интенсивными контактами между различными народами и культурами. Глобализация ставит перед филологией новые задачи:

- сохранение языкового и культурного разнообразия;
- изучение и описание исчезающих языков;
- разработка методов эффективного межкультурного общения;
- анализ влияния цифровых технологий на развитие языка.

С одной стороны, глобализация способствует распространению международных языков, в первую очередь английского. С другой стороны, она создает угрозу для малых языков, которые постепенно утрачивают носителей. В этой связи филология выполняет важную миссию – фиксировать и сохранять уникальные языковые системы, способствовать их изучению и развитию.

2 Цифровизация и новые методы исследования языка. Современная филология активно использует достижения цифровых технологий. Создаются электронные корпуса текстов, онлайн-

словари, базы данных, автоматизированные системы перевода. Методы компьютерной лингвистики позволяют исследовать язык на новых уровнях, выявлять закономерности его функционирования, анализировать большие массивы текстов.

Важным направлением стало изучение языка в интернете: формирование новых стилей общения (чат-коммуникация, социальные сети, блоги), появление интернет-жаргона и сокращений. Эти процессы влияют на развитие литературных норм, что вызывает дискуссии среди филологов о границах допустимых изменений.

3 Английский язык как глобальный феномен. Сегодня английский язык занимает уникальное положение в мире. Он является:

- официальным или рабочим языком во многих международных организациях (ООН, ЕС, НАТО);
- языком науки, образования и технологий;
- ведущим языком интернета, компьютерных программ и социальных сетей;
- универсальным средством международного общения в бизнесе и туризме.

Для филологии английский язык представляет особый интерес: он постоянно развивается, адаптируется к новым условиям, быстро реагирует на изменения в обществе и культуре. Возникают новые слова и выражения, связанные с технологиями, экологией, политикой. Исследование этих процессов позволяет понять закономерности развития языка в условиях глобализации.

4 Английский язык и межкультурная коммуникация. Одним из ключевых вопросов филологии является изучение коммуникации между представителями разных культур. Английский язык играет в этом процессе роль посредника. Он позволяет людям из разных стран находить общий язык, обмениваться знаниями, вести научные дискуссии и развивать международное сотрудничество.

Однако важна и обратная сторона: чрезмерное распространение английского языка порой приводит к «языковому неравенству», когда носители малых языков оказываются в менее выгодном положении. Это поднимает вопрос о необходимости сохранения национальных культур и языков, даже при использовании английского как глобального средства общения.

5 Перспективы развития филологии и роль английского языка. Современная филология находится на стыке традиций и инноваций. С одной стороны, она продолжает изучать

классическую литературу, анализировать тексты прошлого. С другой стороны, активно включается в новые научные направления: когнитивная лингвистика, социолингвистика, психолингвистика, нейролингвистика.

Английский язык будет и дальше оставаться мировым лидером, но при этом роль других языков, таких как китайский, испанский, арабский, также возрастает. Для филологии это означает необходимость изучения многоязычия и формирования новых моделей языкового взаимодействия.

Актуальные вопросы филологии сегодня связаны с глобализацией, цифровыми технологиями, сохранением языкового разнообразия и развитием межкультурной коммуникации. Английский язык играет в этих процессах ключевую роль, выступая главным инструментом международного общения и научного прогресса. Однако задача филологов заключается не только в исследовании и преподавании английского языка, но и в сохранении культурного многообразия, поддержке национальных языков и формировании гармоничного языкового пространства в современном мире.

Таким образом, филология в современном мире выходит далеко за рамки классического понимания как науки о языке и литературе. Она становится междисциплинарной областью, объединяющей в себе лингвистику, культурологию, переводоведение, когнитивные науки, информационные технологии. В центре внимания оказываются не только структура и история языков, но и их роль в глобальном сообществе, их связь с культурными, социальными и политическими процессами.

Особое место в этих процессах занимает английский язык. Его роль как международного средства общения очевидна: именно на английском ведётся подавляющее большинство научных публикаций, разрабатываются передовые технологии, функционируют мировые медиа и интернет-пространство. Для современного человека владение английским языком становится не просто преимуществом, а необходимым условием успешной интеграции в мировое сообщество. В этом контексте изучение английского языка в филологической науке и образовательной практике приобретает первостепенное значение.

Вместе с тем перед филологией стоит важная задача — сохранить баланс между глобальным и национальным. Английский язык открывает двери к мировым знаниям, но нельзя допускать

утраты национальной языковой и культурной идентичности. Именно поэтому филология сегодня должна быть направлена не только на углубленное изучение английского и других мировых языков, но и на сохранение родных языков, формирование у молодого поколения уважения к культурному наследию, воспитание толерантности и готовности к диалогу.

Итак, актуальные вопросы филологии связаны с поиском гармонии между традицией и инновацией, локальным и глобальным, национальным и международным. Английский язык в этих процессах является ключевым инструментом, но истинная ценность филологии заключается в ее способности сохранять богатство мировой культуры и способствовать развитию человечества через язык, слово и текст.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Аристова, Л. В. Современная филология: направления и проблемы. – М. : Издательство МГУ, 2020.
- 2 Бочкарев, А. П. Лингвистика и глобализация: вызовы XXI века. – СПб. : Наука, 2019.
- 3 Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М. : КомКнига, 2008.
- 4 Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М. : ЛКИ, 2018.
- 5 Костомаров, В. Г. Язык и культура : современные подходы. – М.: Наука, 2017.
- 6 Crystal, D. English as a Global Language. – Cambridge : Cambridge University Press, 2012.
- 7 Graddol, D. The Future of English? – London : British Council, 2006.
- 8 Jenkins, J. Global Englishes : A Resource Book for Students. – London: Routledge, 2015.
- 9 McKay, S. L. Teaching English as an International Language. – Oxford : Oxford University Press, 2002.
- 10 Widdowson, H. G. Linguistics and the Teaching of English as an International Language. – Oxford : Oxford University Press, 2018.

РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ВЕБ-САЙТА В ДИСКУРСИВНОЙ ПРАКТИКЕ

АХМЕТКАЛИЕВА Р. А.
докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЖУМАШЕВА А. Ш.
доктор филологических наук, доцент,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Исследование дискурса сайтов университетов представляет собой актуальное направление, обусловленное необходимостью выявления универсальных принципов его построения, независимо от национальной специфики. В эпоху цифровой трансформации образовательных институтов официальный веб-сайт вуза превратился из вспомогательного информационного ресурса в центральный узел академической коммуникации и ключевой инструмент дискурсивного влияния. В статье рассматривается соотношение функций университетских веб-сайтов и реализуемых посредством них дискурсивных компонентов – образовательного, научного, коммуникационного, институционального, идеологического, рекламно-маркетингового и экономического.

Согласно определению А. В. Полтавца, веб-сайт – это принадлежащий вузу ресурс, предназначенный для всестороннего и достоверного информирования внешней и внутренней аудитории, а также для обеспечения взаимодействия с институтом [1, с. 102]. При этом цель любой страницы на официальном сайте – максимально заинтересовать посетителя, продемонстрировав, какие возможности и перспективы сулит сотрудничество с университетом [2, с. 38]. Эта цель реализуется по-разному в зависимости от типа вуза. Для коммерческих университетов веб-сайт выступает прежде всего, как продающий инструмент: его эффективность напрямую связана с точностью подбора пользовательских запросов и точек входа, а бюджет маркетинга определяется стоимостью образовательных услуг и уровнем конкуренции. В то же время крупные и авторитетные университеты ставят перед собой более широкие задачи: помимо привлечения абитуриентов, они стремятся к формированию устойчивого институционального имиджа и повышению узнаваемости бренда. Как подчёркивает Д. А. Шевченко, их главная цель – не столько «продажа», сколько привлечение внимания к

своим продуктам и услугам через стратегический охват целевой аудитории [2, с. 111].

Официальный сайт университета не следует рассматривать как пассивный инструмент передачи информации или цифровую витрину, демонстрирующую достижения. Напротив, он является активной дискурсивной площадкой, где через отбор, структуру и представление контента совершается определённая деятельность. В русле идей Мишеля Фуко, исследование *дискурса* противопоставлено традиционному анализу взаимоотношений между «словами» и «вещами» (или языком и реальностью), и дискурс рассматривается не как совокупность знаков, форма выражения мысли или субъекта, а как система *дискурсивных практик* – «детерминированных во времени и пространстве правил <...> определяющих условия осуществления функции высказывания <...> для данного социального, экономического, географического или лингвистического сектора» [3, с. 227–228]. Дискурс возникает, как самостоятельная система, продуцирующая объекты и формы высказывания. Именно в рамках такой дискурсивной формации конституируются объекты, субъекты и правила, задающие, что, кто и как может быть сказано в рамках дискурса.

Исследование дискурса в рамках фуконианских идей хорошо подходит для анализа веб-сайтов университетов, построенных на принципах маркетинга и PR в высшем образовании. По словам Д. А. Шевченко, современный университет – это то, что он публикует: его контент должен быть подлинным, а не пропагандистским; ориентированным на вовлечение, а не на одностороннюю демонстрацию достижений. Маркетинговая стратегия сводится к предоставлению качественного, релевантного контента в нужный момент, чтобы удовлетворить реальные потребности потребителей образовательных услуг в условиях конкурентной борьбы. При этом важно учитывать, что Интернет стирает границы между маркетингом, рекламой и PR, превращая веб-сайт в единое информационно-коммуникационное пространство [2, с. 14–15]. Это пространство, как отмечает Д. А. Ширин, должно служить не только интересам потребителя, но и более широкому кругу контактных аудиторий – партнёрам, работодателям, исследователям, выпускникам и т.д. Соответственно, целью образовательного веб-сайта выступает создание цифровой информационно-коммуникационной среды, объединяющей поставщиков и потребителей образовательных

услуг определённого сегмента рынка. Такая среда открывает новые возможности в том числе и в управлении образованием [1, с. 102].

О. М. Култышева выделяет четыре основные функции веб-сайта современного университета – *информационная, коммуникативная, имиджевая и коммерческая* [4, с. 192–193]. Как подчёркивает Е. В. Чибир, именно совокупность функций определяет ключевое значение веб-сайта для современного университета. Веб-сайт ныне функционирует как многофункциональная платформа, которая позволяет не только познакомить целевые аудитории с актуальной информацией о вузе, но и подать документы на обучение, рассчитать финансовые затраты, участвовать в образовательном процессе, ознакомиться с инфраструктурой и научными проектами из любой точки мира. Веб-сайт стирает временные и территориальные границы, обеспечивая глобальную доступность и прозрачность университетской деятельности [5, с. 8–9].

Реализация перечисленных выше четырёх функций университетского веб-сайта находит выражение в языковой и структурной организации цифровой среды – в конкретных тематических блоках (разделах сайта) и через устойчивые типы высказываний, лексические паттерны и нарративные стратегии. Основным методом исследования выступает качественный дискурс-анализ в фукоианской традиции на основе контекстного анализа примеров текстов, размещённых на официальных веб-сайтах зарубежных вузов, занимающих позиции первой двадцатки в рейтинге QS World University Rankings 2026, что позволяет выявить, каким образом каждая из функций реализуется в рамках соответствующих дискурсивных компонентов.

1 *Информационная функция* предполагает максимально полное и доступное распространение актуальной информации об услугах, ресурсах, достижениях и деятельности вуза. Эта информация призвана дать целевой аудитории (абитуриентам, исследователям, партнёрам) представление о сильных сторонах университета, его возможностях и достижениях. В контексте университетского веб-сайта эта цель реализуется прежде всего в рубриках – Research, Education, Faculties, Admissions (в части требований и процедур) и т.п. Так, на официальном сайте MIT (рубрика Education) образовательная деятельность описывается как активная, практико-ориентированная: «*At MIT, we revel in a culture of learning by doing*». Здесь дискурсивный объект «образование» наделяется качествами действия, изобретения, сотрудничества и

социальной ответственности («*Solving the hardest problems in service to society*», MIT). Соответственно, дискурсивный субъект «студент» конституируется не как пассивный получатель знаний, а как активный агент – исследователь, со-создатель будущего, чья деятельность направлена на трансформацию мира. В то же время на веб-сайте Université PSL в аналогичной рубрике образование представлено иначе: «*From undergraduate programs to PhD degrees, 60 diploma are awarded by PSL*» // «*Science, engineering, the arts, humanities and social science... At PSL, you gain access to a premium education covering all areas of knowledge*». Здесь объект «образование» репрезентируется как завершённый, высококачественный, престижный продукт, подтверждённый институциональной легитимностью (60 дипломов) и всеобъемлющим охватом («all areas of knowledge»). Субъект «абитуриент» позиционируется не как со-создатель, а как потребитель, получающий доступ к элитарному ресурсу. Далее, правила формации проявляются в рубрике Applying to Oxford под заголовком *Making a competitive application* с пояснением: «*To make a competitive application by our 15 October deadline, follow the steps on this page*». Устанавливаются правила, которые определяют процедуру подачи документов и требуемую стратегию поведения (*competitive application* / букв. «конкурентное» заявление). Значение прилагательного *competitive* вводит в контекст сегмент знаний об определённом типе личности потенциального абитуриента.

В сфере научной деятельности информационная функция задаёт описание исследовательским центрам, их финансированию, иллюстрирует дискурсивный объект «научные исследования» и его качественные характеристики – масштабность, институциональность и валидированность (через финансирование): «*Founded by Caltech researchers, NASA's Jet Propulsion Laboratory (JPL) is the leading center for exploring the solar system and more distant expanses that humans cannot yet reach*» (Рубрика Research). В данном примере объект «космические исследования» соотносится с конкретным субъектом (исследователи) и институциональным достижением (обеспечение работы лаборатории Jet Propulsion). Таким образом, информационная функция реализуется преимущественно через образовательный и научный дискурсы, которые не просто передают данные, а конституируют ключевые объекты дискурсивной формации университетского веб-сайта.

2 *Коммуникативная цель* направлена на установление и поддержание обратной связи с целевой аудиторией, а также

формирование университетского сообщества. Это предполагает создание интерактивных площадок, демонстрацию жизни университета «изнутри», а также описание различных форм взаимодействия членов сообщества и поддержки. Наиболее явно эта цель реализуется через *коммуникационный дискурс*, который наблюдается в рубриках Contact us, News and Events, Student Life, а также в разделах, посвященных работе с выпускниками, партнерами, фондами и программами обмена. Компоненты коммуникационного дискурса прослеживаются в указаниях на обратную связь и контактную информацию, рассказах студентов и выпускников, блогах, информации о клубах и сообществах, в описаниях программ наставничества.

Тексты активно формируют субъекты дискурса (абитуриент, студент, выпускник), навязывают им определенные роли (активный участник жизни кампуса, член сообщества, лицо, нуждающееся в поддержке) и определяют возможности для взаимодействия. Например, веб-сайт Université PSL имеет раздел *PSL voices: by students, for students* с описанием студенческого блога и чат-платформы: «*PSL Voices gives students a voice! ... A blog to share with you their experiences and best advice; testimonials ... an online chat platform to answer whatever you want to know about PSL ... enjoy the exceptional opportunities to immerse yourself in the vibrant campus life at PSL*» Высказывания формируют объект «поддержка / забота» как обязательную часть университетской среды, что способствует представлению об организации (университете), которая несёт ответственность за благополучие своего субъекта (студента). Последнему, в свою очередь, приписываются правила обращения с насущными вопросами, т.е. субъект наделяется характеристикой «нуждаться в помощи, совете»: «*The Trust and Support Network (TSN) offers listening, guidance and support in complete confidentiality*» (сайт EPFL).

3 *Имиджевая цель* имеет ключевое значение для позиционирования университета на глобальной арене. Она формирует у целевой аудитории образ университета – престижной, авторитетной, инновационной, социально-ответственной организации. Достижению этой цели непосредственно способствуют компоненты институционального и идеологического дискурсов, представленные в рубриках About, Our Vision, Mission, History, Achievements, Rankings, Sustainability. В рамках имиджевой цели компоненты *институционального дискурса* представляют

авторитетность университета, его богатую историю, четкую структуру, значимые достижения: «*The mission of the University of Cambridge is to contribute to society through the pursuit of education, learning and research at the highest international levels of excellence*» // «*The University's core values are as follows: freedom of thought and expression, freedom from discrimination*» (раздел *Mission and core values*). «*The University of Cambridge is one of the world's oldest universities and leading academic centres, and a self-governed community of scholars. Established in 1209, the University is rich in history*» (раздел *History*). В примере закрепляется легитимность дискурсивного объекта «история и традиции» через отсылку к давнему основанию, особая идентичность вуза устанавливается выражением *self-governed community of scholars*.

Идеологический дискурс транслирует ценностные установки университета – социальную ответственность, приверженность принципам инклюзии, устойчивого развития, стремление менять мир к лучшему: «*Equality, diversity and inclusion are at the heart of Oxford's academic mission*» // «*Learn how our transformative education and multidisciplinary research have nurtured effective global leaders, impacted society and transformed lives for the better*» // «*NUS is committed to advancing sustainable development and contributing to the global fight against climate change... we have a duty to set an example*». В примерах в дискурсивном объекте «социальная ответственность / глобальное влияние» репрезентируются определённые свойства «способность трансформировать общество», «стремление к устойчивому развитию». Дискурсивный субъект «университет» представлен активным преобразователем мира и этического лидера.

4 *Коммерческая цель* направлена на продвижение «продуктов» университета (образовательных программ, исследований, экспертизы) и привлечением финансовых ресурсов и позиционированием выпускников на рынке труда. Цель реализуется через *рекламно-маркетинговый* и *экономический* дискурсы, компоненты которого наблюдаются в рубриках Admissions (особенно в разделах о преимуществах и стоимости), Careers, Why choose us?, Fees and scholarships, а также в других разделах, где размещена информация о платных программах или ориентированных на потенциальных партнеров, спонсоров и благотворителей.

Рекламно-маркетинговый дискурс акцентирует преимущества, создает привлекательные образы и часто включает персонализированные призывы к действию: «*From workshops to*

student psychologists: Delft University offers all kinds of activities and services to support you in your work and studies» // «Being a student at UCL is about so much more than just acquiring knowledge. Studying here gives you the opportunity to realise your potential as an individual, and the skills and tools to thrive in whatever you choose to do» (рубрика Study). Рекламируя вариативность услуг, аргументируя достойный выбор абитуриента, высказывания формируют субъекта «абитуриент» как «потребителя образования» и «рационального инвестора». В текстах возникают дискурсивные объекты «образование как инвестиция», «успешная карьера», «финансовая выгода», «ресурсы для развития» и правила для «входа» в данное дискурсивное поле (требования к поступлению, оплата за обучение). У пользователей сайта создаётся представление о способах оценить образование через карьерные перспективы или участвовать в жизни сообщества (сделать пожертвования, предоставить гранты): «Your generosity inspires talented students at Imperial to pursue their dreams and reach their full potential. Thank you for giving back and making a lasting impact on their future» (рубрика Giving, веб-сайт Imperial College London).

Компоненты *экономического дискурса* напрямую соотносят университетскую деятельность с экономическими категориями – инвестициями, прибылью, карьерой, рынком труда, финансированием: «*Our Transversal Skills and Career Center (CCTC) is your first port of call for recruiting EPFL's young talents. We offer recruitment and visibility services tailored to all kind of employer needs*» (раздел Recruiting talent from EPFL) // «*Forum EPFL is the biggest Career Fair in Switzerland*». Информация о Центре карьеры и ярмарке вакансий в EPFL создает дискурсивные объекты «карьерные перспективы» и «рынок труда» как прямое следствие обучения в университете и наделяет субъект «выпускника» качествами «талант», «быть востребованным на рынке».

Упоминание внешнего финансирования приписывает объекту «научные инновации» свойство привлекать инвестиции: «*Funding from the EU and the Ministry of Education supports some of our innovative projects*» (веб-сайт Delft University of Technology). В высказывания о помощи студентам введены экономические категории: «*Our classes are hard, but paying for Caltech shouldn't be ... Caltech's Approach to Financial Aid ... financial aid package that fully meets your demonstrated financial need ... scholarships and grants ... work-study and loans ... Caltech does not award merit scholarships.*

Financial aid is need-based». Дискурс наделяет объект «образование» признаками транзакции *paying for Caltech*, где субъект «абитуриент» позиционируется как человек, получающий финансовую поддержку согласно определённым правилам.

Анализ содержания университетского веб-сайта свидетельствует о том, что многообразие его контента реализует стратегические функции. Каждая из четырех целей (информационная, коммуникативная, имиджевая, коммерческая) активирует специфические компоненты дискурса (образовательный, научный, коммуникационный, институциональный, идеологический, рекламно-маркетинговый, экономический), в котором особым образом конституируются объекты (образовательные программы, исследования, статус, инфраструктура), формируются специфические субъекты (абитуриент как потребитель / инвестор, университет как лидер) и устанавливаются правила дискурсивной формации о том, что может быть сказано и каким образом позиционируются участники.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ширин Д. А. Роль веб-сайта в организации информационно-технологического сопровождения субъектов образовательного процесса современного вуза / Д. А. Ширин // Вестник Новгородского государственного университета / Институт непрерывного педагогического образования НовГУ. – Новгород, 2015. – № 88 – С. 102–104.

2 Шевченко Д. А., Локтюшина Ю.В. Эффективность веб-сайтов высших учебных заведений. Методика оценки конкурентоспособности сайта вуза в Интернет. – М., 2014. – 141 с.

3 Фуко М. Археология знания / Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга. – 2004. – 416 с.

4 Култышева О.М., Рухляда О. И. Современные тенденции в организации веб-сайта вуза / О. М. Култышева, О. И. Рухляда // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – Нижневартонск, 2016. – Т. 1, ч. 3 – С. 192–195.

5 Чибир Е. В., Рейм А. С. Открытость медицинских вузов России для новых кадров: анализ интернет-ресурсов. – Томск, 2022. – 58 с. – ISBN 978-5-9851-165-7

КӨРКЕМ МӘТІН НЕГІЗІНДЕ МӘТІН НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

БАТАЕВА У. Е.

магистрант, мұғалім, № 26 гимназия -мектебі, Екібастұз қ.

Еліміздің өз тәуелсіздігіне қол жеткізіп, саяси әлеуметтік және экономикалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басқан уақытта терең білім алып, сауатты ұрпақ тәрбиелеу-негізгі міндеттердің бірі.

Әлемдік саяси аренада Қазақстан Республикасының өзіндік салмағын пайымдау оның ұлттық білім жүйесінің жоғары дәрежеде дамуымен байланысты. Оқушыларға әдебиеттің құдіретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, үнемі жанарып, жасарып отыратын үрдіс екенін айтып, түсіндіре отырып, олардың көркем шығармалары жайында айтуымыз керек.

«Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы болып табылады. Көркем шығарманы оқыту-оқушының сөз қадірін түсініп ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту арқылы, эстетикалық талғамын жетілдіре отырып, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» -деген болатын әдебиет зерттеушісі-ғалым, белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қажым Жұмалиев.

Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы түсініп қабылдай білу керек. Бұл – оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол – оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние.

Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың көңіл күйін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту- мұғалімнің қолында, оқушыларға әдеби білім беру, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс-тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

– сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ойымен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем дағдыларын қалыптастыру

– ойын сауатты ауызша жазбаша айта да, жазада білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзінің ой-пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу.

Әдебиет – ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан көркем шығармадан алынған үзінділерді оқулыққа ендіруде төмендегідей қағидалар басшылыққа алынады.

- шығарманың жанрлық, композициялық тұтастығы;
- оның ұлттық қазына екендігі;
- мәтіндердің сйкестігі мен сабақтастығы;
- әдебиетті сөз өнері ретінде таныту;
- оқушы тілін дамыту енгізілгенде оқырмандық біліктілікті қалыптастыру

- оқушылардың тілдік қатынасын коммуникативтік түрде дамыту.

Бұл жерде міндетті түрде оқушылардың пән бойынша іскерліктерін танытатын шығармашылық әрекет қажет. Әдістеме аппаратының басты функциясы көркем шығарманы қабылдауға үйрету болғандықтан оқушы мен мұғалім арасында жүйелі байланыс орнатылуы керек. Міне, осы жүйелі байланысты өз тәжірибиемде қалай іске асырып жатқандығымды көрсету үшін көркем шығарманы оқытудың қағидаларында кездесетін кейбір қиыншылықты шешудің тиімді жолдарын көрсету мақсатында «Әдебиетік оқу сабағында көркем шығарманы оқытудың тиімді жолдары» атты тақырыпты тандап алдым.

Әдебиеттік оқу көркем шығарманы оқудан басталады. Көркем шығарманы оқу үйде және сыныпта жүргізіледі. Көркем туындыны оқытуда мәнерлеп оқуды, әр сөзді айқындап, түсінікті оқу, жинақы оқу дауыс естілімінің де ашық болуы талап етіледі. Оқушыларды көркем мәтінді оқу түрлеріне дағдыландыру керек. Көркем мәтінін оқу түрлерін жіктеп ажыратамыз:

- көркем мәтіндегі жазушы ойын мұғалім көмегімен аңғара оқу. Оның мән мағынасын түсіне оқу. Қиын түсініксіз сөздерді мағынасын ашып оқу, лингвистикалық түсіндірмелі оқу;

- тандап оқу. Белгілі мақсатпен қойылған сұрақтарға жауап іздеп тіл көркемділігін дәлелдеу, портрет, пейзаж, образды табу;

- іштен оқуда немесе өздігінен оқу. Іштен оқу өз бетімен жұмыс істеуге баулудағы маңызы өте зор. Ойлану, өз бетімен іздену, жауап табу, дербес белсенділігін арттыруда іштен оқудың атқарар рөлінен ерекше екендігі;

- рөлге бөліп оқу. Рөлге бөліп оқу таным белсенділігін қызығушылығын арттыра отырып, қабілеттерін дамытуда сабақтың эмоциялық, психологиялық мәнін нәрлендіруге пайдалы;

– хормен оқу. Оқу техникасын жетілдіруде мәнерлі айқын оқу, көркем мәтінмен жұмыс істеуге баулу барлық сыныптарымен көркем оқуға ұйымдастыру тиімді;

– ұжымдық оқу. Әсіресе даралап оқытуда тиімді. Оқу техникасына мәнерлеп оқуына қарай, оқушыларды топқа бөліп, мұғалім ұжымдық оқуды тиімді ұйымдастырса көркем мәтінде тез меңгертуге ықпал жасалады, мәтінді оқуға деген ынтасын арттыруға әсер етеді;

– жұптық оқу. Жұптық оқудың тиімділігі біріншіден өз беттерімен оқу техникасын жетілдіру дағдыларын дамытады. Екіншіден мұқият тыңдай білуге, бір- бірінің жұмысына талдай жасауға икемделеді;

– мәнерлеп оқу. Мәнерлеп оқу әдебиетті оқытудың басты әдістемелерінің бірі.

Мәнерлеп оқудың мақсаты:

– оқушыларға көркем туындының эстетикалық әсерін сезіндіре білу;

– көркем мәтінге мән беру, әр сөздің мәні мен мағынасын ашып, сөз бояуларының нақышын сезе білу;

– көркем мәтіндегі айтар ой мен поэтикалық көркемдігі өздеріне болжата отырып түсіндіру, мәтінді талдау дағдыларын дамыту.

Оқушылардың шығармашылық белсенділіктерін қалыптастыруда сабақты түрлендіріп өткізу керек. Осындай сабақтардың тиімділігін атап айтсақ: сабақ құрылымы мен ұйымдастыруы, сыныптағы оқушылардың іс-әрекетін бақылап қолайлылық танымдық тапсырмаларды орындауда ұжымдық бірлесіп әрекет жүзеге асуы және оқу уақытының үнемделуі.

Әдебиет сабағының күре тамыры көркем мәтінмен жұмыс істеу деп санаймын. Оның ерекшелігі оқушының сезіміне әсер етуі болып табылады. Оқушылармен бірге көркем шығармамен жұмыс істей отырып, олардың өз ойын жеткізуге, толғауына пікір айтуына ықпал жасаймын. Оқушылар көркем шығарманы оқып болған кезде ауызша-жазбаша сұрақтар арқылы мазмұнын айтқызамын. Өзіне ұнаған бір эпизодты қысқаша баяндатамын, бір кейіпкердің әрекетіне мысал келтірткіземін, ең негізгі деген жерінен үзінді жазып әдеби ойларын білемін.

Көркем мәтінді талдауда шығармашылық жұмыстарды талап етеді. Көркем мәтінде оқып талдауда мәтіннің мазмұнын меңгеруіне көңіл бөлу керек. Көркем шығарманы оқытқанда оқушылардың ойы туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Оқушылардың зейіні

есте сақтау қабылдау қасиеттеріне қарай ең негізгі басты мәселені ғана мазмұндатып, оны меңгеруде одан әрі қарай жалғастыруға болады. Үзіндіні мазмұндағанда мүмкіндігінше жазушының тілімен мазмұндауға икемдеу керек. Көркем шығарманы үйге тапсырма ретінде бергенде түсініксіз сөздерді алдын- ала белгілеп келуін талап етеміз. Сабақ барысында шығарманың мазмұнын талдау жұмысын жүргіземін. Күрделі түсініксіз сөздерге түсінік беремін. Әдеби талдаудың басты мақсаты оқушылардың өз қабылдаулары, пікірін әдебиеттану ғылымының талабына сай етіп, ғылыми арнаға бағыттау болып табылады.

Көркем шығарманы талдаудың ғылыми жүйесін жасаған әдіскер ғалымдар: Ә. Қоңыратбаев, Ә. Көшімбаев, Ә. Дайырова, Т. Ақшолоақов т.б. Көрікті әдіскер, ғалым Төлеутай Ақшолоақов көркем шығарманы талдау мәселесіне таза әдеби-эстетикалық жолмен қарауды ұсынды. Біз шәкірттерді сөздің көркем сырына бойлатуымыз керек. Бүкіл кілт осында. Өйткені көркем әдебиетте сөз-мазмұнда және формада болып табылады. Шәкірттерді сөздің алуан сырына үңіле білуге үйрету, ол әдебиет шығармасын танытудың басты жолы екенін білеміз. Сабақ үстінде сабақтан тыс уақытта шығармашылық тапсырмалар беру арқылы оқушыларды үйретіп, баулып отыру керек. Шәкірттер өнер туындысының қасиетін танумен қатар, астарлы сырын білумен қоса жазушы стилін, шығарма стилін ескеретін болады.

Баламен өздігінен жұмыс істеуге, өздігінен білім алуға үйрету-ең ұтымды жол [1, 92-бет]. Ахмет Байтұрсынұлы шығарма тілін ақын тілі және әншейін тіл деп жіктей келіп: «Бұл екі тілдің арасында айырмасы мынау; әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтылығын, тазалығын дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болу жағын талғайды» деп жазды [2, 127-бет]. Көркем мәтінді талдаудың жолдары мен бағыттары туралы Рабиға Сыздықова мен Бердібай Шалабай еңбектерінде жан - жақты сараланады. Ғалымдар көркем мәтінді талдаудың жолы мен жүйесін айқындайды.

Көркем мәтіннің негізгі белгілеріне байланысым мен тұтастық және эмоциялық жатады. Байласым-лингвистикалық ұғым, ал тұтастық-психоллингвистикалық ұғым. Байласым көмегімен мәтін құрылысының фономендері талданады, ал тұтастық ұғымы арқылы мәтіннің терең қабатындағы орналасқан әрекеттері түсіндіріледі [3, 8-бет].

Көркем шығармаларды оқытудың тиімді жолдарын іздеудегі әйгілі ұстаз әдіскер Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның еңбегі зор. Әдіскер ұстаздың қаламынан

М. Әуезов шығармашылығын оқыту мәселесіне байланысты үш кітап жазылған. Көркем шығармашы талдау жүйесі, ең алдымен көркем туындыда жазылған және баяндалған оқиғалардың тарихи негізінде назар аудартады. Мұғалімнің түсіндірме әңгімесінен кейін, мәтінді мәнерлеп оқып, мазмұнымен танысу, мәтінді бөлшектерге бөліп ат қою, әр бөлімге жоспар құрып тірек сөздер қолдану арқылы мазмұндату. Әр бөлімдегі кейіпкерлерді талдап, жазушының әр кейіпкерге қандай сипаттама бергенін айқындап, негізгі орталық тұлғаны анықтайды [4, 62-бет].

Көркем шығармаларды оқытуда оқушылардың сөздік қорын және ауызша жазбаша сөйлеу тілінің мәдениетін қалыптастыру арқылы рухани дүниесін байытамыз. Көркем шығарманы көп оқыған оқушы дұрыс ұйымдастыруды, басқаруда шешімдерін таба алады және өмірде қолданады. Адамдар арасында сенімділік, сыйластық, бірін –бірі тыңдай алады және этикет сақтайды, сынды қабылдай алуы, өз қателігін түсіну оны түзету қабілеттерін өз бойына жинақтайды. Көркем мәтінді оқу барысында керекті мәліметтерді білуге, бейнелі оралымдарды түсінуге баулу. Көркем шығарма тілін талдау кезінде жазушының суреткерлік шеберлігін эстетикалық мүмкіндігін, тілдік құралдарды поэтикалық деңгейге сай қолданылуын сөздің фразаның құдіретін дұрыс танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Т. Ақшولاков, Шығарманың көркем айшықтарын таныту, А., «Жазушы»1998.
- 2 А. Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы, А., «Жазушы»1992.
- 3 Р. Сыздықова, Б.Шалабаев, Көркем тексті лингвистикалық талдау. А., «Мектеп», 1989.
- 4 Қ. Бітібаева.Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары А., «Жазушы», 1990.
- 5 Қ. Бітібаева. М. Әуезов шығармашылығын мектепте оқыту А., «Жазушы», 1997

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ И ПРЕДЛОГОВ

БЕКСЕИТОВА Э. К.

Преподаватель русского языка и литературы,
Экибастузский политехнический колледж, г. Экибастуз

ЖҰМКЕН Н. Д.

студент, Экибастузский политехнический колледж, г. Экибастуз

Некоторые актуальные проблемы филологии, связанные с служебными частями речи, в частности с предлогами.

Систематизация служебных слов. Возникают вопросы о наличии у них цельного лексического значения, объёме и составе класса служебных слов.

Проблема «эквивалентов слова». Класс служебных слов пополняется за счёт перехода в него слов (в первую очередь форм слов) знаменательных, а также за счёт контаминации слов разных классов – служебных со знаменательными. Это приводит к тому, что значительный пласт служебных единиц не соответствует представлению о слове «в чистом виде».

Завершённость и незавершённость перехода слов из одной части речи в другую. Возникают вопросы о том, что некоторые слова не до конца переходят из одной части речи в другую.

1 Понятие о служебных частях речи

К служебным частям речи традиционно относят такие лексико-грамматические классы слов, которые не являются отдельными членами предложения (не играют самостоятельной роли в развёртывании высказывания), а лишь детализируют семантические и синтаксические функции знаменательных слов. Например, в известной строке: *Я к Вам пишу, чего же боле ...* (А. Пушкин) употребление предлога *к* не является обязательным, семантика адресата выражена дательным падежом местоимения; ср.: *Я Вам пишу*. Предлог сообщает высказыванию оттенок торжественности и архаичности, устанавливает иерархию между адресантом и адресатом. С грамматической точки зрения, предлоги в данном и других случаях конкретизируют семантику падежной формы и вместе с нею составляют предложно-падежную конструкцию, которая в предложении занимает позицию одного компонента (члена предложения). Служебные части речи, таким образом, участвуют в формировании синтаксических структур, но не занимают в них самостоятельного места.

В некоторых классификациях в состав служебных частей речи входят также междометия. Эта точка зрения восходит к учению о частях речи М. В. Ломоносова. В данном пособии, в соответствии с формально-грамматической классификацией, заложенной трудами Ф. Ф. Фортунатова, междометия рассматриваются как отдельная часть речи за пределами как знаменательных, так и служебных слов. Основанием для такой точки зрения является отсутствие у междометий в прямом употреблении как самостоятельных, так и совмещенных с другими словами синтаксических связей. В рамках служебных частей речи, помимо предлогов, мы рассматриваем союзы, частицы и модальные слова.

2 Предлог как служебная часть речи

Предлог – это служебная часть речи, используемая как одно из средств выражения синтаксической зависимости именных групп от других знаменательных слов, а также для уточнения семантики падежных форм имени. Общим значением предлогов является значение отношения (релятивности), что объединяет в языке функции предлога и падежа. Не случайно предложно-падежные формы и формы косвенных падежей без предлогов часто используются для выражения одних и тех же отношений: *любуется детьми* – *любуется на детей* (разг.); *едем лесом* – *едем по лесу*. Нередки случаи, когда значение предлога и косвенного падежа совпадают: *писать отцу*, *писать к отцу* – значение адресованности, направленности, обращенности к кому-нибудь или чему-нибудь; *любить людей*, *верить в людей*; *обсуждать дело*, *говорить про дело* – объектное значение и т. п. Однако, по сравнению с косвенными падежами, предлоги выражают упомянутые отношения более определенно, конкретно и дифференцированно – они дополняют и уточняют значения косвенных падежей. Так, на базе винительного падежа, обозначающего направление движения, развиваются предложно-падежные формы с предлогами *в*, *на*, *за*, *под* (*положить в стол*, *на стол*, *за стол*, *под стол*), точно устанавливающие конечную точку движения по отношению к предмету. Если беспредложный творительный падеж обозначает траекторию движения в самом общем виде (*идти лесом*), то другие падежи с предлогами заметно конкретизируют это значение (*идти по лесу*, *в лесу*, *через лес*).

Несмотря на абстрактность собственного лексического значения, предлог часто уточняет лексическое значение как

существительного, так и глагола: ср.: *состоять из молекул* – *состоять в обществе садоводов*.

Предлоги используются при обозначении объектных (*думать о доме*), определительных (*коробка с книгами*) и обстоятельственных (*бледный от усталости*, *ехали через парк*, *звони при необходимости*) отношений. Выражая синтаксические отношения между словами, предлоги никогда не функционируют самостоятельно – в отрыве от имени существительного им не свойственна функция членов предложения. Предложно-падежные формы не рассматриваются как словосочетания и представляют собой один из вариантов формы слова, при этом сами предлоги отличаются от морфем прежде всего большей самостоятельностью, которая проявляется в их способности отрываться в составе предложения и словосочетания от падежной формы имени (*в доме*, *в новом доме*). От служебных морфем предлоги отличает также способность сочетаться с разными падежными формами (*в дом*, *в доме*). Кроме того, разные предлоги могут сочетаться с существительным в одном и том же падеже, например: *у дома*, *около дома*, *от дома* и т. д. Еще одной важной особенностью функционирования предлога является способность предложно-падежных конструкций к употреблению независимо от управляющего слова. Например, в предложениях *У моря всегда прохладно*; *Мы – за мир* предложно-падежные формы вполне самостоятельны, а функцией предлогов является не оформление связи между словами, а исключительно выражение значения отношения.

Характернейшей чертой предлогов как синтаксических единиц является их функционирование в условиях двусторонних синтаксических связей. Оформляя подчинение одного знаменательного слова другому, предлог как грамматическая единица одновременно обращен к ним обоим (*живу – в – городе*). Тесная взаимозависимость предлога и управляющего слова может быть проиллюстрирована рядом примеров: Так, глагол *говорить* в сочетании с предлогом *о* передает значение «словесно выражать мысли», а в сочетании с предлогом *с* – «беседовать, вести разговор»; ср. также: *состоять из* – *состоять в*, *смотреть за* – *смотреть на* (в этих случаях предлог оказывается необходимым конкретизатором лексического значения слова).

Как и другие служебные части речи, в морфологическом плане предлоги характеризуются неизменяемостью и, как следствие, отсутствием формообразующей структуры. Существует

традиция рассматривать предложно-падежные конструкции как разновидность аналитических форм и, соответственно, предлоги – как одно из аналитических средств. Самостоятельное (отдельное от падежной формы) употребление предлога возможно лишь в случаях грамматической неполноты, когда косвенный падеж как бы восстанавливается из контекста: *голосовать за или против: Париж. – тревожного моря бред / Невидимых волн басовые ноты. / И за, и над, и под, и пред / домов дредноуты* (В. Маяковский).

Структурные и морфологические типы предлогов. Являясь неизменяемыми словами, предлоги, как и другие служебные слова, не обладают ярко выраженными морфологическими особенностями. Классификации предлогов опираются на их формально-структурные и семантические особенности, а также на особенности их образования, которые во многом предопределяют значение и функционирование предложной лексики.

С точки зрения структуры, предлоги делятся на простые (однословные) и составные (неоднословные). Все составные предлоги являются производными, среди простых предлогов выделяются первообразные (непроизводные) и непервообразные (производные) предлоги.

1 Первообразные предлоги составляют небольшую и непополняющуюся группу простейших слов, унаследованных русским языком из общеславянского фонда и не связанных живыми мотивационными отношениями с какими-либо знаменательными словами: *без (безо), в (во), до, за, из (из-за), к (ко), кроме, меж, между, на, над (надо), о (об, обо), опричь, от (ото), перед (передо, пред, предо), по, под (подо), при, про, ради, с (со), у, через (чрез)*.

Для первообразных предлогов (собственно предлогов) характерна многозначность (так, В. В. Виноградов, описывая «семантическую систему» предлога *на*, выделяет 25 значений и 18 оттенков значений служебного слова. Многие из них могут соединяться более чем с одним падежом, например, предлог *с (со)* сочетается с родительным, винительным и творительным падежами, а предлог *по* – с дательным, винительным и предложным.

Хотя первообразные предлоги и являются непроизводными, они в каком-то смысле мотивированы в морфологической системе русского языка. В этом отношении принципиальное значение имеет соотношение большинства первообразных предлогов с однозначными или близкими им по значению приставками: *до срока – досрочный, без возмездия – безвозмездный, перед*

праздником – предпраздничный, строить над – надстроить и т. п. Это проявляется также в возможности совпадения предлога и приставки управляющего глагола (*добежать до леса, влететь в окно, отпрыгнуть от стола, подставить под вазу* и т. п.).

2 Простые производные предлоги: в основных словарях русского языка и грамматических справочниках зафиксировано в общей сложности 409 слов и словосочетаний, квалифицируемых как предлоги.

Производные предлоги отличаются от непроизводных тем, что имеют мотивационные отношения со знаменательными словами: наречиями, существительными и деепричастиями.

Наречные предлоги образованы от: 1) обстоятельственных наречий: *около, напротив, внутри, вокруг, впереди, мимо, прежде, посреди* и т. п.; 2) качественных наречий: *относительно, касательно, согласно, соразмерно, сообразно*.

Связь предлогов этого типа с наречиями проявляется в первую очередь в том, что на основе одних и тех же значений (пространственные, временные и др. отношения) могут развиваться как наречные, так и предложные словоупотребления: *вокруг* (наречие) *стояли дети – сторож ходит вокруг* (предлог) *усадыбы; проехал мимо* (наречие) – *проехал мимо* (предлог) *дома; мальчик шел впереди* (наречие) – *впереди* (предлог) *этих людей бежала собака*. Предлоги, соотносящиеся с обстоятельственными наречиями и выражающие пространственные и временные отношения, по значению практически неотличимы от соответствующих наречий и противопоставляются им исключительно по характеру занимаемой синтаксической позиции (абсолютивная позиция у наречия и приименная у предлога). Предлоги, соотносящиеся с качественными наречиями, семантически отличаются от них, обозначая более сложные и отвлеченные отношения: *Они жили долго и согласно* (наречие) – *Я, согласно* (предлог) *его предписанию, покинул ихну:* *если врачи выскажутся соответственно* (наречие) – *Образ вилял то влево, то вправо, и ветер соответственно* (предлог) *поворотам то утихал, то налетал с удвоенной силой* (Э. Казакевич),

Очень сложным вопросом, на который в настоящее время трудно дать однозначный ответ, является вопрос о том, что представляют собой и как соотносятся друг с другом приведенные выше наречные и предложные словоупотребления. Имеем ли мы в данном случае дело с омонимией словоформ отдельно существующих в языке наречий и предлогов типа *мимо, напротив, согласно* или наречные

и предложные словоупотребления должны рассматриваться как формы одного слова, способного варьировать свою синтаксическую функцию? Единодушия в этом вопросе у исследователей языка не наблюдается: ряд авторов (например, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, О. С. Ахманова) считает вышеприведенные словоупотребления слов типа *мимо, напротив, вблизи, согласно* формами одного и того же слова, совмещающего в себе функции наречия и предлога; другие (например, А. А. Реформатский) настаивают на том, что в данном случае перед нами явление омонимии.

3. Составные предлоги составляют абсолютное большинство зафиксированных в словарях предлогов. Они состоят из двух или трех слов: формы существительного, деепричастия или наречия в сочетании с одним или двумя первообразными предлогами. Выделяются: 1) сочетания наречия с первообразным предлогом (составные наречные предлоги типа *вблизи от, вместе с, вслед за, впродолжение до, независимо от, соразмерно с* и т. п.); 2) сочетания предложно-падежной формы существительного или предложно-падежной формы в соединении с еще одним (вторым) первообразным предлогом (составные отыменные предлоги типа *без помощи, в духе, в порядке, на пути, по части, за счет, в зависимости от, в связи с, по отношению к* и т. п.); 3) сочетания деепричастия с первообразным предлогом (составные отглагольные предлоги типа *глядя по, судя по, несмотря на, начиная с* и т. п.).

Образование составных именных предлогов часто сопровождается утратой лексического значения имени существительного, входящего в состав сложного предлога. Это относится к составным предлогам типа *по мере, в течение, в силу* и т. п. Напротив, предметное значение мотивирующих существительных ощущается в составных предлогах *в знак, в согласии с, в области, в границах* и т. п.

Семантика предлогов. В общем виде значение предлога можно определить как передачу того или иного отношения. Выше уже отмечалось, что характерной особенностью предлога является его функционирование в условиях двусторонних синтаксических связей. Это предопределяет зависимость значения предлога от лексических значений связанных с ним управляющего и управляемого слов. Так, пространственное и временное значение предлога в соответственно в предложно-падежных формах *в городе, в доме и в прошлом году, в декабре* выявляются благодаря значению управляемых существительных в составе аналитической формы. Значение

предлогов *в* и *перед* в словосочетаниях *пойти в театр, стоять перед отцом* (пространственное) и в словосочетаниях *превратить в театр, стыдиться перед отцом* (объектное) определяется благодаря лексическому значению управляющих глаголов.

На основе общности значения все предлоги делятся на функционально-смысловые группы. Например, в группу с общим пространственным значением входят предлоги: *вокруг* с родительным падежом, *до* с родительным падежом, *между* с родительным и творительным падежами, *мимо* с родительным падежом, *из* с родительным падежом, *от* с родительным падежом, *за* с винительным и творительным падежом, *через* с винительным падежом и другие. В свою очередь, каждый предлог выделяет частные элементы своего значения, которыми он отличается от других членов функционально-смысловой группы (*находится в доме – находится на доме*).

Количество и состав функционально-смысловых групп (общих значений) предлогов определяются разными авторами по-разному. Так, В. В. Виноградов (вслед за А. А. Шахматовым) выделяет более 20 «основных видов отношений». Наиболее часто выделяют пространственные, временные, компаративные, причинные, целевые, определительные и объектные виды отношений.

Как и падежные значения, значения многозначных предлогов можно описать как соотношение центра и периферии, причем периферийные значения могут быть как производными от центрального значения, так и абсолютно с ним не связанными. По данным «Русской грамматики» (1980, I: 711), предлог *на* с винительным и предложным падежами имеет два центральных значения (пространственное – *сидеть на крыше* и объектное – *сосредоточиться на работе*). Что же касается периферийных значений предлога *на*, то они не связаны ни с основными значениями этого предлога, ни друг с другом: *приехать на месяц, купить на рубль, делить на части, заучивать на свежую голову, запастись на зиму, увидеться на другой день; остановиться на бегу, поссориться на людях, встретиться на днях*.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сидоренко Е. М. Морфология современного русского языка. Части речи и контаминанты : учеб. Пособие. М. : Флинта, Наука, 2017. – 368 с.

2 Виноградов В.В. Русский язык. / Грамматическое учение о слове. – М., 1972. – 214 с.

3 Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. 2-е издание – М., 1997. – 260 с.

ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ И НАУЧНОЕ МЫШЛЕНИЕ, КАК ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МОЛОДЕЖИ

ГИЗАТУЛЛИНА А. М.
учитель русского языка и литературы,
КГУ «Майкаинская средняя общеобразовательная школа»
отдела образования города Экибастуза

*«Что бы вы ни делали, чем бы вы не занимались,
вам всегда понадобится умный и
верный помощник – книга».*
Самуил Маршак

В XXI веке ключевым фактором успешного развития личности и общества становится не только владение знаниями, но и умение применять их в реальной жизни. Современный мир требует от молодежи гибкости, креативности и способности к критическому восприятию информации.

Читательская грамотность – это не просто умение читать текст. Это способность понимать, интерпретировать, анализировать и использовать прочитанную информацию для решения практических и учебных задач. Молодой человек, обладающий развитой читательской грамотностью, умеет ориентироваться в большом потоке информации, отличать факты от мнений, видеть подтекст, делать выводы.

Научное мышление предполагает умение задавать вопросы, формулировать гипотезы, находить доказательства, проверять достоверность источников и аргументировать собственную точку зрения. Это основа исследовательской культуры, без которой невозможны инновации и развитие науки.

Соединение читательской грамотности и научного мышления формирует фундаментальные навыки XXI века:

- критическое восприятие информации;
- самостоятельное принятие решений;

- умение работать с данными;
- готовность к творческому поиску решений;
- способность к глобальной коммуникации.

Термин «читательская грамотность» появился в контексте международного тестирования в 1991 году. В отечественной педагогике он стал использоваться в 2000-х годах после участия казахстанских образовательных учреждений в международных программах PISA (Programme for International Student Assessment) и PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study).

Читательская грамотность имеет большое значение для образования и развития личности. Она помогает людям расширять свой кругозор, улучшать свои навыки коммуникации, развивать критическое мышление и участвовать в общественной жизни. Этот термин означает способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них, расширять свои знания и возможности, а также участвовать в социальной жизни. Читательская грамотность включает в себя различные навыки и умения.

Для молодежи эти качества становятся основой конкурентоспособности – ведь именно они востребованы в современном обществе и на рынке труда. Компании, университеты и научные центры ищут не просто носителей знаний, а людей, умеющих мыслить, анализировать и создавать новое.

Читательская деятельность является сложным процессом, состоящим из нескольких составляющих.

Одной из таких составляющих являются ситуации, в которых осуществляется чтение. Каждая ситуация имеет свою специфику и цель чтения, и читателю необходимо ориентироваться в них с опорой на текст. Ситуации чтения могут быть разнообразными. Например, это может быть учебная ситуация, когда читатель сталкивается с текстом, содержащим необходимую информацию для выполнения задания или усвоения новых знаний. Также существуют ситуации чтения для получения развлечения и эстетического удовольствия, когда читатель загружается художественными произведениями или литературой на свой выбор. В любом случае, успешная читательская деятельность требует умения ориентироваться в задаче, определять контекст чтения и цель чтения.

Второй важной составляющей читательской деятельности является сам текст. Тексты, с которыми сталкивается читатель, могут быть разнообразными по своему стилю, жанру, объёму и содержанию. Это могут быть научные статьи, книги, романы, стихи, новости и многое другое. Читатель должен быть готов к встрече с различными типами текстов и уметь работать с ними.

Третья составляющая состоит из читательских умений – когнитивных стратегий и способов работы с текстом. Читательские умения включают в себя умение опознавать главную мысль текста, выделять ключевые идеи, анализировать и оценивать информацию, делать выводы, рассуждать на основе текста, а также умение находить ответы на конкретные вопросы или решать учебные задания, связанные с прочитанным текстом.

Важно отметить, что развитие читательских умений требует практики и постоянного разнообразия текстов для чтения. Чем больше различных текстов читатель изучает и анализирует, тем более гибким и эффективным становится его чтение. Также читательские умения могут быть различными у разных людей и зависеть от их предпочтений и интересов, а также уровня образования.

Взаимодействие всех этих компонентов ведёт к:

- развитию интереса к чтению и познавательной деятельности.
- критическому мышлению и анализу текста (способность оценивать достоверность информации, выявлять противоречия и логические ошибки, формулировать свою точку зрения и аргументировать её).
- умению выделять главную идею текста, смысловые связи между отдельными частями текста.
- умению определять стиль, жанр и намерения автора текста.

- умению использовать различные стратегии чтения в зависимости от цели чтения (сканирование, общее ознакомление, детальное изучение).

- умению различать факты и мнения, осознавать позицию и оценки автора.

- развитию словарного запаса и пониманию значения непонятных слов и выражений с помощью контекста.

- умению организовать свои мысли и выражать их письменно или устно на основе прочитанного.

- способности критически относиться к информации, распространяемой через различные источники (интернет, СМИ и т. д.), и умение различать надёжные и ненадёжные источники

Поэтому читательские умения являются важным навыком, который можно развивать и совершенствовать на протяжении всей жизни.

Уровни читательской грамотности

Оценка и измерение читательской грамотности проводится на основе уровней:

1 сложность задания (трудность умения и трудность текста);

2 форма вопроса (открытые, закрытые);

3 оценка ответа с использованием баллов (частичное оценивание);

4 высокое качество чтения – тексты большого объёма

Согласно тесту PISA можно выделить 6 уровней читательской грамотности.

Оценка читательской грамотности помогает определить уровень умения школьника читать, понимать и анализировать тексты. Она включает в себя такие аспекты, как:

1 уровень понимания прочитанной информации,

2 способность выделять главную мысль текста,

3 анализировать его структуру и связи между частями,

4 умение использовать чтение в целях получения информации

Современные школьники сталкиваются с большим объёмом информации из различных источников, таких как книги, статьи, интернет-ресурсы и т. д. Поэтому важно развивать у них навыки поиска, сортировки и фильтрации информации, а также умение использовать информацию из разных предметных областей при работе с текстами. Интеграция информационных технологий в учебную и социальную жизнь школьников требует

уточнения понятия «грамотность чтения» и развития новых навыков и компетенций учащихся.

В контексте современного образования большое внимание уделяется развитию информационной грамотности учащихся. Данное понятие включает в себя навыки и умения использования информационных технологий для поиска, анализа и оценки информации. В связи с развитием информационных технологий, школьники должны быть способными критически оценивать достоверность информации из разных источников и принимать информированные решения.

Для оценки читательской грамотности школьников используются различные методики и инструменты, позволяющие измерить и оценить уровень их навыков чтения.

1 Тестирование, которое включает в себя задания на чтение и понимание текстов, а также на использование прочитанной информации.

2 Анализы устных и письменных высказываний школьников, направленные на выявление их умения анализировать и интерпретировать тексты.

Чтение является сложной деятельностью, которая включает в себя технические навыки и процесс понимания смысла читаемого. Эти две стороны находятся между собой в теснейшей взаимосвязи и оказывают взаимное влияние друг на друга. Научить детей правильному, беглому, осознанному, выразительному чтению – одна из задач начального образования. Следовательно, необходима, систематическая, целенаправленная работа над развитием и совершенствованием навыков беглого, осознанного чтения от класса к классу. Если мы будем использовать приемы и методы быстрого и эффективного чтения, то получим читающего ученика.

Таким образом, формирование читательской грамотности и научного мышления в образовательной среде — это не просто задача школы или вуза, а стратегический приоритет, от которого зависит будущее страны и ее место в мировом сообществе.

ЛИТЕРАТУРА

1 Баранова М. В. Эффективные практики по формированию читательской грамотности. Дата обращения: 3 сентября 2023.

2 Сущность и история возникновения понятия «читательская грамотность». Дата обращения: 3 сентября 2023.

3 Рылова А. С. Развитие и оценка читательской грамотности как компонента функциональной грамотности школьников. Дата обращения: 3 сентября 2023.

4 Основные подходы к оценке читательской грамотности учащихся основной школы. 2 сентября 2023.

5 Воржакова Т. И. Читательская грамотность как основа формирования функциональной грамотности в условиях реализации обновлённого ГОСО. Дата обращения :4 сентября 2023.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

ЖЕТПИСОВА К. К.

преподаватель общеобразовательных дисциплин,
Павлодарский высший экономический колледж Казпотребсоюза, г. Павлодар

МУРУГОВ Р. П.

студент, Павлодарский высший экономический колледж
Казпотребсоюза, г. Павлодар

ЛИХТНЕР И. Е.

студент, Павлодарский высший экономический колледж
Казпотребсоюза, г. Павлодар

Филология как наука имеет многовековую историю, однако именно сегодня она сталкивается с особыми вызовами.

Филология в XXI веке сталкивается с рядом вызовов, которые обусловлены глобализацией, цифровизацией общества, изменением культурных практик и языкового поведения. В условиях интенсивного развития технологий и трансформации медиасреды язык, литература и перевод претерпевают значительные изменения. Важно понимать, что речь идет не о кризисе этой науки, а скорее о ее обновлении и необходимости искать новые подходы к анализу и интерпретации:

– языковую трансформацию – интернет-сленг, мемы, эмодзи постепенно вытесняют привычные формы речи;

– падение интереса к классике – подростки все реже берут в руки книгу, предпочитая TikTok или Netflix;

– обесценивание текста – сегодня каждый может опубликовать «литературу» за пару кликов, и граница между ценным и случайным размывается;

– исчезновение языков – вместе с ними исчезают песни, сказки и целые миры;

- перевод в условиях глобализации – остаётся вопрос: передаём ли мы суть текста или создаём его заново?;
- информационный шум – тысячи постов и статей каждый день делают ценное почти незаметным;
- размытые границы литературы – блог или фанфик могут оказаться важнее для молодёжи, чем роман XIX века;
- снижение престижа гуманитарных наук – в мире, где «рулят» технологии, ценность филологии часто недооценивают.

Язык в эпоху быстрых сообщений: повседневная жизнь современного человека все чаще строится вокруг коротких текстовых сообщений – мессенджеры, социальные сети, комментарии в интернете формируют новый тип коммуникации. Вместо полноценных предложений чаще стали использовать сокращения, аббревиатуры, смайлы и даже целые мемы. Это вызывает споры среди лингвистов: является ли подобная тенденция угрозой для языка или закономерным этапом его развития.

И. С. Тургенев писал: «Язык есть исповедь народа; в нём слышится его природа, его душа и быт родной» [1].

Если язык теряет нормы, он теряет и возможность быть полноценным выразителем культуры. Однако нельзя забывать, что язык всегда менялся. В разные эпохи появлялись заимствования, диалекты, новые слова.

Эти вызовы – не признак кризиса. Это скорее напоминание: филология должна меняться вместе с человеком, поэтому целью данной статьи является рассмотрение ключевых проблем современной филологии и проанализировать их на примере Казахстана, стран СНГ, Азии и Европы.

Язык в эпоху цифровой коммуникации:

Одной из главных проблем филологии является трансформация языка в условиях массового распространения цифровой коммуникации. Социальные сети, мессенджеры и короткие форматы сообщений формируют новый стиль речи, где преобладают сокращения, заимствования и эмодзи. Например, в русском и казахском интернет-дискурсе распространены аббревиатуры: «имхо» (in my humble opinion), «лол» (laughing out loud), «кзн» (Казахстан), «тжд» (Требуется живая дискуссия). Такие формы общения быстро входят в повседневную речь молодежи. Филологи отмечают, что подобные изменения требуют внимательного изучения, так как они влияют на нормы литературного языка и культуру письменной речи [2].

Литература в цифровую эпоху:

Современная литература существует не только в печатном формате, но и в цифровой среде. В Казахстане активно развивается платформа Kitap.kz, где представлены электронные версии произведений казахских и зарубежных авторов [3]. Популярность набирает Wattpad, на котором молодые авторы публикуют свои тексты и взаимодействуют с читателями в режиме реального времени. Мировой тренд #booktok в TikTok способствует росту интереса к чтению у подростков и молодежи. В Европе государственные программы стимулируют издание электронных книг и доступ к ним в рамках публичных библиотек. Эти процессы ставят перед филологией задачу анализа новых форм существования литературы.

Перевод и глобализация:

Перевод становится важнейшим инструментом культурного обмена и глобализации. В Казахстане в последние годы активно переводятся произведения Абая, Олжаса Сулейменова, Мухтара Ауэзова на английский и другие языки. Это способствует популяризации казахской культуры в мире. В то же время наблюдается обратный процесс: произведения мировой литературы переводятся на казахский язык, что расширяет горизонты читателей. В Европе активно развивается концепция «lingua franca» и поддержка многоязычия, а в Азии примером служит Китай, где переводная литература играет важную роль в культурной политике государства.

Чтение и его конкуренты:

Чтение в традиционном понимании конкурирует с новыми форматами досуга: социальными сетями, видеоплатформами, стриминговыми сервисами. По данным международных исследований, в среднем житель Европы читает от 7 до 10 книг в год, тогда как в Казахстане и ряде стран СНГ этот показатель ниже – от 2 до 4 книг. В Японии и Южной Корее сохраняется высокий интерес к чтению, чему способствуют государственные программы и культурные традиции.

В Казахстане наблюдается положительная динамика благодаря школьным и вузовским программам, однако конкуренция со стороны цифрового контента остается серьезным вызовом.

Исчезающие языки:

Одной из глобальных проблем филологии является исчезновение малых языков. ЮНЕСКО фиксирует ежегодное исчезновение

десятков языков по всему миру. В Казахстане под угрозой находятся около 10 языков этнических групп, включая отдельные диалекты татарского, уйгурского и других народов. Сохранение языкового многообразия – важная задача, которую можно решать через создание мультимедийных архивов, развитие школьных программ и поддержку этнокультурных центров. В Европе действуют специальные фонды по сохранению региональных языков (например, бретонского языка во Франции или баскского – в Испании) [4, 5].

Таким образом, современная филология сталкивается с комплексом проблем, связанных с влиянием цифровизации, глобализации и культурных изменений. Анализ показывает, что ключевые вызовы – трансформация языка под влиянием цифровой коммуникации, изменение форм существования литературы, вопросы перевода и сохранения языков, а также снижение интереса к традиционному чтению. Опыт Казахстана, стран СНГ, Азии и Европы свидетельствует о том, что универсальных решений не существует.

Тем не менее, можно выделить несколько направлений:

- 1) развитие цифровых библиотек и платформ,
- 2) новые методики преподавания литературы и языков,
- 3) программы поддержки многоязычия и сохранения малых языков,
- 4) интеграция классических произведений в современную медиакультуру.

Эти меры позволят сохранить культурное наследие и адаптировать филологическую науку к вызовам XXI века.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Доклад ЮНЕСКО о состоянии языкового многообразия. – Париж, 2023.
- 2 Данные о чтении и культурных практиках. – Агентство по статистике РК, 2024.
- 3 Kitap.kz – электронная библиотека Казахстана. [Электронный ресурс].
- 4 Cambridge Analytica of Languages. Global Literacy and Reading Trends. Cambridge, 2024.
- 5 NPCI. Unified Payments Interface (UPI) and Digital Media Consumption in Asia. Mumbai, 2024.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

ЖУМЖУМАНОВА Р. С., ЛОБКО Т. В.

учитель иностранного языка,
школа-лицей имени А. Шамкенова, г. Павлодар

Филология, как наука, исследующая язык, литературу и культуру, имеет важное значение для понимания человеческой цивилизации. В эпоху глобализации и быстрого прогресса информационных технологий английский язык стал главным средством международного общения, что вызвало повышенный интерес к его филологическому изучению. Вместе с тем, это создало новые вызовы, требующие пересмотра классических научных методов.

Цель данного доклада – рассмотреть наиболее актуальные проблемы филологии английского языка, охватывающие как лингвистические, так и культурно-коммуникативные аспекты.

1 Проблема языковой вариативности

Современный английский язык существует в множестве форм – британский, американский, канадский, австралийский, индийский, африканский английский и др. Каждый из этих вариантов обладает собственной фонетикой, лексикой и грамматическими особенностями. Основные вызовы:

Отсутствие единых норм: отличие от языков с чётко кодифицированной системой (например, французский с его Академией или немецкий с Duden), английский язык не имеет единого авторитетного органа, регулирующего нормы употребления. В результате, то, что считается нормой в одной языковой среде (например, в Великобритании), может восприниматься как неформальное или даже неправильное в другой (например, в США или Канаде). Это затрудняет разработку универсальных стандартов для научной, образовательной и деловой коммуникации [1, с. 18].

Трудности стандартизации языка: Из-за широкого географического распространения и постоянного изменения языковой среды (особенно в связи с влиянием интернета и миграции), английский язык трудно поддается стандартизации. Различия проявляются не только в произношении, но и в правописании (colour vs. color), синтаксисе (use to do vs. used to do), а также в семантике отдельных слов. Это затрудняет создание единой системы оценки

владения языком (например, при составлении международных экзаменов или академических программ) [2, с. 8].

Проблемы в преподавании: какой вариант преподавать – британский или американский? Один из практических аспектов языковой вариативности – это выбор нормы преподавания. Преподавателям английского языка нередко приходится выбирать между британским и американским вариантами языка. Оба являются широко распространёнными, признанными и активно используются в международном общении, однако различия между ними могут вызывать путаницу у обучающихся. Кроме того, современные студенты, взаимодействующие с англоязычным контентом в интернете, всё чаще сталкиваются с другими разновидностями – например, индийским или южноафриканским английским, – что требует от них гибкости и умения адаптироваться к различным языковым моделям [3, с. 10].

Кроме того, с усилением роли английского как глобального языка, языка популярным на сегодняшний день, формируется феномен «глобиша» – упрощенной версии английского, используемой в международной коммуникации. Это приводит к еще большей вариативности и размытию языковых границ.

2 Угрозы дигитализации и искусственного интеллекта

Современная филология сталкивается с вызовом, связанным с влиянием цифровых технологий и ИИ на язык и коммуникацию. Основные проблемы с которыми сталкиваются при использовании ИИ:

- Изменение письменной речи: сокращения, эмодзи, сленг, утрата пунктуационной нормы;
- Влияние автокорректоров и переводчиков: ИИ может подменить языковую интуицию носителя;
- Снижение уровня владения языком: использование ИИ вместо самостоятельного письма (например, генерация текстов ChatGPT);
- Проблема авторства и плагиата: как различить авторский текст и машинный?

Филология должна адаптироваться к этим изменениям, переосмыслив свое отношение к тексту, авторству и языковым нормам.

3 Лингвокультурные проблемы и межкультурная коммуникация

Английский язык стал основой глобального общения, но это не отменяет важности учета культурных различий. Многие проблемы в международной коммуникации связаны с недостаточным

пониманием лингвокультурных особенностей. Например: непонимание идиом и культурных реалий, использование «политически некорректных» выражений, различие в нормах вежливости, юмора, стиля общения.

Филологам важно изучать не только язык, но и культурный контекст: национальную ментальность, дискурсивные традиции, особенности речевого поведения.

4 Проблема утраты литературоцентризма в филологии

Традиционно филология занималась анализом литературных текстов. Однако в последние десятилетия наблюдается снижение интереса к художественной литературе в пользу прикладных аспектов языка – коммуникации, перевода, медиа, IT. Причины возникновения такого рода проблем могут быть:

Снижение популярности классической литературы среди молодежи связано, прежде всего, с изменением культурных приоритетов и форматов потребления информации. Современные молодые люди чаще отдают предпочтение визуальным и интерактивным медиаформатам – видео, подкастам, социальным сетям – вместо чтения объемных художественных текстов, требующих сосредоточенности и аналитического мышления. Это приводит к постепенному вытеснению классической литературы с первого плана в системе ценностей молодого поколения, что отражается и на интересе к филологическим дисциплинам, ориентированным на глубокий текстуальный анализ.

Рост прикладного спроса на знания – еще один фактор, влияющий на развитие современной англоязычной филологии. В условиях глобализации и цифровой экономики владение английским языком стало прежде всего утилитарным навыком, необходимым для карьерного роста, международного общения, работы в бизнесе и IT. Такой подход смещает акценты с изучения языка как культурного и исторического феномена (т.е. предмета филологии) на его прикладные аспекты – разговорную практику, деловую коммуникацию, технический английский и пр. Это ведёт к снижению интереса к фундаментальным лингвистическим и литературоведческим исследованиям, особенно среди студентов и абитуриентов.

Цифровая культура способствует формированию «клипового» мышления, когда информация воспринимается быстро, фрагментарно и поверхностно. Преобладание коротких форматов — сторис, постов, видеороликов до 1 минуты – снижает способность

к глубокой смысловой переработке текста. Это особенно остро ощущается в сфере филологии, где требуется умение работать с большими объемами информации, анализировать сложные синтаксические конструкции, интерпретировать художественные образы. В результате цифровая среда оказывает влияние на мотивацию к изучению языка в его полноформатном, культурно-филологическом измерении [4, с. 42].

Это ставит под угрозу фундаментальную составляющую филологии как гуманитарной науки. Необходим баланс между литературоведением и новыми дисциплинарными подходами.

5 Проблема гендерной и инклюзивной лексики

Современная филология все чаще сталкивается с проблемами гендерной чувствительности языка. В английском языке активно развиваются тенденции по использованию инклюзивных форм: замена «man» на «person», использование местоимения «they» в значении единственного числа и др. Например: противоречия между традиционной грамматикой и новыми нормами; политизация языка; проблема перевода инклюзивных форм на другие языки [5, с. 34].

Филологам важно уметь анализировать, как меняется язык под влиянием социальных процессов, и сохранять научную объективность при изучении таких тем.

6 Проблемы перевода и интерпретации

Перевод остается одной из важнейших задач филологии, особенно в условиях расширения международного общения. Однако и здесь есть актуальные проблемы:

- Невозможность точной передачи культурных реалий;
- Потеря авторского стиля и интонации при переводе;
- Влияние интернет перевода (Google Translate, DeepL и др.)

на качество коммуникации;

– Неоднозначность терминологии и понятий в академических и юридических текстах.

Филологи-переводчики должны обладать не только языковыми знаниями, но и глубокой культурной эрудицией и аналитическим мышлением.

7 Проблема языкового заимствования и гибридизации

Английский язык активно заимствует слова из других языков и, в то же время, оказывает влияние на национальные языки.

В качестве примера могу привести:

Слова типа «selfie», «startup», «fake news» вошли в большинство языков мира;

Процессы «англицизации» родных языков вызывают протесты и обеспокоенность утратой языковой идентичности..

Актуальные проблемы филологии английского языка отражают более широкий процесс трансформации гуманитарных наук в эпоху цифровизации, глобализации и культурной динамики. Перед современным филологом стоят задачи гораздо шире, чем просто анализ языка: это понимание социокультурного контекста, работа с цифровыми данными, критическая интерпретация текстов, осмысление этических и политических аспектов языкового взаимодействия.

Будущее филологии зависит от способности науки адаптироваться к новым вызовам, сохранив при этом гуманитарную глубину, междисциплинарность и верность научному подходу.

ЛИТЕРАТУРА

1 Aarts B., Bowie J., Popova G. The Oxford Handbook of English Grammar // Oxford University Press. 2019. – 640 p. [на англ. яз.].

2 Depraetere I., Langford C. Advanced English Grammar : A Linguistic Approach // Bloomsbury Academic. 2019. – 392 p. [на англ. яз.].

3 Lindquist H., Levin M. Corpus Linguistics and the Description of English // Edinburgh University Press. 2018. – 224 p. [на англ. яз.].

4 Friginal E. Corpus Linguistics for English Teachers : New Tools, Online Resources, and Classroom Activities // Routledge. 2018. – 248 p. [на англ. яз.].

5 Harrington K., Ronan P. (Eds.). Demystifying Corpus Linguistics for English Language Teaching // Springer. 2023. – 275 p. [на англ. яз.]..

МӘШҰР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ МЕН ШЫҒЫС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҮНДЕСТІГІ

ЖУСУПОВ Е. К.

ф.ғ.к, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАБЫЛДЕНОВА Ж. Т.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетінде ерекше орын алатын тұлғалардың бірі – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Оның шығармашылығы ұлттық әдебиет шеңберінен асып, шығыс поэзиясымен сабақтасып жатады. Араб, парсы тілдерін меңгергендіктен, Омар Хайям,

Қожа Хафиз, Әбілхасан Рудаки, Жәлаләддин Руми және өзге де шығыс шайырларының шығармашылығымен жақсы таныс болған. Сондықтан да Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының тақырып, сюжет, көркемдік құралдар, жанрлық сипатында сабақтастықтың болуы заңдылық. Бұл мақалада жанрлық сипат, өлең құрылысындағы үндестік қарастырылады.

Шығыс поэзиясына тән рубай, ғазал, қасида, нәзира т.с.с. өлең түрлері бар. Бұл жанрлардың үлгілері Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы поэзиясында да көрініс тапқан. Олардың ішінде көне әрі ықпалды жанрлардың бірі – рубай.

Рубай – шығыс әдебиетінде өзіндік орны бар әрі жиі кездесетін жанрлардың бірі. Ерекшелігі – небәрі екі бәйіт, яғни бір шумаққа терең мағына мен аяқталған ойды сыйғыза білуінде. Рубай, кейде рубай, рубаят, рубайат және төрттаған деп те аталып жатады. Ол – арабтың төл сөзі, «төрттік» немесе «төрт жолдық өлең» дегенді білдіреді. Демек, өлең төрт тармақ немесе мысрадан құралады. Жиі кездесетін формасы – а а б а – 1-ші, 2-ші, 4-ші жолдары ұйқасады да, үшінші жол ұйқассыз бос тұрады. Сирек жағдайда абаб түріндегі ұйқас та кездеседі [1, 491-6.]. Рубай дегенде ең алдымен осы үлгінің майталманы, аталған өлең формасын жазу шебері Омар Хайям есімі ойға оралады. Сол себепті, мысал ретінде ақынның рубайларынан алынған үзінділерді қарастыру орынды.

Тіршіліктің иесі болған адам,
Бірақта оның мәнін толғамаған.
Өмірдің астар сырын біле алмай,

Көз жасына етегі толған адам [2, 9-б.], - деген осы төрт жолға адамның тіршіліктің мәнін ұға алмауы, өмірдің өткіншілігінен мұңға батуын сыйғызған.

Ал Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармаларының ішінде рубайдың жарқын үлгісі – «Мәшһүрдің 46 жасында сөйлегені». Өлеңдер шоғырына енген рубайларды ақынның олардың барлығын қырық алты жасында жазуы біріктіреді. Аталған шығармада сан алуан тақырыптар мен идеялар тоғысқан. Әрбір рубай өз алдына толық аяқталған ойды білдіреді [3, 37-б.].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының аталған туындысында жоғарыдағы Омар Хайямның идеясымен үндес жолдар бар:

Мен жүрмін дүние қуып, әлі жетпей,
Жас жетсе де, балалық ойдан кетпей!
Зер танитын зергердің жоқтығынан,
Алтын басым тот шалып, қалдым өтпей! [4, 102-б.]

Қос туындыны бір жанр аясында тоғыстырып тұрған басты белгі – олардың мазмұны мен формасының өзара ұқсастығы. Екеуінде де адам өмірінің мәнін толық ұға алмау, рухани ізденіс пен өкініш сарыны көрінеді. Омар Хайям тіршіліктің мәнін түсінбей, күйзелген адам бейнесін берсе, Мәшһүр-Жүсіпте дүние соңында жүріп, рухани кемелдікке жете алмай қалған адамның өкінішін жырлайды. Екі ақын да адамның өмірге, уақыт пен тағдырға деген көзқарасын философиялық тұрғыдан бейнелейді.

Келесі кезекте Омар Хайямның мына бір өлең жолдарына назар аударайық:

Кешегі жас күні ертең болар кәрі,
Бір-бірлеп жер бетінен өтер бәрі.
Бұл дүние еш пәндаға опа бермес,
Біз кетерміз, келген жұрт кетер бәрі. [2, 10-б.]

Бұл төрттағанда өмірдің өтпелілігі, уақыттың тұрақсыздығы жайында айтылған. Осы мағына Мәшһүр-Жүсіп өлеңінде де көрініс тапқан:

Жазғытұрым емес біз, болдық қой күз,
«Қыс боп қалдық!» – дегенше, күдерді үз!
Жалаңдатып орағын, алып тұрған,
Оратұғын сондағы егіні – біз!

Бізді бір күн кетеді еріксіз орып,
Қала алмаспыз қисайып, мойын бұрып!
Тәңірі алдына апарар түк таба алмай,
Ойлап тұрсаң, аңқиып, қалдық тұрып! [4, 110-б.]

Өлең жолдарында адам өмірі жыл мезгіліндей өткінші жастық (жаз) кетіп, көрілік (қыс) келеді деген ой «кешегі жас күні ертең болар кәрі» деген үзіндімен мағыналас.

Күлкі үйіріп ерінге, ерік берген кім екен?
Қайғы-қасірет еліне дерт берген кім екен?
Шаттық деген біздерге бұйырмаса амал не,

Қуанышы аз бұл өмірдің, қасіреті мың екен [2, 13-б.], – Омар Хайямның өмірдің қуанышы мен қайғысының тең емес екенін, пенденің шарасыздығын көрсететін философиялық ойы. Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінде осы мағынаға жақын жолдар төмендегідей:

Жамандық-жақсылықтан жоғары асып,
Сөз болып, шынға өтірік араласып.
«Уағдаға опа!» – деген бұл заманда
Ел жұрттың ортасынанкеткен қашып! [4, 102-б.]

Осылайша, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Омар Хайям рубаиларындағы үндестік олардың өмір мен адам болмысына терең философиялық көзқарасынан көрінеді. Екі ақын да төрт жолдық өлеңге тұтас бір өмірлік ойды сыйғыза білген. Омар Хайям өлеңдерінде өмірдің өткіншілігі мен адамның шарасыздығы суреттелсе, Мәшһүр Жүсіпте бұл ойлар рухани ізденіс пен өкініш сарыы көрінеді. Осы арқылы Мәшһүр-Жүсіп шығыс поэзиясының дәстүрін жалғастырып, оған қазақы дүниетанымды дарытқан.

Шығыс ақындарының шығармашылығында кеңінен тараған жанрдың бірі – ғазал. Ғазал (ғәзал, ғазел) – соңғы екі жолы ұйқасып келетін лирикалық өлең өлшемінде жазылатын поэзия түрі [5, 348-б.]. Ғазал жанрында Хафиз, Низами, Науаи, Сағди сынды шайырлар шеберлік танытқан. Әсіресе, Шамсуддин Мұхаммед Хафиз Ширази бұл жанрды мазмұндық тереңдігімен де, түрлік байлығымен де биік деңгейге көтерді. Өзбек ақыны Әлішер Науаи Хафизды ғазал жазудағы ұстаздарының бірі санаған. Абай, Шәкәрім сынды қазақтың ұлы ақындары да Хафизды жоғары бағалап, өлеңдеріне қосқан. Осындай рухани сабақтастық пен поэтикалық ықпал Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығынан да айқын аңғарылады. Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығындағы ғазал үлгісі ретінде «Тіршілікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» өлеңін қарастыруға болады. Бұл туынды мазмұндық тереңдігі мен философиялық ой өрнегі жағынан шығыстық ғазал дәстүрімен үндес келеді. Ендеше, осы өлең мен шығыстың ғазал шебері Хафиз шығармалары арасындағы үндестікті айқындап көрейік:

Қыран күс, көңіл ашар – жүйрік тазы,
Жігітті мұңайтады малдың азы.
Өркім-ақ жамандыққа көңіл берді,
Тыятын болмаған соң мүфти-қазы.

Сөзі бар замананың теріс қакпай,
Жараспас бір-біріне айтқан назы.
Тұйғынға күшігендер ауыз салып,
Жем болып қарға-ұзаққа қоныр қазы.

Басшымыз ел пайдасын сөйлемейді,
Білгіштер мұндайлыққа емес разы.
Көптен-көп іздегені – бүліншілік,
Қанша айтып таусылмайды еш аразы... [4, 5-б.]

Алдымен, өлең құрылымына назар аударайық. Мұнда бірінші және екінші тармақ өзара ұйқасып, одан кейінгі әр бәйіттің екінші жолдары сол ұйқасқа бағынады. Демек, ғазалға тән а а б а в а г а... ұйқас схемасы сақталған. Бұл – шығарманың нағыз шығыстық ғазал өлшеміне сай екенін көрсетеді.

Енді мағына үндестігіне көшейік. Аталған туындыны Хафиздің Ә. Жәмішев аударған «Махаббаттан, мастықтан да безе көрме, жүрегім...» деп басталатын ғазалымен салыстырып көрейік [6, 35-б.]. Екі ақын да рухани тазалық пен адамдық кемелдік мәселесін өзек етеді. Мәшһүр Жүсіптің:

Өркім-ақ жамандыққа көңіл берді,

Тыятын болмаған соң мүфти, қазы, - деген жолдарында қоғамдағы әділдік пен адамдық қасиеттің жоғалғанына күйініш байқалады. Хафиздің:

Жаның жұтаң болса егер – үлкен күнә, сол ғана,

Қүдіреттің қайырымынан үзілді онда күдерің, - деген тұжырымында рухани жұтандық – адам баласы үшін ауыр күнә ретінде бағаланады. Демек, олардың шығармаларындағы сарын – жан дүние мен ар тазалығын сақтау.

Хафиз ғазалының келесі тармақтары мынадай:

Өзінді-өзің зор тұтпасаң – ақылдылық белгісі,

Несі жаман менмендікті жеңе алмаа жігерің?!

Күштімін деп күпсінбе, әлсіздік те – ізгілік,

Арам майлф апайтөстен артық жадау іренім.

Көк аспанның күмбезіне көзінді көп қадама,

Көтеріле алмаған соң анық налып жүдерің...

Бұл өлең жолдарында ақын адамның өзін жоғары қою, тәкаппарлық сияқты мінезді ақылсыздықтың белгісі ретінде бағалайды, адамның өз шама-шарқын білмеуінен туындайтын күйзелісті көрсетеді. Хафиздің ойынша, адамдық кемелдікке апарар жол – қарапайымдылық пен өзін-өзі тану.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы да адам бойындағы өркөкіректік пен бақталастық мінездерді сынға алады:

Жігіттер, жақсы қайда үлгі шашқан

Жүдеген мұңлылардың көңілін ашқан?!

«Анау озық, мен кейін қаламын», -деп,

Кез салып, бірін-бірі шамаласқан.

Сүрініп ат аяғы кетер болса,

Дұшпан түгіл, досың да табаласқан.

Бұл жұртта сұмырай нәрсе толып жатыр,

Өтірік, ұрлық, өсек араласқан.
 Өңшең сәуірік, текешік, бұқашықтар,
 Бір-бірін соғып, шаншып, жараласқан,
 Жақсыны өзі болған, көре алмаған,
 Өрт қойып жан-жағынан қамаласқан.
 Ақылшы шықты бізге үй басынан,
 Өзі боп өз үйінде(ойында) жұрттан асқан...

Ақын ел ішін жайлаған өтірік пен өсекті, әділетсіздік пен күншілдікті айыптайды. Осы арқылы Хафизбен рухани үндестікке түсіп, әділдік пен тазалықты іздеу жолындағы күресті жалғастырады. Екі ақын да адамның жаны мен жүрегін тазартып, әділдік, мейірім, кішіпейілділік сияқты қасиеттерді дәріптейді. Бұл үндестік – қазақ пен парсы әдебиеттерін байланыстыратын рухани көпір.

Қорыта айтқанда, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы қазақ әдебиеті мен шығыс поэзиясы арасындағы рухани сабақтастықты көрсетеді. Ол Омар Хайям, Хафиз т.б. дәстүрін жалғастырып, рубай, ғазал сынды жанрларын дамытты. Ақын өмірдің мәні, рухани ізденіс, әділдік пен ар тазалығы сияқты тақырыптарды философиялық тереңдікпен жеткізеді. Осылайша, Мәшһүр-Жүсіптің поэзиясы екі мәдениетті біріктіретін көркемдік және рухани көпірге айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған – Алматы : «Қазақстан энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2005. – 728 бет.
- 2 Омар Хайям. Рубаяттар. Алматы, «Білім» 2011. – 312 б.
- 3 Баратова М. Н. Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінің жанрлық сипаты. Оқу-әдістемелік құрал. – Павлодар, 2007. – 72 б.
- 4 Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] / М-Ж. Көпейұлы ; жауапты ред. Қ. М. Жүсіпов; араб жазуынан ауд. : Г. Қ. Жүсіпова. – Алматы : Алаш, 2005. – Алаш мұрасы.
- 5 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы «Сөздік-Словарь : 1997 ». – 368 б.
- 6 Хафиз. Ғазалдар / Ауд. Ә. Жәмішев – Алматы : Жазушы, 1986. – 272 б.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ И СПОСОБЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

ИСЕНОВА К. А.
 учитель русского языка и литературы,
 КГУ «Майкаинская СОШ» отдела образования города Экибастуза,
 управления образования Павлодарской области.

*В XXI веке грамотным является не то,
 кто умеет читать и писать, а тот,
 кто умеет учиться, переучиваться
 и действовать.
 Элвин Тоффлер.*

Мы живём в век быстрых перемен. Мир меняется буквально на глазах: появляются новые технологии, профессии, способы общения. Поток информации становится всё больше, и важно не утонуть в нём, а уметь ориентироваться и использовать его с пользой. Именно поэтому сегодня так много говорят о функциональной грамотности.

Если раньше грамотность понималась как умение читать, писать и считать, то теперь этого недостаточно. В современном мире важно не просто владеть знаниями, а уметь применять их на практике. Функциональная грамотность – это способность анализировать информацию, критически мыслить, делать выводы и принимать решения в реальной жизни.

Новые времена требуют от человека гибкости и готовности учиться постоянно. Многие профессии исчезают, на их месте появляются другие, и чтобы быть успешным, нужно быстро осваивать новые навыки. Функционально грамотный человек умеет адаптироваться, он увереннее смотрит в будущее и не боится перемен.

А вот отсутствие этих навыков часто приводит к трудностям: человеку сложно принимать решения, отстаивать свою точку зрения или находить выход из проблемных ситуаций. Напротив, высокий уровень функциональной грамотности открывает возможности для профессионального роста и личного развития.

Важно помнить: это качество нужно не только отдельному человеку, но и обществу в целом. Чем больше людей умеют мыслить критически, анализировать и применять знания в жизни, тем выше уровень образования, культуры и экономики страны.

Начинать формировать функциональную грамотность нужно с ранних лет. Именно школа играет здесь ключевую роль. Учителю важно не просто передавать знания, а учить ребят пользоваться ими: рассуждать, сравнивать, задавать вопросы, высказывать своё мнение. Всё это помогает заложить прочный фундамент для будущей успешной жизни.

Функционально грамотный человек может:

- понять прочитанный текст и критически его осмыслить,
- грамотно выражать свои мысли устно и письменно,
- принимать ответственные решения,
- решать повседневные задачи, связанные с математикой,

информацией, финансами, экологией, технологиями.

Формирование функциональной грамотности должно стать приоритетом не только системы образования, но и всей социальной политики. Это инвестиция в будущее, которая позволит молодому поколению не только приспособиться к изменениям, но и активно формировать новую реальность. Поколение, готовое к вызовам будущего, учится применять полученные знания на практике и в различных ситуациях.

В первую очередь, это «читательская грамотность», предполагающая не только умение читать, но и критически оценивать прочитанную информацию, извлекать из текста нужные данные, интерпретировать их и использовать для решения различных задач. Затем, «математическая грамотность» – способность применять математические знания и навыки для анализа данных, решения задач, связанных с повседневной жизнью, и принятия обоснованных решений. «Естественнонаучная грамотность» позволяет понимать основные принципы функционирования окружающего мира, применять научные знания для объяснения явлений и решения практических проблем. Важно также отметить «финансовую грамотность», обеспечивающую умение управлять личными финансами, принимать обоснованные решения в сфере экономики и понимать финансовые механизмы. Однако функциональная грамотность не ограничивается только этими тремя составляющими. В современных условиях необходимо также развивать «глобальную компетентность», которая подразумевает понимание глобальных проблем, взаимосвязанности различных культур и умение эффективно взаимодействовать с людьми из разных стран и культурных сред. Наконец, «креативное мышление» – способность к творческому мышлению, генерированию новых идей, поиску

нестандартных решений и адаптации к изменяющимся условиям – является неотъемлемой частью функциональной грамотности. Только сочетание всех этих компонентов обеспечивает готовность к успешной жизни в динамично меняющемся мире. В нашей школе мы уделяем формированию функциональной грамотности обучающихся особое внимание. В сентябре администрация школы, в тесном сотрудничестве с педагогическим коллективом, разработала и утвердила многоэтапный план мероприятий, направленный на системное развитие этого важного аспекта образования. Работа была организована в три этапа.

Первый, подготовительный этап, включал в себя глубокий анализ как внешней, так и внутренней среды образовательного учреждения. Мы провели всестороннее исследование, оценивая как достижения, так и недостатки в существующей системе обучения. Анализ позволил нам определить сильные и слабые стороны образовательного процесса, выявить пробелы и определить направления для дальнейшего совершенствования. Мы тщательно проанализировали пространство между желаемым уровнем функциональной грамотности обучающихся и фактическим, чтобы определить необходимые управленческие действия для его заполнения. Этот анализ лег в основу корректировки локальных документов школы. Были внесены существенные дополнения и изменения в должностные инструкции учителей-предметников, чтобы чётко определить их роль и ответственность в формировании функциональной грамотности у обучающихся. Аналогичным образом были пересмотрены и доработаны существующие положения, регулирующие образовательный процесс.

Второй, практический этап, был насыщен разнообразными мероприятиями. Мы организовали обучающий семинар-практикум для педагогов на платформе Amansultan.

Семинар предусматривал практическую отработку навыков работы с готовым банком заданий, разработанных специально для формирования функциональной грамотности. Помимо этого, были разработаны и реализованы специальные курсы внеурочной деятельности, направленные на практическое применение знаний и навыков в различных областях. Для повышения мотивации и стимулирования учащихся мы обеспечили их активное участие в различных конкурсах и олимпиадах регионального и всероссийского уровня, ориентированных на развитие функциональной грамотности. Педагоги также принимали активное

участие в этих мероприятиях, что позволило им не только повысить свой профессиональный уровень, но и получить ценный опыт для дальнейшего совершенствования образовательного процесса. Результаты этих мероприятий были тщательно проанализированы, что позволило нам оценить эффективность примененных методик и внедрить необходимые корректировки в дальнейшей работе.

Третий этап, заключительный, посвящён обобщению полученных результатов и планированию дальнейших действий по совершенствованию системы формирования функциональной грамотности в нашей школе. Планируем продолжить работу по формированию функциональной грамотности. Так как она позволяет в большей степени добиться более высокого уровня планируемых результатов обучения, а значит повышение качества образования.

Основные составляющие функциональной грамотности:

- читательская грамотность – умение понимать и интерпретировать тексты разных жанров;
- математическая грамотность – способность применять числа, формулы и логику в реальных ситуациях;
- естественнонаучная грамотность – умение объяснять явления окружающего мира и делать выводы;
- цифровая грамотность – навык ориентироваться в информационном пространстве, работать с технологиями;
- финансовая и правовая грамотность – понимание правил экономики и законов, необходимых для самостоятельной жизни.

В исследовании PISA основным направлением стала читательская грамотность

• В каждом новом цикле исследования вводятся новые направления:

- PISA-2012 – финансовая грамотность
- PISA-2015 – современное решение проблем
- PISA-2018 – глобальные компетенции
- PISA-2022 – креативное мышление
- PISA-2025 – обучение в цифровом мире

Как развивать функциональную грамотность?

– Критическое мышление:

Учитесь подвергать сомнению факты, обращать внимание на конкретику и разные точки зрения.

– Коммуникативные навыки:

Развивайте умение формулировать свои мысли, рассматривать проблемы с разных позиций и делиться идеями.

– Расширение кругозора:

Читайте больше книг, изучайте разные области знаний, участвуйте в дискуссиях и профессиональных мероприятиях.

– Практическое применение:

Применяйте полученные знания для решения учебных и житейских задач, стройте междисциплинарные связи

Отсутствие этих качеств делает человека уязвимым и зависимым. Недостаточный уровень функциональной грамотности мешает успешно взаимодействовать с обществом, принимать самостоятельные решения и достигать поставленных целей. В то время как развитая функциональная грамотность, напротив, открывает широкие перспективы, способствует профессиональному росту и укрепляет уверенность в собственных силах.

Таким образом, функциональная грамотность – это не модное слово, а реальная необходимость XXI века. Это умение быть самостоятельным, уверенным, открытым к новому и готовым к развитию. Без неё невозможно ни личное, ни общественное процветание. И чем раньше мы начнём её формировать, тем успешнее будем завтра.

ЛИТЕРАТУРА

1 Абрамова, Г. С. Функциональная грамотность: современные подходы к формированию / Г. С. Абрамова // Педагогический журнал. – 2020. – № 1. – С. 25–32.

2 Виноградова, Н. А. Формирование функциональной грамотности учащихся в условиях реализации ФГОС / Н. А. Виноградова, Е. А. Зайцева // Начальная школа плюс Дошкольное образование. – 2019. – № 3. – С. 24–31.

3 Волкова А.И. Функциональная грамотность: теоретические основы // Педагогика. – 2010. – № 4. – С. 36–42.

4 Гончарова, Н. В. Роль семьи в развитии функциональной грамотности учащихся / Н. В. Гончарова // Педагогический вестник. – 2021. – № 10. – С. 45–51.

5 Ковалев, С. В. Функциональная грамотность: современный взгляд на образование / С. В. Ковалев // Проблемы современного образования. – 2021. – № 2. – С. 15–22.

6 Крылова Н.Б., Леонтьева О.М. Проблемы формирования функциональной грамотности школьников // Народное образование. – 2002. – № 2. – С. 101–107.

7 Морозова, Е. Н. Функциональная грамотность как основа успешной социализации личности / Е. Н. Морозова // Педагогика. – 2019. – № 2. – С. 21–28.

8 Никитина, Т. С. Функциональная грамотность в контексте современных образовательных стандартов / Т. С. Никитина // Школьные технологии. – 2020. – № 6. – С. 18–25.

9 Петрова, И. А. Развитие функциональной грамотности учащихся: роль школы и семьи / И. А. Петрова // Молодой ученый. – 2022. – № 22. – С. 456–460.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА АНГЛИЙСКИХ ЗАГАДОК В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

КАИРБАЕВА А. К.

к.п.н., профессор Торайгыров университет, г. Павлодар

НУРХАНОВ Т. Е.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Загадка – жанр фольклора и речевой практики, существующий во многих культурах мира. В англоязычной традиции загадки занимали важное место как в народной поэзии, так и в образовательных и развлекательных практиках. Цель данной статьи – рассмотреть основные черты национально-культурной специфики английских загадок и показать, как они отражаются в языковой картине мира англоязычного сообщества. В работе использованы данные фольклористики, лингвокультурологии и прагмалингвистики; проанализированы типичные мотивы, лексические и стилистические средства, а также коммуникативные функции загадки.

В основе исследования лежат представления о языковой картине мира как о совокупности представлений, ценностей и культурно обусловленных смыслов, кодируемых в языке. Согласно этим подходам [1, с.12–35; 2, с.32–47.], фольклорные жанры выступают репозиториями культурного знания и ценностей. Роль загадки в коммуникативной практике определяется её функциями: образовательной (передача знаний и наблюдений о природе и быте), игровой (интеллектуальное соревнование), нормативно-регулятивной (воспитание, формирование моральных норм) и эстетической.

Особое внимание уделено методам анализа: сопоставительный и контентанализ позволяют выявлять типичные мотивы и

структурные схемы; семантический и прагматический анализ – показать, каким образом лексика и речевые формулы передают культурные сигнатуры.

Следует отметить, что английские загадки разнообразны по форме и содержанию. Традиционно загадки классифицируются по следующим устойчивым типам:

1 Натуралистические загадки – описывают растения, животных, природные явления (например: «I have a neck but no head, two arms but no hands» – о рубашке). Такие загадки отражают наблюдательность народного сознания и практическое знание окружающей среды.

2 Бытовые загадки – основаны на элементах повседневного быта (одежда, кухонные предметы, сельскохозяйственные орудия). Они фиксируют культурно-значимые предметы и связанные с ними действия.

3 Игровые, шуточные и подростковые загадки – чаще встречаются в детском фольклоре и школьной среде; в них доминирует игра слов, двусмысленность и комический эффект.

4 Загадки антропоцентрические и мистические – касаются человеческого тела, судьбы, смерти; иногда имеют эсхатологические или магические оттенки [3, с. 215–238; 4, с.14–37; 5, с. 5–29].

Типы английских загадок во многом определяется климатом, хозяйственной практикой, историей и социальными институтами англоязычных сообществ. Например, сельскохозяйственные метафоры, морская лексика (в прибрежных регионах), мотивы домашнего очага и бытовых предметов встречаются чаще, чем в культурах с иным образом хозяйствования.

Культурные особенности английских загадок в зависимости от региона представлены в следующей таблице.

Таблица 1 – Региональные особенности английских загадок

№	Регион	Характерные черты	Примеры загадок	Культурные особенности и комментарии
1	Великобритания	Связь с аграрной и морской культурой; логические и счётные задачи	«As I was going to St. Ives, I met a man with seven wives...»	Отражает математическое мышление, традиции устной народной поэзии; в шотландских и валлийских вариантах — мотивы холмов, овец, вереска (пастушеский быт).

2	США	Прагматизм, юмор, реалии фермерского труда и массовой культуры	«What is full of holes but still holds water?» — (губка); «Why did the computer go to the doctor? — Because it had a virus.»	Акцент на повседневной смекалке, технологических реалиях и игровой культуре; отражение духа изобретательности и демократизма американского общества.
3	Австралия и Новая Зеландия	Темы природы, фауны и межкультурного взаимодействия	«I can hop and I can jump, I live where the red dust blows.»	Отражает адаптацию к климатическим условиям, национальные природные символы (кенгуру, эвкалипт), элементы маорийской традиции и культурный синтез.

Одной из характерных черт английских загадок является активное использование полисемии и словесной игры. Английский язык располагает большим количеством коротких многозначных слов и фразеологизмов, что делает каламбурный приём особенно эффективным. Игровая двусмысленность поддерживает коммуникативную динамику: решающий элемент – умение «переключиться» с буквального на переносный смысл [6, с. 63–88].

Кроме того, большую роль имеет ритм и интонация. Так, например, многие загадки традиционно имеют рифмованную и ритмическую форму – это облегчает запоминание и передачу устно. Ритм, метр и рифма также создают эстетическое ожидание и усиливают эффект «озарения» в момент отгадки.

Для усиления образности загадки часто прибегают к метафоризации и персонификации предметов и природных явлений («*the sun has a face*»), что отражает антропоцентрическую модель мира, характерную для европейской традиции.

Следует отметить, что в английских сказках часто используются локализмы и диалектные формы.

В английских загадках нередко встречаются региональные лексемы (dialectal words), сохранившие древние формы слов или обозначения предметов, которые исчезли из стандарта. Эти формы представляют ценный материал для исследователя, показывая исторические пласты языковой картины мира.

Национально-культурная специфика английских загадок выражается следующим образом:

1 Мир предметов и хозяйственных практик – загадки фиксируют предметнопрактическую сферу жизни, включая утварь, сельскохозяйственные орудия, морские предметы.

2 Этноидентификационные маркеры – национальные особенности проецируются в загадках через специфические образы и символы (чайник, огонь, дождь, сад, река).

3 Ценностные установки – загадки кодируют представления о находчивости, уважении к труду, коллективной памяти и смекалке.

4 Историческая память – архаизмы и аллюзии на старинные ремёсла (кузнечное, ткацкое) показывают укоренённость жанра во времени.

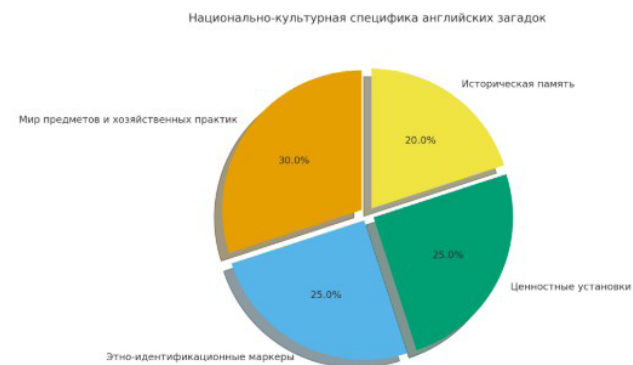

Рисунок 1 – Национально-культурная специфика английских загадок

Таким образом, анализ показывает, что английские загадки представляют собой сложный культурный феномен, в котором отражаются не только элементы повседневного опыта, но и базовые концепты коллективного мировидения. Их устойчивость объясняется тем, что загадка выполняет одновременно когнитивную, коммуникативную и воспитательную функции. Через игру со словами, ритм и метафору она формирует у участников коммуникативное и культурное умение «читать» скрытые смыслы, развивает образное мышление и социальное взаимодействие [7, с.118–140; 8, с. 21–45].

Важным является и то, что загадка – это не только развлечение, но и форма культурной памяти, способ сохранения традиций через поколение. В этом аспекте жанр сопоставим с пословицами

и народными песнями, которые также передают коллективное знание. Однако в отличие от пословицы, загадка предполагает активное участие адресата: она требует не просто запоминания, но и интерпретации. Такой интерактивный характер сближает загадку с современными формами устного творчества – шутками, каламбурами, ребусами [9, с.56–78; 10, с. 87–106].

Кроме того, английская загадка представляет собой отражение социальных и экономических условий своего времени. Например, в викторианскую эпоху многие загадки, публикуемые в детских журналах, имели морально-назидательный характер, побуждая детей к рассудительности и добродетели. В XX–XXI вв. в текстах загадок появляются реалии цифровой эпохи – компьютеры, роботы, интернет, что свидетельствует о динамической природе жанра.

Региональная вариативность также демонстрирует важную черту английских загадок: способность адаптироваться к локальным условиям. Британские загадки сохраняют привязку к аграрной культуре, американские – к прагматизму и технологической изобретательности, австралийские и новозеландские – к природной символической и межкультурному синтезу. Это подтверждает, что жанр загадки — гибкий инструмент репрезентации культурных ценностей в разных социокультурных контекстах.

Наконец, загадка в современной коммуникации приобретает новое значение: она используется в рекламе, образовательных практиках, цифровых играх, в медиадискурсе. Её интерактивная природа делает её востребованным инструментом вовлечения и развития критического мышления. Таким образом, загадка – это не архаичный, а постоянно обновляющийся жанр, отражающий как глубинные, так и актуальные смыслы культуры [1; 10].

Проведенный анализ позволяет прийти к выводу о том, что загадки как жанр фольклора выступают зеркалом национально-культурной картины мира. Через лексические выборы, мотивы и формы они передают ценности, практики и представления, характерные для англоязычных сообществ. Исследование английских загадок в региональном и сравнительном аспекте позволяет глубже понять, какие элементы быта и мышления оказываются центральными в коллективном сознании, а так же, как жанр адаптируется к социальным изменениям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 12–35.
- 2 Лотман Ю. М. Вселенная ума : семиотическая теория культуры. – М. : Языки русской культуры, 1996. – С. 32–47.
- 3 Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки, присловья. – М. : Художественная литература, 1983. – С. 215–238.
- 4 Криничная Н. А. Русская народная загадка. – Л.: Наука, 1986. – С. 14–37.
- 5 Taylor A. The Literary Riddle before 1600. – Berkeley : University of California Press, 1948. – P. 5–29.
- 6 Attardo S. Linguistic Theories of Humor. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1994. – P. 63–88.
- 7 Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Стиль в языке. – М. : Прогресс, 1978. – С. 118–140.
- 8 Dundes A. Interpreting Folklore. – Bloomington : Indiana University Press, 1980. — P. 21–45.
- 9 Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004. – P. 56–78.
- 10 Eco U. The Role of the Reader. – Bloomington : Indiana University Press, 1979. – P. 87–106.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЯЗЫК. СТИЛИСТИКА И «ПОЧЕРК» МАШИННОГО ТЕКСТА

КОРОТЕНКО У. В.

студент, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

МУЗЫКА А. В.

преподаватель, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

Появление искусственного интеллекта стало одним из ключевых событий последних лет. Нейросети научились писать тексты, стилизовать их под разные жанры и даже имитировать авторский почерк. Однако вместе с восхищением возник и скепсис: может ли машина действительно «чувствовать» язык? Обладает ли она настоящим стилем или лишь копирует его внешние признаки?

Сегодня вопрос стилистики и «почерка» машинного текста обсуждается не только в филологии, но и в журналистике, образовании, культурологии [1, с. 21]. Умение отличить текст,

созданный человеком, от текста, написанного алгоритмом, становится необходимым навыком [2, с. 86].

Языковые модели – это распределение вероятностей по последовательностям слов [3]. Это статистические системы, обученные на миллиардах слов. Они не понимают текст в человеческом смысле, а вычисляют, какое слово вероятнее всего встретится в данной позиции. Благодаря масштабу данных нейросети научились строить связные абзацы, поддерживать стиль и даже создавать художественные произведения.

Однако у машинного текста есть ограничения:

- он лишён личного опыта;
- не имеет эмоциональной интенции;
- подражает, но не рождает подлинно уникальных образов.

Именно поэтому сегодня учёные говорят о «почерке» ИИ: текст вроде бы правильный и логичный, но в нём не чувствуется индивидуальной жизни.

Стилометрия – это область, изучающая стиль текста с помощью количественных методов. Она позволяет измерить такие показатели, как:

- частота употребления служебных слов (и, но, чтобы),
- редная длина предложений и слов,
- разнообразие лексики,
- синтаксические конструкции.

Изначально стилометрия использовалась для установления авторства. Сегодня же важной задачей стало распознавание машинного текста. Стилометрический анализ показывает: у ИИ есть свой «отпечаток пальца», и его можно вычислить.

Что представляет собой «почерк» машинного текста? Несмотря на разнообразие моделей, у машинных текстов прослеживаются схожие черты:

● **Избыточная ясность и структурированность.** Машина разжёвывает материал, словно пишет учебник. Каждое утверждение вводится, объясняется и завершается. Даже если жанр не требует строгого конспекта, ИИ выстраивает текст «по правилам»: вступление, тезисы, заключение.

● **Нейтральная эмоциональность.** Машина предпочитает безопасные слова: интересно, важно, полезно. Яркие метафоры и субъективные ассоциации встречаются редко.

● **Повторы и вариативность без необходимости.** Алгоритм стремится «показать полноту», перефразируя одну и ту же мысль разными словами.

● **Стерильность.** Нет опечаток, неожиданного сбоя или резкой смены тона. Но именно эти «шероховатости» и придают тексту человеческое дыхание.

● **Широкие обобщения.** Машина часто пишет так, будто речь идёт «вообще о мире»: «люди во все времена стремились к развитию».

Для выявления стилистических различий между авторским и искусственно созданным текстом рассмотрим строфу А. С. Пушкина из стихотворения «Осень» и машинную имитацию, выполненную по той же форме.

Таблица 1 – Сравнение подлинного стихотворения Пушкина с его имитацией

Подлинный Пушкин (фрагмент «Осень»):	Машинная имитация (сочинено ИИ):
Унылая пора! Очей очарованье! Приятна мне твоя прощальная краса – Люблю я пышное природы увяданье, В багрец и в золото одетые леса [5, с. 240].	Сквозь облака вечерний луч играет, И роща шепчет медленно листву; Тоска и радость в сердце вспоминают Минувших дней таинственную мглу.

Пушкин создаёт конкретную картину: «унылая пора», «пышное природы увяданье», «в багрец и в золото одетые леса». Образы осязаемы, включают колористику, динамику и ощущение времени года. Особое впечатление производит парадоксальное сочетание «унылая пора» и «очей очарованье» – соединение грусти и красоты.

Имитация оперирует более абстрактными формулами: «вечерний луч играет», «роща шепчет», «тоска и радость». Эти образы традиционны и «универсальны», но не дают конкретной картины. Колористики нет, настроение задаётся общими эмоциями («тоска и радость»), а не зрительными деталями.

Хотя обе строфы написаны четырёхстопным ямбом и используют перекрёстную рифмовку, в глаза бросается ряд отличий. У Пушкина ритм динамичен, строки насыщены восклицаниями и энергией; текст живёт, как эмоциональная речь. Имитация ритмически ровна и гладка, но менее выразительна. Строка «И

роща шепчет медленно листву» вообще грамматически ошибочна и тяжело воспринимается с точки зрения смысла.

В пушкинском тексте звучит личное «я»: «приятна мне твоя краса», «люблю я». Чувство принадлежит конкретному лирическому субъекту, создается интонация искренности. Имитация лишена личного голоса: эмоции даны отвлечённо («тоска и радость вспоминают»). Это не переживание автора, а общее настроение, лишённое индивидуальности.

Пушкин использует неожиданные сочетания: «очей очарованье», «пышное увяданье». Эти формулы вошли в культурный код именно благодаря своей оригинальности.

Имитация опирается на поэтические штампы («вечерний луч», «роща шепчет», «таинственная мгла»). Такие образы можно встретить у многих поэтов XIX–XX веков, они не обладают уникальной свежестью.

Пушкинская строфа производит сильное впечатление благодаря соединению противоположных эмоций и зрительной конкретности. Она одновременно философична и чувственна.

Машинный текст демонстрирует правильное владение формой и узнаваемыми образами, но не создаёт художественного открытия: он скорее имитирует «поэзию XIX века в целом», чем воспроизводит индивидуальную пушкинскую манеру.

Таким образом пушкинский фрагмент объединяет эмоциональную глубину, конкретность и оригинальность образа. Машинная имитация сохраняет внешние признаки поэзии – ритм, рифму, традиционные образы, – но выдаёт себя отсутствием личного голоса и художественного парадокса.

С этой же целью рассмотрим строфу А. С. Пушкина из первой главы «Евгения Онегина» и машинную имитацию, выполненную в той же форме.

Таблица 2 – Сравнение подлинного романа в стихах Пушкина с его имитацией

Подлинный Пушкин (фрагмент «Евгений Онегин»): Мой дядя самых честных правил, Когда не в шутку занемог, Он уважать себя заставил И лучше выдумать не мог. Его пример другим наука; Но, боже мой, какая скука С больным сидеть и день и ночь, Не отходя ни шагу прочь! Какое низкое коварство Полуживого забавлять, Ему подушки поправлять, Печально подносить лекарство, Вздыхать и думать про себя: Когда же черт возьмет тебя! [2, с. 8].	Машинная имитация (сочинено ИИ): Мой друг – охотник до досуга, Сидит, зевая, у стола; Ему неведома заслуга Труда и тяжкого дела. Он вечно дремлет после чаю, И трубку лениво качает, С улыбкой праздной говорит, Что жизнь пустяк и скоро сбыть. Я слушаю и поражаюсь, Как можно в молодые дни Тянуть бесплодные часы, Когда в душе веселье зреет! Ах, скука, скука, мой бедлам, – Сидеть и слушать пустякам!
---	---

Пушкинская строфа сочетает морализаторский тон («его пример другим наука») с откровенно саркастическим финалом («Когда же чёрт возьмёт тебя!»). Здесь возникает острый контраст между внешней этикетной вежливостью и внутренним эгоистическим раздражением героя. Имитация воспроизводит бытовую ситуацию (ленивый друг), но ирония носит мягкий, почти безобидный характер; отсутствует кульминационный «удар», придающий пушкинскому тексту драматизм и жизненность.

Также у Пушкина заметна выразительная смелость словосочетаний: «полуживого забавлять», «низкое коварство». Эти формулы уникальны и эмоционально заряжены. Машинный текст использует книжные, более «стерильные» обороты: «охотник до досуга», «ему неведома заслуга труда». Лексика корректна, но менее образна и не содержит неожиданных сочетаний. При этом в машинном тексте заметна неверная расстановка ударений.

Обе строфы следуют форме онегинской строфы. Однако у Пушкина синтаксис подвижен: короткие реплики чередуются с развёрнутыми фразами, создавая эффект живой речи. Имитация сохраняет ритмическую схему, но синтаксис прямолинейен, без резких интонационных перепадов, что делает текст монотоннее.

Подлинный текст поражает парадоксальностью: забота о дяде оборачивается скрытым злорадством и эгоизмом. Именно эта

неоднозначность рождает художественную силу. Машинный текст производит впечатление корректной стилизации: он выдержан по форме, но в нём отсутствует «жизненный нерв» и резкость интонации.

Пушкин соединяет высокое и разговорное, создаёт контраст, неожиданный поворот мысли и эмоциональную многослойность. Машинная имитация сохраняет внешнюю форму и лексику XIX века, но выдаёт себя чрезмерной гладкостью, обобщённостью и отсутствием индивидуального переживания.

Искусственный интеллект во многом облегчает нам жизнь, всё ещё не является универсальным инструментом в работе и тем более в творчестве. Различать машинный и человеческий текст важно по нескольким причинам:

- **В образовании.** Студенты всё чаще прибегают к помощи нейросетей. Преподавателю нужно уметь определить, где настоящая работа, а где сгенерированный текст.

- **В журналистике.** Машинные новости могут быть точными, но обезличенными. Для читателя ценен авторский голос.

- **В науке.** Подмена реального исследования машинным резюме может искажать результаты.

- **В культуре.** ИИ способен помогать писателю, предлагать рифмы или образы, но не заменяет авторское вдохновение.

Искусственный интеллект уже уверенно вошёл в языковую сферу. Его тексты всё более связны, грамотно построены и могут имитировать стиль великих авторов. Однако в них всё ещё заметен «почерк машины»: чрезмерная ясность, обобщённость, стерильность.

Сравнение реального пушкинского текста и машинной имитации показывает: поэтическая энергия рождается не из безошибочной структуры, а из живого чувства слова, личного опыта, непредсказуемого поворота мысли.

Можно предположить, что в будущем ИИ будет обучаться создавать более индивидуальный «почерк». Но вопрос в другом: захотим ли мы читать тексты, написанные без души? Скорее всего, ценность человеческого стиля только возрастёт, ведь именно в нём сохраняется уникальность личности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Лекун Ян. Как учится машина : Революция в области нейронных сетей и глубокого обучения – Альпина PRO, 2021

2 Малкольм Фрэнк, Пол Рериг, Бен Принг. Что делать, когда машины начнут делать все. Как роботы и искусственный интеллект изменят жизнь и работу – Бомбора, 2019

3 Википедия, свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – URL : https://ru.wikipedia.org/wiki/Языковая_модель#cite_note-1 [дата обращения 27.09.2025].

4 Системный Блок [Электронный ресурс]. – URL : <https://sysblok.ru/knowhow/stilometrija-kak-v-raznoe-vremja-ljudi-iskali-avtorov-tekstov/> [дата обращения 27.09.2025].

5 Александр Сергеевич Пушкин. Собрание сочинений в 11 томах. Том II – Москва : SLOVO, 2023

6. Александр Сергеевич Пушкин. Собрание сочинений в 11 томах. Том V – Москва : SLOVO, 2023

СОКРАЩЕНИЯ В МЕССЕНДЖЕРАХ: ВЛИЯНИЕ НА РЕЧЕВУЮ КУЛЬТУРУ ПОДРОСТКОВ

КУДАЙБЕРГЕНОВА Г. Д.
учитель русского языка и литературы,
Областная казахская гимназия-интернат
для одаренных детей имени Ы. Алтынсарина, г. Павлодар

Язык – это главное средство общения и передачи информации. Большая часть информации, которая существует в нашем обществе, передаётся именно с помощью языка – устно или письменно. Когда люди общаются, они делятся своими мыслями, чувствами, знаниями. Поэтому язык – это главный инструмент общения между людьми. Это называется коммуникативной функцией языка – он помогает нам понимать друг друга.

Кроме того, язык нужен не только для общения, но и для мышления. Мысли человека тоже часто «звучат» в голове словами. Это значит, что язык помогает нам думать и понимать окружающий мир. Это называется мыслительной (отражательной) функцией языка [1, с. 1].

Язык постоянно меняется и развивается. Нет ни одного языка, который бы навсегда остался таким, каким он был раньше. С каждым годом появляются новые слова, выражения и правила – это связано с тем, что развивается наука, техника, искусство, меняется наша жизнь. Современный мир меняется очень быстро, и нам нужно многое успевать. Поэтому люди всё чаще стараются говорить

«Ты серьёзно? 😏» - без эмоций, немного удивлён.

«Понимаю тебя... 🙄» - сочувствие, поддержка.

Стилистические особенности (как выглядит стиль переписки)

1 Разговорный стиль + немного игры. В сообщениях подростки часто пишут так, как говорят в жизни. Примеры:

«Ты чё ваще?» - обычная речь с эмоцией.

«Я в шоке просто» - простая фраза, но с чувством.

2 Ирония, шутки, преувеличения

Иногда специально утрируют, чтобы было смешно или прикольно.

Примеры:

«Умер от смеха» - очень смешно.

«Ты меня убила этим» - что-то очень удивило или развеселило.

Как это влияет на речь?

С одной стороны, это помогает подросткам чувствовать себя «в теме» и быть ближе к сверстникам. С другой – постоянное использование сокращений может снизить уровень письменной грамотности: нарушается орфография, забываются правила пунктуации, стиль речи становится чрезмерно разговорным.

Важно понимать: чат-язык – это часть современной коммуникации, но он не должен заменять грамотную письменную речь. Школьникам важно уметь разделять неформальное и официальное общение.

По результатам опроса подростков, выяснилось, что большинство ребят чаще всего общаются через WhatsApp. Так же используют и другие мессенджеры, как TikTok, Instagram, Telegram. Большинство подростков сокращают слова и словосочетания в целях экономии слов и времени, так же утверждают, что им это доставляет удобство. Многие утверждают, что сокращения используют в основном при переписке в мессенджерах, реже при общении. В вопросе о влиянии сокращения слов на грамотность, мнения разделились. Некоторые утверждают, что сокращения слов не влияют на грамотность учащихся на уроках русского языка, некоторые затруднились ответить, даже склонялись к тому, что влияет негативно на грамотность.

Так же при выяснении сокращений на грамотность учащихся, были изучены рабочие тетради по русскому языку и литературе тех же участников анкетирования, т.е. учащихся 6-9 классов, были

изучены их письменные творческие работы, эссе, составления диалогов и т.д. По результату исследования рабочих тетрадей участников, выяснилось, что они не используют сокращения слов в письменных работах. Это дает понять, что сокращения слов не особо влияет на грамотность.

Язык жив и подвижен. Наша задача – не бороться с новыми формами, а учить школьников уместному использованию языка: понимать, где допустимы сокращения, а где важна грамотная, полная речь. Только через осознанность мы можем воспитать языковую культуру нового поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. 1977 г. «Язык как важнейшее средство общения и как непосредственная действительность мысли»

https://ciu.nstu.ru/kaf/persons/1588/a/file_get/215820?nomenu=1

2 Русакова Н. А. «Влияние сети Интернет на современный русский язык» <https://nsportal.ru/ap>

3 Хопийнен О. А. «Способы речевой компрессии, основанные на замене компонента текста, в синхронном переводе» <https://scipress.ru/philology/articles/sposoby-rechevoj-kompressii-osnovannye-na-zamene-komponenta-teksta-v-sinkhronnom-perevode.html>

4 Пуценко Д. С. «Закон речевой экономии как активный процесс в современном русском языке» <https://share.google/eWFYpU3Z2cSyvdlg3>

5 Л. В. Милешина Речевой портрет школьника в системе современной коммуникации. Ссылка <https://share.google/UrPdBvAlxh2A7aC6S>

МЕСТО ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

САДЫҒҰЛ Т. Қ.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В современном мире, где процветает глобализация и усиливается роль межкультурной коммуникации, исследования взаимосвязи культуры и языка находятся на первом ряду. Лингвокультурология является одной из молодых междисциплинарных направлений

антропоцентрической парадигмы, которая объединяет лингвистику, культурологию, когнитивную науку, психологию и др.

Когнитивная психология утверждает, что понимание функционирования человеческого мозга возможно только при междисциплинарном подходе. В рамках этой парадигмы исследователь Н. Ф. Алефиренко поднимает вопросы о механизмах обработки информации, её ценностно-смысловой интерпретации и форме когнитивного хранения [1, с. 7]. Согласно мнению Д. Р. Андерсона, У. Найссера и Р. Л. Солсо, знания играют ключевую роль в поведении человека, что обусловило интерес когнитивной науки к проблемам внутренней репрезентации знаний [2]. Ментальные репрезентации, отражающие эти знания, формируют ценностно-познавательное пространство языковой картины мира – основного объекта изучения лингвокультурологии [2].

Лингвокультурология сформировалась как самостоятельное направление лингвистики в 1990-е годы XX века. Термин был введён на основе трудов представителей фразеологической школы под руководством В. Н. Телии, а также исследований Ю. С. Степанова, А. Д. Арутюновой, В. В. Воробьёва, В. Шаклеина, В. А. Масловой и других учёных [3]. В. А. Маслова определяет лингвокультурологию как науку, возникшую на пересечении лингвистики и культурологии, и изучающую культурные явления, отражённые и закреплённые в языке [4, с. 28].

Согласно Н. Ф. Алефиренко, современная лингвокультурология исследует культурные объекты с учётом их внутренней семантики, рассматривает особенности языкового выражения менталитета, а также принципы отражения в семантике языковых единиц ценностно-смысловых категорий [1, с. 29]. Основанием для ценностно-смыслового пространства языка являются культурологические категории, обозначаемые как ценности. В лингвокультурологии выделяют следующие типы ценностей:

- витальные (жизнь, здоровье, качество жизни, окружающая среда);
- социальные (положение в обществе, статус, труд, богатство, профессия, семья, терпимость и др.);
- политические (свобода слова, гражданские права, законность, общественный порядок и др.);
- моральные (добро, благо, любовь, дружба, долг, честь и др.);
- религиозные (Бог, вера, божественные заповеди, спасение и др.);

- эстетические (красота, идеал, гармония, стиль) [1, с. 9].

Лингвокультурология также занимается исследованием вопросов, связанных с восприятием этноязыковой картины мира, языкового образа мира, языкового сознания, а также особенностей культурно-познавательного пространства языка [5, с. 60, 74].

В современном научном дискурсе объектом лингвокультурологии считается языковая или дискурсивная деятельность, анализируемая с позиции ценностно-смыслового подхода. Это определение соответствует гумбольдтовской концепции, в рамках которой язык рассматривается как неотъемлемая часть всех сфер культурной и дискурсивной жизни человека [6, с. 30].

В. А. Маслова предлагает следующее понимание объекта лингвокультурологии: исследование взаимодействия языка, выполняющего функцию трансляции культурной информации, самой культуры с её установками и предпочтениями, а также человека как субъекта, формирующего культуру посредством языка [4, с. 36]. Кроме того, исследователь выделяет ряд предметов лингвокультурологии, включающих отдельные лингвокультурологические единицы: 1) безэквивалентную лексику и лакуны (предмет лингвострановедения); 2) мифологизированные языковые единицы – архетипы, мифологемы, обряды, поверья, ритуалы и обычаи, зафиксированные в языке; 3) паремиологический фонд; 4) фразеологический фонд; 5) эталоны, стереотипы, символы метафоры и образные выражения языка; 6) стилистический уклад языков; 7) речевое поведение; 8) нормы речевого этикета [4, с. 36, 37]. Согласно Масловой, именно эти элементы обладают культуроносной функцией и должны быть в центре внимания лингвокультурологических исследований [4, с. 37].

Методологические основы лингвокультурологии формируются через применение элементов концептологии, герменевтики и общей филологии. В рамках данного методологического направления на современном этапе развития лингвокультурологии предпринимаются усилия по интеграции лингвистических методов с методологическими подходами, заимствованными из культурологии, такими как общефилософские, идеографические (описательные), интуитивистские (М. Шелер, Н. Гартман), феноменологические (Э. Гуссерль), герменевтические (Г. Г. Гадамер), а также структурно-функциональный анализ (К. Леви-Строс). Таким образом можно выделить несколько методов лингвокультурологии: 1) *диахронический метод* – сравнительный

анализ, лингвокультурных единиц в их историческом развитии; 2) *синхронический метод* – изучение лингвокультурных единиц на конкретном временном этапе; 3) *структурно-функциональный метод* – анализ, предполагающий разделение культурного объекта на составные части и выявление связей между ними; 4) *историко-генетический метод* – исследование происхождения и эволюции лингвокультурных феноменов; 5) *типологический метод* – выявление типологического сходства между лингвокультурными единицами с учётом временного аспекта; 6) *сравнительно-исторический метод* – анализ и сопоставление уникальных лингвокультурных единиц в исторической перспективе [1, с. 39].

Лингвокультурология и теория языковой личности тесно связаны, поскольку обе исследуют культуру, язык и самого человека, тем самым подчёркивая значимость концепта «языковая личность». Это понятие было введено Ю. Н. Карауловым. Изучение языковой личности в русской лингвистике началось с рассмотрения проблем диалоговой речи у таких учёных, как М. М. Бахтин, Л. В. Щерба и Л. П. Якубинский [7, с. 42].

По мнению В. И. Тхорика и Н. Ю. Фанян, деятельность языковой личности проявляется в трёх аспектах: 1) формирование картины мира в языке и создание языкового инвентаря; 2) порождение речи; 3) участие человека в коммуникативном процессе [8, с. 43]. Кроме того, авторы выделяют три основных этапа порождения речи:

- довербальный этап, связанный с коммуникативным намерением говорящего;
- этап выбора языковых средств;
- этап языковой реализации замысла, то есть непосредственно озвучивание [8, с. 43].

Языковая личность взаимодействует с внутренним и внешним контекстом, формируя индивидуальную картину мира – «созданную именно этим человеком, с его характеристиками, в определённое время и в конкретном месте» [8, с. 48]. Отсюда следуют два вывода: «человек и язык» – это отношение субъекта к языковому употреблению, а «язык и картина мира» – это соотношение языка и концептуального восприятия мира [8, с. 48].

Понятие «картина мира» впервые было затронуто Л. Витгенштейном в его философских работах, а в лингвосомиотике – Лео Вайсгербером. Сегодня оно рассматривается как философская и лингвистическая категория [1, с. 124].

По мнению Н. Ф. Алефиренко, для уточнения термина «картина мира» необходимо учитывать три взаимосвязанных аспекта: 1) когнитивную составляющую; 2) интерпретационный потенциал; 3) семиотическую природу [1, с. 124].

Язык выступает средством фиксации и передачи знаний, с помощью которых человек или сообщество формирует и отражает свою картину мира. Е. С. Кубрякова считает, что «языковая картина мира» рассматривает совокупность знаний о мире, отмеченный грамматическими, функциональными и другими средствами языка [9, с. 5, 15]. Согласно А. Киклевичу, каждая языковая картина мира должна определяться своим историческим контекстом, что и подразумевает о теории языковой картины мира, которая должна быть диахронической дисциплиной [1, с. 133]. Исследователь, безусловно, выделил значимый аспект в изучении языковой картины мира, который способствует пониманию цикла развития понятия «языковая картина мира» [1, с. 133].

Понятие «языковая картина мира» было введено ученым В. фон Гумбольдтом. С XX века понятие «языковая картина мира» было объектом исследования учеными лингвистами. В вопросе о способности языка отражать окружающую действительность возникли два взгляда. Первое говорит нам о том, что язык отражает мир. Язык является важным средством формирования и сохранения знаний человека о мире. Совокупность знаний, отражённых в языковых формах, в различных концепциях называется «языковой картиной мира», «языковой моделью мира» или «языковой образ мира» [10, с. 24]. А у Б. А. Серебриников придерживается совсем другого мнения. По его наблюдениям, язык соотносится с действительностью посредством знакового отношения. Он не воспроизводит реальность напрямую, а репрезентует её в форме знаков [10, с. 24]. Анализируя эти два подхода, мы полагаем, что каждый подход имеет свою резонность. Языку свойственно отражать окружающий мир, и было бы глупо, не согласиться, что благодаря языку мы сохраняем и передаем знания, однако не стоит забывать, что через язык мы интерпретируем реальность. И каждая личность, имеющая свое языковое сознание, интерпретирует одно лишь слово по-разному. И поэтому концептуальный образ мира вызывает у нас высокий интерес исследования как ученого.

При формировании концептуального образа мира человек неравномерно распределяет внимание между объектами и явлениями окружающей реальности – одни из них вызывают повышенный

интерес, другие остаются на периферии восприятия. Это, в свою очередь, порождает вопрос о ценностной значимости различных аспектов жизни в рамках конкретного языкового сообщества. Как отмечал П. Сорокин, именно ценности составляют основу культуры [10, с. 27].

Лингвокультурология играет важную роль в изучении взаимосвязи языка, культуры и мышления. Лингвокультура как наука позволяет нам понять, как формируются и передаются культурные ценности через язык, раскрывает механизмы репрезентации ментальных образов и национальной картины мира. В данной статье были описаны объекты, предметы и цели лингвокультурологии. Было выделено особенно ценностно-смысловое пространство языка, как новое направление лингвокультурологии. Так как мы исследуем культуру, язык и мышление в антропоцентрическом парадигме, данное направление является важным и необходимым предметом лингвокультурологии.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка : учеб. пособие / Н. Ф. Алефиренко. – 2-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2012. – 288 с.
- 2 Андерсон Д. Р. Когнитивная психология. 5-е изд. – СПб. : Питер, – 2002. – 433 с.
- 3 Телия В. Н. Русская фразеология. – М. : Яз. рус. культуры, – 1996. – 287 с.
- 4 Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
- 5 Алефиренко Н. Ф. Этноязыковое кодирование смысла в зеркале культуры // Мир русского слова. СПб., 2002а. – № 2. – С. 60–74.
- 6 Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, – 1999. С. 8–70.
- 7 Якубинский Л. П. О диалектической речи // Язык и его функционирование. Избранные работы. – М., – 1986. – С. 10–35.
- 8 Тхорик В. И., Фанян Н. Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Учебное пособие. Второе издание. – М. : ГИС, 2006. – 260 с.

9 Кубрякова Е. С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и культурологии // Реальность, язык и сознание: Междунар. межвуз. сб. науч. тр. – Тамбов, 2002. – С. 5–15.

10 Ерғалиева С. Ж. және т.б. Қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттары : дәстүр және жаңашылдық (күнделікті виртуалды қарым-қатынас материалдары негізінде) : монография / С. Ж. Ерғалиева, М. А. Уайханова, Е. Б. Асанбаева, А. Ж. Сахариева. – Павлодар : Toraighyrov University, 2024. – 128 б.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ВРЕМЕНА ГОДА» В ЛИТЕРАТУРЕ АНГЛИЙСКОГО, КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

ТУРДИНОВА Г. Б.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖУМАБЕКОВА Б. К.

профессор, к. ф. н.,

Торайгыров университет, г. Павлодар

УАЛИТОВА А. Б.

магистр филологических наук, Торайгыров университет, г. Павлодар

Знания человека о реальности и способы их систематизации репрезентируются в языке. Язык, в свою очередь, выступает главным инструментом для понимания скрытых сторон ментального восприятия, поскольку именно через него формируется видение и структурирование мира в разных культурах. Изучение языка пересекается с исследованием когнитивных функций, таких как накопление, сохранение, передача и обработка знаний. Язык выступает как средство выражения мыслей и отражает процесс познания. Язык выступает ключом к пониманию того, как человек воспринимает окружающую реальность. Актуальные научные исследования акцентируют внимание на изучении взаимосвязи между человеком, языком и культурой. Каждый язык обладает специфическими способами репрезентации действительности, в которых переплетаются как универсальные, так и культурно обусловленные элементы.

Концепт является ключевой единицей как в когнитивной лингвистике, так и в лингвокультурологии, играет значимую роль в понимании того, как человек воспринимает, классифицирует и упорядочивает свои знания и опыт.

Концепт выступает посредником между ментальными процессами человека и их внешним выражением в языке и культурных практиках. Его изучение дает возможность проследить взаимосвязь языка, культуры и когнитивных механизмов, что, в свою очередь, способствует более глубокому пониманию особенностей осмысления и интерпретации реальности в разных культурах.

Одним из ключевых понятий в областях когнитивного цикла, таких как лингвистика и лингвокультурология, является термин «концепт». Концепт является объектом исследования множества наук, включая когнитивную лингвистику, культурологию, лингвокультурологию, политологию, социологию и этнопсихологию. По мнению Пименовой М. В., Кондратьевой О. Н. «Концепт – ментальная единица, и он объективируется (в иной терминологии репрезентируется, вербализируется, реализуется) в языке» [1, с. 64].

В когнитивной лингвистике концепт понимается как «оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга (*lingua mentalis*), всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [2, с. 90]. Понятие также определяется как компоненты ментальных или психических ресурсов сознания и информационная структура, отражающая знания и опыт человека. По мнению Поповой З.Д., Стернина И.А. «Концепт – принадлежность сознания человека, глобальная единица мыслительной деятельности» [3, с. 14].

В настоящее время активно изучаются лингвистические концепции на материале нескольких языков. Такие исследования позволяют выявить этнокультурные особенности их выражения и глубже понять универсальные представления о внутреннем и духовном мире человека. Особый интерес представляет концепт ВРЕМЕНА ГОДА, являющийся универсальным понятием, на основе которого формируются культурные ценности народов. Он входит в число ключевых элементов концептосферы национальных языковых картин мира и выражается в различных языках через специфические и универсальные лингвистические, экстралингвистические и культурные средства.

Сравнительное исследование английского, казахского и русского языков, принадлежащих к разным типологическим группам, позволяет выявить как общие, так и культурно-специфические элементы их семантики. Ключевое направление анализа — это сравнение художественной литературы, которая

наиболее полно отражает мировоззрение наций, их менталитет и культуру.

Особый интерес представляет концепт ВРЕМЕНА ГОДА, являющийся универсальным понятием, на основе которого формируются культурные ценности народов. Сравнительное исследование английского, русского и казахского языков позволяет выявить как общие, так и культурно-специфические элементы их семантики.

Английская литература:

В английской поэзии времена года часто ассоциируются с этапами человеческой жизни. У. Шекспир в сонете 73 использует образ осени как метафору старости: «That time of year thou mayst in me behold / When yellow leaves, or none, or few, do hang...» [4, с. 214] (пер. С. Маршака). У Дж. Китса в «Оде осени» осень символизирует зрелость и увядание: «Season of mists and mellow fruitfulness...» [5, с. 156].

Казахская литература:

У Абая Кунанбаева в стихотворении «Жаз» («Лето») лето олицетворяет изобилие и радость: «Жаздыгүн шілде болғанда, Көгорай шалғын бәйшешек...» [6, с. 45]. В «Күз» («Осень») Абай передает атмосферу увядания: «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан, Күз болып дымқыл тұман жерді басқан...» [6, с.122]. В «Қыс» Абай изображает зиму как сурового старца, подчёркивая её власть, суровость и испытание для человека. «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр, мылқау танымас тірі жанды...» [6, с. 188].

Русская литература:

А. С. Пушкин («Евгений Онегин»)[6] связывает весну с юностью и любовью: «Как грустно мне твоё явление, Весна, весна, пора любви...» [7, с. 184]. Ф. И. Тютчев («Есть в осени первоначальной...») описывает осень как философское спокойствие: «Есть в осени первоначальной короткая, но дивная пора...» [8, с. 178]. И. А. Бунин («Первый снег») изображает зиму как символ конца жизненного цикла [9, с. 203].

Сравнение показывает, что английские поэты связывают сезоны с этапами жизни, казахские – с практическим образом жизни и философским осмыслением циклов природы, а русские – с эмоционально-философскими переживаниями.

Время года	Английская литература	Казахская литература	Русская литература
Весна	<i>spring of life</i> – юность, обновление (Шекспир, Китс)	Абай «Жазғытұры» – весна как обновление природы и души	Ф. Тютчев: «Весна, весна! как воздух чист...» – пробуждение, начало
Лето	<i>“Rough winds do shake the darling buds of May, And summer’s lease hath all too short a date”</i> [Шекспир, Сонет 18]	«Жаздыгүн шілде болганда, Көгорай шалғын бәйішешек Ұзарып, өсіп толганда...» («Когда наступает лето, зелёная трава и цветы разрастаются и буйно цветут...») [Абай, Жаз]	А. Пушкин: «Лето красное...» – символ жизненного пика
Осень	<i>autumn of life</i> – старость, угасание (Китс «Ode to Autumn»)	«Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан, Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан...» («Серое холодное облако закрыло небо, Наступила осень, сырой туман окутал землю...») [Абай, Күз]	А. Пушкин: «Унылая пора! Очей очарованье...»
Зима	<i>“Now is the winter of our discontent Made glorious summer by this sun of York”</i> [Шекспир, Ричард III].	«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр, мылқау танымас тірі жанды...» («В белом одеянии, тучный, с белой бородой, Слепой, немой, не узнаёт ни одного живого...») [Абай, Қыс].	Н. Некрасов: «Мороз, воевода...» – испытания, тяжёлая доля [10,145]

Колесо времён года в английской, русской и казахской литературе

Сопоставительный анализ символики времён года в английской, казахской и русской литературе показывает, что при универсальности базовых представлений (цикл природы – цикл жизни) каждая культура наделяет образы сезона национально-специфическими чертами. Английская традиция связывает времена года с жизненными этапами человека, акцентируя внимание на философии преходящего и на символическом отождествлении природы и человеческого существования. В казахской литературе времена года напрямую соотносятся с бытом, укладом и традициями кочевой культуры, где гармония с природой и её циклами является залогом выживания и духовного равновесия, а зима воспринимается как проверка стойкости и силы духа. Русская литература насыщает природные образы эмоциональной глубиной, богатой палитрой чувств и философскими размышлениями о смысле жизни, красоте увядания и трагичности человеческой доли.

Таким образом, концепт «времена года» отражает не только универсальные категории человеческого бытия, но и особенности культурного кода каждой нации, становясь важным инструментом лингвокультурологического анализа. Его изучение позволяет выявить точки соприкосновения культур и наглядно показать, каким образом каждая традиция формирует собственное мировоззрение.

Перспективы дальнейшего исследования заключаются в более детальном анализе художественных текстов, расширении сопоставительного материала за счёт других языков и культур, а также в обращении к современным литературным и фольклорным источникам. Это позволит глубже проследить динамику осмысления времён года как универсального культурного концепта, отражающего

не только картину мира прошлого, но и особенности её восприятия в современном сознании.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пименова М. В., Кондратьева О. Н. Концептуальные исследования: Введение. Учебное пособие. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 192 с. – С. 64.
- 2 Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 245 с. – С. 90.
- 3 Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Учебное издание. – М. : АСТ; Восток-Запад, 2007. – 314 с. – С. 14.
- 4 Шекспир У. Сонеты. / Пер. С.Я. Маршака. – М.: Художественная литература, 1989. – 256 с. – Сонет 73.
- 5 Китс Дж. Ода к осени (Ode to Autumn). / Пер. И. Бунина // Английская поэзия XIX века. – М. : Радуга, 1981. – С. 212–214.
- 6 Абай Кунанбаев. Стихотворения. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 280 с. – С. 45 («Жаз»), С. 122 («Күз»), С. 188 («Жазғытұры»).
- 7 Пушкин А.С. Евгений Онегин. – СПб. : Наука, 1999. – 384 с. – Гл. 4, строфа 42.
- 8 Тютчев Ф. И. Полное собрание стихотворений. – М. : Художественная литература, 1985. – 412 с. – С. 178.
- 9 Бунин И.А. Первый снег. // Стихотворения и поэмы. – М. : Правда, 1988. – С. 305.
- 10 Некрасов Н. А. Мороз, воевода. // Полное собрание сочинений. Т. 3. – СПб. : Наука, 1997. – С. 145–150.

Секция 7

Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері
Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ: ТАРИХИ ЖАЛҒАСТЫҚ ЖӘНЕ ЗАМАН ТАЛАБЫ

АБДЕНБАЙ Д. Д., ҒАЛЫМ Д. Т.

студенттер, Мұсахан Қанапиянов атындағы жоғары колледжі

Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

АХМЕДОВА Л. Д.

оқытушы, Мұсахан Қанапиянов атындағы жоғары колледжі

Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

XXI ғасырда білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістер кезеңін бастан кешіп отыр. Бұл өзгерістердің басты қозғаушы күші – цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект (ЖИ). Қазіргі уақытта жасанды интеллект тек өндіріс пен техникалық салада ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени және білім беру кеңістігінде де кеңінен қолданыла бастады. Оның ықпалы оқыту формалары мен әдістерін түбегейлі қайта қарауға, жаңа педагогикалық тәжірибелерді енгізуге мүмкіндік беріп отыр.

Тарих – адамзаттың өткенін танып-білу арқылы болашаққа бағдар беретін ғылым. Тарихи білім – тек оқиғаларды жаттау ғана емес, сонымен қатар тұлғаның дүниетанымын қалыптастыру, сыни ойлауын дамыту, қоғамдағы әлеуметтік және мәдени процестерді түсінуге жағдай жасау құралы. Осы тұрғыдан алғанда, тарихты оқытудың мазмұнын жаңарту және оқыту әдістерін жетілдіру – қазіргі заманғы білім берудің маңызды міндеттерінің бірі.

ЖИ технологияларын тарих пәніне енгізу – тек педагогикалық тұрғыдағы жаңашылдық емес. Ол ұлттық тарихымыздағы жаңғыру дәстүрінің заңды жалғасы болып табылады. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихында әр дәуірде білімге, ілімге ерекше мән берілген. Ұлы ойшыл әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Абай Құнанбайұлы еңбектерінде де білімді ізгілік пен өркениеттіліктің негізі ретінде қарастыру дәстүрі бар. Бүгінгі ЖИ-дың білім саласына енуін осы тарихи сабақтастықтың жаңа кезеңі ретінде бағалауға болады [1, 48 б.].

Сонымен қатар, Қазақстанның «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы аясында жасанды интеллектті енгізу – білім беру жүйесінің стратегиялық бағыты. Бұл үрдіс тек техникалық мүмкіндіктерді жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар болашақ ұрпақтың функционалдық сауаттылығын арттыруды, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуды, сыни тұрғыдан ойлай білуді көздейді.

Осыған байланысты, тарих пәнін оқытуда ЖИ платформаларын пайдалану – заманауи білім беру жүйесінің жаңа міндеттерін шешуге бағытталған кешенді шара болып табылады. Ол оқушыларға тарихи білімді интерактивті, дербестендірілген, өмірлік дағдылармен ұштастырылған форматта меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазақстанның даму траекториясын қарастырсақ, әрбір тарихи кезең өзіне тән жаңашылдықтармен, бейімделу қабілетімен ерекшеленгенін көреміз. Көшпелі өркениет кезеңінде қазақ қоғамының дамуына жедел қоныс аудару жүйесі, мал шаруашылығына байланысты инновациялар, әскери-техникалық бейімделулер ықпал етті. Мысалы, ат әбзелдерін жетілдіру, жауынгерлік тактикаларды дамыту, қорғаныс құралдарын бейімдеу – сол дәуірдегі «технологиялық прогресс» болды. Бұл жаңалықтар қоғамның өмір сүру салтын, саяси құрылымын және мәдениетін айқындады.

Ал индустриялық кезеңде Қазақстанның дамуында негізгі ресурс ретінде жерасты қазбалары мен энергия көздері алға шықты. XX ғасырдағы стратегиялық басымдық – мұнай, газ, көмір, металлургия салаларын игеру арқылы елдің экономикалық қуатын арттыру еді. Бұл кезеңде елдің тағдырын шикізат қоры шешуші фактор болды.

Бүгінгі таңда, XXI ғасырда, жағдай түбегейлі өзгерді. Қазіргі қоғамда стратегиялық ресурс енді табиғи байлықтар емес, деректер (data) мен жасанды интеллект экожүйесі болып отыр. Ақпараттық капитал – ұлттық қауіпсіздік пен бәсекеге қабілеттіліктің негізгі көрсеткіші. Мемлекеттер арасындағы жаңа бәсеке — пайдалы қазбалар үшін емес, интеллектуалды ресурстарды, цифрлық деректерді басқару қабілеті үшін жүріп жатыр [2, 34 б.].

Президент Қ.Тоқаев өзінің сөзінде ЖИ-ды «елдің цифрлық суверенитетінің кепілі» деп атауы бекер емес. Бұл ұстаным Қазақстан тарихындағы жаңа парадигманы айқындайды. Егер өткен ғасырларда елдің тәуелсіздігі жер мен шекараны қорғауға негізделсе, бүгінгі күнде мемлекеттің егемендігін сақтаудың жаңа

өлшемі – цифрлық деректерді қорғау, ұлттық жасанды интеллект жүйесін дамыту, ақпараттық тәуелсіздікті қамтамасыз ету.

Осы тұрғыдан алғанда, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын тек технологиялық жоба емес, ұлттық тарихтағы жаңа кезең – «ЖИ дәуіріне өту» ретінде қарастыруға болады. Бұл дәуірде мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуы цифрлық инфрақұрылымның сапасына, жасанды интеллект экожүйесінің деңгейіне, қоғамның цифрлық сауаттылығына тәуелді болмақ.

Әр дәуірде білім мен ғылым елдің дамуының шешуші факторына айналған:

- Орта ғасырларда Отырар кітапханасы мен Қожа Ахмет Ясауи медресесі білімнің ордасы болды;
- Кеңестік кезеңде жаппай сауат ашу науқаны жүзеге асырылды;
- Тәуелсіздік жылдарында білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар енгізіле бастады.

Бүгінде бұл үрдіс ЖИ технологияларын пайдалану арқылы жаңа деңгейге көтерілуде. Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолдану – білім беру саласындағы тарихи сабақтастықтың заманауи көрінісі.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы даму кезеңдерін шартты түрде былай жіктеуге болады:

- 1990-жылдары – нарықтық экономикаға көшу;
- 2000-жылдары – индустриялық даму;
- 2010–2020-жылдары – цифрландырудың басталуы;
- 2025 жылдан бастап – жасанды интеллект дәуірі.

Осы кезеңдер қатарында білім беру жүйесінің трансформациясы да жүріп келеді. ЖИ-дың енгізілуі – тарих пәнін оқытуда жаңа бетбұрыс.

Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының қолданылуы дәстүрлі әдістерді толықтырып қана қоймай, оқушылардың білім алу тәжірибесін түбегейлі өзгертуде. Оның басты ерекшелігі – ақпаратты өңдеу мен ұсынудың жаңа тәсілдерін енгізу арқылы білім беру процесін дараландыру, тиімділігін арттыру.

ЖИ платформалары оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, оқу материалының деңгейін бейімдей алады. Бұл әсіресе тарих пәнінде маңызды, себебі тарихи оқиғалар мен құбылыстардың күрделі сипатын әр оқушы өз мүмкіндігіне қарай қабылдайды.

Мысалы, күрделі тарихи процестерді (Ұлы Жібек жолындағы сауда қатынастары, индустрияландыру кезеңі, екінші дүниежүзілік

соғыстың себеп-салдары) түсіндіру үшін ЖИ виртуалды карталар, уақыт сызықтары (timeline), интерактивті диаграммалар немесе AI негізіндегі бейнематериалдар ұсынады.

Мұндай тәсіл оқушылардың тарихи материалды көрнекі қабылдауына мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде олардың *функционалдық сауаттылығын* арттырады [3, 72 б.].

ЖИ технологиялары тарих сабағында әртүрлі форматтағы ресурстарды қолдануға жол ашады:

1 ChatGPT – оқушыларға тарихи тұлғалармен «виртуалды диалог» жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы Абылай ханға немесе Әл-Фарабиге сұрақ қойып, олардың атынан жауап алады. Бұл әдіс тарихи деректерді қызықты әрі есте қаларлық формада меңгеруге ықпал етеді.

2 Google Arts & Culture – әлемдік және ұлттық тарихи жәдігерлерді виртуалды түрде көруге мүмкіндік береді. Мәселен, оқушылар Лувр мұражайындағы немесе Ұлттық музейдегі экспонаттарды онлайн тамашалай алады.

3 Kahoot, Quizizz – автоматтандырылған тестілеу және викториналар жасау арқылы сабақта ойын элементтерін енгізеді. Бұл тәсіл оқушылардың білімін тексеруді жеңілдетіп қана қоймай, оқу процесіне бәсекелестік пен қызығушылық қосады.

4 Historical Map Generator – белгілі бір кезеңдегі тарихи аумақтарды визуалды карта түрінде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, Қазақ хандығының аумағының әр ғасырдағы өзгерістерін нақты карта арқылы көруге болады.

ЖИ платформаларын тарих сабағында қолдану педагогикалық әдіс-тәсілдердің тиімділігін арттырады:

1 Жеке оқыту. Әрбір оқушыға оның білім деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқушылардың өз қарқынымен дамуына, әлсіз тұстарын жоюға мүмкіндік береді.

2 Топтық жұмыс. ЖИ құралдарының көмегімен оқушылар бірлесіп зерттеу жобаларын орындай алады. Мысалы, «Менің өлкемнің тарихы» жобасында әр топ өз аймағының тарихи деректерін ЖИ арқылы талдап, презентация жасайды.

3 Жедел кері байланыс. ЖИ тапсырмаларды автоматты түрде тексеріп, нәтижесін талдап береді. Бұл мұғалімнің уақытын үнемдеп қана қоймай, оқушылардың қателерін дер кезінде түзетуге мүмкіндік туғызады.

Практикада қолдану тәжірибесі

Тарих сабағында ЖИ платформаларын пайдалану оқыту процесін жандандырып, оқушылардың белсенділігін арттырды. Мысалы, ChatGPT арқылы Томирис ханшайым, Күлтегін немесе Абылай хан сияқты тарихи тұлғалармен «сөйлесу» әдісі қолданылды. Бұл оқушыларға тарихи деректерді жаттап қана қоймай, тарихи тұлғаның көзқарасын, сол дәуірдің ерекшелігін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Мұндай тәсіл дәстүрлі әңгімелеу әдісін интерактивті формаға ауыстырып, оқушылардың эмоциялық қабылдауын күшейтті.

Сонымен қатар, Historical Map Generator құралы Қазақ хандығының аумақтық өзгерістерін кезең-кезеңімен визуалды түрде көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл оқушыларға тарихи картографияны түсінуді жеңілдетіп, географиялық кеңістіктің саяси оқиғалармен байланысын айқын көруге жағдай жасады.

Жобалық жұмыс. «Менің өлкемнің тарихы» атты жоба аясында оқушылар өз аймақтарының тарихын ЖИ құралдарының көмегімен зерттеді. Жоба барысында олар:

- аймақтық архивтер мен деректерді ЖИ арқылы талдап, жүйеледі;
- тарихи құжаттардан алынған ақпаратты өңдеп, визуалды материалдарға айналдырды;
- нәтижесінде интерактивті презентациялар мен сандық көрмелер әзірледі.

Бұл тәжірибе оқушылардың зерттеу дағдыларын, ақпаратпен жұмыс істеу қабілеттерін және функционалдық сауаттылықтарын дамытуға ықпал етті [5, 12 б.].

Авторлық бағдарлама. «Цифрлы тарих» атты авторлық бағдарлама негізінде сабақ жоспарларына ЖИ құралдары жүйелі түрде енгізілді. Бағдарлама бірнеше бағытты қамтыды:

- тарихи деректерді талдауға арналған интерактивті тапсырмалар;
- виртуалды тарихи реконструкциялар жасау;
- сыни ойлау мен салыстыруға негізделген практикалық жұмыстар.

Бұл бағдарлама оқушылардың талдау, синтездеу, бағалау сияқты жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын дамытуға бағытталды.

ЖИ технологияларын қолданудың алғашқы тәжірибелері келесі оң нәтижелерді көрсетті:

1) Оқушылардың сабаққа қызығушылығы шамамен 30 %-ға артты. Әсіресе интерактивті карталар мен тарихи тұлғалармен виртуалды диалог әдісі ерекше қызығушылық туғызды.

2) Білім сапасы көрсеткіштері орта есеппен 25 %-ға жақсарды. ЖИ қолданылған сабақтарда оқушылардың тақырыпты меңгеру деңгейі дәстүрлі сабақтарға қарағанда жоғары болды.

3) Мұғалімдердің уақыты үнемделді. Автоматты түрде жасалған тестілер, дайын визуалды материалдар және жедел кері байланыс мұғалімнің дайындық уақыты мен бағалау жүктемесін азайтты.

4) Оқушылардың топтық жұмыстағы белсенділігі артты. ЖИ көмегімен бірлескен жобаларды орындау барысында коммуникациялық дағдылары дамыды.

Тарихи білімнің өмірмен байланысы күшейді. Оқушылар өз өлкесінің тарихын зерттеп, оны сандық құралдар арқылы ұсынғанда, тарихи деректердің қазіргі қоғамдағы маңызын түсіне алды.

Қазақстанда ЖИ-ды дамыту саласында халықаралық тәжірибені зерделеу ерекше маңызға ие. Президент Қ.Тоқаевтың айтуынша, Қытай, АҚШ, БАӘ сияқты елдер бүгінде жасанды интеллектті білім, денсаулық сақтау, экономика және мемлекеттік басқару салаларына сәтті енгізуде. Бұл тәжірибені қабылдау Қазақстан үшін жаңа мүмкіндіктер ашады:

Қытай – білім беру саласында ЖИ-ды жаппай енгізіп, оқушылардың үлгерімін жеке бақылау мен бейімделген оқыту жүйесін қалыптастырды.

АҚШ – тарихты оқытуда ЖИ негізінде жасалған симуляциялар мен деректер қоры арқылы «цифрлы музейлерді» қолданады.

БАӘ – мемлекеттік басқаруда ЖИ жүйелерін қолдану арқылы деректерді талдау, шешім қабылдау тиімділігін арттырды.

Бұл үрдіс Қазақстанның тарихи дәстүрімен де үндес. Мысалы, Қазақ хандығы дәуірінде Ұлы Жібек жолы тек сауда жолы ғана емес, жаңа идеялар мен білім алмасудың арнасы болды. Шетелден келген озық тәжірибелерді қазақ қоғамы өз дәстүріне бейімдеп қабылдаған.

Жасанды интеллект тек техникалық құрал немесе қосымша ресурс емес, ол – оқытудың жаңа әдістемелік парадигмасы. Егер тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырсақ, ЖИ – білім мен ақпаратқа қолжетімділікті кеңейткен Отырар кітапханасының, ғылым мен мәдениетті дамытқан ортағасырлық медреселердің, сондай-ақ ХХ ғасырдың басындағы жаппай сауат ашу қозғалысының заманауи жалғасы болып саналады [4, 7 б.].

Отырар кітапханасы мен медреселер өз дәуірінде білімнің ірі орталықтары болса, бүгінгі күні ЖИ осы рөлді сандық форматта атқарып отыр:

Отырар кітапханасы – білімді жинақтау мен сақтау орталығы;

Медреселер – білімді жүйелеу мен таратудың орталығы;

Жаппай сауат ашу дәуірі – білімді баршаға қолжетімді ету қадамы;

Жасанды интеллект – осы тарихи үрдістердің жаңа деңгейдегі жалғасы, яғни білімді дербестендіріп, жедел жеткізу мүмкіндігі.

ЖИ технологияларын тарих пәнін оқытуға енгізу – жай ғана заманауи құралдарды қолдану емес, бұл оқыту философиясын түбегейлі өзгертетін әдіс:

Бұл үрдіс Қазақстанның цифрлық дәуірге және ЖИ экожүйесіне сенімді түрде қадам басып отырғанының айғағы. Отырардан бастау алып, ХХ ғасырдағы «сауат ашу мектебінен» өткен тарихи білім эволюциясы бүгінгі күні Жасанды интеллект дәуірінде жаңа сатыға көтерілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Смит, Дж. (2020). Жасанды интеллекттің білімге әсері. Білім беру технологиясы журналы, 25(3)

2 Джонсон, А. (2019). ЖИ негізіндегі білім берудегі этикалық ойлар. Білім беру этикасы, 12(2)

3 Браун, Л. және т.б. (2018). ЖИ негізіндегі оқыту қолданбалары: ағымдағы тенденцияларға шолу. International Journal of Educational Technology, 7(1)

4 Білім беру ЖИ консорциумы. (2021). Білім берудегі ЖИ: үздік тәжірибелер мен нұсқаулар.

5 Ұлттық білім беру зерттеулері орталығы. (2017). Оқытудың болашағы: ЖИ және білім. Зерттеу есебі.

ҚАРА АЛТЫННЫҢ ІЗІМЕН: ҚОСЫМ ПІШЕНБАЕВ ЖӘНЕ ЕКІБАСТҰЗ

АБЕНОВ Ж. Е.

«Екібастұз политехникалық колледжі» ШЖҚ КМК,
Тарих пәні оқытушысы, Екібастұз қ.

МЕДЕТБАЙ С. Х.

Екібастұз политехникалық колледжінің студенті, Екібастұз қ.

Аңызға айналған атақты кенші Қосым Пішенбаевтың есімі бүгінде геология саласында ерекше құрметке ие. Қосым Пішенбаев Баянауыл ауданына қарасты Шоқпар ауылында дүниеге келген. Аты аңызға айналған әйгілі кентанушы Қосым Пішенбаевтың есімін бүгінде отандық геология саласы аса қастер тұтады. Баянауылдың түкпіріндегі Үрпек ауылында туып, кен өнеркәсібіне қатысты ешбір кәсіптік білімі болмаса да табиғатқа, қоршаған ортаға деген сүйіспеншілігі оны жастайынан тастың тілін түсінуге жетелегені анық. Былтыр әйгілі «дала академигінің» туғанына 180 жыл толып отыр.

Қосым Пішенбайұлы 1844 жылы туған. Жаратқанның бойға берген ерекше сыйы болар, Қосым бала шағынан тау тасты кезіп, шалғай жерлерді аралауға құмар болыпты. Ол тұста жер барлаушы, геология ғылымы дегенді қазақ түсінбейді. Ешқандай кәсіби білімі жоқ Қосым Пішенбаев жігіттік шаққа дейін салт атпен, түйемен біраз өңірді шолып, сол тұста-ақ болашақ кен көздерінің біразын зердесіне түйіп үлгерген. Осы бір елден ерек қасиетін ауылдастары жақтырмай, «Кезде Қосым» деп атап кеткен деседі. Ол – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ жеріндегі 20-дан астам кен орнын алғаш қазақ. Екібастұз секілді алып өндірістік аумақтың негізін салып берген кентанушының қай еңбегі болсын атауға тұрарлық.

Қосым жайлы кеңес өкіметінен арғы патша заманындағы деректер де мол кездеседі. «Қосым айырымы» деген геологиялық белгі сол кезеңде кен іздеумен айналысқан өнеркәсіпшілер үшін үлкен жаңалық болған. Ал Екібастұз көмірі мен Майқайындағы бай алтын қорын іздеп табуы тарихи тұрғыдан үлкен оқиғалар екені сөзсіз. Ол жайында аймақтың белгілі өлкетанушылары, оның ішінде Дмитрий Багаев та мол естеліктер жазып кетті.

Өлкетанушы Александр Черкашин Қосымның Шақпақ кен орнында қазақ жұмысшыларының басын құрап, алғашқы артель ұйымдастырғаны туралы да жазған. Дала қазақтары сол жерде алғаш

«қара тастың» отқа жанатынын көрген. Артель көп ұзамай тарап кетсе де, бұл әңгіме әлі күнге дейін ел арасында айтылып жүр.

Кітап Қосым Пішенбаевтың кен барлаушылық өмірінің маңызды кезеңдерін суреттейді. Қосымның балалық шағы, ата-анасының бай ауылынан көрген қорлығы, алғашқы табылған кен орындары мен орыс көпестерінің қазақ жеріндегі өнеркәсіптер, тағысын-тағы деректі мағлұматтар кеңінен қамтылған. Кедейдің қолы қысқа, Қосымның балалық шағы, Алғашқы олжа, Алғашқы махаббат, Алғашқы ақша, Алғашқы сауда, Қарсылас пайда болды, Тау бөктеріндегі зауыт, Қосым байдан кек алды, Қосым өндірістік артель ұйымдастырды, Күтпеген қонақ, Екібастұз, Майқайың, Өткен күндер мен бүгінгі заманның тоғысы бөлімдерінен тұрады.

Оның тау-кен өнеркәсібінде де, геологияда да кәсіби білімі болмаған. Әйтсе де, қайталанбас таланты мен туған жерге деген шексіз сүйіспеншілігі өз бетінше білім алған ғалымды тас тілін нақты түсінуге жетеледі. Қосым Пішенбаев өткен ғасырдың басында Орталық Қазақстанда 20-дан астам ірі кен орындарын ашқан тұңғыш қазақ болды. Қосым Пішенбаев Қазақстанның жерлері бойынша қазбалар мен зерттеулер жүргізді. Оның есімі Екібастұз, Майқайындағы пайдалы қазбалардың ашылуымен, «Берікқара», «Қазанауыз», «Майкөбе», «Жосалы», «Көктас», «Желтау», «Жартас», «Үшқатын», «Найзатас», «Үшқара», «Қарақұра», «Шөптікөл» кен орындарының игерілуімен байланысты. Қосым Пішенбаевтың зерттеулері еліміздегі тау-кен өнеркәсібінің дамуына орасан зор үлес қосты. Зерттеушілердің айтуынша, Қазақ КСР-нің тұңғыш академиясын ұйымдастырушы академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Қосым Пішенбаевты қатты құрметтеп, онымен үнемі байланыста болған. Ғалым қарапайым іздеушінің еңбегін жоғары бағалады. Әйгілі жазушы Қалмұқан Исабасов «Қаныш аға осындай еді.» деген кітабында академиктің мына сөзін келтіреді: «Қосым Пішенбаев дегенді естіп пе едіңіз?... Ол қазір тірі емес адам. Екібастұз көмірін ашқан сол кісі. Оның құжаттарын іздеп тауып, кеншінің атын «Богатырь» орнына Қосым Пішенбаев құрметіне атаған дұрыс болар еді...».

Қосым Пішенбаевтың ашқан жаңалықтары мен еңбектері туралы көптеген тарихи құжаттар сақталған. «Косымская Разница» геодезиялық белгісі сол кездегі геологиялық барлаумен айналысқандарға өнеркәсіпшілікке үшін инновациялық секіріс болды. Ал Майқайыңнан Екібастұз көмірі мен бай алтын кен орындарының ашылуы тау-кен өнеркәсібінің тарихындағы үлкен

оқиғалар болғаны сөзсіз [1, 142 б.]. Көптеген Қосым Пішенбаевтың жетістіктері туралы белгілі өлкетанушылар естеліктері жазылған, оның есімі белгілі өлкетанушы Дмитрий Багаевтың еңбектерінде жиі аталады. Көмірлі Екібастұз қаласының өзіндік қалыптасқан тарихы бар екенін жұрттың бәрі біледі. «Екі бас тұз» қаласы атауының пайда болуының бірнеше болжамы бар – тура аудармасында еш күмән жоқ. Ал бірақ осындай атаудың пайда болуының бірнеше нұсқалары бар. Негізгі нұсқа – 1886 жылы геолог-үйренуші және кентанушы Қосым Пішенбаевпен бұл жерде көмірдің пайда болу орны табылған. Қосым Пішенбаев табылған орынды көршілес жатқан көлден әкелген екі басты тұзбен белгілегенін жазды. Осыдан «Екі бас тұз» атауы пайда болды деген болжам Д. П. Багаев өлкетанушы – Екібастұздық көмір қазбасының пайда болуы Қосым Пішенбаевтың көмір жатқан жерді табуымен XIX ғасырдан басталады. Табылған орынды екі тұз кесегімен белгілеп, орынға атау берді. Көмір орнының Қосым Пішенбаевпен табылуы, содан кейін павлодарлық көпес-миллионер Деровпен шақырылған ғалымдардың, инженерлер мен геологтар зерттеуі XIX ғасырдың 90 – жылдарының соңында көмір қазудың шахталық тәсілін пайдалануды тудырды. Бірақ бұған Деровтың қаржысы жеткіліксіз болғандықтан, ол акционерлік қоғам құра бастады. Ал Ертісте және Обьтағы кеме тасымалының дамуы, 1886 жылы Челябинскіден Омбыға дейін темір жолдың ашылуы Екібастұз көміріне сұранысты арттырды. 1895 жылы көктемде Деров Қосым Пішенбаевпен Екібастұзда жаңа барлау жұмыстарын бастады [2, 7 б.].

Қалмұқан Исабай, майдангер-жазушы: «Қосым Пішенбаев - Екібастұз көмірін алғаш ашқан адам. Тұрағы – Баянауылдың жатағы. Қаржас ішінде Майылтон деген рудан шыққан. 1844 жылы Қызылтауда дүниеге келген. Геологтық білімі жоқ. Бірақ елде «тас тілін білгіш» деп бағаланған. Өңірде «Қосым сайы», «Қосым үңгірі», «Қосым тасы», «Қосым тауы» деген жерлер бар...» [3, 3 б.].

Бүгінде Қосым Пішенбаевтың есімі түрлі еңбектерде аталып, оның құрметіне көшелер мен нысандар аталып отыр. Бұл - халықтың оған деген құрметі мен тарихи әділеттіліктің белгісі. Оның өмірі мен еңбегі қазіргі жастарға үлгі, еліміздің тарихындағы маңызы зор кезеңнің айғағы болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Черкашин Александр. «Судьба Косума» («Қосымның тағдыры») – Павлодар, ПарасатPro:2024. – 280 б.

2 Екібастұзға – 45 жыл! : (Тарих және экономикалық деректер). – Павлодар : Полиграфия, 2002. – 72 б.

3 Азия араласпаса, Еуропа тынышталмайтынын көрдім: (Майдангер жазушы Қалмұқан Исабай мен сұхбат) / әңгімелескен А. Өмірзақ //Түркістан.- 2015.- 26ақпан. – (№ 8). – 4 б.

ҚЫПШАҚ ЭКСПАНСИЯСЫ ЖӘНЕ ОҒЫЗ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҮДЫРАУЫ: ХІ ҒАСЫРДАҒЫ ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНАН БАТЫС ПЕН ОҢТҮСТІККЕ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ СЕБЕПТЕРІ

АЛМАБЕКОВА А. Б.

магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

XI ғасыр – Еуразия даласының этносаяси картасы түбегейлі өзгерген тарихи бетбұрыс кезеңі. Бұл дәуірде Қазақстанның оңтүстік-батыс аймақтарын (Сырдария бойы мен Арал маңы) мекендеген Оғыз мемлекеті өзінің тарихи дамуының соңғы кезеңін бастан кешірді. Оғыздардың саяси ықпалының әлсіреуімен қатар, шығыстан қыпшақ тайпаларының қуатты экспансиясы басталып, аймақтың этносаяси тепе-теңдігіне елеулі өзгеріс әкелді. Осы екі үрдістің тоғысуы кең ауқымды көші-қон процестеріне түрткі болып, оғыз тайпаларының бір бөлігі Батысқа (Еділ мен Дон бойына), екінші бөлігі Оңтүстікке (Мәуереннахр мен Кіші Азияға) қоныс аударды. Нәтижесінде Қазақстан аумағы түркі әлемінің кейінгі этникалық және саяси дамуын айқындаған ірі миграциялық қозғалыстардың негізгі ошағына айналды.

Оғыз мемлекетінің ыдырауы мен миграциясы – қазақ халқының, сондай-ақ, түрік және түрікмен халықтарының этногенезіндегі маңызды кезең. Оғыз тарихының бұл соңғы кезеңін зерттеудің өзектілігі Оғыз жабғуы билігінің ішкі дағдарысы мен қыпшақтардың сыртқы қысымының арақатынасын айқындауда жатыр. Қазіргі тарихнамада бұл құбылыстың себептеріне қатысты әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Осы екі фактордың этносаяси себеп-салдарын кешенді талдау арқылы ғана XI ғасырдағы Қазақстан даласындағы түбегейлі этникалық алмасудың тарихи механизмін түсінуге болады.

IX–XI ғасырлар аралығында Орталық және Батыс Қазақстан аумағында қалыптасқан Оғыз мемлекеті Еуразия даласындағы ең

ірі түркі саяси бірлестіктерінің бірі болды. Оның қалыптасуы мен дамуы Сырдария бойындағы тайпалық одақтардың бір орталыққа бірігуімен тығыз байланысты. Жазба деректерде оғыздардың этносаяси одағының негізін VIII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басында-ақ көруге болады. IX ғасырдың ортасында Жент, Сауран және Янгикент (Жаңа Гузия) сияқты қалаларға сүйенген оғыз тайпалары бір орталыққа бірігіп, мемлекеттілік құрылымын қалыптастырды [1, 128 б.]. IX ғасырдың ортасында ұзаққа созылған күрестен кейін оғыздар қарлұқтар және қимақтармен одақтасып, Сырдарияның аңғарында және Арал маңы далаларында қоныстанған қаңғар-печенег тайпаларын талқандады. IX ғасырдың соңында оғыздар хазарлармен бірге печенегтерді жеңіп, сондай-ақ Жайық пен Еділ арасындағы өңірді де иемденді. Мұндай жеңістер оғыздардың аймақтағы жетекші күш ретінде орнығуына жағдай жасап, олардың тарихи-саяси рөлін айқындай түсті.

Мемлекеттің орталығы ретінде Янгикент (Жаңа қала) қаласы қызмет атқарды. Бұл қала тек саяси орталық қана емес, сонымен қатар, сауда мен мәдениеттің маңызды тораптарының бірі болды. Оның географиялық орналасуы оғыздарға Сырдария бойындағы отырықшы өркениеттермен де, Еуразия даласындағы көшпелі әлеммен де тығыз байланыс орнатуға мүмкіндік берді.

Жазба деректер бойынша, оғыздар оңтүстік Балқаш маңынан бастап Еділдің төменгі ағысына дейінгі орасан зор аумаққа қоныстанған. Әл-Истахридің мәліметінше, оғыз елінің шекарасы хазарлар, қимақтар, қарлұқтар және бұлғарлар жерлерінің аралығында орналасып, оңтүстігінде Журжаннан бастап Фараб пен Исфиджабқа дейінгі мұсылман аймақтарымен шектескен. Оғыздардың көшпелі қоныстары Ырғыз, Жайық (Орал), Жем (Ембі), Ұнлы өзендері бойында, Аралсор көлінің жағалауларында шашыраңқы орналасқан. Арал маңында, Сырдария, Шу және Іле өзендерінің аңғарларында, Қаратау мен Талас Алатауының етектерінде оғыздардың көшпелі қоныстары мен көсемдерінің ордасы болған шағын бекіністері орналасқан.

Оғыздардың мемлекеттік құрылуына қатысты алғашқы мәліметтер IX ғасырда өмір сүрген әл-Якубидің еңбектерінде кездеседі. Ол өзінің деректерінде Түркістан аумағындағы түркі тайпаларының бірнеше этникалық бірлестіктерге (джинс) және мемлекеттерге (мамлакат) бөлінгенін атап көрсетеді. Олардың қатарына қарлұқтар, тоғыз-оғыздар, түргештер, қимақтар және оғыздар енген. Зерттеушінің жазуынша, әрбір түркі тайпасының

өз алдына дербес мемлекеті болып, олардың арасында өзара қатығыстар орын алып отырған [2, 156 б.].

Оғыз мемлекетінің құрылуы аймақтық және халықаралық қатынастарда маңызды факторға айналды. Олар Хазар және Қарахан мемлекеттерімен дипломатиялық байланыстар орнатты, ал оңтүстікте Хорезм мен Самани әулетімен экономикалық және саяси қатынастар жүргізді. Бұл кезеңде оғыздар Жібек жолының бойындағы саудаға белсенді қатысып, Сырдария бойындағы қалалық мәдениетпен тығыз байланыста болды. X ғасырда өмір сүрген араб географы Ибн Хаукал өз еңбегіне қоса жасаған картасында қыпшақ-қимақ тайпаларының оғыздармен бірге Арал теңізінің солтүстігіндегі далаларда көшіп-қонып жүргенін көрсеткен. Шамамен осы кезеңде жазған әл-Масуди де қимақтар мен оғыздардың көш жолдары мен қыстаулары Ембі мен Жайық өзендерінің бойында орналасқанын атап өтеді. Оның мәліметінше, бұл екі өзеннің сағаларының арасы шамамен он күндік жол болып, сол аймақтарда оғыздар мен қимақтардың жазғы жайлау мен қысқы қыстаулары орналасқан [3, 63 б.].

Оғыз мемлекетінің саяси құрылымы түркілерге тән дәстүрлі билік жүйесіне негізделді. Жоғарғы билік иесі – жабғу (ябғу) – мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын жүргізіп, әскери күштерге басшылық етті. Жабғудың жанында кеңесші қызметін атқаратын «көл еркін» (уәзір) және әскер басшысы «сюбашы» болды. Билік мұрагерлік жолмен берілгенімен, билеуші әулеттің легитимділігін ақсүйектер кеңесі (құрылтай) бекітетін. Қазақстан аумағындағы Оғыз мемлекетінің құлдырауы сыртқы қысымға дейін басталған ішкі саяси дағдарыстың нәтижесі болды. Араб саяхатшысы және деректанушы Ибн Фадлан оғыз қоғамының әлеуметтік-саяси құрылымы жөнінде құнды мәліметтер қалдырған. Оның жазбаларында оғыздар арасындағы ең ықпалды тұлғалардың бірі – үлкен мал шаруашылығына ие болған әскербасы туралы айтылады. Бұл әскери басшының қол астында бірнеше ықпалды қолбасшылар қызмет атқарған. Ибн Фадлан олардың лауазымдарын түркі әлеуметтік-саяси терминологиясымен де, жеке есімдерімен де атап көрсетеді: Тархан, Ынал және Бағлыз. Солардың ішінде саяхатшының айтуынша, Тархан ең беделді әрі текті тұлға ретінде ерекшеленген [4, 22 б.]. X ғасырдағы оғыз билігін сипаттаған Ибн Фадланның жазбаларына сәйкес, жабғудың жеке тұлғасының қоғамдағы абсолюттік билігі күшті болған. Алайда, XI ғасырдың басына қарай бұл орталық билік әлсірей бастады. Тарихшы О.

Прицак тұжырымы бойынша, империяның құлдырауының негізгі себебі жабғудың көшпелі ақсүйектерді бақылауда ұстай алмауында болды. [5].

Ішкі саяси әлсіреудің ең айқын көріністерінің бірі – Селжұқтар тобының жабғу билігінен бөлініп, дербес жолға түсуі болды. С. Г. Агаджановтың пікірінше, селжұқтардың қозғалысының жабғу әулетінің негізгі орталығы Янгикенттен қашық, Сырдарияның орта ағысы аймағынан басталуы билік құрылымындағы орталықсыздану процесінің күшейгенін дәлелдейді. Селжұқтардың тәуелсіз бағыт ұстануы көшпелі ақсүйектердің орталық билікке деген сенімінің әлсірегенін әрі жабғу билігінің бақылауындағы өңірдің экономикалық әлеуетінің төмендегенін көрсетті. Жабғу билігі бұл ірі тайпалық одақты күшпен ұстап тұра алмай, ақырында олардың Мауереннахрға өтуіне еріксіз түрде келісуге мәжбүр болды.

Осылайша, оғыз мемлекеті IX–XI ғасырлар аралығында Еуразия даласының этносаяси құрылымында маңызды рөл атқарған, күрделі саяси ұйымдасуға ие түркілік мемлекеттік бірлестік ретінде қалыптасты. Оның саяси институттары кейінгі түркі мемлекеттерінің дамуына да елеулі ықпал етті.

965 жылы оғыздардың билеушісі Киев князі Святославпен одақ құрып, хазарларға қарсы жорық жүргізді. Нәтижесінде Хазар қағанаты талқандалып, бұл оқиға Оғыз мемлекетінің саяси қуатының артуына жол ашты. X ғасырдың соңына қарай оғыз жабғулары Киев князьдерімен бірігіп, Еділ бұлғарларын ауыр жеңіліске ұшыратты. Алайда XI ғасырда Оғыз мемлекетінде ішкі саяси тұрақсыздық күшейіп, билік әлсіреді. Бұл жағдайды оңтүстіктегі селжұқтар тиімді пайдаланды. Билеуші Шахмәліктің селжұқтар қолынан қаза табуы мемлекеттің ішкі қақтығыстарын өршітіп, солтүстік пен шығыстан келген қыпшақ тайпаларының қысымынан кейін оғыздар мемлекеті біржола күйреді. Соның салдарынан оғыз тайпаларының бір бөлігі Кіші Азия мен Шығыс Еуропаға қоныс аударса, екінші бөлігі Мәуереннахрдағы қарахандар мен хоросан селжұқтарына қосылды, ал қалғандары Дешті Қыпшақ тайпаларына сіңісіп кетті. Ұлы далада қалып қойған оғыз тайпалары кейінгі қазақ ру-тайпаларының этникалық қалыптасуында маңызды рөл атқарды [6, 54 б.].

Жабғу билігінің тұрақтылығы Сырдария бойындағы қалаларды (Янгикент, Жент) бақылау және сауда жолдарынан түсетін кіріске байланысты болды. Алайда, XI ғасырға қарай Хазар қағанатының құлауы және сауда маршруттарының өзгеруіне

байланысты, оғыз қалаларының экономикалық маңызы айтарлықтай төмендеді. Қалалардан түсетін кірістің азаюы жабғудың көшпелі ақсүйектерді (әсіресе әскери басшыларды) бақылауда ұстау үшін қажетті ресурстармен қамтамасыз ету мүмкіндігін шектеді. Бұл экономикалық әлсіреу ақсүйектердің орталық билікке қарсы шығуына және селжұқтар сияқты топтардың дербес отан іздеуге мәжбүр болуына қосымша катализатор болды.

Оғыз мемлекетінің әлсіреуі мен ішкі саяси тұрақсыздығы сыртқы факторлармен ұштасып, XI ғасырдың бірінші жартысында аймақтың этносаяси келбетін түбегейлі өзгертті. Солардың ішінде ең маңыздысы – Қазақстан даласында күшейе бастаған қыпшақ тайпаларының экспансиясы болды. IX–X ғасырларда Ертіс пен Жайық аралығындағы кең байтақ даланы мекендеген қыпшақтар XI ғасырдың басында біртұтас әскери-саяси күшке айналып, батысқа және оңтүстік-батысқа қарай кеңейе бастады. Бұл процесс оғыз мемлекетінің әлсіреп тұрған кезеңімен тұспа-тұс келіп, оның тағдырын түбегейлі шешіп берді.

Қыпшақ экспансиясының этносаяси себептері көпқырлы болды. Біріншіден, далалық кеңістіктегі табиғи-экономикалық факторлар қыпшақтарды жаңа жайылымдар мен стратегиялық маңызы бар аймақтарға көшуге итермеледі. Сырдария аңғары мен Арал маңы далалары ежелден көшпелі мал шаруашылығы үшін қолайлы өңір болып саналған. Бұл аймаққа бақылау орнату қыпшақтар үшін саяси-экономикалық басымдыққа ие болды. Екіншіден, оғыз мемлекетінің ішкі әлсіреуі мен орталық биліктің дағдарысы қыпшақтардың экспансиясын жеңілдетті. XI ғасырдың басында оғыз әскерінің ұйымдасуы мен басқару жүйесі әлсіреп, тайпалық топтар арасында бірлік болмады. Бұл жағдай қыпшақтардың саяси және әскери тұрғыда басым түсуіне мүмкіндік берді. Қыпшақтардың қысымы күшейген сайын оғыздардың әскери-саяси әлеуеті әлсіреп, олардың Сырдария бойындағы және Арал маңындағы иеліктерінен айырылуы жылдамдады. Үшіншіден, қыпшақтардың күшеюіне олардың ішкі саяси ұйымының нығаюы мен әлеуметтік құрылымының жетілуі де ықпал етті. Қыпшақ бірлестігі құрамына енген көптеген тайпалар әскери және саяси тұрғыда бір орталыққа бағындырылды. Бұл бірлестік оғыздарға қарағанда біртұтас әрі ұйымдасқан күш болды. Осылайша, XI ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ қыпшақтар Сырдарияның орта және төменгі ағысына қарай жылжып, бұрын оғыздарға тиесілі аумақтарды біртіндеп өз бақылауына ала бастады.

Қыпшақтардың кеңеюі мен оғыз мемлекеттілігінің күйреуі XI ғасырдағы ірі этномиграциялық қозғалыстарға себеп болды. Оғыз тайпаларының бір бөлігі Сырдария бойындағы дәстүрлі қоныстарынан кетуге мәжбүр болып, екі бағытқа қарай қозғалды. Бірінші бағыт – батыс бағыт, ол бойынша оғыз тайпалары Еділ мен Дон аралығына қарай жылжып, кейінгі печенегтер мен бұлғарлар арасына сіңісті. Бұл қозғалыс нәтижесінде оғыз элементтері Шығыс Еуропаның этникалық құрылымына да әсер етті. Екінші бағыт – оңтүстік бағыт, ол оғыздардың Мәуереннахр, Хорасан және Кіші Азияға қоныс аударуымен байланысты болды. Олардың бір бөлігі Селжұқтар мемлекетінің құрамына қосылып, түрік халықтарының кейінгі саяси тарихында маңызды рөл атқарды.

Бұл көші-қон қозғалыстары тек географиялық өзгерістер ғана емес, түркі әлемінің этникалық және саяси картасын түбегейлі өзгертті. XI ғасырдағы оғыз тайпаларының көшуі нәтижесінде Сырдария мен Арал маңы аймақтарында қыпшақ этникалық элементі басымдыққа ие болды. Бұл процесс кейінгі кезеңдерде қыпшақ конфедерациясының қалыптасуы мен Дешті Қыпшақ деп аталатын кең далалық аймақтың этносаяси негізін қалады. Ал оғыздардың бір бөлігі селжұқ түріктерінің құрамында Таяу Шығыс пен Кіші Азиядағы жаңа түркілік мемлекеттіліктің іргетасын қалады.

Қыпшақтардың Сырдария бойы мен Еділ-Жайық аралығын иемденуі тарихи тұрғыдан аса маңызды болды. Оғыздар кеткеннен кейін бұл кеңістік Қыпшақтардың этникалық және саяси үстемдігі орнаған аумаққа айналып, XI ғасырдан бастап парсы және араб деректерінде бұл аймақ «Дешті Қыпшақ» (Қыпшақ даласы) деген атпен таныла бастады. Осылайша, XI ғасыр Қазақстан тарихында Оғыз дәуірінен Қыпшақ дәуіріне өтудің шешуші шекарасы болды.

Қорытындылай келе, XI ғасырдағы оғыз мемлекетінің құлдырауы мен оғыз тайпаларының жаппай көші-қоны Еуразия тарихындағы түбегейлі этносаяси өзгерістердің шешуші сәті болды. IX–XI ғасырлар аралығында Сырдария бойында және Арал маңында қалыптасқан оғыз мемлекеті түркі әлемінің саяси картасында маңызды орын алып, аймақтың әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени дамуына зор ықпал етті. Алайда ішкі саяси дағдарыс, орталық биліктің әлсіреуі, көшпелі ақсүйектер мен билеуші әулет арасындағы қайшылықтар мемлекеттің тұрақтылығын шайқалтты. Селжұқтардың бөлініп шығуы мен жабғу билігінің әлсіреуі бұл дағдарыстың айқын көрінісі болды.

Сыртқы факторлардың ішінде шығыстан басталған қыпшақ экспансиясы шешуші рөл атқарды. Қыпшақтардың әскери-саяси күшінің артуы және жаңа жайылымдық аймақтарға деген қажеттілік оларды Сырдария мен Арал маңы өңірлеріне қарай итермеледі. Ішкі әлсіздік пен сыртқы қысымның өзара тоғысуы оғыз мемлекеттілігінің күйреуіне әкеліп, түркі халықтарының кең ауқымды көші-қон қозғалыстарын туындатты.

Бұл көші-қон процестері тек географиялық орын ауыстыру емес, сонымен қатар, Еуразия кеңістігінің этникалық және саяси құрылымын түбегейлі қайта қалыптастырған тарихи құбылыс болды. Сырдария мен Арал маңы даласында қыпшақ этникалық элементі басымдыққа ие болып, кейінгі Дешті Қыпшақтың этносаяси негізін қалады. Ал оғыздардың оңтүстікке және батысқа кеткен бөлігі Селжұқ мемлекетінің құрылуына және Таяу Шығыстағы жаңа түркі өркениетінің қалыптасуына ықпал етті.

Осылайша, оғыз мемлекетінің ыдырауы мен XI ғасырдағы көші-қон қозғалыстары түркі халықтарының этногенезі мен мемлекеттілік дәстүрінің дамуына терең із қалдырған тарихи бетбұрыс кезең ретінде қарастырылуы тиіс. Бұл процесс Еуразия тарихында жаңа этносаяси құрылымдардың қалыптасуына жол ашып, қазақ халқының да қалыптасуындағы маңызды кезеңдердің бірі болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркменов Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад : Ылым, 1969. – 295 с.
- 2 Койгелдиев М., Кинаятулы З., Ускембай К. (ред.). История казахской государственности (древность и средневековье): монографическое исследование. – Алматы : Адамар, 2007. – 416 с.
- 3 Кумекоев Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам / отв. ред. В. С. Сулейменов. – Алма-Ата : Наука Казахской ССР, 1972. – 154 с.
- 4 Беляева С., Бубенок О., Гундогдыев О. Огузы на рубежах Южной Руси / Национальная академия наук Украины, Институт востоковедения им. А. Е. Крымского. – Киев : Институт востоковедения им. А. Е. Крымского, 2018. – 222, [1] с. : ил., карты. — ISBN 978-966-02-8711-2.
- 5 Pritsak, Omeljan. The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu. // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, Vol. 2. – No. 4. – 1952. – pp. 279–292.

6 Қошымова А. О. VIII–XIII ғғ. оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны : философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2019. – 167 б.

НОВЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА: ЗНАЧЕНИИ РЕЛИГИИ И МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ

АУБАКИРОВ М. Р.

студент, Аксуский колледж черной металлургии, г. Аксу

БИГАЛИНОВА А. Т.

Преподаватель истории и географии

Аксуский колледж черной металлургии, г. Аксу

Каждая эпоха в истории человечества отличается своими культурными, духовными и социальными особенностями. XXI век называют веком глобализации, информационных технологий и быстрых изменений. Эти процессы неизбежно влияют на систему ценностей, на мировоззрение и на общественное сознание людей.

Однако вместе с новыми тенденциями нельзя забывать о вечных духовных основах. Среди них — религия, которая сохраняет свою значимость даже в условиях модернизации и научного прогресса. Именно поэтому важно рассмотреть, как формируются новые ценности современного общества и какое место в них занимает религия.

Современное общество переживает динамичные изменения, связанные с развитием технологий, глобализацией и ростом культурного разнообразия. На первый план выходят новые ценности: уважение к личности, права человека, толерантность, экологическая ответственность и стремление к мирному сосуществованию. Однако, наряду с этим, важное место продолжают занимать традиционные духовные ориентиры, в том числе религия, которая способствует формированию нравственных основ и межнационального согласия.

Если говорить об актуальности моего доклада, то на сегодняшний день, современное общество сталкивается с вызовами, которых раньше почти не существовало. Речь идет о быстрой обмене информацией и культурными моделями через интернет. В итоге мы видим изменение традиционных представлений о семье,

воспитании, морали. Рост числа миграционных потоков и смешение культур, а так же

обострение межэтнических и межрелигиозных конфликтов в некоторых странах является динамикой в современном обществе.

В этих условиях особенно важно понять, какие ценности объединяют людей, а не разъединяют, и какую роль религия играет в сохранении духовных ориентиров и социальной стабильности. Для Казахстана, где живут более 130 этносов и представители разных религий, эта тема имеет не только теоретическое, но и практическое значение.

В современном мире можно выделить несколько ключевых ценностей, которые становятся всё более важными:

1 Свобода личности и права человека – уважение к индивидуальному выбору, свободе слова, вероисповеданию.

2 Толерантность и уважение к различиям – умение принимать людей других культур, религий и взглядов.

3 Образование и знания – как главный ресурс развития личности и государства.

4 Равенство и справедливость – стремление к социальной гармонии, защите слабых, уважению к труду каждого человека.

5 Ответственность за природу и будущее планеты – экологическая культура, осознанное отношение к ресурсам Земли.

6 Самореализация личности – развитие талантов, творчества и внутреннего потенциала человека.

Эти новые ценности отражают изменения в мировоззрении молодёжи и в жизни общества в целом [1, с. 15].

Значение религии в общественной жизни рассматривается с разлчной точки зрения. Религия остаётся важнейшей частью духовной жизни человека. Она помогает формировать моральные нормы, воспитывает в людях доброту, сострадание, уважение к ближнему. В условиях глобализации религия может служить не причиной разделения, а источником объединения, так как все мировые религии проповедуют ценности добра и мира. Несмотря на научно-технический прогресс и рост светских взглядов, религия продолжает играть важную роль:

– Духовная опора: помогает человеку находить смысл жизни и ответы на важные вопросы.

– Моральные ориентиры: воспитывает доброту, милосердие, честность, уважение к родителям.

– Социальная функция: объединяет людей, формирует чувство общности и принадлежности.

– Сохранение традиций: передаёт культурное и историческое наследие из поколения в поколение.

– Воспитание молодёжи: закладывает основы нравственности и гражданской ответственности.

Таким образом, религия дополняет новые ценности общества, придавая им духовное измерение [2, с. 11].

Казахстанский опыт межконфессионального согласия – путь к единству и согласию. Сегодня мы с уверенностью говорим о том, что Казахстан является ярким примером страны, где сочетаются разные религии и культуры. Успешное развитие государства во многом связано с политикой мира и согласия.

В современном мире особое значение имеет сохранение мира между народами и этническими группами. Межнациональное согласие основано на уважении традиций, культуры и веры других людей. В странах с многонациональным населением это становится условием устойчивого развития и социальной стабильности. Важную роль в укреплении согласия играют: государственная политика равенства, воспитание молодёжи в духе дружбы и толерантности, межкультурный диалог.

С первых лет независимости была выстроена модель межэтнического и межконфессионального согласия. В 1995 году создана Ассамблея народа Казахстана, объединяющая представителей всех этносов страны.

Каждые три года в Астане проводится Съезд лидеров мировых и традиционных религий, который стал международной площадкой для диалога культур и вероисповеданий. В школах и университетах Казахстана воспитывается уважение к различным традициям, формируется толерантность и гражданская ответственность.

Казахстан показывает, что гармония между религиями и народами возможна, если общество ценит мир, диалог и уважение [3, с. 24].

Подводя итоги, хочется отметить что, новые ценности современного общества связаны с уважением к личности, диалогом культур и стремлением к гармоничному сосуществованию. Религия и межнациональное согласие играют в этом процессе ключевую роль, так как они формируют нравственные ориентиры и обеспечивают мирное взаимодействие между народами. Гармония традиционных духовных ценностей и современных тенденций

открывает путь к устойчивому развитию общества и укреплению мира во всём мире.

Современное общество находится в постоянном процессе трансформации. Новые ценности формируются под влиянием глобализации, технологий и культурного обмена. Но вместе с тем сохраняется потребность в духовности и моральных ориентирах. Религия, несмотря на изменения в обществе, остаётся важным источником нравственных норм и объединяющим фактором. Опыт Казахстана доказывает, что сочетание новых ценностей с уважением к религиозным традициям создаёт основу для стабильности, межкультурного диалога и устойчивого развития.

Именно поэтому тема «Современное общество: новые ценности и значение религии» является актуальной и важной для молодёжи, которая будет строить будущее страны.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ассамблея народа Казахстана: материалы и документы. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2020. – с. 15
- 2 Кабульдинов З.Е. Народ Казахстана: история и современность – Астана, 2007
- 3 Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – Астана, 2017. – с. 11
- 4 Интернет-ресурс: Официальный сайт Ассамблеи народа Казахстана – <https://assembly.kz>

ФЕЙКИ В ИСТОРИИ: ПРОБЛЕМА И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ ВЫЯВЛЕНИЮ

БАДЫРТЕНОВА Э. А.

студент, «Аграрно-технический колледж района Теренкол по специальности «Механизация сельского хозяйства», Павлодарская обл., с. Теренколь

ОСЬМАКОВА М. А.

преподаватель истории Аграрно-технический колледж района Теренкол, Павлодарская обл., с. Теренколь

Работая над этим исследованием, я задумалась над тем, насколько история, которую мы изучаем, может быть искажена. Оказалось, что тема фейков в истории гораздо шире, чем я представляла раньше. Сегодня, когда мы постоянно сталкиваемся с

потоком информации, вопрос достоверности источников становится особенно важным. Особенно остро проблема исторических подделок стоит в Казахстане и странах постсоветского пространства. Здесь активно обсуждается вопрос фальсификации фактов, связанных с Великой Отечественной войной, историей кочевых народов, а также национальной идентичности [1, с. 12].

История всегда была не только наукой о прошлом, но и инструментом формирования общественного сознания. Наряду с достоверными фактами в историографии всегда существовали мифы, слухи и подделки, искажавшие реальную картину событий. Сегодня такие явления принято называть «фейками в истории». Под ними понимаются не только умышленные подделки документов и источников, но и неверные интерпретации фактов, которые со временем закрепляются в массовом сознании как «истина».

Актуальность изучения фейков в истории особенно велика в XXI веке, когда развитие цифровых технологий и социальных сетей ускорило процесс распространения информации. Ложные версии событий прошлого, подкрепленные эмоционально окрашенной подачей, быстро находят сторонников и влияют на мировоззрение людей.

Цель данного исследования – рассмотреть примеры фейков в истории Казахстана и мира, выявить причины их появления и устойчивости, а также обозначить пути борьбы с ними.

Исторический фейк – это информация о прошлом, которая была искажена или сознательно подделана. Иногда это результат ошибки, но чаще всего – чья-то попытка повлиять на общество или оправдать власть [2, с. 44]. Важно понимать, что фейки в истории встречаются не только в далёком прошлом, но и в новейшее время: так, подделка документов, фотографий и даже видеозаписей уже стала частью современных информационных войн.

Фейки в исторической науке могут проявляться в разных формах: поддельные документы (например, «Дар Константина»), ошибочные интерпретации; мифологизация личностей и событий, сознательное замалчивание неудобных фактов.

Фейки играют двоякую роль. С одной стороны, они мешают объективному познанию, с другой – позволяют понять, какие идеологические и политические задачи стояли перед обществом в разные периоды.

Во время подготовки доклада я столкнулась с несколькими известными случаями, приведу примеры:

- «Дар Константина» – документ, подделанный ради укрепления власти церкви, разоблачён в XV веке [3, с. 56];

- «Протоколы сионских мудрецов» – антисемитская подделка начала XX века, которая до сих пор используется в конспирологических теориях [4, с. 77];

- Археологические подделки: например, «Кенсингтонский камень», выдававшийся за доказательство присутствия викингов в Америке.

Также можно привести примеры мифов, связанных с колонизацией Америки. Долгое время считалось, что европейцы «принесли цивилизацию» коренным народам. На деле колонизация сопровождалась насилием, истреблением и разрушением культур.

Также имеют место быть фейки и мифы в истории Казахстана. Одним из наиболее ярких символов Казахстана стал «Золотой человек», найденный в Иссыкском кургане. Его подлинность как археологической находки не вызывает сомнений, но вокруг него возникло множество легенд. В 1990-е годы в СМИ активно распространялись альтернативные версии происхождения артефакта, что стало примером того, как археология может использоваться для создания национальных мифов [5, с. 119].

В разные исторические периоды, определённые события освещались однобоко или недостаточно полно. Так, трагедия голода 1930-х годов, унёсшая жизни миллионов сограждан, долгое время и до сих пор остается на периферии учебных материалов. Массовые депортации народов и репрессии нередко представлялись как вынужденные меры. Показателен пример Кенесары Касымова: ранее его деятельность трактовалась как проявление мятежа, тогда как сегодня он воспринимается как один из символов борьбы за независимость.

Вопрос пересмотра итогов Второй мировой войны остаётся одним из самых острых. Долгое время существовал миф о том, что победа принадлежит исключительно СССР, что стало важной частью официального исторического нарратива. Однако и сегодня подобные односторонние трактовки продолжают появляться. Так, совсем недавно президент США Дональд Трамп в одном из своих выступлений заявил, что именно Соединённые Штаты одержали победу во Второй мировой войне, фактически приписав основной вклад только своей стране. Между тем историки отмечают, что США вступили в войну позже других держав-союзников: активное участие в боевых действиях в Европе они начали лишь в 1943 году, когда

исход войны во многом был предопределён усилиями советских войск. В западной историографии, напротив, вклад СССР часто умалялся, что приводит к дискуссиям и разногласиям в научном сообществе. Ещё одним примером опасных исторических фейков можно считать отрицание Холокоста – явление, которое угрожает не только исторической науке, но и морали общества [Smith, 2020].

В ходе изучения данной темы я заметила, что причин много:

- Политическая выгода – создание «удобного прошлого» для оправдания власти [6, с. 49];
- Национализм и стремление доказать «исключительность» своего народа;
- Коммерческая выгода – продажа подделок коллекционерам;
- Психологический фактор – людям свойственно верить в яркие легенды больше, чем в сухие факты [7, с. 63].;
- Медиа-фактор – современные СМИ и интернет ускоряют распространение псевдоисторических версий.

Сегодня для проверки подлинности источников используются современные междисциплинарные методы [7, с. 105]. Историки обращаются к текстологическому и лингвистическому анализу документов, сопоставляют различные версии одного и того же события. Археологи и криминалисты применяют радиоуглеродное датирование, спектральный анализ, методы дендрохронологии для определения возраста артефактов.

Важную роль играет и цифровая экспертиза: технологии позволяют выявлять фальсификации фотографий, видеозаписей и даже электронных документов. Кроме того, развивается направление «цифровой истории», где большие базы данных и искусственный интеллект помогают сопоставлять источники и обнаруживать несоответствия. Всё это в совокупности повышает уровень надёжности исторических исследований и снижает вероятность распространения фейковых версий прошлого [8, с. 28].

В Казахстане предпринимаются шаги по созданию национальных архивных баз, что помогает исследователям проверять документы и уменьшает риск подделок [8, с. 51].

Однако, несмотря на развитие технологий, фейки продолжают оказывать огромное влияние на массовое сознание. В социальных сетях мифы живут дольше, чем научные факты. Особенно опасны фейки, касающиеся событий XX века – революций, войн и репрессий, поскольку они активно используются в идеологических целях [9, с. 94].

Некоторые мифы стали частью национальной культуры, и их разоблачение вызывает сопротивление общества. Это делает задачу исследователя сложнее: нужно учитывать не только факты, но и культурные традиции.

Работая над этим докладом, я поняла, что фейки в истории – это не просто ошибки прошлого, а серьёзная угроза для настоящего. Они влияют на мировоззрение, на отношения между народами и даже на политику.

Исторические фейки – это не просто ошибки науки, а мощный инструмент влияния на общественное сознание. Они могут укреплять власть, оправдывать политические решения и формировать ложные ценности.

Для Казахстана эта тема особенно актуальна: важно стремиться к освобождению национальной истории от устоявшихся стереотипов и односторонних трактовок, а также формировать более объективный и многогранный взгляд на прошлое.

Пути борьбы с фейками включают: развитие критического мышления у молодежи;

открытие архивов и публикацию документов; сотрудничество историков разных стран; активную просветительскую работу в СМИ.

Для меня этот опыт стал шагом к формированию критического взгляда на историю и информацию в целом. Я считаю, что моя задача как студента – учиться отличать правду от вымысла и не распространять мифы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абдиров К. Исторические мифы и реальность Казахстана. – Алматы : Казак университеті, 2019. – 280 с.
- 2 Нурпеисов Е. Историческая память Казахстана: мифы и реальность. – Нур-Султан : Фолиант, 2020. – 310 с.
- 3 Evans R. Telling Lies About Hitler: The Holocaust, History and the David Irving Trial. – London : Verso, 2002. – 325 p.
- 4 Smith J. Fake History and WWII Myths. – London: Routledge, 2020. – 240 p.
- 5 Johnson M. Colonial Myths and Historical Narratives. – New York : Palgrave Macmillan, 2018. – 275 p.
- 6 Brown A. Historical Manipulations in Modern Society. – Oxford : Oxford University Press, 2021. – 298 p.

7 Кемеров В. Психология восприятия истории. – Москва : Академический проект, 2017. – 256 с.

8 Государственный архив Республики Казахстан. Оцифровка архивных фондов. – Нур-Султан : ГАРК, 2021. – 150 с.

9 Нурсеитова А. Историческая политика и мифотворчество в цифровую эпоху. – Алматы : Қазақ университеті, 2022. – 220 с.

ПОИСКОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

БАЙКАЗАК Н. Ш.

студентка гр. Ист-302

ТУРЛЫБЕКОВА А. М.

к.и.н., профессор, научный руководитель
НАО «Торайгыров университет», г. Павлодар

Тема Великой Отечественной войны всегда будет актуальна для нас, ведь это часть истории нашей страны. Мы не должны забывать наших героев, благодаря которым на сегодняшний день у нас мирное небо. Вторая мировая война (1939–1945 гг.) крупнейшая в истории человечества война, развязанная Германией, Италией и Японией. В ней участвовало 61 государство и более 80% населения земного шара (1,7 млрд чел.). Военные действия велись на территории 40 стран, а также на морских и океанских театрах. При этом, потери Советских сил составили в 26,4 млн человек [1].

В годы Великой Отечественной войны из Казахстана ушло на фронт порядком 1 млн. 366 тыс. человек, т.е. более 70 % всего мужского населения от 18 до 50 лет. В истории не было подобных прецедентов – даже у немцев при тотальной мобилизации было призвано 12 %. Убиты в боях, умерли от ран и болезней, пропали без вести – 601 тыс. 11 человек [2]. Больше 46 тысяч человек ушли на фронт из Павлодарской области. Половина призывников (примерно 22 тыс. чел.) Прииртышья домой не вернулась, пропав без вести или погибнув на полях сражений, в госпиталях от смертельных ранений [3].

Солдат считали пропавшими без вести по ряду причин – попали в плен и дальнейшая судьба неизвестна; погибали во время боевых действий без опознавательных знаков, военных билетов; некоторые военнопленные могли быть расстрелянными и их не регистрировали

должным образом; во многих районах после боев не проводились поисково-похоронные работы; кто-то был контужен в плену и оставался на территории Европы. Все мы помним о подвигах казахстанцев, имена Маншук Маметовой, Алии Молдагуловой и др. Между тем, это только верхушка айсберга. Многие наши земляки показали себя настоящими героями на полях сражений войны, участвовали в освобождении Европы и взятии Берлина [4].

Казахстанцы внесли большой вклад в победу Советского союза. Одним из них, к примеру, стала защита Брестской крепости. Геннадий Дмитриевич Малыгин был призван в последний военный призыв, в 1944 году. В 17 лет он прошел 120 километров из Осьмерыжска до Павлодара, чтобы прибыть к призыву. 2 декабря 1944 года был направлен в Уфу в учебную часть, а оттуда в закрытых вагонах его с остальными солдатами отправили на восток. Из Владивостока – в боевой путь; освобождали Маньчжурию до Янцзы. Там десантировали в Северную Корею, где бойцы захватили и охраняли плацдарм аэропорта, удерживали его. После во Владивостоке Малыгин Г.Д. окончил военное училище [5].

Четыре казахстанских военных летчика – **Талгат Бигельдинов, Леонид Беда, Иван Павлов, Сергей Луганский** были дважды удостоены звания Героя Советского Союза. Всего боевыми орденами и медалями СССР было награждено свыше ста тысяч воинов из Казахстана, более 500 человек удостоены звания Героя Советского Союза.

Во время войны из-за огромного количества погибших, боевых действий, уничтожения документов и массовой гибели людей было сложно вести учёт погибших и опознавать людей. Сразу после окончания войны начался поиск захороненных солдат, но эта деятельность была разрозненной и несистемной. Поисковое движение зародилось благодаря усилиям школьников, студентов и отдельных энтузиастов, которые объединялись в отряды для поиска останков погибших.

Поисковое движение – деятельность организаций и отдельных поисковиков, направленная на поиск пропавших без вести солдат и их последующую идентификацию на основе медальонов, именных личных вещей и архивных документов. Начало поисковому движению положили в 1950-1970-х годах энтузиасты-следопыты, которые устраивали походы по местам боёв, создавали в школах комнаты боевой славы, Книги Памяти, музеи героев-земляков.

Несмотря на быстрое развитие казахстанского общества, граждане республики сохраняют связь с прошлым. Одним из проводников, связывающим прошлое и будущее являются поисковые отряды, которые влияют на патриотическое воспитание общества. В Казахстане действуют такие поисковые отряды, как «Мемориальная зона» и «Ерлік Данк», занимающиеся поиском и перезахоронением казахстанских воинов, пропавших без вести во время Великой Отечественной войны. Так, поисковый отряд «Мемориальная зона» из Астаны, начиная с 1989 года, собирает под свое крыло студентов и людей разных профессий для работы на Синявинских высотах. Руководит поисковым отрядом профессор Евразийского Национального университета им. Л. Н. Гумилева Майдан Коменкович Кусаинов. Под его руководством молодые люди, прикасаясь к героической истории, передавали то, чему они научились. Выезд поискового отряда в места, где когда-то гремели жестокие бои – это прекрасная школа по воспитанию молодого поколения.

Поисковый отряд «Майдан жолы», выезжая в разные места, где в годы Великой Отечественной войны гремели жестокие бои, собирает сведения о местности, ставит обелиски и памятники. В Павлодаре поисковики знакомят с результатами своей деятельности не только в средствах массовой информации, но и среди общественности, выезжая в школы с различными мероприятиями [6].

В 2011-м году поисковый отряд направился в Псковскую область Российской Федерации в целях поиска погибших воинов 8-ой гвардейской дивизии им. Панфилова. Производя поисковые работы у д. Монаково подняли 80 останков советских воинов в местах боев 8-й гвардейской дивизии им. Панфилова. Все они были без опознавательных вещей (медальонов, медалей, орденов), было видно, что захоронение было стихийным, в блиндажах, окопах, воронках. В одной из воронок, где лежало 20 останков, была найдена медаль Шулятину Петру Степановичу – уроженцу г. Ижевска. Наряду с останками находили фрагменты войны – каски, ремни, кружки, ложки, гильзы от противотанкового оружия, гильзы танков, гильзы автоматов ППШ, обойму от пулеметных лент, колючую проволоку, фрагменты противогазов и ботинок, саперные лопатки, подковы, масленки, фрагменты солдатских котелков, осколки бомб, штыкножи, барабаны от пулеметов и т.д.

В 2012 году поисковым отрядом предпринимаются попытки найти документальные следы 106-й казахской национальной кавалерийской дивизии, сформированной в Акмолинске весной 1942 года. Однако в архивах, включая Центральный архив МО РФ в Подольске, практически нет данных, за исключением краткой справки о том, что дивизия попала в окружение, а ее документы были захвачены противником. Боевой путь дивизии оказался коротким и трагичным. Прибыв на фронт десятью эшелонами с 28 апреля по 12 мая 1942 года, она была включена в состав 6-го кавалерийского корпуса и сразу брошена в Харьковскую наступательную операцию. За 18 дней мая дивизия прорвала фронт, действовала в тылах врага, но затем оказалась в Барвенковском котле. Восточнее деревни Лозовенька войска вермахта под командованием генерала Клейста замкнули кольцо окружения вокруг 6-й и 57-й армий, а также группы генерала Бобкина. 106-я кавалерийская дивизия героически прикрывала отход основных сил, и практически вся погибла в боях при попытке прорыва у Лозовеньки. Точные потери при прорыве колец окружения неизвестны, так как документов о тех событиях не сохранилось. Исчезновение дивизии из исторических хроник связано с бюрократической ошибкой. 16 марта 1942 года вышел приказ о расформировании нескольких национальных дивизий, включая 106-ю. Однако 21 марта последовало новое распоряжение – отправить ее на пополнение 6-го кавалерийского корпуса. Поскольку приказ о расформировании уже вступил в силу, дивизии формально «не существовало», и на фронт отправились уже ее отдельные полки в составе корпуса.

Для выяснения судьбы дивизии два казахстанских поисковых отряда – «Мемориальная зона» и «Майдан жолы» – организовали экспедицию в Харьковскую область Украины. Экспедицию возглавил Майдан Кусаинов. В составе групп также были потомки бойцов дивизии. Организационную поддержку оказало харьковское общество казахов «Бирлик» при содействии посольства Украины в Казахстане и лично вице-губернатора Харьковской области Евгения Савина. После встречи с местной администрацией Балаклеевского района (Иван Столбовой, Степан Масельский), где обсудили план работ, поисковики разбили лагерь около деревни Лозовенька. Одни обследовали местность возле сел Лозовенька, Бунаково, Павловка. Другие опрашивали местных жителей, «детей войны». В ходе работ были обнаружены вещественные доказательства боев: осколки

немецких снарядов, рубашки советских гранат, фрагменты конских подков, а около Лозовеньки – кавалерийская сабля, винтовка Мосина и штык-нож. 3 мая 2012 года, в рамках 70-летия сражения, у братской могилы в Лозовеньке прошло торжественное памятное мероприятие с участием официальных лиц, местных жителей, школьников и казахстанской делегации. Были возложены венки, а казахстанские поисковики заложили капсулу с землей из Казахстана. Священник местной церкви отслужил панихиду, а мусульмане из экспедиции прочли молитвы по погибшим. В завершение для всех участников был накрыт поминальный стол с традиционным казахским бешбармаком. 4 мая была проведена пресс-конференция с участием украинских и казахстанских поисковиков, военного историка Александра Подопригоры и студентов из Казахстана. По итогам экспедиции казахстанская сторона выразила благодарность всем, кто оказал содействие в этой работе [7].

Общественная организация ОО «Атамнұн Amanaty» также занимается системным поиском пропавших солдат и помогает найти информацию о них, а также работает с архивами и электронными базами данных, например, с российским ОБД «Мемориал». Усилиями поисковиков стали известны имена многих бойцов, теперь уже похороненных в тех местах откуда ушли на фронт. Поисковый отряд из Казахстана с самого начала сосредоточил внимание на установке памятников и обелисков на территории мемориальной зоны, получившей имя «Надежда», самым значительным из которых стали «Звёзды-журавли». Параллельно велась работа в архивах, разыскивались и восстанавливались карты боёв, воссоздавались историческая хроника. Благодаря ратной работе «Мемориальной зоны» тысячи родственников смогли поклониться праху погибших, взять горсть земли с их священных могил.

В 2018 году поисковым отрядом «Мемориальная зона» в Новгородской области были обнаружены и идентифицированы останки красноармейца Абильхаира Жунусова, уроженца Павлодарской области. Благодаря сохранившемуся медальону и работе с архивами спустя более 70 лет его семья узнала о его судьбе и смогла предать земле на родине горсть земли с места его гибели. Помимо ОБД «Мемориал», сегодня используются и другие мощные ресурсы: «Память народа», «Подвиг народа». Это оцифрованные базы данных наградных листов, документов о прохождении службы и донесений о потерях.

Работа поисковых отрядов – это не просто восстановление исторической справедливости. Это самый настоящий урок патриотизма для молодежи, который связывает поколения, когда современные юноши и девушки едут в экспедиции, чтобы найти павших героев. Они на практике понимают цену мирного неба над головой. Каждая найденная капсула с истлевшим листком-медальоном – это не просто артефакт, это возвращенное имя, закрытая страница семейной истории и дань уважения величайшему подвигу народа.

ЛИТЕРАТУРА

1 Соколов Б. В. Цена войны: людские потери СССР и Германии, 1939–1945 гг. (Опубликовано : The Journal of Slavic Military Studies, Vol. 9. No 1 (March 1996) https://www.infran.ru/vovenko/60years_ww2/demogr8_2.htm

2 Казахстанцы в Великой Отечественной войне <https://magnitka.jaktau.kz/?p=802>

3 День победы – личная история каждого <https://lifepvl.kz/2018/05/11/2328/>

4 Мемориальная зона «Надежда» <https://lifepvl.kz/2018/05/11/2328/> - <https://memorial.kz/>

5 Никто не забыт, ничто не забыто : подвиги казахстанцев во время Великой Отечественной войны <https://ru.sputnik.kz/20240509/nikto-ne-zabyt-nichto-ne-zabyto-podvigi-kazakhstantsev-na-velikoy-otechestvennoy-voyne-44147987.html> -

6 Исеналиев А. Р. Значение деятельности поискового отряда на патриотическое воспитание общества.

7 Исеналиев А. Р. История поискового отряда «Майдан жолы».

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МӘНІ

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

т.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

аға оқытушы, магистр, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АУБАКИРОВ М. Н.

оқытушы, магистр, Торайғыров университеті Жоғары колледжі, Павлодар қ.

Қазіргі заманғы ғылыми – техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан - жақты жетілген, ақыл – парасатты, ой - өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр оқытушының шығармашылық ізденіспен жаңашылдығын қажет етеді.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. «Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э. Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс: «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз» - дейді. Ендеше «инновация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу», деп көрсетілсе, кейбіреулер оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды. «Инновация» деген сөз – латынның «novis» жаңалық және «ip» енгізу деген сөзінен шыққан, ал оның қазақша аудармасы «жаңару, жаңалық, өзгеру» деген мағынаны білдіреді. Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол «Инновация, инновациялық үдеріс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады [1, 19–20 б.].

Инновация сөзіне ассоциациялық сөздер: ҒЗЖ, инновациялық мектептер, авторлық бағдарламалар, мұғалім мен оқушылардың шығармашылығы, белсенді әдістер, оқытудың белсенді түрлері

және т.б. [2, 35 б.]. Сонымен, инновациялық технологиялар – ол білім саласындағы қолданатын жаңа ақпараттық технологиялар, ғылым жетістіктеріне негізделген әдістер.

Жалпы білімге деген құштарлық – кез келген балаға тән қасиет. Жалпы өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру келесі шарттарға байланысты: - жұмыстың мақсатын түсінуі; - жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне қызығуы; - жұмыстың өз еркімен, қалауымен орындалуы. Бұл шарттар оқу барысында да және ғылыми зерттеу жұмыспен айналысқанда да қолайлы.

Әдіскер ғалым М. М. Жанпейісова қабылдаған [3,102 б.] жаңа парадигма бірінші орынға оқушының білімін, білігі мен дағдысын емес, оның тұлғасын, білім арқылы дамуын қойып отыр. Осы технологиямен жұмыс істеген әрбір оқушы кез келген материалды диалектикалық тұрғыдан талдай білуге, материалды топтай отырып, қорытындылау, түйіндей алуға, ең негізгісі мен маңыздысын ажырата алуға қалыптасатындығын байқадық. Яғни, оқушылар осы технология барысында сөздік, энциклопедия, анықтамалық, алғы сөздермен жұмыс жүргізе білуді үйренеді, баспа және жалпыға бірдей ақпараттық-техникалық құралдарды пайдалана білуге және карточка, жоспар, тезис, конспект, реферат, аннотация құра білуге дағдыланды. Сонымен қатар, оқушылардың білім-білік дағдылары: өз ойын әдеби тілмен жеткізе отырып, ғылыми сөздерді пайдалана алу, аудитория алдына шығып сөйлеу, өз сөзінің жоспарын жаза білу, тезис құра алу, сұрақ қою арқылы нақты дәлелдермен тыңдаушының көзін жеткізе білулері жақсы қалыптасады. Әдістемеші ғалым А. Құсайыновтың айтуынша: «Бұл технологияның бір ерекшелігі – тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық үрдістерді арнайы жасалған оқу мен танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзектілендіру, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас жасауға, танымдық ойы шығармашылық қажеттілігін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын дамытуға бағытталады» [4, 65 б.].

Сонымен, бүкіл әлемде жүріп жатқан білім жүйесі реформасының басты мағынасы оқытудың мазмұнын жоспарлауды (кешегі күннің идеясы) білім игеру үдерісінің нәтижелерін құрастырумен алмастыру. Бұл ұстаным оқу, оқыту үдерісіне келесідей өзгерістер әкеледі: - басты назар мұғалімнен оқушыға ауысады, - білім жүйесі «оқытудан /үйретуден» (оқытушыны басты тұлға деп танитын ұғым), - негізгі субъект ретінде оқушыны

карастыратын - «оқуға/ үйренуге» ауысады. Яғни, студенттік орталықтандырылған оқыту процесі басталады.

Оқытушы да өз сабағын оқушылармен бірге ми шабуылы режимінде өткізуге, оқу материалын көрсетуге, оқушылардың идеяларын жазуға және осылайша оқушылармен бірге оқу материалымен ортақ конспект жасауға мүмкіндік туады. Жаңа тақырып бойынша берілетін алдын-ала тапсырмалар жүйесін құрып, сабақты өткізу формасына мән беру аса маңызды, сонымен қоса білім алушылардың бір ғана әдебиетпен шектелмей, оған қоса қосымша ғылыми еңбектермен зерттеушілік бағытта ізденулерін талап ету оқу үрдісін күшейтетіні белгілі. Сондықтан мектепте оқытудың инновациялық әдістері балалардың танымдық қызығушылығын дамытуға ықпал етеді, оқытылатын материалды жүйелендіруге және жинақтауға, талқылауға және диспутациялауға үйретеді. Алған білімдерін тереңдетеді, оларды тәжірибеде қолдану дағдыларын меңгереді, қарым-қатынас тәжірибесін алады.

Басты мақсат еркін тұлғаны тәрбиелеу, балалардың өз бетінше ойлау, білім алу және қолдану, қабылданатын шешімдерді мұқият ойлау және іс-қимылды нақты жоспарлау, жаңа байланыстар мен мәдени байланыстар үшін ашық болу қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Мұғалім өзінің инновациялық іс-әрекетін қалыптастыруы, оны меңгеріп, сол жаңа педагогикалық технологияларды оқу-тәрбие үрдісінде жүйелі қолдануы арқылы оқушылардың білім деңгейін арттыруы қажет. Сонда ғана жаңа педагогикалық технологияларды меңгерген, өз практикасында қолданған әрбір мұғалім өз сабағын нәтижелі даму жағынан көре алады.

Қазіргі жас ұрпақтың саналы да сапалы білім алуының бірден-бір шарты - оқу орындарындағы білім беру процесіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу екендігі сөзсіз түсінікті. Сондықтан ғылыми-техникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды дер кезінде қабылдап, өңдеп, нәтижелі пайдалана білу – әрбір ұстаздың негізгі міндеті болып табылады.

Қорыта келгенде, жаңа инновациялық педагогикалық технологияның негізгі, басты міндеттері мынадай:

- әрбір білім алушының білім алу, даму, басқа да іс-әрекеттерін мақсатты түрде ұйымдастыра білу;
- білім мен білігіне сай келетін бағдар таңдап алатындай дәрежеде тәрбиелеу;

- өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, дамыту;
- аналитикалық ойлау қабілетін дамыту.

Және сонымен қатар, осыған байланысты оқытушыларды оқыту - өзекті болып табылады, оның мақсаты оқытушылардың дайындығын арттыру, ал жұмыста ақпараттық - компьютерлік технологияларын қолдану оқытушының кәсіби дайындығын көрсетеді. Мысалы, Торайғыров университетінің оқытушылары 2023 жылғы қантар айынан сәуірге дейін аралығында ЖББ пәндер циклі бойынша әдістемелік семинарға қатысты. BTS EDUCATION сарапшысы, педагогика ғылымдарының кандидаты Скиба Марина Александровна жаңа, қажетті, ауқымды мәліметтермен таныстырды. Білім беру бағдарламалардың сипаттамасын әзірлеу (БББ дайындаушыларға аса қажет!), оқытудың нәтижесін қалыптастыру кезінде өзін-өзі бақылау, құзыреттер мен оқу нәтижелері арасындағы байланыс, және шет елдерінің көптеген мысалдарын келтірді. Оқытушылар өздерінің әр пәні бойынша оқыту нәтижелерін тұжырымдады, үйренді, ұсынды және көп қажет нәрсе алды.

«Қазақстан тарихы» кафедрасының бірнеше оқытушылары (Кулумбаева М. Ж., Ельмуратова Б. Ж., Шабамбаева А. Г.) 2024 жылдың 6 мамырдан 17 мамырға дейін аралығында Қазан (Ресей Федерациясы) Қазан Федералдық университеті жанындағы Халықаралық қатынастар институтының UNIVERSUM+ құзыреттілігін дамыту орталығында тағылымдамадан өтті. Курстың тақырыбы: «Әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулердегі жаңа тәсілдер: әдістеме, теория, тәжірибе». Курс барысында ҚФУ мемлекеттік білім беру стандарттарының теориялық тұжырымдамалары мен қағидалары зерделенді; келесі өзекті тақырыптар бойынша сабақтарға қатысты. Ғылыми жетекші тарих ғылымдарының докторы, профессор Сальникова Алла Аркадьевна болды. Келесі өзекті тақырыптар бойынша дәріс тындады: «Тарихи танатология – қазіргі тарихи білімнің жаңа бағыты»; «Тарих ғылымы еуропалық және әлемдік әдістемелік ізденіс контекстінде»; «Қазіргі тарихи білімнің өзекті мәселелері: «Кеңістіктік бетбұрыс және «тарихи урбанизм»; «Қазіргі тарихи білімнің өзекті мәселелері: тарихнамадағы «материалдық бетбұрыс» және оның нәтижелері»; «Жаңа тұлға тарихы: кеңістіктік және заттық-пәндік сипаттамалар». Нәтижесінде жаңа тарихи бағытты – күнделікті өмір тарихын түсінуге қол жеткізілді; оқытылатын дәрістерді өз пәндерінде қолдану нұсқалары анықталды; Татарстан Республикасының

Мемлекеттік мұрағатында мұрағаттық құжаттармен, ҚФУ ҰК сирек кездесетін қолжазба кітаптармен, ҚФУ ҰК электрондық және кітап каталогымен жұмыс істеу дағдыларын меңгерді.

Қазіргі кезеңде оқытушыға жеке тұлғаны дамыту білім беру идеяларына сүйеніп қана қоймай, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру қажет; сонымен қатар заманауи әдістемелік білім мен жаңа технологияларды меңгеру арқылы; зерттеу дағдылары, кәсіби іс-әрекеттерді талдау негізінде педагогикалық жобалауға жаңалықтар енгізу.

Жаңа ғасырдағы Қазақстан елінің үміт артар ұрпағын білімді, мәдениетті, интеллектуалды азамат етіп шығару оқытушылар алдындағы міндет болып табылады [5–8]. Сондықтан қазіргі білім берудің ұлттық моделіне өту- оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін игеруді қажет етеді. Жаңа инновациялық іс- әрекетпен қаруланған психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл оқытушы ғана мақсатқа жете алады.

Қорыта айтқанда, білім алушыларды шығармашылыққа, өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар саны көбейгенде ғана, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, үнемі ізденіс үстінде болатын, қоғам дамуына үлес қоса алатын, жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындай аламыз. Демек, жаңа технологиялық әдіс – тәсілдерді пайдалану білім сапасын арттырудың бірден – бір жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бөрібекова Ф. Б., Жанатбекова Н. Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы : 2014. – 360 бет
- 2 Мынбаева А.К., Садвақасова З.М. Инновационные методы обучения, или Как интересно преподавать: Учебное пособие. – 7-е изд. Доп. – Алматы, 2012. – 355 с.
- 3 Жанпейісова М. М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы : Білім, 2008. – 231 б.
- 4 Құсайынов А. К. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы. Алматы : Білім, 2013. – 65 б.
- 5 Бейсенбекова А. С., Ельмуратова Б. Ж. Google Earth арқылы Қазақстан тарихын оқыту : инновациялық тәсілдер мен нәтижелер// Өлкетану, - Кереку, Павлодар, № 3–4. – 2024. – С. 12–15.
- 6 Ахметова Г. Ж., Ельмуратова Б. Ж. Тарихты оқыту үрдісінде жаңа педагогикалық технологияларды қолдану // Материалы

международной научной конференции молодых ученых, магистрантов, студентов и школьников XXIV Сатпаевские чтения Т. 15 – Павлодар, 2024. – С.492–499.

7 Ельмуратова Б. Ж., Ельмуратов Г. Ж., Кулумбаева М. Ж., Калиева А. Б. Distance learning as an innovative educational technology//«3i: intellect, idea, innovation – интеллект, идея, инновация» Многопрофильный научный журнал, № 4 декабрь 2023 г. – Педагогические науки. Костанай. С. 164–171.

8 Ельмуратова Б. Ж., Кулумбаева М. Ж., Аубакиров М. Н. Аналитическая работа обучающихся (из опыта работы)// Материалы Международной научно-практической конференции «Перспективы развития высшего образования в Республике Казахстан», посвящённой 30-летию Независимости Республики Казахстан, Павлодар, 2021. – С. 203–206.

ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.
т.ғ.к, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар к.
БЕЙСЕНБЕКОВА А. С.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар к.

Жаңартылған білім беру жүйесінде тарих пәнін оқытудың әдістемесіне өзгерістер еніп, жаңа құндылықтар мен технологияларды және инновацияларды енгізудің қажеттілігі артуда. Бұл қажеттілік бүгінгі таңда тарих пәнін оқытудың оқулық шеңберінде ғана емес, әлемдік деңгейдегі трендтерді қолданудың маңыздылығын білдіреді. Білім берудегі трендтер оқушылардың тарих пәні бойынша оқу процесін жетілдіріп, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттыруға көмектеседі. Демек, әлемдік білім беру трендтерін оқу процесіне енгізу арқылы оқушының жан-жақты білімін дамытуға қол жеткізуге болады. Бүгінде ақпараттық әлемде білім беруді цифрландыру күн сайын дамып, оң өзгерістерге алып келуде. Оған дәлел 2022 жылы Статистикалық зерттеулер және білім экономикасы институты сарапшылары «Ғылым мен технология саласының адами әлеуеті» жобасы аясында жүргізген зерттеулерінде білім беруде цифрлық технологияларды енгізудің көрсеткішін анықтаған. Зерттеулер көрсеткісіндей бірінші орында гуманитарлық салада цифрлық

технологияларды енгізу иеленген [1]. Бұл дегеніміз цифрлық технологиялардың оқушылардың дамуына, заманауи білім алуына және жеке прогресіне әсер ететінін білдіреді. Сонымен қатар әлемнің дамыған мемлекеттері де білім берудің басты құралы ретінде цифрландырудың мүмкіндіктерін пайдаланады. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2023-2029 жж. арналған тұжырымдамасының мазмұны да білім алушылардың пәндік және негізгі құзыреттерді мектепте қалыптастыруды көздейді [2]. Мектеп оқушыға білім берумен қатар олардың құзыреттерін де қалыптастырушы орта болғандықтан әрбір пән бойынша оқу мақсаттарына назар аудара отырып, жаңа ақпаратпен толықтыруды көздейді. Осы ретте ҚР президенті Қ.Ж.Тоқаевтың 2021 жылғы мектептегі тарих оқулығына қатысты көтерген мәселесінде кейбір тарихи фактілер мен оқиғаларда бірізділіктің жоқтығын және сын көтермейтін тұстарының барын айтқан болатын [3]. Демек, бұл кез келген тарихи факті ешбір бұрмалаусыз оқушыға ұсынылуы керектігін білдіреді. Сол үшін де тарих пәні бойынша көптеген тақырыптар соңғы жылдары ашылған ғылыми жаңалықтармен толықтырылып отыруды қажет етеді. Тарихты оқыту әдістемесі оқушының тақырып бойынша білімді терең меңгеруі, оның сыни және зерттеушілік қабілетін арттыруға бағытталуы керек. Пән мұғалімі оқушыға қажетті білім беру және оқуын жақсартуда дәлелденген әдістемелерге сүйенеді [4, 85-6.]. Тақырып аясында оқушыны қызықтыру, олардың өз мүмкіндіктерін толықтай пайдалануына ықпал етуде педагогика саласындағы халықаралық сарапшы Э.А. Исаи ұсынған тұжырымды қолдауға болады: «Оқушылар пән бойынша мәліметтерді оқып ғана қоймай, оны болашақта қандай мақсатта қолдануға болатынын білуі қажет. Сонда ғана оқушы оқу бағдарламасындағы білімді меңгеріп ғана қоймайды, сонымен қатар оқу кезінде ашылатын мүмкіндіктерді өз бетінше зерттеуге ынталы болады» [5].

Дәстүрлі оқыту әдістері

Тарих пәнін оқытуда дәстүрлі әдістер көбінесе оқулықтарға, дәрістерге және сыныптық талқылауларға сүйенеді. Мұғалімдер ақпаратты негізінен ауызша жеткізеді және статикалық ресурстарды пайдаланады. Оқушылар көбіне білімді пассивті түрде қабылдап, фактілер мен даталарды жаттап алады, сыни ойлау мен белсенді зерттеу дағдылары жеткіліксіз қалыптасады. Визуалды құралдар, мысалы, карталар, кестелер және суреттер сирек қолданылады, сондықтан оқыту тәжірибесі көбінесе бірөлшемді болып келеді [6].

Дәстүрлі тарих оқыту әдістерінің негізгі ерекшеліктері төмендегідей:

1 Дәрістер: Дәстүрлі жағдайда дәрістер негізгі ақпарат жеткізудің басты тәсілі болып табылады. Мұғалім сынып алдында тұрып, тарихи материалды ауызша жеткізеді, көбіне тақта немесе слайдтармен сүйемелденеді. Оқушылар ақпаратты пассивті түрде қабылдап, негізгі фактілер мен ұғымдарды жазып алады.

2 Оқулықтар: Оқулықтар тарих білімінің басты құралы болып саналады. Олар күрделі тарихи оқиғаларды жүйеленген түрде ұсынып, уақыт сызықтары, карталар және иллюстрациялар арқылы материалды түсінікті етеді.

3 Сыныптық талқылаулар: Мұғалімдер оқушылар арасындағы талқылауды ұйымдастырады, оқушыларға тарихи оқиғаларды өз көзқарастарымен бағалауға мүмкіндік береді. Бұл сыни ойлау және аналитикалық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді.

4 Басты және екінші деңгейдегі дереккөздер: Дәстүрлі тарих оқытудың маңызды элементі – негізгі және қосалқы дереккөздерді пайдалану. Оқушылар құжаттарды, жәдігерлерді және куәгерлік баяндарды талдай отырып, тарихи оқиғаларды реконструкциялайды және оқиғалардың себеп-салдарын түсінуге үйренеді.

5 Бағалау: Дәстүрлі сабақтарда бағалау көбіне жазбаша емтихандар немесе эссе арқылы жүргізіледі. Мұндай бағалау оқушылардың фактілерді есте сақтау, түсіну және талдау қабілетін тексереді [7].

Дәстүрлі әдістер білім беруде тиімді болғанымен, оларда шектеулер де бар. Кейде оқушылар ақпаратты механикалық жаттап алады, оның мәнін немесе контекстін толық түсінбейді. Сонымен қатар, дәстүрлі тәсілдер әртүрлі оқыту стильдеріне сай келмеуі мүмкін және тарих саласындағы соңғы ғылыми зерттеулер мен перспективаларды қамтымайды.

Технологияны интеграциялаған оқыту әдістері

Қазіргі таңда цифрлық құралдарды қолданатын оқыту әдістері тарих сабағын интерактивті және тартымды етеді. Мультимедиялық презентациялар, виртуалды экскурсиялар, онлайн қосымшалар мен ойындар оқушыларды белсенді оқытуға тартады. Цифрлық архивтер, онлайн деректер қорлары және виртуалды музейлер тарихи ақпаратқа оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, топтық жобалар мен онлайн талқылаулар сыни ойлау және аналитикалық қабілеттерді дамытады.

Тарих сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) тиімді пайдалану келесі тәсілдер арқылы жүзеге асады:

1 Интерактивті презентациялар: Microsoft PowerPoint немесе Google Slides сияқты бағдарламалар арқылы мультимедиялық элементтері бар визуалды презентациялар жасау. Суреттер, бейнематериалдар және аудиоклиптер тарихи оқиғаларды нақты көрсетуге көмектеседі.

2 Онлайн ресурстар мен деректер қорлары: Library of Congress, National Archives, UNESCO сияқты платформаларды пайдаланып, негізгі дереккөздерге қол жеткізу. Оқушыларға жеке зерттеу жүргізуге немесе сабақтағы тапсырмаларға енгізуге мүмкіндік береді [8].

3 Виртуалды экскурсиялар: Google Arts & Culture немесе VR қосымшаларын пайдаланып, тарихи орындарға, музейлерге және мәдени ескерткіштерге виртуалды саяхат ұйымдастыру.

4 Цифрлық баяндау (Digital Storytelling): Оқушыларға тарихи оқиғалар, тұлғалар немесе тақырыптар туралы мультимедиялық жобалар жасау. Скрипт жазу, видео өңдеу және онлайн платформаларды қолдану арқылы шығармашылық қабілеттерін дамыту.

5 Симуляциялар мен ойындар: Civilization, Assassin's Creed: Discovery Tour, iCivics, Mission US сияқты тарихи тақырыптағы ойындарды сабаққа енгізу арқылы оқыту. Бұл оқушыларға тарихи сценарийлерде шешім қабылдауды және себеп-салдар байланыстарын зерттеуге мүмкіндік береді.

6 Онлайн талқылаулар мен ынтымақтастық: Форумдар, блогтар немесе әлеуметтік желі топтары арқылы оқушылар арасында пікір алмасу ұйымдастыру.

7 Цифрлық карталау және деректерді визуалдау: Google Maps немесе GIS бағдарламаларын пайдаланып, тарихи оқиғалар мен аумақтық өзгерістерді көрсету. Деректерді диаграмма, кесте және инфографика арқылы талдау [9].

8 Flipped Classroom моделі: Алдын ала жазылған лекциялар мен онлайн сабақтарды үйде қарап, сыныпта талқылау, практикалық тапсырмалар мен жобаларға уақыт бөлу.

9 Онлайн энциклопедиялар: Wikipedia сияқты платформаларды пайдаланып, тарихи деректерді зерттеу.

10 Виртуалды турлар: Тарихи орындарға виртуалды экскурсиялар жасау арқылы нақты тәжірибе алу.

11 Цифрлық архивтер: Library of Congress, Europeana сияқты платформалардағы құжаттар мен суреттерді зерттеу.

12 Уақыт сызықтарын жасау (Timeline Creators): Time-Toast сияқты құралдар арқылы оқушылар тарихи оқиғаларды хронологиялық түрде көрсету.

13 Документалдық клиптер: Онлайн жинақтар мен стриминг қызметтер арқылы тарихи бейнематериалдарды сабаққа қосу.

Бұл әдістер дәстүрлі оқыту құралдарын толықтырып, тарихи білімді мультимедиялық, интерактивті және тиімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді. АКТ құралдарын пайдалану арқылы оқушылар сыни ойлау, зерттеушілік қабілеттерін дамытып, өткен оқиғаларды терең түсінеді.

Салыстырмалы талдау: дәстүрлі және цифрлық технологияларды интеграциялаған оқыту әдістері

XXI ғасырда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) дағдыларының тарих пәнін оқытудағы маңызы көпқырлы болып отыр. Оны бірнеше аспект бойынша қарастыруға болады:

1 Қызығушылық пен интерактивтілік:

Дәстүрлі оқыту әдістері кейде оқушылардың назарын аударуда қиындыққа тап болады, бұл олардың пассивті білім алуына әкеледі. Ал цифрлық технологияларды қолдану тарих сабағын мультимедиа мазмұны және интерактивті құралдар арқылы қызықты етеді. Виртуалды симуляциялар мен кеңейтілген шындық (AR) қосымшалары оқушыларға тарихи оқиғаларды тікелей «көріп, сезінуге» мүмкіндік беріп, пәнге деген терең түсінік пен қызығушылықты қалыптастырады.

2 Қолжетімділік пен әртүрлілік:

Цифрлық құралдар географиялық шектеулерді жеңіп, оқушыларға әлемнің кез келген тарихи деректері мен жәдігерлеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Ежелгі қираған ғимараттарға, тарихи ескерткіштер мен мәдени орындарға виртуалды экскурсиялар оқушыларға әртүрлі көзқарастар мен тәжірибелерді зерттеуге жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық әдістер әртүрлі оқыту стильдеріне сай келеді, мультимедиялық мазмұн, интерактивті викториналар және жеке бейімделетін оқу жолдары арқылы әрбір оқушының қажеттілігін қанағаттандырады.

3 Сыни ойлау және талдау қабілеті

Дәстүрлі әдістер көбінесе фактілерді жаттауға және қайталауға бағытталса, цифрлық әдістер сыни ойлау мен аналитикалық қабілеттерді дамытады. Цифрлық құралдар оқушыларға негізгі

дереккөздерді бағалау, тарихи мәліметтерді талдау және дәлелді аргументтер құруға мүмкіндік береді. Онлайн талқылау форумдары мен бірлескен жобалар оқушыларды бір-бірімен ой алмасуға және тиімді қарым-қатынас жасауға шақырады. АКТ құралдарын тарихи зерттеуде тиімді пайдалану оқушылардың дереккөздерді бағалау, біржақты пікірлерді тану және дәлелді қорытындылар жасау қабілеттерін арттырады, бұл тарихи зерттеудің маңызды аспектісі болып табылады [10].

4 Ақпаратқа қол жеткізу:

АКТ дағдылары мұғалімдерге негізгі құжаттар, ғылыми мақалалар және мультимедиялық материалдар сияқты тарихи ресурстардың кең көлеміне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тарих сабақтарының мазмұнын тереңдетіп, сапасын арттырады.

5 Қызығушылық пен интерактивтілікті арттыру:

Тарих сабағына АКТ құралдарын интеграциялау оқытуды интерактивті әрі қызықты етеді. Интерактивті карталар, виртуалды экскурсиялар және білім беру ойындары тарихи оқиғалар мен ұғымдарды нақты көрсетуге көмектеседі, оқушылардың есте сақтау қабілетін арттырады.

6 Ынтымақтастық пен коммуникация:

АКТ дағдылары оқушыларға зерттеу жобалары, презентациялар және мультимедиялық тапсырмалар бойынша бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Бұл топтық жұмыс пен оқушылар арасындағы өзара білім алмасуды дамытып, оқу тәжірибесін байытады.

7 Цифрлық дәуірге дайындық:

Қазіргі әлем күннен-күнге цифрлануда, сондықтан оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласындағы дағдылары академиялық және кәсіби жетістік үшін маңызды болып отыр. Тарих сабағын АКТ құралдарымен оқыту оқушыларды ХХІ ғасырда қажетті технологиялық сауаттылықпен қамтамасыз етеді. Бұл оларға тек тарихи білімді меңгеруге ғана емес, сонымен қатар цифрлық ортада өз бетінше жұмыс істей білуге мүмкіндік береді.

8 Жеке дараланған оқыту (Personalized Learning)

АКТ құралдары оқушыларға жеке дараланған оқыту тәжірибесін ұсынады, әртүрлі оқу стильдері мен қабілеттерді ескереді. Оқушылар тарихи тақырыптарды өз темпінде зерттей алады, қосымша материалдарға және интерактивті ресурстарға қол жеткізе отырып, өз қажеттіліктеріне сай білім алады [11].

Қорытынды тұжырымдар

ХХІ ғасырдың ақпараттық қоғамында АКТ дағдыларын тарих сабақтарына интеграциялау оқытуды ғана емес, оқушылардың сыни ойлау қабілетін, зерттеушілік дағдыларын және ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін арттырады. Цифрлық құралдардың тарихи білім берудегі әсері айтарлықтай, дәстүрлі әдістерді толықтыра отырып, оқу процесін байытады және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Дәстүрлі оқыту әдістерінің өз артықшылықтары болса да, технологияны интеграциялау оқушылар үшін қызықты, қолжетімді және аналитикалық тұрғыдан бай тәжірибе ұсынады. Цифрлық құралдарды пайдалану арқылы мұғалімдер жаңа буын тарихшыларын тәрбиелеп, оларды өткен тарихты терең түсініп қана қоймай, болашақты қалыптастыруға қабілетті ете алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шматко Н. А., Пермякова В. А. Технологические и гуманитарные тренды в образовании / Официальный сайт: issek.hse.ru // URL: <https://issek.hse.ru/mirror/pubs/share/755466775.pdf>
- 2 Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы бекіту туралы 28.03.2023 ж. No249 қаулысы // Ресми сайт: adilet.zan.kz / URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249#z29>
- 3 Раманқұлова Г. Токаев: Қазақстан тарихы бойынша бірыңғай оқулық әзірлеуді тапсырамын // Официальный сайт: baq.kz. 26.01.2021. URL: <https://baq.kz/news/othernews/tokaev-kazakstan-tarihy-boyynsha-biryngay-okulyk-azirleudi-tapsyramyn/>
- 4 Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории : учеб.-метод. комплекс для студентов специальности «История». – Новополюск : ПГУ, 2011. – 356 с.
- 5 Пять мировых трендов в образовании, за которыми будущее // Официальный сайт: informburo.kz. 24.11.2022. URL: <https://informburo.kz/stati/pyat-mirovyx-trendov-v-obrazovanii-za-kotoryimi-budushhee>
- 6 Токарева В. И. Использование цифровых образовательных ресурсов на уроках // Педагогическое образование на Алтае. –2012. No1. –С. 261–263.
- 7 Albion, P. R., Tondeur, J., Forkosh-Baruch, A., & Peeraer, J. (2015). Teachers' professional development for ICT integration: Towards

a reciprocal relationship between research and practice. *Education and Information Technologies*, 20(4), 655–673.

8 Angeli, C., & Valanides, N. (2009). Epistemological and methodological issues for the conceptualization, development, and assessment of ICT–TPCK: Advances in technological pedagogical content knowledge (TPCK). *Computers & Education*, 52(1), 154–168.

9 Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2010). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255–284.

10 Harris, J. B., Mishra, P., & Koehler, M. J. (2009). Teachers' technological pedagogical content knowledge and learning activity types: Curriculum-based technology integration reframed. *Journal of Research on Technology in Education*, 41(4), 393–416.

11 Koehler, M. J., & Mishra, P. (2008). Introducing TPCK. In AACTE Committee on Innovation and Technology (Eds.), *Handbook of Technological Pedagogical Content Knowledge (TPCK) for Educators* (pp. 3–29).

АЛАШСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

ЖАКУПОВ Ж. О.

Преподаватель, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

ШАХМЕТОВ С. Т.

Преподаватель, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

УСОВ А. А.

студент, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

Исторический контекст и предпосылки возникновения движения

В Начале XX века в Казахстане было ознаменовано усилением колониальной политики Российской империи, которая проявлялась в массовом изъятии земель и переселенческой политике, что приводило к ущемлению прав коренного населения [4, с. 45]. В этих условиях сформировалась прослойка национальной интеллигенции, получившей европейское образование, но сохранившей связь с культурными традициями своего народа. Эта интеллигенция осознавала, что дальнейшее существование казахского этноса

невозможно без политической автономии, развития образования и сохранения языка.

Лидеры Алашского движения – Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Мухамеджан Тынышпаев и другие – посвятили свою жизнь служению народу. Они боролись не ради власти или богатства, а ради будущего нации, ради образования, прав и свободы казахского народа.

«Настоящий патриот – это тот, кто мыслит нации, а не личной выгодой» – эта мысль отражает дух Алаш.

Именно такой образ патриота и должен быть примером для молодёжи. Знание истории движения Алаш помогает сформировать уважение к подвигу предков, которые боролись за независимость, не имея при этом ни оружия, ни армии, а лишь силу слова и веру в народ.

Алашевцы в тяжёлых условиях колониального давления сохраняли достоинство, национальный дух и призывали народ к просвещению, дисциплине, организации. Эти качества сегодня являются важными элементами военно-патриотического воспитания:

- моральная стойкость,
- готовность к службе,
- дисциплинированность,
- коллективизм,
- самопожертвование.

Все эти качества воплощались в деятельности Алаш-орды. Лидеры движения прошли через преследования, тюрьмы, ссылки, но не отказались от своих идей. Это достойный пример для подражания в воспитании будущих защитников страны.

Лидеры и программные установки Алаш:

Ядро движения составили выдающиеся деятели, чьи имена стали символами национального возрождения. Алихан Букейхан – политический стратег и первый председатель правительства Алаш-Орды, сформулировавший идею казахской автономии [1, с. 15]. Ахмет Байтурсынов, реформатор казахского языка и создатель первых национальных учебников, заложил основы современной казахской лингвистики и педагогики [2, с. 28]. Мыржакып Дулатұлы в своем программном труде «Оян, казак!» выступал с страстным призывом к национальному пробуждению и борьбе за свои права [3, с. 33].

Программа движения, сформированная вокруг партии «Алаш» и одноименной газеты, включала следующие ключевые пункты:

- создание национально-территориальной автономии в составе Российской империи;
- построение правового, светского государства на демократических принципах;
- всеобщее развитие национальной системы образования;
- защита и развитие казахского языка и культуры;
- обеспечение равенства всех граждан независимо от этнического происхождения и вероисповедания [4, с. 52].

Трагедия движения и историческая реабилитация:

Приход к власти большевиков и установление советского режима ознаменовали начало трагического этапа для деятелей Алаш. Несмотря на попытку сотрудничества, движение было объявлено «контрреволюционным», а его лидеры и участники подверглись жестоким репрессиям в 1920–1930-е годы [5, с. 112].

На долгие десятилетия наследие Алаш было предано забвению и заклеено официальной идеологией как «буржуазно-националистическое».

Актуальность наследия Алаш для современного Казахстана:

Обретение Республикой Казахстан государственного суверенитета в 1991 году открыло возможность для переосмысления исторической роли Алашского движения.

Идеи алашевцев о национальном суверенитете, парламентаризме, верховенстве закона и культурном ренессансе оказались удивительно созвучны задачам построения независимого государства [6, с. 78].

Наследие движения служит важным инструментом для консолидации общества, формирования гражданской идентичности и воспитания молодежи в духе патриотизма и уважения к собственной истории. Стремление лидеров Алаш органично соединить национальные традиции с модернизационными процессами является методологической основой для развития современного Казахстана. Алашское движение было первым организованным политическим проявлением казахской интеллигенции, стремившейся к автономии, сохранению языка, культуры и традиций. В условиях глобализации и внешнего влияния, укрепление национальной идентичности остаётся важной задачей для современного Казахстана. Обращение к идеям Алаша помогает формировать патриотизм и уважение к корням [7, с. 77].

Преимственность идей. Многие идеи, заложенные в платформе Алашской партии – автономия, правовое государство, равенство граждан, развитие образования на родном языке, модернизация общества – сегодня реализуются в рамках независимого Казахстана. Исследование этих идей позволяет понять, какие основы легли в фундамент современного государства.

Вдохновение для молодёжи. Образы и деятельность таких личностей, как Алихан Букейхан, Ахмет Байтұрсынов, Мухамеджан Тынышпаев и др., могут стать примером активной гражданской позиции, любви к родине и преданности народу. Это особенно важно в воспитании молодого поколения.

Пример Алашской борьбы подчёркивает, что независимость – не подарок, а результат жертвы и труда, и её нужно защищать всеми средствами, в том числе через военную готовность. Военно-патриотическое воспитание как продолжение алашских идей

Алашское движение продвигало идеи всеобщего образования, дисциплины, служения народу и готовности к самопожертвованию. Это – основа для формирования морального облика гражданина, в том числе солдата.

Через изучение наследия Алаша можно формировать ответственное поколение, способное в случае необходимости встать на защиту Родины [7, с. 81].

Заключение:

Проведенное исследование позволяет заключить, что Алашское движение было не просто политическим проектом своего времени, а глубоким интеллектуальным явлением, определившим вектор национального развития казахского народа. Его лидеры продемонстрировали образец жертвенного служения идеалам просвещения, свободы и национального достоинства. [8, с. 51].

Алашское движение – это не просто часть истории, а живой источник патриотического духа, на котором можно и нужно строить военно-патриотическое воспитание подрастающего поколения.

Через осознание подвига и идей алашевцев формируется гражданская зрелость, уважение к государству и готовность его защищать. Трагическая судьба движения стала символом стойкости духа, а его историческая реабилитация – актом восстановления справедливости. Для современного независимого Казахстана наследие Алаш является неотъемлемой частью государства образующей идеологии, фундаментом для воспитания исторической памяти и ответственности за будущее страны. В современных условиях, когда Казахстан укрепляет

свою государственность и ищет новые опоры для национального самосознания, идеи Алаш остаются важными для воспитания поколений, готовых защищать Родину не только оружием, но и знанием, честью, убеждениями [9, с. 61].

Практическое значение для образовательных и военных учреждений. Тема Алаш может быть включена в программы:

- уроков истории и «Жаһандық азаматтық»;
- внеклассных мероприятий: конкурсы, диспуты, дебаты;
- военных лицеев и кадетских корпусов — как часть патриотических лекций;
- курсов для офицеров, где национальная идеология подкрепляет моральный дух.

Такой подход делает патриотизм не формальной обязанностью, а глубоко осознанной позицией [10, с. 21].

Таким образом, наследие Алашского движения должно быть глубоко интегрировано в образовательные и воспитательные программы Казахстана, особенно в сфере подготовки будущих военных, кадетов и офицеров. Это будет способствовать формированию духовно сильного, сознательного и патриотичного поколения, для которого независимость страны – не просто факт, а священная ценность, заслуженная борьбой великих предков. Идея Алаш жива – пока её чтит и продолжает молодёжь Независимого Казахстана [11, с. 3].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бөкейхан Ә. Избранные труды. – Алматы, 1995. – 255 с.
- 2 Байтұрсынов А. Тілтағылымы. – Алматы, 1992. – 184 с.
- 3 Дулатұлы М. Оян, қазақ!. – Алматы, 1991. – 120 с.
- 4 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы : Санат, 1995. – 256 с.
- 5 Қойгелдиев М. Алаш һәмАлашорда. – Алматы, 2008. – 384 с.
- 6 Рыскулов Т. История Казахстана в трудах деятелей Алаш. – Алматы, 2010. – 198 с.
- 7 «Движение Алаш / Алаш қозғалысы : сборник документов и материалов» 1927–1932. – 468 с.
- 8 Книга «Жас Азамат» г. Петропавловск 2021 г.
- 9 Журтбай Т. К. «Алаш қозғалысы», т. 1–3. – 2016 г.
- 10 М. Қ. Қойгелдиев «Алаш қозғалысы : Құжаттар мен материалдар жинағы», Алматы, 2007.
- 11 ҚазҰУ Хабаршысы, № 1(92), Статъя : «Алаш идеологиясы және ұлттық патриотизм», 2020.

БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВТЫҢ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНА СІҢІРГЕН ЕҢБЕГІ

КАРЖАСБАЕВ Т. К., СЛАНБЕКОВА Б. Г.
тарих пәнінің мұғалімдері, Екібастұз қ.

Барлыбек Сыртанов - халқымыздың бостандығы мен ұлттық тәуелсіздігі, оның жарқын болашағы үшін аянбай тер төккен асқан білімпаз, елді аузына қаратқан, Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде Қазақстанда отыршылдыққа қарсы батыл үн көтерген ірі қоғам қайраткерлерінің бірі. Кезінде Әлихан Бөкейханов, Жанша Сейдалиев, Бақытжан Қаратаев, Ғабдулғазиз Мұсағалиев, Мұхамеджан Тынышбаев, Мәмбетәлі Сердалиев, Көлбай Тоғысов және тағы басқа ірі қоғам қайраткерлерімен қоянқолтық араласқан, бір пікірлес болып, қазақ халқын аянышты халін, отыршылдықтың қанды шеңгелінен босанудың қамын ойлаған ұлы даланың дарынды перзенті. Көптеген еңбектері мен құнды қолжазбалары зерттелмей, ғылыми айналымға түспей, оның бай мұрасы, республика құру туралы жазған «Қазақ елінің уставы», «Ынтымақ ережесі» т.б еңбектері халқына белгісіз болып 90 жыл бойы жата берді.

Қазіргі кездегі маңызды мәселелердің бірі – Барлыбек Сыртанов көптеген еңбектері мен құнды қолжазбалары зерттелмей, ғылыми айналымға түспей, біз сияқты жас буындарға оның бай мұрасы белгісіз болып жатыр.

Кезінде бүкіл түркі тілдес халықтарға есімі әйгілі болған, өзінің ақыл - ой парасатымен, рухани деңгейімен тәуелсіздікке жетудің жолдарды қарастыра, елінің бостандығын көксеген Барлыбек Сыртанов ірі тұлға. Оның XX ғасырдың басында көтерген мәселелері мен ұсынған идеялары осы күнгі өмірдің көкейтесті мәселерімен сабақтас екеніне, олармен қабысып жатқанына танданбасқа шара жоқ.

Тарихымыздың беттеріне үңілетін болсақ, қайсыбір кезеңдерде дарынды дара тұлғаларымыздың аяғынан шалған, жағасынан алғанына әбден қанқып. Сүйігімізге сіңген осы бір жағымсыз дерттен қаншама ұлы перзенттеріміз жапа шекпеді. Бірақ осыған қарамастан, Қазан төңкерісіне дейінгі мерзімде ғұмыр кешкен көптеген қазақ зиялары ұлт санасына дерт болып жабысқан жоғарыда көрсетілген жағымсыз қасиеттерді серпіп тастап, Барлыбек Сыртановтың өздерінен де, өзгелерден де арақашықтылығын мойындаған, оған бас иген. Солардың бірі-ірі

қоғам қайраткері атақты зангер, ағартушы демократ Бақытжан Қаратаев. Ол өзінің Барлыбек Сыртановқа жазған хатында сол заманда оқыған қазақстардың ішінде ең білімдісі, беделдісі, демек, ең көрнекті де күштісі Барлыбек Сыртанов екенін, егер ол мемлекет басқару тізгінін өз қолына алатын болса, оның соңынан қазақ халқы еретін мәлімдеп: «Меніңше, жалғыз сен ғана халықтың сеніміне ие болдың, жалғыз сен ғана «халық үшін еңбек еттім» деп айтуға хақың бар» - деп, оны өте жоғары бағалаған.

Мақсаты: Барлыбек Сыртановтың құқық саласына сіңірген еңбегі туралы көпшілікке таныстыру.

Барлыбек Сыртанов 1866 жылы Жетісу топырағында Қапал уезінің Арасан болысындағы Қарашоқы деп аталатын жерде кедей әулиетінде дүниеге келді. Елі жағынан алып қарағанда, Найман тайпасынан шыққан Матай, оның ішінде Қаптағай. Мәліметтерге сүйенетін болсақ, Қаптағай XV ғасырда өмір сүріп, Ақ Орданы құруға қатысқан батыр және ірі қайраткер болған адам. Ол туралы Найман еліне осы күні де көптеген аңыздар мен батырлық істері туралы әңгімелер кездеседі. Сонымен қатар, оның есімі келе-келе бүкіл Найман тайпасының ұранына айналған. Қаптағай руы Қадірәлі, Құлжан, Төртқара, Толыбай, Төртсары, Актілес, Қолдай, Жұмай, Қаржау, Бөрте [1, 9-б.] деп аталатын аталарға бөлінеді.

Барлыбек Сыртановтың арғы аталарының бірі-Қадірәлі. Ол кісі Жетісу өңіріне танымал шешен, би болған, өзінің жеке даналығымен, ұшқыр ой деңгейімен халактың сүйіспеншілігіне бөленген адам. Мұхамеджан Тынышбаев Қадірәлі бидің Жетісу топырағында үлкен абыройға ие болып, ел басқару ісіне өз беделімен атсалысқаны туралы жақсы сөздер айтқан. Ол 1807 жылы дүние салған. Бергі атасы Құлжан, одан Боқы, одан Барлыбектің әкесі Сыртан туады. Сыртаннан 5 ұл, 1 қыз тараған: Керімбек (1862–1915), Тұрлыбек (1860–1906), Барлыбек (1866–1914), Бәтима (1868–1934), Молдахмет (1870–1919) және Кенжехан (1872–1917). Бұлардың ішінде Сыртанның екінші ұлы Тұрлыбек Верный қаласының ерлер гимназиясын аяқтаған, көп жылдар бойы Жетісу облысының әскери генерал-губернаторында тілмәш болып, Колледждік регистратор дәрежесіне дейін көтерілген. Ауыруына байланысты 1905 жылы сәуірдің 24-ші жұлдызында қызметтен босаған, 1906 жылы дүние салған.

Барлыбектің әкесі Сыртан 1916 жылы 79 жасында, ал шешесі Бөлекбайқызы Күлдәрі 1921 жылы дүниеден өткен. Барлыбек Сыртанов XIX ғасырдың 70-ші жылдары соңында Верный

қаласында ашылған ерлер гимназиясына оқуға түседі. Ол кезде негізгі 1854 жылдың көктемінде қаланған Верный қаласы 20 мыңға жуық халқы бар, Қазақстанның оңтүстік аймағында мәдени, саяси және экономика жығынан дамыған орталыққа айналған еді.

Университетті ойдағыдай аяқтағаннан кейін Барлыбек Сыртанов 1891–1984 жылдар аралығында Ташкент қаласында Түркістан генерал-губернаторының қазыналық Палатасында столоначальник болып қызметке қабылданды және Коллежский секретарь деген шенге ие болды. 1894 жылдың қыркүйегінің 29-шы жұлдызында Жетісу әскери губернаторының бұйрығымен облыстық басқарманың іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалады. Кейінірек ерекше тапсырмаларың кіші чиновнигі қызметін атқарады.

1905 жылы патша өкіметі тарапынан арнайы жарлықпен мұсылмандардың барлық мешеттерінде Николай II патшаның суретін міндетті түрде ілу қажет деген нұсқау іс жүзіне асырыла бастайды. Мұсылмандар арасында толқулар шығу қаупі төнеді. Барлыбек Сыртанов бұл нұсқаудың нағыз ұлы державалық шовинизмді заңға айналдыруымен пара-пар екенін әшкерлеп, батыл түрде губернатордан іс жүзіне асыруға тыйым салуын талап етті. Халқтың арасында зор беделі бар Барлыбек Сыртановтан сескенген губернатор нұсқауды лажсыз тоқтауға мәжбүр болды.

1903–1907 жылдары Барлыбек Сыртанов Ресей мен Қытай шекарасының межесін тексеру ісіне белсенді түрде араласады, жұмыс нәтижесін карта бетіне түсіруге көп еңбек сіңіреді. Қазіргі Алматы, Талдықорған облыстарының Қытаймен шектесетін шекаралары Барлыбек Сыртанов белгілеуімен осы күнге дейін ұшыраған жоқ.

1911–1914 жылдары «Айқап» журналының беттерінде қазақтың озық ойлы зияларымен бірге қазақ қоғамын өркениет жолына шығарып, оған тосқауыл болып тұрған кейбір жағымсыз әдет-ғұрыптарды жою туралы өзінің пікірлерін ортаға салады. Мысалы, өзінің «С.Б.Алашинский» деген бүркеніш атпен «Замана шалдары» деген мақаласында бір аяғы жерде, бір аяғы көрде тұрған қазақтың 70-80-ге келген шалдарының 13–15 жастағы уыздай қыздарға үйленуін батыл сынап келе былай деп жазды: «Біздің қазақтың 70-80-дегі шалдары 15–20-ғы қыздарды неке қылып алады [4, 142-б.] деп, бойымызға ішкен асымыз тарамай жүргенде, мұнау не деген сұмдық».

Барлыбек 1910–1914 жылдары аралығында баспасөз беттерінде басылған публицистикалық мақалаларында Мұхамеджан Сералин, Бақытжан Қаратаев, Жанша Сейдалин, Сералы Лапин, Райымжан Мәрсеков сияқты қазақ зиялыларымен тез арада жалпықазақ съезін шықыртып, онда халықтың шекесіне батып жүрген ұлттық езгі, отарлық саясатының әсерінен әулеметтік, рухани, саяси күйзеліске ұшырыған қазақ халқының көкейтесті проблемаларын шешуді қолдаған еді.

Шақырылатын жалпы қазақ халқының съезіне барлыбек Сыртанов мына негізгі мәселелерді талқылауға ұсынды:

1 Отарлық саясаттың салдарынан қазақ елінен тартып алып жатқан жерін қазақ халқына қайтарып беру және болашақта мұндай әрекеттерді тоқтату.

2 Мемлекеттік Думаға қазақ халқының депутаттарын сайлау.

3 Қазақ даласында қажет болған облыстарда діни муфтиларын тағайындау.

4 Жергілікті халықты Ресей империясының орыстарының құқықтарымен теңеу мәселелері.

1910–1913 жылдар аралығында Барлыбек Сыртанов өз тарапынан құпия түрде қазқ өлкесін Ресейдің ішкі колониясынан шығарып, тәуелсіз республика мәртебесі бар мемлекет құрудың Уставы жазды. Уставтың жалпы идеясы Қазақстан саяси бостандық алып, Ресейдің отары емес, тек доминион ретінде танылуы жақталған. Мұндай пікірді Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси ой-пікірді тұңғыш рет көтерген қайраткер-Барлыбек Сыртанов.

«Қазақ елінің уставы» тәуелсіздікті қағаз жүзінде жариялаған болашақ егемен Қазақ мемлекетінің негізгі заңның жобасы деп қабылдауымыз тиіс. Оның мазмұнына мұқият талдау жасап қарасақ, әрбір баптары сол заманның талабымен ғана шектелетін емес, керісінше, оның мағынасы осы күнгі тәуелсіз, құқықтық мемлекет құруға бет бұрған Қазақстан Республикасының күн тәрбиесінде тұрған өзекті мәселелерге өзінің жауабын беріп тұрған сияқты. Бұл нағыз көрегендіктің белгісі екенін мақтанышпен айтуға тұратынын атап кеткен жөн.

Барлыбек Сыртанов жоғарыда айтылғандай, мамандығы бойынша шығыстанушы болғанымен, заң, құқық мәселелерімен терең айналысқан қайраткер. Оның қаламынан туған «Қазақ елінің уставы». Бұл құжат небәрі 28 баптан тұрады және соған қарамастан мазмұны осы күні де білгір заңгер ғалымдарды қайран қалдырды. Уставтың толық мәнін 1992 жылы тұңғыш рет «Түрік

бірлігі» газетінде, содан кейін 1994 жылы «Әділет министрлігінің хабаршысы» журналында жариялады.

Уставтың ең негізгі идеясы – Қазақстанды Ресей отарынан шығару және дербес, тәуелсіз мемлекет құру. Бұл идеяны ол төңкеріс жасау немесе қарулы күрес арқылы іс жүзіне асырумен емес, керісінше, парламенттік жолмен, съезді шақыру арқылы халық сайлаған депутаттардың шешімін қабылдауды басты мақсат етіп қояды. «Уставтың» талаптары бойынша Барлыбек Сыртанов Қазақстанда республикалық басқару нысанын енгізіп, президенттік басқару емес, керісінше, парламенттік басқару енгізу тиімді және қажет деп санайды. Оның ойынша, «қазақ елінде ең басшы орын-ұлт мәжілісі» және ол өкіметті орган болғандықтан « қазақ елінің басшысы президентті төрт жылға сайлайды» Парламент ең жоғары өкіметті орган ретінде мемлекеттің барлық органдарынан жоғары және есептерін тыңдауға құқылы деген идеяны уағыздайды.

Жалпы, Барлыбек Сыртанов не себептен парламенттік басқаруды жақтайды? Әрине ол АҚШ, Батыс Еуропа конституцияларынан жақсы хабары болған, «Уставты» солардың желісімен, ықпалымен жазғанын анық байқаймыз. Оның ойынша, қазақ қоғамына президенттік басқаруға қарағанда парламенттік басқару жүйесін енгізу тиімді болып көрінеді.

Міне, осындай ерекшеліктерді ескерген Барлыбек Сыртанов президент сайлауды парламенттің құзырына береді. ал, парламентте сауатты, білімділік деңгейі жоғары, бір сөзбен айтқанда кәсіби жағы басым қазақ зиялылары халыққа танымал, ел арасында беделге ие болған, білімді және басқару ізін жақсы білетін, арнайы кәсіби дайындықтан өткен қайраткерлерді президент етіп саулауларына толық сенімін білдіреді.

Барлыбек Сыртановтың демократиялық көзқарасында ерекше орын алатын мәселе сот билігі болып табылады. Бұл мәселе хақында оның саяси- құқықтық көзқарасы осы кезде баспасөзде, заң әдебиеттерінде соттың тәуелсіздігін қандай тетіктер арқылы қамтамасыз етудің жолдары көрсетіліп, пікірталас тудырып отырғаны белгілі. Ол сот билігінің тәуелсіздігін қамтамасыз етуді «Уставтың» 23-бабында мына мағынада береді: «Судьялар дау шешкенде хукметке яки адам баласына бағынбай, закон һәм сот ережелеріне сүйеніп хукім шығарулары шарт. Субьяларға әсер жасағандарға соттың хукімі кесіледі.» Сот билігін осындай дәрежеге көтеру, тәуелсіздігін нақтылы жауапкершілікпен белгілеу қазірдің өзінде де өркениетті деп атап жүрген мемлекеттердің

конституцияларында айқын бекітілмеген. Барлыбек Сыртановтың пікірінше «судьялар Ұлт мәжілісінде өмір бойы сайланады. Занды бұзған һәм орындамаған судьялар орындарынан алынады.» Біздің пікірімізше Барлыбек Сыртанов судьяларды өмірлік етіп тағайындағаннан гөрі парламентте олардың жыл кесілмей сайлауын тәуелсіздікте болуларын қамтамасыз ететін тиімді тетік екенін атап көрсеткендей. Бұл пікірді қазір құқықтық мемлекетті қалыптастырып жатқан тәуелсіз Қазақстан Республикасында да пайдалану артық емес сияқты.

Қазақ елінің уставы

I Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында

1 Қазақ елі халық билейтін һәм қазақи ерекшеліктері бар ел.

2 Қазақ елінің жеке туы бар. Ту жасыл, қызыл һәм сары көлденең жолақтардан жасалады. Басындағы бұрышта ай һәм жұлдыздың суреті бар. Жасыл түс-елдің исламға берілгендігінің белгісі, қызыл-ел қорғауда төгілген қан, сары-қазақтың кең даласы, еркіндіктің белгісі.

3 Бұдан былай Қазақ елі Россиямен достастық, яғни доминион дәрежесіндегі қарым-қатынаста болып тұрады.

4 Қазақ елінде ең басшы орыны-Ұлт мәжілісі. Оған дауыспен өткендер Қазақ елінің басшысы Президентті төрт жылға сайлайды.

5 Бір Президент екі реттен асып ел билеуге хұқы жоқ;

6 Президент Қазақ елін министрлер арқылы басқарады. Министрлерді Президент өзі тандайды, бірақ Ұлт мәжілісі дауыспен шешеді.

7 Министрлер өздері басқарған жұмыстарымен Президенттің һәм Ұлт мәжілісінің алдында есеп беріп тұрады.

8 Қазақ елі президентінің орынбасары - Вице-президент. Ол президент жоқ болғанда орнын басады, бар кезде оның айтқанымен жұмыс істейді.

9 Қазақ жерінде билік жүргізу закон шығаратын, орындайтын һәм сот болып тұрады. Үш билік бір-біріне бағынбайды, бассыздыққа жол бермеудің белгісі болып тұрады.

II Адам баласының хұқы туралы

10 Қазақ елінде адам баласының бәрі тең хұқылы. Дініне, қанына, тегіне, нәсіліне қарап адамды қорлауға жол жоқ. Адам тек закон һәм құдай алдында жауап береді.

11 Қазақ елінде адам балалары бостандықта, теңдікте һәм бақытты өмір сүруге хұқы бар.

12 Қазақ елінде ер адам мен әйел теңді. Қазақи ерекшеліктер әйелдерді қорламайды, әйел келісімімен іске асады.

13 Қазақ елінде адам баласының еркін сөйлеуге, ұйым құруға һәм партияларға кіруіне тиым жоқ.

14 Нәсілдерді бір-біріне қарсы итеретін ұйымның, партияның, адам баласының істеріне тиым салынады. Кінәлілер законға жауапты.

15 Қазақ елінде соттың рұқсатынсыз адам баласы ұсталмайды, абақтыға қамалмайды. Ұсталғандарға сот 24 сағатта хұкім беруі шарт, болмаса қамаудан босатылады. Законды бұзумен қамаған сот алдында сазайын тартады.

16 Қазақ елінде адам баласының хат-хабарын ашуға рұқсат жоқ. Рұқсат беру - соттың мойнында.

17 Адам баласының мүліктің барлық түріне ие болуға хұқы бар. Мүлікке ие болу, пайдалану һәм билеуден адам баласына зиян болмауы шарт. Мүлік хұқынан ауыру законмен, құнын төлеу арқылы болады.

III Қазақ жері турасында

18 Қазақ жері оның меншігінде болады.

19 Қазақ елінің жері саудаға түспейді, құдай оны адам баласына пайдалану үшін жаратты.

20 Жердің кені, орман, суы, көлі һәм тауарлары қазақ елінің иесінде. Мал жаю, егін өсіру, жерді өңдеу һәм жерді пайдалы іс мақсатында қазынаға қайтару хұкмет рұқсатымен болады.

IV Сот турасында

21 Сот билігі өз еркімен іске асады.

22 Соттың хұкімі законға һәм сот ережелеріне жүгінеді.

23 Судьялар дау шешкенде хұкметке яки адам баласына бағынбай, закон һәм сот ережелеріне сүйеніп хұкім шығарулары шарт. Судьяларға әсер жасағандарға соттың хұкімі кесіледі.

24 Қазақ еліндегі бар судьялар Ұлт мәжілісінде өмір бойы сайланады. Законды бұзған һәм орындамаған судьялар орындарынан алынады.

25 Орнынан алуды адам баласының арызы негізінде һәм Қазақ елі сотының Председателінің хұкімімен Ұлт мәжілісінде көп дауыспен растайды. Олай болмаса судья өз атына қайтарылады.

26 Судьялар қазақ тілін білуі шарт. Басқа нәсілдердің сотта өз тілдерінде сөйлеуге хұқы бар.

27 Присяжный соты ауыр қылмыстарды шешуге хұқылы. Присяжный саны 7 адам.

28 Сот орнында партиялар болмауы шарт. Судьялар партияға кіру хұқынан айырылады. Жасырын мүше болса, орнынан алады.

Барлыбек Сыртанов 1908 жылы желтоқсанның 28-ші жұлдызында ауырына байланысты отставкаға шықты. 1910 жылы өзінің кір жуып, кіндік кескен жері Қапалға келген соң ұзақ мерзім қымызбен емделеді. Ауырының асқынғанына қарамастан халық үшін, оның болашағы үшін жанын аямаған Барлыбек Сыртанов қол қусырып отыра алмады. Қайсыбір жәбірленген адмдардың құқын қорғаумен молынан шұғылданады.

Барлыбек Сыртанов «Жетісу жерінен бұлақ көздері, миниралды сулары бар жерлерге емдік, сауықтыру орындарын салу жұмыстарына да мұрындық болған. Қазіргі «Арасан», «Барлық-Арасан» санаторийлерінің ашылуы сол кісінің есіміне байланысты деседі. Міне, осындай игілікті істері үшін ол кісі ел ішінде «Бөкең» аталған көрінеді».

Шын мәнінде, патша өкіметінің «қамқорлығынан» күдерлерін әбден үзген және отарлық саясаттың хлықты қандай халге душар еткенін өз көздерімен көрген Әлихан Бөкейханов және Барлыбек Сыртанов қазақ халқының болашағы, оның тәуелсіздігі мен бостандығы хақында мәселені қозғағаны ақиқат. Біздің ойымызша, бұл кездесуде Әлихан Бөкейханов Барлыбек Сыртановқа тәуелсіздікті жариялайтын құжаттарды жазуды тапсырған сияқты, Барлыбек Сыртанов жазған «Қазақ елінің уставында» «1911 жыл 13 маусым, С-Петербург, С.Б.Алашинский» деген мәлімет бар. Бұл құжат өте құпия түрде сақталып, тек қолжазба түрінде қалған болатын.

Барлыбек Сыртанов 1914 жылы 26 қарашасында 48 жасында өкпе ауырынан қаза табады, сүйегі Қапалда жерленді, «Айқап» журналы Барлыбек Сыртановтың қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі, оның болашағы үшін сіңірген еңбегіне зор баға беріп, ол туралы басылған қазанамада былай деп атап көрсетті. «Өткен ноябрь жұлдызының 26-сында Барлыбек Сыртанов қайтты. Бұл кісі бір төкаппар адамның баласы еді... Кішіпейілді, өткір, сөйлескенде сөзін таза қазақ тілімен».

Барлыбек Сыртанов - арманда кеткен боздақ! Ол бар болғаны 48 жыл ғана ғұмыр сүрді. Ол дүниеден өткеннен кейін, «байтал түгіл, бас қайғы» болған кесапат заман орнады. Ел оны ұмытты. Кейінгі жылдары да ол тірнектеліп қайта жазыла бастаған қазақ тарихының тасасында қалған. Күн түспейтін көлеңкеде жатқан асылды туған елімен қауыштырған профессор Сәкен Өзбекұлы еді.

«Барлыбек!» деп өткен марқұм Сәкен ағамыз болмаса, қайтер едік... Бірақ, біз тағы да Барлыбекті ұмыттық. Алаш көсемі «Барлыбекті ұмытпасқа!» деген еді, тым болмаса, 150 жылдық мерейтойлары қатар келіп отырған Әлихан мен Барлыбекті осы жылы ұлықтасақ болатын еді-ау...

Барлыбек Сыртанов есімі халқымыздың тарихына қайтадан оралды. Біз Б. Сыртановтың ірі реформатор, ағартушы демократ, республикашыл қайраткер, қазақ жерін отарлаудан қарсы батыл үн көтерген, білімпаз, сегіз тілді жетік меңгерген дарынды дара тұлға екенін таныдық. Соның нәтижесінде тарихымыздың тағы бір ашылмаған беті ашылды. Б. Сырттанұлы – қазақ тарихындағы аса көрнекті қайраткерлердің бірегейі. Ә.Бөкейхан, Ж. Ақбай, Б. Қаратайұлы, М.Тынышпайұлы сынды ұлт мақтаныштарымен иық тіресіп Алаш идеясын насихаттаған ұлт перзенті!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов – Алматы : Жеті жарғы, 1996 ж. – 8–16 бб.

2 Нурпейсов К. Алаш һәм Алашорда – Алматы, 1994 ж. – 96 б.

3 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы – Алматы, 1994 ж. – 103 б.

4 Қазақ энциклопедиясының бас редакциясы-Алматы : Арнау, 2010. – 141–142 бб.

5 Елтезорова Б.Б.Қаратаев-«Қазақстан» газетінің негізін қалаушылардың бірі және «Айқап» журналының идеологы // Қаз ҰУ Хабаршы 2007. 9 қаңтар № 1(44), – 166 б.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАВЛОДАРСКОГО ОБЛАСТНОГО КОМИТЕТА СОЮЗА ПОЛЬСКИХ ПАТРИОТОВ

КУБИК Н. А.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

Одной из самых трагических страниц истории является насильственное переселение народов в предвоенные и военные годы. Во внутренние районы СССР, в т.ч. в Казахстан, в конце 1937–1938 гг. подверглись курды, армяне, турки, ассирийцы и другие представители различных этнических групп, в 1939–1941 гг. депортации подверглись поляки.

В результате сговора с гитлеровской Германией в сентябре 1939 г. и в июне 1940 г. восточные территории довоенного польского государства отошли Советскому Союзу и образовали западные области Белорусской и Украинской ССР, а также частично вошли в состав Литовской ССР. Процесс советизации населения этих районов сопровождался массовыми арестами, расстрелами, высылкой, направленными на «очистку» территорий от «неблагонадежного» элемента.

Постановлением Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) от 12 августа 1941 г. польские граждане были амнистированы и высланы в отдаленные районы СССР, в том числе и в Казахстан. В Павлодарскую область были высланы, в основном из западных областей Украинской и Белорусской ССР, 9233 чел. (по состоянию на 20 декабря 1941 г.) [1, Л. 15]. Большая их часть была расселена в Баянаульском, Павлодарском районах и г. Павлодаре. Основную массу прибывшего населения составляли женщины, дети, инвалиды и нетрудоспособные люди преклонного возраста.

В марте 1943 г. группе польских коммунистов было разрешено организовать в СССР Союз польских патриотов, а на территории Казахской ССР были созданы его региональные отделения. Председателем СПП являлась Ванда Василевская. Основная задача СПП – объединение поляков, проживающих на территории СССР, в борьбе против фашизма.

Устав СПП определил его круг деятельности: создание польских вооруженных сил для борьбы с гитлеровской Германией, защита духовных и материальных интересов поляков в СССР, культурно-просветительная и издательская деятельность [2]. Главным отличием СПП от существовавших ранее делегатур, ликвидированных к лету 1942 г., было то, что он был полностью лоялен к советской власти, что вызывало недоверие, а то и неприятие со стороны поляков, однако это было вынужденной мерой для сохранения официального статуса.

22 августа 1943 г. в г. Павлодаре состоялось собрание областного комитета СПП, на котором руководителем был избран Заремба, секретарем Боренштейн, членом комитета – Подвинская. На собрании присутствующим был разъяснен статус СПП, рассказано о созданной в СССР Польской армии, в обсуждении текущих вопросов акцент делался на недопустимости проявлений антисемитизма и национализма и зачитано письмо товарища

Сталина Союзу, в котором «вождь советского народа поздравляет творцов СПП и желает им успеха в работе».

Также, в связи с созданием польских национальных частей, было решено направить в Москву на имя В. Василевской следующую телеграмму: «Польское собрание в Павлодаре при участии 500 человек посылает Вам искреннюю благодарность за большую инициативу создания в СССР Польской Армии, которая будет бороться вместе с непобедимой Красной Армией до полного уничтожения фашистской нечисти за новую, свободную, демократическую Польшу. Собрание выражает полное согласие с идейной декларацией СПП. Да здравствует дружба народов СССР и всех миролюбивых народов! Да здравствует новая свободная и демократическая Польша» [3, Л. 67, 67 об.].

Важным направлением деятельности СПП была помощь нуждающимся и социально незащищенным группам польского населения: сиротам, старикам и инвалидам, заключенным. Ухудшившееся еще в 1942 г. продовольственное снабжение в первой половине 1943 г. становится катастрофическим. В ряде областей, краев, республик имели место многочисленные факты неправильного расходования хлеба, расхищения нормируемых продовольственных и промышленных товаров, а также грубого нарушения установленного порядка снабжения отдельных групп сельского населения [4, Л. 8, 8 об.].

Для улучшения руководства снабжением польских граждан приказом Народного комиссариата торговли СССР от 24 мая 1943 г. № 3205/1811 при НКТ СССР было создано специальное Управление по снабжению поляков, эвакуированных из Западных областей Украины и Белоруссии в тыловые районы СССР, – «Упрособторг». [3, Л.35] Распределение благотворительных товаров, получаемых из-за границы, производилось под контролем НКТ СССР.

Польские гражданские комиссии занимались распределением продуктов, в областных и районных центрах для учета и распределения продовольственных и промышленных товаров были созданы комиссии содействия, занимавшиеся разбором заявлений лиц, нуждавшихся в помощи.

В исполнительные органы поступали многочисленные заявления с просьбами о незамедлительной помощи. В заявлении

¹Призыв в Польскую армию осуществлялся на основании приказа Военного комиссара КазССР от 13 мая 1943 г. во исполнение постановления ГКО от 6 мая 1943 г. № 3294 и директивы зам. Наркома Оборона СССР от 9 мая 1943 г. № М/1/1066.

Арцимович Евгении Ивановны читаем: «Прошу вашего разрешения на выдачу мне помощи в продуктах и в одежде. Я имею двух детей, одна ходит в школу в 1-ый класс, другая работает на элеваторе грузчиком. Уже начались холода, и мы раздеты и разуты. Оклад у меня маленький, купить что-нибудь на базаре, пальто или ботинки, я не в силах, так как мне этих денег не хватает на питание» [5, Л. 3].

Порядок работы комиссий содействия и их взаимодействия с Уполномоченным НКТ строился в соответствии с инструкцией начальника Упрособторга НКТ СССР и ответственного секретаря Президиума Главного Правления СПП от 10 августа 1943 г. по вопросам работы с благотворительными грузами. На польское население также распространялись все нормы снабжения, действующие для соответствующих категорий советских граждан [3, Л. 35, 35 об.].

Товары и продукты питания распределялись в первую очередь среди польских детских и школьных учреждений, благотворительных учреждений (домов инвалидов, стационаров, больниц и т.д.). Ввиду ограниченности товаров помощь оказывалась один раз, лишь в областях, население которых находилось в особо тяжелых условиях, помощь выделялась 2–3 раза. Среди таких областей была и Павлодарская [2, С. 81].

К распределению грузов приступили с июля 1943 г. Основную часть составляли продовольственные товары: мука, сахар, жир и др. При этом отмечалось, что на складах отсутствовала посуда и хозяйственный инвентарь, в котором у населения была потребность: кружки, ведра, тазики, умывальники и др. Уполномоченный НКТ СССР по Павлодарской области Пирогов в письме начальнику Упрособторга Иванову от 11 августа 1943 г. отмечал, что на складах совершенно отсутствуют детские промтовары, поэтому одежду выдавали взрослую, так как ее можно было перешить, а детская обувь, в которой была острая необходимость, отсутствовала [3, Л. 51].

В целях бытового обслуживания польских граждан представительством были организованы ремонтные, портновские и сапожные мастерские, в которые в качестве мастеров привлекались работники также из числа польских граждан. [3, Л. 51] На 1 квартал 1945 г в г. Павлодаре действовали пошивочный, сапожный, трикотажный и парикмахерский цеха [6, Л. 8].

Состоявшийся 9-10 июня 1943 г. 1-ый съезд Союза польских патриотов в Москве определил основные задачи СПП по вопросам культурно-просветительной работы: культивирование сознания

своей польской принадлежности среди польской эмиграции, особенно среди детей и молодежи, организация польских школ, курсов польского языка, литературы, истории и географии, детских садов и различных культурно-просветительных учреждений: школ, клубов, драмкружков; издание учебников, политической и художественной литературы и т.д. [2]

30 июня 1943 г. утверждено положение Комитета по делам польских детей в СССР при Народном комиссариате просвещения РСФСР (Компольшет). Основной задачей являлась организация воспитания и обучения польских детей на всей территории СССР [7, С. 398–402]. Компольшет разработал положение о польской школе, детском доме, дошкольных учреждениях и ряд инструкций, на основе которых строилась работа по созданию польских просветительно-воспитательных учреждений и осуществлялась их дальнейшая деятельность. Всего в СССР было организовано более 200 польских школ, 56 детских домов и детские сады, в которых воспитывались и учились на родном польском языке около 25 тысяч польских детей. [8, С. 34–36] В Казахской ССР на апрель 1945 г. имелось 50 польских школ (в 1943/1944 учебном году – 36), охват обучением составил 6781 детей (в 1943/1944 учебном году – 4743). [9, С. 208].

Издательским отделом Комитета по делам польских детей для польских школ в СССР были изданы учебники по польскому языку и истории СССР, арифметике. В местностях, где численность польских детей была недостаточна для организации отдельных учебно-воспитательных учреждений, были открыты польские группы или классы в русских учебных заведениях.

В Павлодарской области курсы для польских детей при советских школах сталкивались с трудностями: в селах Краснокутск и Майское было предложено преподавание в польской группе перенести на третью смену (что было равносильно закрытию) из-за отсутствия топлива и света; по этой же причине была закрыта польская группа в с. Октябрьское Максимо-Горьковского района [10, Л. 184].

Свою идеологическую работу СПП осуществляло с помощью прессы и изданий, радио, а также различных мероприятий и политических кампаний. Трансляции польских радиопередач для польского населения Советского Союза продолжительностью 20 минут выходили с середины августа 1943 г. до марта 1944 г. в среднем раз в неделю, затем их количество было увеличено [2, С. 86]. Павлодарским областным Правлением Союза

Польских Патриотов также выпускались в эфир областного радио радиопередачи продолжительностью 20 минут на польском языке. Тексты передач до выхода их в эфир заверялись председателем областного Правления СПП С. Липской и проверялись цензором. По содержанию они делились на несколько блоков: международные, союзные и местные новости. Музыкальные номера готовились самими поляками, например, в передаче от 30 ноября 1945 г. прозвучали отрывки из оперы С. Монюшко «Галька» в исполнении пианистки Блюменфельд и скрипачки Копечек [11, Л. 37 об.]. В марте 1946 года в связи с отъездом на родину большей части поляков трансляции радиопередач были прекращены.

После окончания Великой Отечественной войны советским и польским правительствами были подписаны несколько соглашений, разрешающих переселение из СССР в Польшу. У поляков появилась надежда на скорое возвращение на родину. В августе 1945 г. началась подготовка к репатриации. На республиканском уровне была образована Комиссия по переселению бывших польских граждан в Польшу в составе заместителя председателя Совнаркома Заговельева А.П. (председатель), Белюнова П.П. (НКВД КазССР), Чурбанова А.П. (прокуратура КазССР), Володина Н.П. (НКГБ КазССР) [17, С. 217].

При Павлодарском облисполкоме была создана специальная комиссия в составе председателя облисполкома Керимбаева, представителя прокуратуры области Сагитова, заместителя начальника областного отдела МВД Гаврилина. Свою работу комиссия начала 4 декабря 1945 г. и закончила 15 июля 1946 г. В задачи комиссии входили определение права на выезд из территории Советского Союза в Польшу, составление списков и собственно переселение. Списки составлялись на основании личного заявления (либо заявления главы семьи) [13, Л. 218].

В отчете комиссии от 22 июля 1946 г. говорится, что к началу ее работы на территории Павлодарской области числился 6311 чел., подпадающий под действие советско-польского соглашения от 6 июля 1945 г., из них детей до 14-летнего возраста 1575 чел. До 15 июля 1946 г. в областную комиссию поступило 3769 заявлений. Было удовлетворено на выезд в Польшу 3697 заявлений [13, Л. 2, 2 об., 3].

Представление о настроениях поляков перед отъездом можно получить из сохранившихся текстов радиопередач Павлодарского областного правления Союза Польских Патриотов, выходивших

в эфир Павлодарского областного радио в 1944-1945 гг.² В радиопередаче от 10 октября 1945 г. говорится: «Историческая справедливость победила. Немецкий захватчик, смертельный враг польского народа и всего славянского мира, пал, разгромлен объединенными силами народов. Земли, в продолжение веков разграбленные крестоносцами, Бисмарком, Гитлером, наконец возвращены к своей родной Матери Родине. Эти опустевшие земли ожидают своих настоящих владельцев. Соотечественники, на Запад!» [14, Л. 94].

Местными исполнительными органами в г. Павлодаре, райцентрах были выделены помещения под общежития и столовые для перевалочных пунктов, а также соответствующие фонды продуктов: отправляемые граждане обеспечивались продуктами по установленным нормам в соответствии с приказом Министерства торговли СССР. Из фондов облисполкома в порядке оказания единовременной помощи нуждающимся гражданам 436 семей получили деньгами 48000 рублей, хлопчатобумажных тканей 1181 метров, обуви 225 пар. Воспитанникам детских домов было выдано по 2 комплекта новой одежды и обуви [6, Л. 103, 103 об., 104].

8 февраля в эфире областного радио вышла радиопередача, посвященная предстоящему отъезду поляков. Уполномоченная польской делегации Советско-Польской смешанной комиссии по делам эвакуации Шатунова Ирена обратилась к своим соотечественникам: «19 февраля выезжает из Павлодара первый транспорт репатриантов. Это будет радостная минута для нас всех, как для тех, которые выезжают, так и для тех, которые уедут вскоре. Соотечественники! Исполнились наши желания – возвращаемся в Польшу!» [15, Л. 164].

Отправка польских граждан производилась специальными эшелонами: первый эшелон был отправлен 19 февраля 1946 г. в составе шести вагонов, в которых размещены 1670 чел [13, Л. 103]. Накануне отъезда городское Правление СПП организовало прощальный концерт. Уполномоченная по делам репатриации обратилась к

² Радиопередачи Павлодарского областного Правления Союза Польских Патриотов продолжительностью 20 минут выходили в эфир областного радио на польском языке. Тексты передач до выхода их в эфир проверялись и визировались Павлодарским областным управлением по охране государственных тайн в печати (обллит). В текстах передач имеются вычеркнутые цензором части текста, как правило, негативные факты либо резкие формулировки. Передачи переводились на русский язык и сверялись с текстом на польском языке. В статье приведены цитаты из русского текста радиопередач.

собранными: «Мы должны помнить, что грозу переждали мы в чужом доме. Память о наших гостеприимных хозяевах навсегда останется в наших сердцах» [13, Л. 198, 198 об., 199].

Второй эшелон в составе 62 вагонов был отправлен 9 мая 1946 г. в количестве 1545 чел., третий эшелон в составе 60 вагонов отбыл 16 мая в количестве 1490 чел., четвертый эшелон в составе 47 вагонов отправлен 23 мая 1946 г. в количестве 1203 чел. На пограничных контрольных пунктах станции Брест эшелоны были встречены, пересажены в польские вагоны и переданы представителям Польского государства по актам [13, Л. 84].

Репатриация польских граждан для советского правительства имела важное политическое значение. В условиях военного времени и всеобщей нужды польским гражданам было выделено достаточное количество продуктов питания, одежды, иных необходимых в пути товаров, организовано перемещение к пунктам отправки, размещение на период ожидания, медицинская и иная помощь, благодаря чему на родину удалось вернуться 6052 чел.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Государственный архив ГАПО. Ф. 646. Оп. 1. Д. 178.
- 2 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – Декабрь 1943 г. – М. : Наука, 1973. / <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/270271-otchet-o-deyatelnosti-soyuza-polskih-patriotov-v-sssr-zachitannyy-zamestitelem-predsdatelya-glavnogo-pravleniya-spp-a-vitosom-na-plenarnom-zasedanii-pravleniya-moskva-13-aprelya-1944-g#mode/inspect/page/1/zoom/4> (Дата обращения 08.23.09.2025 г.).
- 3 ГАПО. Ф.467. Оп.1. Д.1.
- 4 ГАПО. Ф.864. Оп.4с. Д.39.
- 5 ГАПО. Ф.17. Оп.1. Д.167.
- 6 ГАПО. Ф.467. Оп.1. Д.14.
- 7 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VII. 1939–1943. – М. : Наука, 1973. / <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/270202#mode/inspect/page/1/zoom/4> (дата обращения 23.09.2025 г.)
- 8 Юшкевич А. Два года деятельности Союза польских патриотов в СССР // Славяне. – 1945. – № 6. – с. 34–36. <https://worowski.livejournal.com/33270.html> (Дата обращения 14.09.2023 г.)

9 Поляки и польские граждане в Павлодарском Прииртышье. 1930–1950-е гг. Сборник документов и материалов. Составитель Кубик Н.А. – Алматы: «Литера-М», 2023.

10 ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.213.

11 ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.3.

12 Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.) Сборник документов : Архив Президента Республики Казахстан. – Алматы : ТОО «Издательский дом «Казахстан», 2000.

13 ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.414.

14 ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.1.

15 ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.4.

МЕКТЕП ЖАСЫНАН ҚҰСБЕГІЛІКKE БАУЛУ – ҰЛТТЫҚ ӨНЕРДІ ДАМУ

КУЛЬМАГАНБЕТОВА Р. А.

Дарынды балалармен жұмыс меңгерушісі, гуманитарлық ғылымдар магистрі, № 18 жалпы орта білім беру мектебі, Екібастұз қ.

«Құс жетім – ерте түлек салынбаса, Салатын саятшысы табылмаса» – деп, Ақан сері айтқандай, түркі халықтары, соның ішінде құсбегілікті дәстүрге айналдырған қазақ халқының да бұл кәсіпті игеруі ертеден-ақ атадан балаға мұра ретінде беріліп, бүгінде жалғасын тауып келеді. Табиғатқа етене жақын болған ата-бабаларымыз ертеден жыртықш құстарды қолға үйретіп, өзінің күнделікті өмірінің бір бөлшегіне айналдырған. Түзден ұстаған құсты үйрететін адамды құсбегі деп атайды. Құсбегі құсты балапан кезінен бастап баулиды.

Тақырыптың өзектілігі көшпелі мәдениеттің бесігі – қазақ жерінен бастау алатынын төрткүл дүниеге паш ету. Ата-бабамыздан мұра болып қалған төл өнерімізді дәріптеп, дамытудың жарқын үлгісін көрсетуге үлес қосу.

Қазақстан Республикасының Туризм және спорт министрі Ербол Мырзабосынов «Ү Дүниежүзілік көшпенділер ойыны» барысында Ұлттық спорт ойындарын мектеп бағдарламасына енгізу туралы өз ойын жеткізді.

Ұсынылып отырған ғылыми мақалада қала мектептерінде ұлттық құсбегілік өнерін жетілдірудің теориялық және тәжірибелік оқу-жаттығу жұмыстарын үйірме сабақтары арқылы жетілдірудің жолдарын ұсыну.

Құсбегілік тек қазаққа ғана тән дәстүр екенін әлем мойындап отыр. Ең алғашқы бүркіт те осы қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілген. Бүркітшілік спорт ретінде тіркеліп, ұлттық спортқа айналып, басқа спорт түрлері секілді бүркітшілерге де дәрежелер берілу ұсынылды. Мысалы, елімізде құсбегілікті дамытқан, осы дәстүрмен түбегейлі айналысқан бүркітшілерге «спорт шебері» деген атақ беріледі.

Бүгінгі мақсат ата – бабамыздан жалғасып келе жатқан дәстүрді спорт ретінде дамыта отырып, осы дәстүрімізді қаз-қалпында сақтап қалу. Сол мақсатта қала мектептерінің ұлттық спорт үйірмелері жанынан бүркітшілерді дайындайтын, құсбегілікке баулитын үйірме сабақтары ашылса.

Бүркітшілікті дамытуда үш түрлі мәселені шешуге болады. Бірі – дәстүрлі аңшылық, екіншісі – құсбегілік, яғни бүркітке кәдімгі құс ретінде қарап, оның денсаулығын, көбеюін, қорғалуын қадағалау, үшіншісі және ең бастысы – мәдени құндылығымыз ретінде дамыту. Бүгінгі таңда бүркітшіліктің біздің дәстүріміз екеніне, қазақтың мәдени құндылығы екеніне ешкім де таласа алмайды. Біздің де басты көздегеніміз – осы үш мәселенің шешімін табу. Алда жаз уақытында оқушылардың жазғы демалысын тиімді өткізу мақсатында ауылға үш күндік «Ауылым – алтын бесігім» жобасын іске асырып, өзен, көлдердің жағасында «Қансонар» мектепаралық құсбегілер фестивалін өткізу жоспарлануда.

Құсбегілік бүркіт, ителгі, қаршыға, қырғи, тұйғын, тұрымтай, сұңқар, лашын, жағалтай сияқты жыртқыш құстарды қолға үйретіп, аңға, құсқа салатын саятшылық өнердің бір тармағы. Құсбегілік жаһанда кеңінен тараған, оның ішінде бүркітшілік қазақ, қырғыз халықтарының дәстүрлі ежелден келе жатқан үлкен төл өнері ретінде саналады. Қазақ халқының арасында бұл өнердің тамаша шеберлері кең дәріптеледі. Мәселен, «Аспанда жүрсем қанатым талады, жерге қонсам жалайыр Шора алады», «Тінейдегі қасиет – ұяласекен сарқұспен, Шорадағы қасиет — тілдесекен бар құспен», – деген сөздер бар

Құсбегілер қыран құсты тор құрып ұстайды немесе қарақанат балапан кезінде ұядан алады. Оның аяғына балақбау мен шыжым тағып, көзіне томаға кигізеді. Құсты әуелде шыжыммен ұшырып, қайыруы жеткен соң семіртіп түлетеді. Бұдан кейін құсты ақ жеммен асырап, бос керілген арқанға қонақтатып, ұйқысын алып арытады. Жеңіл ұшып, жеңіл қонатын күйге келгенде аңға салады.

Көшпелі өмір салтын бастан кешірген қазақ халқы табиғатпен мейілінше етене болған. Көшпелілер табиғатты өз өмірлерінің бөлінбес сыңарына балап, табиғат тылсымын неғұрлым тереңірек таныса, өмірдің солғұрлым мәнді де қызықты болатынын жақсы түсінген. Табиғат аясындағы таным-тәжірибесі тек қана күнкөріс тіршілігіне негіз болып қоймай, сонымен бірге уақытты мәнді, көңілді өткізудің жолы ретінде де кеңінен пайдаланылған. Солардың бір көрінісі **аңшылық**-саятшылыққа байланысты. Аңшылық-саятшылық әскери жаттығудың, шынығып-шыңдалудың тамаша үлгісі болған. Құсбегілік әсем табиғат аясындағы көңілді, әсерлі қызығы мол демалыс болып табылады. Ел ішіндегі **ит жүгіртіп**, құс салған, **қақпан-тұзақ** құрып, тор жайған жалғыз-жарым аңшылықты айтпағанда, көшпелілер арасында бүкіл **ру-тайпа** болып қотарыла көтерілетін, сөйтіп байтақ өңірді қаумаласа сүзетін аңшылық дәстүрлері болған. Мұндай жойқын аңшылық теңіз-сорабы, белгі-айғағы ретінде **Қазақстандағы Үстірт** үстіндегі «күпиясызық» деп жүрген әйгілі қалта ауызұра қазбалары, кезінде **Шоқан Уәлиханов** таңдана жазған, күні бүгінге дейін ізі сайрап жатқан **Іле өзені** мен Тарбағатай арасындағы ұраны айтуға болады.

1 – сурет «Бүркіт салу»

М. Жақанов және «Қысқы аңшылық» К. Қаметов

Сонау ерте заманнан-ақ қазақ халқы табиғатпен етене қойындас болғандықтан **аң**-құстың қасиетін айыруға жүйрік болған. Ғасырлар бойы жинақтаған мол тәжірибесін, әсіресе, кейінгі ұрпаққа үйретуге айырықша мән берген. Қазақ аңшылары өздерінің таным-тәжірибесінің арқасында

аңшылық-саятшылық үшін [жүйрік ат](#), қыран құс, [құмай тазы](#) сияқты жан-жануардың тілін таба баптап, қалауына көндіре алған. Осылардың ішінде қыран құстарды баптаудың ғасырлар бойы жинақталған мол тәжірибесі шын мәнісінде әрі өнер, әрі терең біліктілік.

Тарихи деректерге қарағанда, құсбегілік өнері бұдан үш мың жыл бұрын пайда болған. Орта ғасырлардағы итальян саяхатшысы [Марко Полоның](#) жазбаларында [Құбылайханның](#) саятшылық мақсатта қолға үйреткен 500 ақ-сұңқары және басқа да қыран құстары болғандығын және оларды баптап, күтуге, арнайы 10 мың құсбегі ұстағанын жазады. Орта ғасырларда [Орталық Азия](#) мен [Қазақстан](#), [Қырым](#), [Еділ](#) бойын билеген патшалар мен хандар да өз сарайларында арнайы құсбегілер ұстаған. Олар сарай қызметкерлерінің құрметтісі саналған. Сондықтан да хан сарайындағы құсбегілік қызметке тек ақсүйектер, бектер, әмірлер тағайындалған. Кейбір тарихи деректерде [Шыңғысханның](#) ұлы [Жошының](#) 3 мың бүркітші ұстағаны туралы жазылады.

Томаға кигізу

• Түз құсын қолға түсісімен томаға кигізбей үйретуге болмайды. Томаға кигізгенсоң да екі-үш күн ұйықтамай қарсылық көрсететін қикарлығы болады. Ондайда ырғаққа (тербемелі әткеншек етіп байланған жұмыр ағаш) отырғызып тербетіп, ұйықтатпайды, яғни екі күн болсын, үш күн болсын құс қарсылығын қойғанша қажымай бірге болған абзал.

• Сылап -сипау

Қолға түскен құсты бірінші күнен-ақ барлық баптау барысындағы қимыл - әрекетте және түн ортасында тұрып сылап-сипайды. Құстың иесіне әбден бауыр басуы үшін мұндай ықылас қажет-ақ.

• Жем жеуге үйрету

Құс алғашында жемге өздігінен ұмтылмайды. Сондықтан бір жапырақ етке қант бүркіп, аузына салып жібрген абзал. Сөйтіп қолдан жем жеуге үйреткен соң, алыста тұрып шақырып, құсты өздігінен келіп жем жеуге баулиды. Оған үйренген шақта ат үстінде тұрып жемкөрсетіп, шақырып, қолына келіп қонуды үйретеді. Мұның бәрі құстың атқа да, адамға да үйірек болуына әрі шынығуына бірден-бір себеп.

Түз құсын баптау тәсілдері

2 – сурет Томаға түрі Бүркіттің шеңгелі Шыжым, аяқбау, томаға

• Шырғаға тарту

Баулу кездерінде құстың аяғында байланған ұзын жеңіл шыжым жіптің болғаны абзал. Бұлайша баулуды шырғаға тарту деп атайды. Ерінбей-жалықпай шырғаға көп тартылған құстың қанат, құйрығы берік болып жетіледі.

• Далабайға түсіру

Далабайға түсіру деп тұлып етіп сойылған аң терісінің (көбінесе, түлкі терісі) үстінен жем алғызуды айтады. Жемді аң терісінің кез келген жеріне қоя салмай бас жағына тығыздап тығып, екі көзінен болар болмас қызартып көрсетіп қою керек. Сосын тұлыпқа ұзын жіп байлап сүйретеді де, құсқа оны ат үстінде ұстап тұрып көрсетеді. Егер құс томағасын сыпырғанда далабай тұлыпқа талпынып, лап қойса әрі қарай сүйретпей тастай салу керек. Сол жерде далабайдағы қант бүркілген тәтті етті бір-екі реет шоқытқан жөн. Мұнан соң құсты қолға алып томағасын кигізеді де, атқа мініп сүйретпе далабайды тағы да көрсетеді. Осылайша қайталай берудің еш зияны жоқ.

3-сурет Биялай, жемқалта, түтік, балдақ

• Құстың аңға түсу тәсілдері

Шаншыла түсу. Бұл тәсілде құс бірде болмаса бірде соғылып, мерт болуы мүмкін.

• Сыпыра түсу. Сыпыра түскен құс екпінін баса алмай тегеурінін *(жем басар үш саусағына қарсы орналасқан артқы жалғыз саусақ)* алдырыпалады.

• Іліп түсу. Іліп түсуге қалыптастыру үшін сүйретіп келе жатқан далабайға құс аяғы тиісімен тастай салу керек.

Құсты аңға салмас бұрын аяғы өреленіп, ауызы тұмалдырықталған тірі тұлкіге түсіріп көрудің де пайдасы мол. Мұны құсбегілер «тірілету» деп атайды. Тірі тұлкіге қаймықпай түскен құстың аң аулауға үйренгені. Құсты бұлайша баулу әдістерінің қай-қайсысына кіріскенде де, тіпті аңға саларда да қолдағы құсты аш ұстаған жөн.

Түсінгеніміздей, зәулім көкте қалықтаған, еркіндікті қалайтын құстарды қолға үйрету қызығы мен қиыны қосақталып жүретін жанкешті еңбек. Бүркітті балапан кезінен баптап, баулу, тағамын да талғаммен беру аса шыдамдылықты қажет етеді. Соған қарамастан жаһан жұртшылығын қайран қалдырған қастерлі өнердің уақыт бедерінен жойылып кетпесі үшін қыранның қайтпас рухын, қырағылығын, биіктігін, қазақтың саяткерлік салтын жан-жақты насихаттауымыз керек. Сонда ғана қазақтың құсбегілік өнері қанатын кең жаяры сөзсіз

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлімбаев Р. Құстар тіршілігі / Р. Әлімбаев, Ж. Төреходжаев. – Алматы : Қайнар, 1972. – 100 б.

2 Ишкалова Г. И. Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы: тарихи-этнологиялық зерттеу (XVIII ғ. – XX ғ. басы). Филол. дры (PhD) ... дисс. / Г. И. Ишкалова. – Алматы, 2023. – 185 б.

3 Сейтимова А. И. Жыртқыш құстарды қолға үйретуде қалыптасқан тілдік бірліктер / А. И. Сейтимова, Е. Е. Түйте // TILTANYM. – 2023. – № 2(90). – Б. 211–220.

4 Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы : Ана тілі, 1993. – 173 б.

5 Қалиев Ф. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы / Ф. Қалиев, Ә. Болғанбаев. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2006. – 259 б.

АЛАШОРДА ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

ҚАБЫЛБЕК А. Б.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖОЛТАЕВ Е. Н.

мұғалім, А. С. Макаренко жалпы орта мекеттебі,
Түркістан облысы, Қазығұрт ауданы

XX ғасырдың басындағы Алаш қозғалысы қазақтың ұлттық өзін-өзі тануы мен саяси модернизациясының бетбұрысты кезеңі болды. Алашорда қайраткерлері ұсынған дүниетаным – тек саяси бағдарлама емес, тұтас ұлттық философия: мемлекеттілікті қалпына келтіру, құқық үстемдігіне сүйенген басқару, ана тілі мен мәдениетті жаңғырту, білім арқылы әлеуметтік көтерілуді қамтамасыз ету және өркениеттік даму жолын таңдаудағы жауапкершілік. Осы құндылықтар жиынтығы қазіргі «Жаңа Қазақстан» дискурсымен де астасып жатыр [1]. Бұл мақалада Алашорда көшбасшыларының (Ә.Б. өкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов және т.б.) идеяларындағы ұлттық танымның іргелі өлшемдері талданып, олардың заманауи қоғам үшін өзектілігі негізделеді. Нәтижесінде Алаш философиясының ұзақ мерзімді интеллектуалдық ықпалы мен практикалық сабақтары айқындалады

Ұлттық таным ұғымы және Алаш идеясы Ұлттық таным – халықтың өзін жер, тіл, тарих, мәдени код арқылы тануы; қоғамдық өмірді осы құндылықтармен бағамдап, болашаққа ұлт ретінде мақсат қою қабілеті. Алаш идеясы дәл осы танымды саяси құқықтық деңгейге көтерді: «жер – азат, ел – тұтас, тіл – мемлекеттік, билік – заңға бағынған, білім – ілгерілеудің өзегі» [2]. Алаш ойшылдары үшін ұлттық таным романтикалық ұран емес, рационалды мемлекеттік жобалау құралы болды. Олар «ұлттықты» заманауи институттармен (ұйыстырушы құқық, парламенттік өкілдік, жергілікті өзін-өзі басқару, зайырлылық) үйлестіруді көздеді [3]. Бұл – Алаштың басты философиялық жаңалығы: дәстүр мен модернді қақтығыстырмай, бір-бірін толықтыратын тұтас жүйе ретінде қарастыру. Алашорда қайраткерлері дүниетанымының іргетастары

1) Мемлекеттілік және құқық үстемдігі Ә.Бөкейхан бастаған зиялылар мемлекеттілікті «ұлттық өзін-өзі танудың жоғарғы формасы» деп көрді: саяси егемендік ұлттың тарихи кеңістігі мен жауапкершілігін нақтылайды Олар билікті шектеу, өкілетті органдарды сайлау, сот тәуелсіздігі, салықтың жариялылығы

секілді қағидаларды алға тартты [4]. Бұл қағидалар бүгінгі конституционализммен табиғи үйлесім табады

2) Жер және шаруашылыққа көзқарас «Ұлт – жерімен ұлт» деген тезис Алаш идеясында экономикалық рационализммен ұштасады: жерді ғылыми негізде игеру, жеке меншік пен қауым мүдделерін үйлестіру, нарық институттарын дамыту, ұлттық буржуазияны қалыптастыру [5]. Бұл – ұлттық танымның тек мәдени-тілдік емес, материалдық-экономикалық қыры да болғанын көрсетеді.

3) Тіл, мәдениет және баспасөз А. Байтұрсынұлы бастаған ағартушылар тілдің мемлекеттілікпен тең маңызын дәлелдеді: тіл – ойлау мен құқықтық мәдениеттің құралы, халықты ұйыстыратын символдық капитал. Қазақ баспасөзінің қалыптасуы ұлттық өзіндік сананы оятудың басты мектебі болды [6]. Ұлттық танымның күнделікті өмірге сіңуінде газет-журналдар пікірталас алаңы, қоғамдық келісім құралы қызметін атқарды

4) Білім және кәсіби мамандану Алаш қайраткерлері «ұлтты ұлт ететін – білім» деген ұстанымға сүйеніп, мектептен бастап, жоғары оқу орнына дейінгі сабақтастықты көздеді: ана тіліндегі сапалы оқулықтар, мұғалім кадрын даярлау, политехникалық-қолданбалы білімді күшейту Олардың қазіргі білім реформасына әсері – құндылыққа бағдарланған, құзыреттілікке негізделген білім беру, академиялық еркіндік идеялары [7].

5) Азаматтық жауапкершілік және этика Алаш философиясында ұлтшылдық

өзге халыққа қарсы бағыт емес, ең алдымен «өз халқыңа адал қызмет ету» этикасы. Бұл – қоғамды моральдық стандарттармен жаңарту, жемқорлыққа төзбеушілік, еңбекті қадірлеу, қоғамдық қызметтің сапасын арттыру идеялары Онда ұлттық таным жалпы адамзаттық құндылықтармен үйлестіріледі.

Жаксы, қосымша ақпараттармен толықтырып, кейбір ұғымдар мен мысалдарды кеңейтіп, жаңа деректерді ұсынамын. Сенің мақаланды байытып, тереңдете түсуге көмектесетін қосымша бөлімдер мен тезистер:

Кесте 1 – Алаш қайраткерлері философиясындағы ұлттық танымның негізгі бағыттары

Бағыт / категория	Мазмұны	Қайраткерлер үлесі	Қазіргі заман үшін маңызы
Мемлекет және құқық	Автономия, парламенттік басқару, сот тәуелсіздігі, заң үстемдігі	Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы	Конституционализм, демократиялық басқару реформалары

Жер және шаруашылық	Жерді ғылыми игеру, ұлттық буржуазия қалыптастыру, экономикалық дербестік	Ә.Бөкейхан, М.Тынышбаев	Ауыл шаруашылығын жаңғырту, кәсіпкерлікті қолдау
Тіл және мәдениет	Ана тілінің мәртебесі, баспасөздің дамуы, әдебиет пен өнер арқылы ұлттық сана ояту	А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов	Мемлекеттік тілсаясаты, ұлттық мәдениетті жаңғырту
Білім және ғылым	Қазақша оқулықтар, мектеп пен жоғары оқу орындарында дамыту, мұғалім даярлау	А.Байтұрсынұлы, Ж.Ақпаев	Қазіргі білім реформасы, құзыреттілікке негізделген оқыту
Азаматтық жауапкершілік және этика	Қоғамға адал қызмет, әділеттілік, еңбекқорлық, ұлттық бірлік	М.Дулатов, М.Жұмабаев	Жастар тәрбиесі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет

Алаш идеясының тарихи контексті мен империализммен қарым-қатынасы

Алаштың ұлттық идеясын тек қазақ ішіндегі құбылыс ретінде емес, Орталық Азия, Ресей империясының саяси контекстінде қарастыру маңызды. Мысалы, «Алаш идеясы және империализм» мақала авторлары көрсеткендей, Алаш қайраткерлері орыс империясындағы отарлық жүйенің әсерін терең талдап, қазақ қоғамының даму мүмкіндіктерін іздеді

Отаршылдық дәуірде ұлттық мәдениет пен тілге шектеулер қойылғандықтан, Алашорда қайраткерлері мәдени автономия мен тілдік құқықтарды қорғауды саяси басты бағдарға шығарды

«Ұлттық болмыс» және «ұлттық тұлға» категориялары

Зерттеушілер кейбір Алашорда философиялық тұжырымдарын «ұлттық болмыс» (национальное бытие) идеясы арқылы анықтайды: яғни, ұлт – тек тіл мен этнос емес, тарихи саналы жаратушылық, өзіне тән рухани ипостась. Бұл аспектіні қазіргі ұлттық философия теориялары да одан ары дамытады

Алаш қайраткерлері «жан-жақты жетілген ұлттық тұлға» идеясын насихаттады. Яғни, тұлға тек зиялы, саяси қызметкер ғана емес ұлттық танымның бейнесі, мәдени, рухани, моральдік өлшемдерді үйлестіретін азамат

Алаш дәуіріндегі ішкі түрлілік пен идеологиялық дискурс

Алаш қозғалысында бір ұғымға қарсы пікірлер болмады. Кейбір қайраткерлер автономизмді жақтас болса, басқалары федерализм немесе автономияның шектелген формасын ұсынды. Мысалы, Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынұлы автономиялық бағытты ұстанды, ал кейбір бұрынғы социал-демократтар сол кезеңде басқа көзқарастарды ұсынды

Сонымен қатар, «Алаштану мәселесі қалай, қай деңгейде жүзеге асуда?» мақаласында қозғалыстың тарихи және қазіргі зерттелу деңгейлері мен тәсілдері туралы пікірлер ұсынылады [8].

Мемлекеттік тіл мен білім саясаты арасындағы байланыс

Алаш идеясы бойынша тіл – ұлттық сана мен құқықтың негізі. Сондықтан білім саласында ана тіліне көңіл бөлу, оқулықтарды қазақша дайындау, мектептер мен қазақша оқу орындарын ашу – ұлттық танымды күнделікті тәжірибеге айналдыру.

Қазіргі тіл саясаты мен білім реформаларын Алаш дәуірімен салыстыра талдау жасау қызықты: мысалы, білім мазмұнына ұлттық тұлғаны қалыптастыру элементтерін ендіру, тарих пен руханиятты оқытудағы балансты сақтау.

Қайраткерлердің жеке идеялары мен үлгілері

Ә. Бөкейханның мемлекеттік философиясы мен демократиялық ойларының мәні – ұлттық мемлекеттілікке саяси жүйелер, басқару моделі, заңдылық идеялары арқылы қадам басу ниеті.

А. Байтұрсынұлытіл, мәдениет, оқу-білім саласындағы үздіксіз ізденістерін ұлттық санаға бағытталды.

М. Дулатовтың публицистикасы, әдебиетіұлттық сана оятуға, сыншыл көзқарасты қалыптастыруға бағытталды.

Қазіргі зерттеу әдістері мен бағыттары

Қазіргізаманға сай дискурсивтік талдау, мәдени теориялар, постколониалдық тәсілдерді қолдану арқылы Алаш идеясының бүгінгі маңызын ашуға болады.

Жергілікті зерттеулер – облыстық, аудандық деңгейдегі Алаш тұлғаларының мұрасын зерттеу (мыс., Көкше, Жетісу, Оңтүстік Қазақстандағы рухани тұлғалар).

Қоғамдық сананы зерттеу: халық арасындағы Алаш идеясын меңгеру деңгейі, жастардың ұлттық санаға көзқарасы, медиа мен әлеуметтік желілердегі Алаш идеясын жаңғырту.

Ұлттық танымның дискурсивтік деңгейлері

Алаш дүниетанымы кемінде үш деңгейде көрінеді:

1 Идеялық-құндылық деңгей – ұлттық бірегейлік, тіл, жер, мемлекет туралы тұжырымдар

2 Институционалдық деңгей – өкілетті басқару, құқықтық мемлекет, білім және баспасөз институттары

3 Практикалық-қоғамдық деңгей – ағартушылық, кәсіби шеберлік, экономикалық дербестік пен кәсіпкерлік, әлеуметтік әділеттілік

4 Осы үш деңгейдің синтезі ұлттық танымды тарихи-мәдени құбылыстан саяси-құқықтық жобаға айналдырады.

Қазіргі заман үшін сабақтар (2020–2025 контексі)

Соңғы жылдары «Алаш идеясы», «ұлттық буржуазия», «ұлттық бірегейлік» тақырыптары қайтадан өзекті бола түсті. Ғылыми-публицистикалық мәтіндерде Алаш мұрасын қазіргі реформалармен байланыстыру, мемлекеттік басқаруды этикалық стандарттармен ұштастыру, азаматтық қоғамды күшейту мәселелері талқылануда [8]

Біріншіден, «Алаш – ұлттық идея» деген тезис бүгінгі жаңғыртудың құндылықтық арқауын түсіндіреді: тарихи сабақтастықты сақтай отырып, институттарды жетілдіру

Екіншіден, баспасөз бен ақпараттық кеңістіктің сапасы – ұлттық танымның беріктігіне тікелей ықпал етеді; Алаш дәуіріндегі пікір мәдениеті мен жауапкершілік қазіргі медиаэтикаға да өлшем бола алады

Үшіншіден, ұлттық буржуазия туралы зерттеулер отандық кәсіпкерліктің әлеуметтік жауапкершілігін, білім мен ғылымды қамқорлауды стратегиялық бағыт ретінде бекітуге түрткі болады.

Төртіншіден, білім беру саласында Алаш ұстанған «ана тілді ғылым тіліне айналдыру», «оқулық сапасы», «мұғалім мәртебесі» қағидаттары әлі де өзекті

Бесіншіден, өңірлік Алаш тұлғаларының (мыс., Батыс өңірі, Көкше аймағы) рухани мұрасын локалдық тарихпен байланыстыра зерттеу ұлттық танымның көпқабатты табиғатын айқындайды

Әдіснама және талдау шеңбері (қысқаша)

Зерттеу индуктивтік-дедуктивтік талдауды ұштастырады:

1) мәтіндік-дискурсивтік талдау – Алаш қайраткерлерінің мақалалары, бағдарламалық құжаттары, кейінгі зерттеулер;

2) салыстырмалы-тарихи тәсіл – XX ғасыр басындағы идеяларды қазіргі реформалармен салыстыру;

3) құндылықтық талдау – ұлттық танымның этикалық, құқықтық, мәдени параметрлері;

4) институционалдық талдау – Алаш ұсынған басқару, білім, баспасөз институттарының эволюциясы [9]Алашорда қайраткерлерінің философиясы ұлттық танымды өткеннің ностальгиясы ретінде емес, болашаққа бағытталған жауапкершілік жобасы ретінде ұсынады

Ондағы өзек – мемлекеттілік пен құқық үстемдігі, тіл-мәдениет, білім және әлеуметтік-экономикалық дербестік. 2020-шы жылдан бері қарай қазақстандық ғылыми-публицистикалық жазбалар Алаш мұрасының бүгінгі өзектілігін тағы да дәлелдеп отыр: ұлттық идея – құндылық пен институттың бірлігі. Демек, Алаш философиясын қазіргі мемлекеттік реформалар, білім саясаты, медиаэтика және

кәсіпкерліктің қоғамдық миссиясы арқылы жандандыру – ұлттық танымның заманауи жүзеге асуының тиімді жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Алаш идеясы – қазақ мемлекеттілігінің» (e-history.kz), 14.10.2020) – <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 2 «Алаш және азаттық» (e-history.kz), 31.10.2021. «.,<https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 3 Алаш“ – нағыз ұлттық идея» (Egemen Qazaqstan), 2020. – <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 4 «Алашорда офицері» (Egemen Qazaqstan), 20.01.2022. – <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 5 «Бияш деп елі еркелеткен» (Egemen Qazaqstan), 23.11.2022. – <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 6 «Көкшелік Алаш тұлғалары» (Egemen Qazaqstan), 24.11.2020. <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 7 «Ұлттың рухани ұстыны» (Egemen Qazaqstan), 05.09.2024«<https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 8 Алаш“ идеясының өзектілігі және ХХІ ғасырдағы қазақ» (Ana tili), 2020.<https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)
- 9 «Алаш ұлттық буржуазиясы» (e-history.kz), 29.12.2023 – <https://e-history.kz/kz/projects/show/23100> (E-History)

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ

НУРАШЕВА С. С.

преподаватель истории, Аксуский колледж черной металлургии, г. Аксу

ЧЕРЕПАНОВ Н. С.

студент, Аксуский колледж черной металлургии, г. Аксу

История казахского народа – это важная составляющая мировой истории, наполненная борьбой за свободу, самобытность и независимость. Изучение ключевых исторических событий, в том числе национально-освободительных движений, имеет большое значение для формирования исторического сознания, особенно среди молодежи. Одним из самых значимых и трагических эпизодов в истории Казахстана является национально-освободительное восстание 1916 года, охватившее обширные территории не только Казахстана, но и всей Центральной Азии. Данное

движение стало ярким выражением сопротивления колониальной политике Российской империи, отражением накопленного веками недовольства и стремления к самоопределению [1, с. 35].

Исторические предпосылки восстания

С начала ХХ века колониальный гнет на территории Казахстана усиливался. Процесс насильственного изъятия земель у казахского населения в пользу переселенцев из центральных губерний России принял массовый характер. К 1916 году у казахов было отобрано более 45 миллионов десятин земель, что привело к экономическому и социальному кризису. Земельная проблема усугублялась политикой насильственной русификации, усилившей отчуждение между коренным населением и имперскими властями.

Первая мировая война стала катализатором кризисных процессов. Российская империя испытывала острый дефицит материальных и человеческих ресурсов. Центральная власть усилила налоги и реквизиции: казахов обязывали бесплатно поставлять мясо, зерно, скот, юрты и другое имущество для нужд армии. Это ложилось тяжким бременем на кочевое и полукочевое хозяйство. Возросли поборы: военные, земские, дорожные налоги. В некоторых регионах налогообложение увеличилось в 3–15 раз. Экономика Казахстана в годы войны была разорена, усилились социальные противоречия [2, с. 87].

Указ от 25 июня 1916 года как повод к восстанию

Непосредственным поводом к восстанию стал царский указ от 25 июня 1916 года, согласно которому мужское «инородческое» население в возрасте от 19 до 43 лет подлежало мобилизации на тыловые работы. Из Казахстана планировалось мобилизовать до 240 тысяч человек, что фактически означало полную остановку сельского хозяйства в условиях военного времени. Мобилизация проводилась в разгар лета – в период сбора урожая и подготовки к зимовке, что угрожало полным крахом экономики кочевого быта и ставило население на грань голода [7, с. 98].

Реакция народа была однозначной – указ был воспринят как попытка окончательного подчинения и эксплуатации. Массовое недовольство вылилось в стихийные выступления, которые вскоре переросли в организованное вооруженное восстание, охватившее практически все регионы Казахстана: Тургайскую, Семиреченскую, Сырдарьинскую, Акмолинскую, Семипалатинскую, Уральскую и другие области [1, с. 35].

Характер и особенности восстания

Национально-освободительное движение 1916 года имело широкий народный характер. В нем участвовали представители различных социальных слоев: шаруа, ремесленники, рабочие, представители зарождающейся казахской интеллигенции, а также баи и бии. В движении активно участвовали и другие народы региона: киргизы, узбеки, уйгуры, дунгане.

В казахском обществе не было единства в отношении царского указа. Часть феодально-байской элиты и чиновников «туземной» администрации поддержала мобилизацию. В то же время радикальная часть интеллигенции (Т. Бокин, Ж. Ниязбеков, А. Жунусов и др.) призывала к сопротивлению. Умеренные либеральные деятели (А. Байтурсинов, А. Букейханов, М. Дулатов) выступали за мирный путь, опасаясь кровопролития.

*Основные очаги восстания***1 ТУРГАЙСКИЙ ОЧАГ**

Наиболее организованным стало Тургайское восстание под руководством Амангельды Иманова, избранного сардарбеком. Он сумел сформировать армейскую структуру, разделённую на десятки, сотни и тысячи, с назначением командиров (онбасы, жузбасы, мынбасы). Также был создан Военный совет (Кенес) и отряд снайперов (мергенны). Армия насчитывала до 50 тысяч человек. В октябре 1916 года отряды Иманова осадили город Тургай, но были вынуждены отступить под натиском карателей. С конца 1916 года до февраля 1917 года восстание приняло форму партизанской войны.

2 СЕМИРЕЧЕНСКИЙ ОЧАГ

В Семиречье восстание началось в июле и приобрело массовый характер. Повстанцы использовали холодное оружие, охотничьи ружья и пики. Власти объявили военное положение и перебросили войска, в том числе отряды из казахских переселенцев. Карательные экспедиции жестоко подавляли сопротивление в Каркара, Асы, Кастек, Нарынкол, Чарын и других районах. Многие повстанцы были вынуждены отступить в Западный Китай. По разным данным, около 300 тысяч казахов и кыргызов покинули страну [5, с. 87].

ДРУГИЕ РЕГИОНЫ

Выступления происходили в Сырдарьинской, Семипалатинской, Акмолинской, Уральской и других областях. В Семипалатинской области особенно ожесточённые бои шли в Каркаралинском, Зайсанском и Усть-Каменогорском уездах. В Акмолинской – в

Атбасарском и Акмолинском. В западных регионах повстанцы активно действовали в Гурьевском и Темирском уездах.

К концу октября 1916 года основные очаги сопротивления были подавлены.

Последствия и значение восстания

Восстание 1916 года было жестоко подавлено. Царская армия применила карательные меры не только против повстанцев, но и против мирного населения. Десятки аулов были сожжены, сотни тысяч людей убиты, сотни — арестованы, приговорены к каторге или тюрьме. Однако, несмотря на трагичность, восстание стало важной вехой в истории:

Оно стало первым масштабным вооружённым протестом казахского народа против колониальной власти в XX веке;

Пробудило национальное самосознание;

Стало школой политического и военного опыта;

Подготовило почву для событий Февральской и Октябрьской революций 1917 года.

Явилось основой для будущих требований независимости и суверенитета [6, с. 46].

Национально-освободительное движение 1916 года в Казахстане представляет собой трагическую, но героическую страницу истории. Оно стало реакцией на систематическое угнетение, колониальную эксплуатацию и попытку разрушения традиционного уклада жизни казахов. Несмотря на жестокое подавление, восстание внесло важный вклад в формирование национальной идентичности, политического самосознания и стремления к свободе. Сегодня оно служит символом мужества, патриотизма и борьбы за независимость казахского народа [4, с. 88].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акишев А. К. и др. История Казахстана с древнейших времён до наших дней: Очерк. – Алматы : Дәуір, 1993, с. 394
- 2 Аяган Б. Г., Шаймерденова М. Д. История Казахстана. Учебник для 9 класса. – Алматы : Атамұра, 2013. с. 203
- 3 Аяган Б. Г., Шаймерденова М. Д. *Новейшая история Казахстана. Учебник для 4 9 класса. – Алматы : Атамұра, 2005, с. 211
- 5 Кан Г. В. История Казахстана: Учебное пособие. – Алматы : Аркаим, 2002.

6 Абылхожин Ж.Б. Восстание 1916 года в Казахстане : Историография и новые подходы // Казахстан в XX веке : методология, историография, источниковедение. – Алматы, 1999. – С. 62.

7 Аманжолова Д. А. Восстание 1916 года в Казахстане и Средней Азии: взгляд через столетие // Вестник РУДН. Серия : История России. – 2016. – Т. 15. – № 4. – С. 409.

8 Касымбаев Ж. К. К вопросу о характере и движущих силах восстания 1916 года в Казахстане // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 1992. – № 1. – С. 22.

РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИОННОЙ И СОВРЕМЕННОЙ МЕДИЦИНЫ В КАЗАХСТАНЕ: ОТ КОЧЕВЫХ ПРАКТИК К НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

НУРКЕНОВА А. К
преподаватель общественных дисциплин,
КГП на ПХВ «Павлодарский медицинский
высший колледж», г. Павлодар

ПЛОТНИР Л. В.

студент, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

Территория Казахстана – перекрёсток путей и культур: от древнетюркских и кочевых традиций до влияния арабской медицины и современной системы здравоохранения. Медицинские практики здесь формировались под влиянием экологии степи, мобильного образа жизни и ограниченной доступности внешних ресурсов, что привело к широкому использованию местной флоры, народных рецептов и особой роли целителя в сообществе.

Наследие предков, включающее в себя вечные ценности, бережно сохранялось потомками, которые стремились не только сохранить его в неизменном виде, но и развивать, передавая следующим поколениям.

Одной из важнейших составляющих этого духовно-культурного наследия является народная медицина. Целительство – одна из наиболее древних традиций человечества. Археологами найдены свидетельства того, что ей уже не один десяток тысячелетий, однако невозможно установить, насколько удален от нас момент ее зарождения. Где бы ни зародилось целительство, впоследствии оно распространилось по всему миру [1]. Кочевой образ жизни

казахских племён диктовал практический подход к лечению: минимальный набор инструментов, приоритет наружных средств, сбор лекарственных растений и использование доступных технологий (прим.: припарки, отвары, компрессы, кровопускание в редких случаях). Лекарями выступали пожилые женщины, шаманы-целители и знахари, которые совмещали практические рецепты с ритуальной стороной исцеления — молитвами, заговором, обрядами очищения. Знание о лечебных растениях передавалось устно и гибко адаптировалось под миграции и сезонность. Этноботанические исследования подтверждают богатство фармакопеи региона: тысячи видов растений использовались традиционно, многие из них продолжают исследоваться современной наукой за их биологически-активные вещества [1].

Особенности образа жизни кочевников, в частности занятие скотоводством, способствовали развитию анатомических знаний. Наблюдая за внутренним строением животных, казахи расширяли своё представление о физиологии человека. Это, в свою очередь, способствовало накоплению медицинских знаний и формированию уникальной системы народного врачевания, которая во многом перекликалась с традициями целительства древнего Востока.

Согласно определению Всемирной организации здравоохранения, народная медицина представляет собой систему знаний и практик, передаваемых в устной или письменной форме от предков к потомкам [2]. Эти знания, полностью или частично осознанные, направлены на выявление причин болезней, профилактику и лечение недугов, при этом основополагающей целью является поддержание здоровья как с физиологической, так и с духовно-социальной точки зрения. Практическое применение методов лечения народными целителями казахского народа является важным направлением исследования традиционной медицины. Использование историко-генетического метода позволяет всесторонне проанализировать деятельность народной медицины кочевого общества, раскрывая её как сложную систему знаний, сформированных в специфических исторических и природных условиях [3]. Учёные, занимающиеся исследованием казахской народной медицины, рассматривают её как эмпирическую (практическую) систему знаний. Эти знания включают сведения о целебных свойствах продуктов животного и растительного происхождения, минеральных веществ, симптомах различных заболеваний, а также методах их лечения и профилактики [4]. В

совокупности они отражают многовековой опыт, накопленный в процессе исторического развития народа и укоренившийся в народном сознании. Источники, посвящённые истории традиционной казахской медицины, условно можно разделить на несколько категорий. К первой группе относятся труды авторов, которые имели личный опыт взаимодействия с народными целителями и были знакомы с практиками врачевания своего времени. Эти исследователи не только собрали значительный эмпирический материал, но и провели его глубокий анализ, внесший существенный вклад в изучение традиционной медицины. Вторую группу составляют работы специалистов, связанных с медицинскими учреждениями. Их публикации часто носили характер официальных отчётов о проделанной работе, в том числе с включением статистических данных. Несмотря на наличие информации о традиционных методах лечения, в таких трудах нередко прослеживается скептическое или пренебрежительное отношение к народной медицине, которая воспринималась как несовершенная и устаревшая по сравнению с академической медициной. В Казахстане, как и на других континентах, с древности существовала иррациональная, или народная медицина, формировавшаяся на основе интуитивного опыта, наблюдений и догадок, передаваемых из поколения в поколение. Существование таких практик подтверждают многочисленные этнографические и археологические свидетельства, отражённые в обычаях, обрядах и культурных традициях разных народов. У казахов, к примеру, к таким элементам народной медицины можно отнести обряд сүндетке отырғызу, деятельность баксы (шаманов), сыныкшы (знахарей, вправлявших кости) и других народных целителей.

Археологические находки также служат доказательством существования древних медицинских практик. Таким примером является череп человека, обнаруженный на древнем поселении Ботай в Северном Казахстане, несёт следы искусного врачевания. Как оказалось, ботайцы за две тысячи лет до эпохи бронзы пользовались медными инструментами и предметами. Они были искусными мастерами, медиками, художниками и ювелирами. Ряд изделий выполнен ими таким совершенным образом, что невозможно зачастую поверить в уникальные технологии каменного века. А успешная трепанация черепа с последующим выживанием человека в условиях того времени граничит с фантастикой! [5]

Согласно определению Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), народный целитель – это человек, владеющий знаниями о лекарственных свойствах растений, минеральных веществ, частей тела животных и способный применять эти средства в медицинских целях. Деятельность таких целителей осуществляется в соответствии с культурными, религиозными и социальными представлениями того общества, частью которого они являются.

Таким образом, народный целитель – это фигура, чья практика отражает историко-культурную специфику своего народа и эпохи. Как у каждого этноса имеются свои уникальные обычаи, история и мировоззрение, так и народная медицина каждой культуры представляет собой уникальное этнографическое явление, основанное на соответствующих взглядах на здоровье и болезнь.

В целом, народную медицину принято делить на два основных направления:

1 Магическая медицина, основанная на заговорах, обрядах, колдовстве, шаманских практиках.

2 Эмпирическая медицина, сформированная на базе многовекового практического опыта, наблюдений за природой и действием лекарственных веществ.

В казахской традиционной медицине присутствуют оба направления, что делает её особенно многогранной и уникальной.

Народные целители в казахском обществе широко использовали доступные природные средства и методы. Так, кумыс применялся для лечения туберкулёза, цинги, хлороза, анемии, заболеваний сердечно-сосудистой и пищеварительной систем. Для борьбы с инфекционными болезнями также имелись свои методы. Например, чай использовался как потогонное средство при простудных заболеваниях.

С целью профилактики инфекций казахи соблюдали меры изоляции: больных проказой держали отдельно от здоровых, за больными оспой ухаживали только те, кто уже переболел этой болезнью. Если в ауле появлялся заболевший оспой, то все жители воздерживались от приёма гостей, что можно расценивать как прообраз карантина.

Лечение тяжёлых заболеваний, таких как сифилис, в народной медицине базировалось на использовании доступных, но в целом действенных средств: применялись ртутные мази, препараты на основе мышьяка, язвы прижигались медным купоросом. Для

лечения кожных заболеваний использовали мази и порошки, в состав которых входили ртуть, сера, овечий жир. В качестве порошков применялись высушенные и измельчённые ягоды, зола, обожжённый войлок и другие компоненты. За 30 лет развития независимого Казахстана произошли кардинальные изменения во всех сферах, в том числе и в здравоохранении [8]. С момента обретения независимости в 1991 году Республика Казахстан прошла значительный путь в развитии своей системы здравоохранения. В начале 1990-х годов страна столкнулась с серьёзными вызовами – устаревшая инфраструктура, дефицит финансирования, отток медицинских кадров и резкое ухудшение показателей здоровья населения. Однако с течением времени Казахстан начал проводить системные реформы, направленные на модернизацию и повышение доступности медицинской помощи.

- 1990–2000 гг.: Первый этап реформ

В этот период главной задачей было выживание системы. Медицинские учреждения переходили на рыночные рельсы, вводилась система обязательного медицинского страхования (ОМС), однако из-за недостаточной проработки механизмов она была временно отменена. Здравоохранение финансировалось преимущественно из государственного бюджета, и остро ощущалась нехватка ресурсов.

- 2000–2010 гг.: Институциональные преобразования

Во второй декаде Казахстан начал активнее внедрять международные стандарты. Создавались новые учреждения – Министерство здравоохранения усилило контроль над качеством мед-услуг. В этот период стартовали программы «Здоровье нации», улучшались показатели материнской и детской смертности, а также продолжительности жизни.

- 2010–2020 гг.: Модернизация и цифровизация

Важной вехой стало принятие Государственной программы развития здравоохранения «Саламатты Қазақстан» (2011–2015) и последующей программы «Денсаулық» (2016–2020). Началась активная цифровизация медицины: были внедрены электронные медицинские карты, телемедицина, а также улучшена работа скорой помощи. Особое внимание уделялось профилактике заболеваний, борьбе с онкологией и сердечно-сосудистыми болезнями.

- 2020–2025 гг.: Новые вызовы и устойчивое развитие

Пандемия COVID-19 в 2020 году стала серьёзным испытанием для системы здравоохранения. Казахстан оперативно развернул

инфекционные госпитали, наладил выпуск собственной вакцины QazVac и укрепил эпидемиологическую службу. После пандемии усилия были направлены на развитие системы Обязательного социального медицинского страхования (ОСМС), которая была полноценно внедрена в 2020 году.

К 2025 году в Казахстане наблюдается рост доверия к системе здравоохранения, расширяется сеть медицинских учреждений, активно развиваются частные клиники, и усиливается акцент на первичную медико-санитарную помощь. Внедряются технологии искусственного интеллекта, создаются «умные больницы», и продолжается работа по обеспечению доступности качественной медицинской помощи в отдалённых регионах.

Таким образом, здравоохранение Казахстана имеет глубокие исторические корни: от традиционной медицины кочевых народов, где лечение основывалось на знаниях природы и духовных практиках, до медицины эпохи Шёлкового пути, вобравшей в себя достижения восточной науки. В советский период была создана централизованная система здравоохранения, обеспечившая широкую доступность, но со временем утратившая гибкость и эффективность.

С обретением независимости Казахстан встал перед задачей переосмысления всей медицинской системы. За три десятилетия страна прошла путь от кризиса к устойчивому развитию: была проведена модернизация, цифровизация, внедрены новые модели финансирования, включая обязательное социальное медицинское страхование.

На рубеже 2025 года Казахстан стремится к построению современной, устойчивой и человекоориентированной системы здравоохранения, которая сочетает в себе исторические традиции и новейшие достижения медицины. Это движение вперёд свидетельствует о стремлении государства обеспечить каждому гражданину достойный уровень медицинской помощи вне зависимости от региона проживания и социального статуса.

ЛИТЕРАТУРА

1 Л. К. Текеева. Отражение традиционных представлений в этномедицине тюркоязычных народов северного кавказа 2013. № 369. С. 104–107 (<https://journals.tsu.ru/uploads/import/889/files/369-104.pdf>)

2 Nurlybekova A., et al. Traditional Use, Phytochemical Profiles and Pharmacology of Medicinal Plants Used in Kazakhstan. PMC article (2022). Обзор этноботаники и традиционной фармакопеи (<https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9415318/>)

3 Всемирная организация здравоохранения. Народная медицина: современное состояние и перспективы. Женева, 2013. (https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/EB156/B156_16-ru.pdf)

4 Тулебаев Ж. Медицинская культура казахов: история и современность. Астана: Елорда, 2012. (<https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-traditsionnoy-meditsiny-kazahskogo-naroda>)

5 ИСТОРИЯ ТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА 2020 К.В. Джумагалиева, Н. Сармурзина Г.К. Кайргалиева (https://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia-ist/2020/2020_1_117_126.pdf)

6 Игорь Прохоров. Неожиданные следы обнаружены на черепе человека из древнего поселения Ботай в Северном Казахстане (15.02.2022) <https://kazpravda.kz/n/neozhidannye-sledy-obnaruzheny-na-cherepe-cheloveka-iz-drevnego-poseleniya-botay-v-severnom-kazahstane/>

7 Байжиенова К. Т., Омарова Б. К., Калменова Б. Т. История развития здравоохранения в независимом Казахстане. Вестник Карагандинского университета, серия «История. Философия», 2023. (https://history-philosophy-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/552?utm_source=chatgpt.com)

8 Қазақстанның денсаулық, сақтау жүйесінің тауелсіздік жылдарындағы даму кезеңдері және перспективасы Тургамбаева А. К , Ибраев С. Е , Ескендіров О. С. (<https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-zdravoohraneniya-kazahstana-v-period-nezavisimosti-osnovnye-etapy-i-perspektivy-razvitiya/viewer>) 2021г.

МИФЫ И ЛЕГЕНДЫ КАК КУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН И КАК ИНСТРУМЕНТ МАНИПУЛЯЦИИ ИСТОРИЕЙ

ОСЬМАКОВА М. А.

преподаватель истории, Аграрно-технический колледж района Теренкол, Павлодарская обл., с. Теренколь

Мифы и легенды являются неотъемлемой частью культурной памяти человечества. Они формируют мировоззрение, транслируют ценности и нормы, закрепляют архетипические образы героев,

жертв и защитников. В педагогической практике мифы — это не только средство приобщения к традициям, но и инструмент развития критического мышления.

Однако в современном обществе мифы и легенды имеют двойственную природу. Они одновременно выступают культурным феноменом, объединяющим людей, и инструментом идеологической или политической манипуляции. Этот феномен прослеживается как в Казахстане, так и в мировой истории [1, с. 12].

Для педагога тема мифов и легенд актуальна потому, что:

Они продолжают влиять на молодежь через литературу, кино, социальные сети.

Они формируют национальную идентичность, но при этом могут исказить реальное историческое восприятие.

Они используются для политических целей — от легитимации власти до создания образа «врага» или «героя».

В Казахстане и за его пределами мифы и легенды служат важным элементом воспитания, но также могут быть инструментом манипуляции исторической памятью [2, с. 45].

Культурная значимость мифов в Казахстане огромна. Эпосы «Кобланды-батыр», «Алпамыс-батыр», «Ер Таргын» формируют у молодежи архетип героя-защитника, борца за землю и справедливость. Легенды о Томирис отражают архетип мудрой и сильной женщины, а сказания о Жамбыле Жабаеве закрепляют представление о духовной силе слова.

Аналогичные процессы можно наблюдать и в других странах:

В Древней Греции мифы об Ахилле и Одиссее воспитали представление о героизме и чести.

В Древнем Риме легенда о Ромуле и Реме формировала идею божественного происхождения Рима и его особой миссии.

В Средневековой Европе легенды о короле Артуре символизировали справедливое правление и идеалы рыцарства.

В Японии мифы о происхождении императорской династии от богини Аматаэрасу до сих пор играют роль в национальной идентичности.

Эти примеры показывают универсальность мифов как культурного феномена — они формируют систему ценностей и мировоззрение целых народов [3, с. 88].

Современные государства активно используют мифы и легенды для укрепления национальной идентичности. В Казахстане это проявляется в формировании героического пантеона: от Томирис

и Кобланды-батыра до деятелей XX века, ставших символами борьбы за независимость. Эти образы выполняют интегративную функцию — помогают молодежи осознать свою связь с прошлым и находить опору в культурных архетипах [4, с. 63].

Аналогичные процессы происходят и в других странах:

- В Польше миф о Варшавском восстании стал символом национального сопротивления, хотя реальная трагедия события часто заслоняется героическим нарративом.

- В Израиле легенды о Масаде и библейские сюжеты формируют чувство исторической преемственности народа.

- В США миф об «американской мечте» до сих пор является ключевым элементом идентичности, хотя в реальности он не всегда достижим.

Таким образом, мифы укрепляют чувство общности, но одновременно могут препятствовать критическому восприятию прошлого и настоящего [5, с. 76].

Опасность мифов проявляется в том, что они могут подменять реальную историю.

В Казахстане в советскую эпоху многие исторические события были интерпретированы в духе идеологии. Например, образы отдельных личностей подавались исключительно как «герои» или «враги народа», без права на многозначность. В современной культуре также существует тенденция к излишней героизации или демонизации [6, с. 101].

Мировые примеры демонстрируют тот же процесс:

В нацистской Германии активно использовались германские мифы и архетипы «арийского героя» для оправдания политики экспансии.

В России XIX–XX вв. миф о «особом пути» и «третьем Риме» был инструментом легитимации власти.

В США миф о «Диком Западе» создал романтизированную картину покорения новых земель, скрыв трагедию коренных народов.

Во Франции после революции XIX века миф о «великой революционной нации» долгое время определял восприятие национальной идентичности.

Эти примеры показывают, что мифы и легенды могут быть использованы для искажения исторической памяти, формирования удобных образов и стереотипов [1, с. 211].

Сегодня мы являемся свидетелями формирования «новых мифов» в условиях цифровой среды. Социальные сети и медиа создают легенды, которые мгновенно распространяются среди молодежи. Это могут быть как романтизированные образы исторических личностей, так и конспирологические версии прошлого.

Примеры:

В Казахстане в информационном пространстве часто появляются споры о роли тех или иных исторических фигур (например, о ханах, батырах, деятелях Алаш-Орды), где аргументы подменяются мифологизированными образами.

В США и Европе распространяются «цифровые легенды» о мировой закулисе, тайных орденах и теориях заговора, что формирует недоверие к научной истории.

В России популярность приобретают «альтернативные» версии прошлого («Тартария», миф о «великих ариях»), которые фактически являются новыми мифами.

Эти процессы ставят перед педагогами задачу учить молодежь медиаграмотности и критическому мышлению, чтобы они умели отличать исторические факты от мифологических интерпретаций [2, с. 159].

В ходе изучения данной темы можно выделить основные проблемы?

- Фальсификация истории через мифологизацию.

- Стереотипизация мышления: школьники воспринимают прошлое через архетипы «герой–жертва–враг».

- Политизация исторической памяти: использование мифов для легитимации власти.

- Массовая культура (фильмы, игры, блоги) закрепляет мифологизированное восприятие прошлого, а не критический анализ.

В ходе педагогической деятельности для педагога важно:

- Учить обучающихся отличать миф и легенду от фактов.

- Использовать сравнительный метод: сопоставлять мифы Казахстана с мифами других стран.

- Показывать архетипы в культуре (герой, жертва, мудрец) и объяснять их символический смысл.

- Вовлекать обучающихся в исследовательские проекты по анализу мифов и легенд.

- Формировать критическое мышление и устойчивость к манипуляциям.

Особое внимание необходимо уделять и межкультурному диалогу, поскольку мифы и легенды разных народов позволяют лучше понять друг друга и формируют культуру толерантности. Так, знакомство казахстанских обучающихся с эпосами других стран способствует не только расширению кругозора, но и осознанию универсальности человеческих ценностей: борьбы за свободу, стремления к справедливости, уважения к предкам. Вместе с тем важно показывать обучающимся, что одни и те же архетипы могут трактоваться по-разному в зависимости от политического и культурного контекста. Это позволяет воспитывать критическое мышление, умение видеть скрытые механизмы манипуляции и проводить параллели между прошлым и настоящим.

В условиях глобализации и цифровизации мифы приобретают новые формы, что требует от педагога гибкости и готовности применять инновационные методы обучения — от мультимедийных проектов до сравнительных исследований. Таким образом, работа с мифами и легендами должна быть направлена не только на сохранение культурного наследия, но и на формирование у молодежи способности самостоятельно интерпретировать историческую информацию, защищать себя от идеологических манипуляций и осознавать свою роль в сохранении исторической правды.

Мифы и легенды — это универсальный культурный феномен, свойственный всем народам мира. Они сохраняют традиции, формируют идентичность, воспитывают молодежь. Но они же могут становиться инструментом манипуляции историей, подмены фактов и искажения прошлого.

Для Казахстана и для мировой практики актуальна задача — научить молодежь воспринимать мифы как часть культурного наследия, но не путать их с исторической реальностью. Это позволит формировать объективное восприятие прошлого, уважение к национальным традициям и устойчивость к идеологическим манипуляциям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Хобсбаум Э., Рейнджер Т. Изобретение традиций. — М.: Территория будущего, 2004. — 352 с.
- 2 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.

3 Асылбеков М. Х., Галиев В. В. Историческая наука Казахстана: проблемы и перспективы. — Алматы: Қазақ университеті, 2010. — 320 с.

4 Абдигаппарова У. Историческая память и молодежь Казахстана. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 212 с.

5 Гуревич А. Я. Историческая наука и миф. — СПб.: Алетейя, 2014. — 290 с.

6 Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. — Алматы: Рауан, 1992. — 380 с.

С. ТОРАЙҒЫРОВ - ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ЖЫРШЫСЫ

РАХИМЖАНОВА Р. Н.

Тарих пәні мұғалімі, № 24 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетінде проза мен поэзия жанрын жандандырған, өмір бойы жас ақын болып қалған, ұтқыр жазушылығымен танылған өкіл — Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ол көп ақынның бірі емес, күйрықты жұлдыздай ағып түскен талант иесі еді.

Ғалым С. Қирабаев: «Сұлтанмахмұт — терең ойлы, ұшқыр сөзді, сұлу талғамды ақын еді» - деп баға береді. Ол «Жыр дарияның ұлы жалғасы» атты мақаласында: «Сұлтанмахмұт өмір сүрген кезең — XX ғасырдың бас кезі, ... Патшаның отаршылдық саясаты еңсені көтертпей, екінші жағынан, феодалдық патриархалдық мешеулік, қараңғылық шырмаған халықтың азаттыққа, рухани жанаруға ұмтылуы қаншалықты қажеттіліктен туса, соншалықты сол кездегі тарихи жағдайдың сәттілігінен қолдау тапты... А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтар елдің дербес тәуелсіз жолмен дамуына, мәдениет пен прогреске ұмтылуына жол салды. Сұлтанмахмұт осы идеяны жақаушы болды. Ол халқын феодалдық кертартпа салт-сананың, қараңғылықтың езіп жаншып отырғанын ашып көрсетер, өткір сыншыл өлеңдер жаза отырып, ілгері ұмтылуға, өз тағдырын өзі жасауға қатысуға шақырды. Ұлттың азаттық күресіне үн қосты. Из ашарлар соңына еріп, қазақ халқына атар таң, келер жарық сәуле, нұрды солардың есімдерімен байланыстырды. «Таныстыру» (1918) поэмасында: «Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов — бірі — Күн, бірі — Шолпан, бірі — Айым» деуінің негізі сыры осында болатын» — деп ақын туралы бастапқы түсінік жазды [1]. Ғалымның пікірінше, ақын өзінің поэмасында халыққа қазақ зиялыларын таныстыру болған.

Поэмадағы есімі аталған әр қаһарман – таза патриот жандар. Аын ұлт зиялысын, көсемін таныстырғанда әдеби көркемдегіш құралдарды ерекше қолданған. Мысалы: «Күн», «Шолпан», «Айым» деген метафорамен М. Дулатұлы, А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов бейнесін тенеіп суреттейді.

Сұлтанмахмұт – өмір шындығын терең жырлаған ақын. Оның өлеңдерінде елдің ауыр тұрмысы, әділетсіздік, теңсіздік сияқты әлеуметтік мәселелер кең көрініс тапты.

Сонымен қатар ақын өлеңдерінде оқу-ағарту, еркіндік пен теңдік, ғылым-білім мәселесі басты тақырып болды. Ақынның: «Шындықты сөйлеймін деп ашынып ем, Құдайым қорқылды ғой басынып мен» – деп ашына жырлаған өлең жолдарынан әділетсіз қоғамға қарсылығы ашық білінеді [2, 95-б.].

С. Торайғыровтың тілі көркем, бейнелі әрі әсерлі. Ол Абайдан кейінгі ағартушылық бағыттағы ақынның бірі ретінде қазақ поэзиясына реализм мен шыншылдықты енгізді. Осы тұрғыда ғалым А. Еспембетов: «Сұлтанмахмұт өнері мен жігерін халқының азаттық жолына арнаған қаламгерлер қауымының көшбасында тұр. 27-ақ жыл өмір сүрді, осынау қысқа өмірінде 140-қа жуық өлең, 2 роман, 5 поэма, көсемсөз жазған. Өлеңдеріне ән шығарылған, әр жанрда қалам тербеген, сондығымен қазақ әдебиетінен ойып тұрып орын алған, Абайдан кейін биікте тұрған ақын» – деп бағалады [3].

Сұлтанмахмұттың шығармашылығында қазақ халқының тағдыры, әлеуметтік мәселесі шынайы суреттеледі. Ол білімсіздікті қоғамның ең үлкен дерті деп санады. Өлеңдерінде оқу «халықты алға жетелейтін күш екенін көрсетті.

Сұлтанмахмұттың шығармашылығынан оның ой-санасының ерте оянғанын сезінуге болады. Жасынан жоқшылық көрген ол айналасына сергек қарады. Білім алуға күштар болды. Мақсатын, жүрек қалауын қашан да ашық білдірді:

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,

Разымын не көрсем де осы жолда.

Шаршармын, адасармын, шалдығармын,

Бірақ бір табамын деп көңілім сонда – деп, ақын барлық саналы өмірін халық үшін қызмет етсем деген арманның жетегінде өткізді. Өзінің қиналатынын, шаршайтынын, адасатынын сезсе де, қайраткер ақын соның бәріне көнуге өзіне серт берді. Оындай жігермен алға ұмтылған ол халқының тарихындағы от жүректі ақын әрі қоғам қайраткері, ұлтын биіктеткен азамат дәрежесіне көтерлді.

С. Торайғыров өзінен кейін әдеби мұра қалдырды, әдебиеттің түрлі жанрында өнімді еңбек етті [4].

Сұлтанмахмұт шығармаларының тақырыбы – заманының шынайы көріністері, қазақ халқының тұрмысы, ой-арманы. Ол сыншыл көзбен қарайды, өмір шындығын бейнелейді. Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің сипаты да әр алуан.

Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өмірге зор үмітпен қарап, заманының өзекті мәселесі туралы бірнеше поэма жазды. «Кедей» поэмасы ғасыр басындағы қазақ кедейінің хал жағдайын, сезім күйін, ауыр тұрмысын бейнелесе, «Адасқан өмір» поэмасында ақын айналасында болып жатқан оқиғаларға, өмір құбылыстарына сезімі арқылы шолу жасайды. Қала ақыны мен дала ақынының айтысы түрінде жазылған «Айтыс» поэмасында қазақ даласындағы әлеуметтік өмір көрінісі суреттелсе, «Таныстыру поэмасында» төңкеріс заманындағы қайраткер азаматтар бейнесін сомдаған.

Оның «Қамарсұлу» (1914), «Кімжазықты» (1915) романдары қазақ әдебиеті даму тарихынан елеулі орын алады. Көркем прозаның туу, қалыптасуында шыққан романдарда заманның шындығы бейнеленеді. Сол дәуірдегі әйел бостандығы, қоғамдық әлеуметтік әділетсіздік пен жаңа психология арасындағы тартысты, адамдардың түсінік танымын, кереғар құбылыстарды бейнелеу арқылы Сұлтанмахмұт халықының болашағы туралы толғанады. Қазақ қоғамындағы әйел мәселесін қозғайды.

«Қамар сұлу» романы – қазақ әдебиетіндегі алғашқы романның бірі; қалың малға сатылған қыз тағдыры бейнеленіп, теңсіздік әшкереленеді, сөйтіп қазақ әдебиетінде жаңа белес пайда болды.

«Адасқан өмір» шығармасы – жас ұрпақтың ізденісі мен арман-үмітін бейнелейтін философиялық поэма.

«Кедей» поэмасы – әлеуметтік теңсіздікті, халықтың ауыр тұрмысын суреттейтін шығарма.

«Айтыс» – қазақ қоғамының ой-санасын оятуға арналған поэма.

«Шәкірт ойы» деген өлеңінде: Қараңғы қазақ көгіне Өрмелеп шығып күн болам, Қараңғылықтың кегіне күн болмағанда Кім болам-деп жырлаған ақынның шын мәніндеде, бүгінде қазақ аспанында рухани сәуле шашып тұратын ең жарық күндерді бірі болып мәңгілікке қалғанына ешкімнің де таласы жоқ екені анық.

Ақын сонымен бірге «Қазақ» газеті, «Айқап» журналында мақала жазып, халықтың саяси әлеуметтік мәселелесын әр қырынан көтерді.

Ақынның шығармашылық мұрасының маңызы – XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының шын айнасы болуында. Ол – жастарға білім мен ғылымды өсиеттеген, әйел теңдігін жырлаған, әділетті қоғамды армандаған, қазақ ұлтын алға бағыттаған қаламгер.

Қорыта айтқанда, Сұлтанмахмұт Торайғыров – өз заманының әлеуметтік әділетсіздігін батыл жеткізіп, халық мұңын жан ашырлықпен жырлаған, білім мен теңдікті уағыздаған ағартушы ақын. Ол қазақ қоғамының нағыз жыршысы болып танылды. Оның шығармалары ұлт санасын оятуға, жаңашылдыққа ұмтылуға зор ықпал етті. Ақынның мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай, рухани құндылық ретінде бағаланады. С/ Торайғыров поэзиясы ұлттық әдебиеттің дамуында жаңа бағыт қалыптастырды. Оның идеялары жас ұрпаққа отансүйгіштік пен әділеттілікке деген сенімді дарытады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қирабаев С. Жыр дарияның ұлы жалғасы // <https://storaigyrd.wordpress.com/%D0%BF%D1%96%D0%BA%D1%96%D1%80%D0%BB%D0%B5%D1%80/>

2 Торайғыров С. Шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: «Жазушы», 1984 – 320 б.

3 <https://e-history.kz/kz/news/show/2292?ysclid=mgggxlmo1c792037028>

4 Қазақ әдебиеті тарихы. 6-т. Алматы: «Ғылым». 2006. – 450 б.

5 Электронды каталог қоры: <http://sultang-library.kz>

ЛУК И СТРЕЛЫ (НА ПРИМЕРЕ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ)

САГИМБАЕВ С. К.

ведущий эксперт Службы учета и хранения музейных ценностей,
Президентский центр Управления делами
Президента Республики Казахстан, г. Астана

История дипломатических отношений Республики Казахстан с мировым сообществом находит отражение в составе музейного собрания Президентского центра. Разнообразный ряд дипломатических даров, преподносимых Главе государства во время официальных встреч, помимо других, включает в себя также образцы оружия.

Оружие во все времена символизировало силу и мужество, могущество и власть. В древних царствах Месопотамии луки на стелах и монетах являлись знаками царской власти. Первого японского императора Дзимму изображали с луком в руках. У тюркских народов лук выражал положение старшинства, а стрела - подчиненности. Огуз-Хан в качестве повеления и пропуска использовал стрелы с золотыми наконечниками.

Статья посвящена историческому обзору лука и описанию дипломатических подарков - наборов луков со стрелами, находящимся в Президентском центре Республики Казахстан.

Лук - это ручное оружие дистанционного боя, предназначенное для метания стрел. Лук представляет собой цельную дугу (древко, кибить), которая, в свою очередь, конструктивно состоит из рукояти, двух плеч и двух концов, на которые натянута тетива.

Лук является первым механическим устройством, придуманным человеческим разумом. Он превращал потенциальную энергию напряженной дуги в кинетическую энергию стрелы, задействуя при этом мускульную силу человека [1].

Время появления лука относится к позднему палеолиту или к началу мезолита (40-30 тысяч лет тому назад) [2]. Начиная с эпохи мезолита и вплоть до появления пороха в XVII веке лук являлся важным орудием охоты и боевым оружием дальнего боя.

Впервые луки как боевое оружие, стали массово использовать в Древнем Египте в конце IV тысячелетия до н.э. Древнейшими в мире, которые выставлены в музее, считаются простые и составные луки фараона Тутанхамона (1332-1323 гг. до н.э.) [3].

В истории военных сражений известны отдельные победы, достигнутые благодаря применению лука. В 53 году до н.э. конные парфянские лучники в битве при Каррах одержали победу над римскими легионами Красса. В битве при Креси в 1346 году конное французское рыцарство потерпело поражение от пеших английских лучников.

Существует два исторических типа лука: простой и сложносоставной или композитный. Из луков простого типа, известных в истории, стали английский длинный лук и японский длинный лук «юми». К сложносоставным лукам относятся «скифский», «гуннский» и «турецкий», а также китайские образцы. Считается, что наиболее эффективным оружием эпохи античности являлся гуннский лук с костяными накладками.

Простой лук изготавливался из цельного куска дерева (тис, ясень, акация, клен, орешник, сосна, ель, бамбук). Технология изготовления таких луков имела свои особенности. Кибить сложносоставного лука склеивалась из нескольких слоев разных пород дерева. Основа усиливалась пластинами из кости или рога и обклеивалась сухожилиями и берестой. Концы лука укреплялись накладками из кости или рога.

Простые луки были очень длинные; английские – от 170-210 см; японские – от 212-245 см. Сложносоставные луки были короче: скифские – 60-70 см, хуннские – 140-160 см, китайские – 80-160 см, турецкие – 130 см; остальные варьировались от 70-120 см. От размера лука зависела длина стрел. В среднем длина стрел составляла от 60-100 см.

Тетива - это шнур, который соединяет два конца древка и служит для запуска стрелы. При натягивании лука древко сгибается, образуя дугу. Исторически тетиву изготавливали из кишок животных, сухожилий, сыромятной кожи. Также употреблялись тонко сплетенные конские волосы, шелк, пенька.

Боевым метательным снарядом для лука является стрела. Стрела состоит из древка, наконечника, оперенья и пятки (ушка). Наконечники эволюционировали, начиная с каменных и костяных, до бронзовых и железных. Древки стрел делали из древесины березы, ивы, тополя, ели, сосны, ясеня, бамбук, тростника и др. Для оперенья использовали перья грифа, стервятника, орла, коршуна, филина, ястреба, сокола, ворона, глухаря, гуся, морских птиц.

Лук и стрелы для евразийских кочевников имели приоритетное значение. Его широкие боевые возможности по сравнению с другими видами оружия способствовали преобладанию у кочевников конно-лучного боя. В структуре казахского вооружения лук и стрелы занимали ведущее положение до конца XVIII - начала XIX вв. В устно-поэтическом казахском фольклоре непременным атрибутом воина-батыра являлись лук и стрелы.

Лук обладает такими боевыми качествами как: дальноточность, скорострельность, прицельная точность стрельбы, убийная сила.

Прицельная стрельба из лука ведется на расстоянии до 150 м, а оптимальной считается дистанция в 60 м. В 1798 году на соревнованиях в Стамбуле, пущенная из лука султаном Селимом III стрела пролетела на 889 м [4]. Скифы могли стрелять со скоростью 10-12 стрел в минуту.

Мощность (упругость) лука зависит от силы натяжения тетивы. Тетива английского лука имела натяжение равное 36 кг. Натяжение луков у древних чжурчженей составляло 46,5 кг. Сила китайских луков достигала 66,4 кг. Современные спортивные луки имеют силу натяжения 20-25 кг. Сила лука определяется по развиваемой им энергии, измеряемой в джоулях. Энергия скифского лука составляла примерно 52,5 джоулей, а китайских луков - 145 джоулей.

Существуют разные способы натягивания лука: простой, средиземноморский, монгольский. Последний был характерен для азиатских народов: китайцев, маньчжуров, монголов, тюрков, персов, японцев. При этом способе тетива натягивалась большим пальцем. Для защиты пальца от удара тетивы на него надевалось специальное кольцо из кости, металла или поделочного камня.

Чтобы добиться быстрой и точной стрельбы, большой дальности полета, было необходимо длительно тренироваться. Поэтому, обучение стрельбе из лука начиналось с раннего детства и велось на протяжении всей жизни.

С появлением арбалета значение лука сократилось. А с применением огнестрельного оружия лук был вовсе вытеснен из боевого применения. В настоящее время лук продолжает использоваться в качестве спортивного и охотничьего оружия.

В коллекции оружия музейного собрания Президентского центра имеются подарочные наборы луков со стрелами, преподнесенных главам Республики Казахстан от глав Российской Федерации, Турецкой Республики, Республики Кыргызстан и Республики Татарстан во время официальных встреч и государственных визитов.

Рисунок 1 - ТПЕК 4312/1-8. Набор. Лук со стрелами. Россия 2015 г.

Дерево, кожа, металл, перья, синтетический шнур. Тиснение. Длина лука - 129,8 см, размер налуча - 76х33 см, длина стрел - 91 см, размер колчана - 46х17 см.

Подарок от Президента Российской Федерации В.В. Путина. 2015 г. г. Москва.

Лук простой, кибишь изготовлена из цельной деревянной дуги. Для увеличения объема рукояти добавлена деревянная накладка. Плечи лука слабоизогнутые. Тетива, натянутая на лук, изготовлена из синтетического шнура белого цвета. Стрелы имеют металлические трехгранные и пулевидные наконечники и оперение из птичьих перьев. На лук со стрелами имеются кожаные футляры – налuch для лука и колчан для стрел. Футляры украшены растительным орнаментом в технике тиснения.

Подарочный набор представляет собой сувенирную копию исторического набора вооружения конного лучника – «садак» (сайдак, сагайдак, саадак, сагадак, согодак). Садак был распространен у тюркских народов, монголов, а также на Руси до XVII века [5].

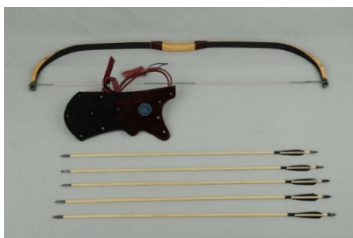

Рисунок 2 - ТПЕК 5194/1-7. Набор. Лук со стрелами. Турция. 2019 г.

Дерево, кожа, металл, пластик, синтетический шнур. Длина лука – 111 см, длина стрел – 85 см. Передано из РГП «Дирекция государственных резиденций» Управления делами Президента РК. Февраль, 2021 г. г. Астана.

В комплект входят: лук, тетива, защитный напальчник, чехол для лука, стрелы, колчан. Лук рекурсивный (изогнут в обратную сторону), со снятой тетивой. Кибишь состоит из склеенных пластин нескольких пород дерева. Внешняя и внутренняя стороны лука из планок ценного черного дерева. Концы лука укреплены накладками из пластика. Тетива из синтетического шнура, усиленная нитями в центре и на концах. Наконечники металлические пулеобразной формы. Оперение тройное из черного пластика. На колчане металлическая пластина с логотипом «Okçular Vakfi» (Фонд лучников).

Фонд лучников «Okçular Vakfi» ведет свою историю с 1453 года. Фонд занимается популяризацией спортивной стрельбы из традиционного турецкого лука. Под эгидой Международной организации тюркской культуры (Тюрксой) фонд вносит свою лепту в дело сохранения и передачи нематериального культурного и исторического наследия тюркских народов [6].

Рисунок 3 - ПОНК 5850/1-14. Набор. Лук со стрелами. Кыргызстан. 2022 г.

Дерево, металл, кожа, пластик, синтетический шнур. Длина лука – 131 см, длина стрел – 76,5 см. Подарок от Президента Кыргызстана С.Н. Жапарова. 26.05.2022 г. Бишкек.

Набор включает в себя лук со стрелами, тетиву, защитную кожаную полуперчатку из кожи. Лук составной, реверсивный (обратноплечий), ассиметричный. Кибишь изготовлена из нескольких видов ценных пород дерева. Наружный слой кибиши из красного дерева. Тетива из скрученных синтетических нитей. Древки стрел красного цвета. Оперение стрел тройное красно-желтого цвета из пластика. Наконечники пулевидной формы, с резьбовым насадом. На древках в технике пирографии нанесены курсивные надписи - «Токаев». Набор хранится в кожаном футляре.

Кыргызстан является инициатором проведения Первых Всемирных игр кочевников, состоявшихся 9-14 сентября 2014 года в Чолпон-Ате. В состязания вошли игры исторически кочевых народов Центральной Азии. Всемирные игры кочевников стали важным международным событием. В сентябре 2024 года в Астане состоялись Пятые Всемирные игры кочевников.

Рисунок 4 - ПОНҚ 6109/1-7. Набор. Лук со стрелами. Татарстан (Россия). Сентябрь, 2024 г. Дерево, металл, кожа, пластик, синтетический шнур. Длина лука – 136 см, длина стрел – 85,5 см, размер колчана – 62х15 см. Подарок от Главы (Раиса) Республики Татарстан Р.Н. Минниханова. 08.09.2024 г. Астана.

Лук сложносоставной рефлексивный. Тетива натянута на кибить. Кибить деревянная. Рукоять обтянута черными кожаными полосками. На плечах кожаные обтяжки светло-коричневого цвета с узорами и вставками цветного стекла. Тетива из синтетического шнура черного цвета. Оперение стрел тройное красно-черного цвета из пластика. Наконечники металлические белого цвета. Колчан украшен тисненными изображениями сражающихся воинов и вставками цветного стекла. Набор хранится в кожаном футляре.

Раис Республики Татарстан Р.Н. Минниханов 8 сентября 2024 года принял участие в церемонии открытия V Всемирных игр кочевников в Астане. [7].

Лук сыграл выдающуюся роль в истории человечества. Без этого гениального изобретения, возможно, не состоялась бы человеческая цивилизация [8]. С появлением в эпоху мезолита лук превратился в самое совершенное орудие охоты первобытного человека. Это первое механическое устройство, которое позволило поражать цель на большом расстоянии. Лук являлся одним из важнейших видов оружия почти всех народов планеты до начала применения огнестрельного оружия. История лука продолжается в качестве спортивного и охотничьего оружия. Сегодня в Казахстане проявляется большой интерес к стрельбе из традиционного лука, как одной из сторон наследия кочевой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ю. В. Шокарев. История оружия. Луки и арбалеты, 2001 г.pdf.
- 2 Ю. В. Шокарев. История оружия. Луки и арбалеты, 2001 г.pdf.
- 3 Египетский лук. / [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B3%D0%B8%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B%D1%83%D0%BA.
- 4 Лук (оружие) / [Электронный ресурс] // Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%BA_\(%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D0%B5\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%BA_(%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D0%B5)).
- 5 Сайдак / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BA>.
- 6 В поисках казахского лука / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/v-poiskah-kazahskogo-luka/>.
- 7 Минниханов принял участие в открытии Всемирных игр кочевников в Астане / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.tatar-inform.ru/news/minnixanov-prinyal-ucastie-v-otkrytii-vsemirnyx-igr-kocevnikov-v-astane-5957971>.
- 8 Ю. В. Шокарев. История оружия. Луки и арбалеты, 2001 г.pdf.

ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ДЕБАТ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ ӘДІСНАМАСЫ

САДВАКАСОВА С. М.

магистр, тарих пәні мұғалімі,

№18 жалпы орта білім беретін мектеп, Екібастұз қ.

Тарих сабақтарында дебат (пікірсайыс) технологиясын қолдану оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға маңызды үлес қосады. Бұл әдіс оқушыларға тарихи деректерді тереңірек талдауға, өз көзқарастарын дәлелдеуге және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мақсаты – дебат технологиясының тарих пәніндегі тиімділігін көрсету. Зерттеу барысында дебат әдісінің қолданылуы, оқушылардың белсенділігін арттыру әдістері қарастырылды. Негізгі нәтижелер бойынша, пікірсайысқа қатысқан оқушылардың тарихи деректерді түсіну деңгейі мен талдау қабілеті айтарлықтай жақсарды. Қорытындысында, дебат технологиясы тарих сабақтарын

жандандырудың және оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралы ретінде танылды.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың сыни ойлау қабілеттерін дамыту және тарихи білімдерін тереңдету маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы орайда, тарих сабақтарында дебат (пікірсайыс) технологиясын қолдану – бұл міндеттерді жүзеге асырудың тиімді тәсілдерінің бірі. Дебат технологиясы оқушыларды тарихи деректерді талдауға, өз пікірлерін дәлелдеуге және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға ынталандырады. Бұл әдіс тек қана тарихи фактілерді меңгеру емес, сонымен қатар оқушылардың аналитикалық және коммуникациялық дағдыларын жетілдіруге бағытталған. [1, 12 б.].

Ғылыми-техникалық прогресс пен ақпараттық қоғамның дамуы оқушылардан сыни тұрғыдан ойлау және ақпаратты тиімді өңдеу қабілеттерін талап етеді. Сондықтан, тарих сабақтарында дебат технологиясын пайдалану – білім алушылардың осы қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретін инновациялық әдіс болып табылады. Бұл әдіс оқушыларды белсенді оқытуға және олардың жеке тұлғалық қасиеттерін ашуға көмектеседі.

Зерттеудің мақсаты – дебат технологиясын тарих сабақтарында қолданудың тиімділігін анықтау және оны жүзеге асырудың әдістемелік негіздерін әзірлеу. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: дебат технологиясының теориялық негіздерін зерттеу, оны тарих сабақтарында қолданудың әдістемелік тәсілдерін айқындау, және оқушылардың дебатқа қатысу арқылы алған білімдерін бағалау.

Зерттеу нысаны ретінде орта мектеп оқушылары алынған, ал зерттеу пәні – тарих сабақтарында дебат технологиясын қолдану процесі. Зерттеу барысында қолданылған әдістерге әдебиет талдау, салыстырмалы талдау, эксперимент және бақылау әдістері жатады. Бұл әдістер дебат технологиясының педагогикалық әсерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Дебат технологиясы балалардың қызығушылығын оятады, себебі, белсенді қатысуға итермелейді, сабақта мұғалімді тыңдап отыру емес, өз ойынды айтуға, дәлелдеуге мүмкіндік береді. Балалар пікір білдіргенді ұнатады. Тарихи оқиғаны «тірілтіп» көрсетеді. Мысалы, бір топ «Абылай ханның саясаты дұрыс болды» десе, екінші топ «Жоқ, қателіктері көп» деп дәлел келтіреді. Бұл оқушыларды сол заманға еніп, тарихты өз көзқарасымен түсінуге қызықтырады. Жарыс элементі бар. Балалар бәсекелестікті ұнатады. Кім мықтырақ дәлел келтіреді, кімнің пікірі

күшті болады деген ынта оянады. Өз пікірін қорғау мүмкіндігі. Оқушы өзін тыңдатқанды, пікірін бағалағанды жақсы көреді. Дебат оған осы мүмкіндікті береді. Қарым-қатынас және ойын түрі. Бұл әдіс сабақтың атмосферасын өзгертеді: жай оқулықпен жұмыс емес, пікірталас, диалог, ойын. Сондықтан сабақ қызықты өтеді. Сонымен қатар, оқушылардың тарихи деректерді талдау, сыни ойлау және коммуникативтік дағдыларын дамытуға бағытталған бұл зерттеу, білім беру саласындағы инновациялық тәсілдерді енгізуге үлес қосады. Тарих сабақтарында дебат технологиясын қолдану – оқушылардың білім сапасын арттырудың және оларды болашаққа даярлаудың тиімді құралы болып табылады. Осы зерттеу нәтижелері білім беру үдерісіне жаңа көзқараспен қарауға және оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етуге мүмкіндік береді. Тарих сабақтарында дебат технологиясын қолдану оқушылардың сыни ойлауын дамытуға, тарихи деректерді талдауға, өз ойын дәлелдеуге және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға үлкен мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың әлеуетін толық ашуға жағдай жасайды.

Неліктен тарих сабақтарында дебат технологиясын қолдану маңызды?

Оқушылардың өз ойын дәлелдеу қабілетін дамыту үшін қандай әдістер тиімді?

Дебат технологиясын қолдану арқылы қандай жаңа мүмкіндіктер ашылады? - деген сұрақтарға жауап іздеп, мысал келтірейік.

Тарих сабағында дебат тақырыбы ретінде “Ұлы Жібек жолының тарихи маңызы” таңдалды. Оқушылар екі топқа бөлініп, бір тобы Жібек жолының оң әсерлерін дәлелдесе, екінші тобы оның теріс жақтарын қарастырды. Осылайша, оқушылар тарихи деректерді терең зерттеп, өз ойларын нақты дәлелдермен бекітті. Егер дебат технологиясы барлық мектептерде кеңінен қолданылса, оқушылардың сыни ойлау қабілеті айтарлықтай артып, олар тарихты тереңірек түсінетін болады. Бұл болашақта белсенді және білімді азаматтардың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әдіс сыныптағы белсенділікті арттырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятады.

Дебат технологиясының тарих сабақтарында қолданылуы оқушылардың білімін тереңдетіп, сыни ойлау қабілетін дамытуға зор мүмкіндік береді. Мұндай әдістеме олардың өз ойын еркін жеткізуіне және тарихи мәліметтерді жан-жақты талдауға ықпал етеді. Сол себепті дебат технологиясын оқу процесіне енгізу

– бүгінгі күннің өзекті міндеттерінің бірі. Мұндай тәжірибе оқушылардың тарихты түсінуін кеңейтуде және олардың белсенді азаматтық позициясын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Дебат технологиясын қолданудың практикалық маңызы зор. Бұл әдіс оқушылардың коммуникация дағдыларын жетілдіре отырып, әртүрлі көзқарастарды талдауға және сын көзбен қарауға үйретеді. Оқушылар өз пікірлерін дәлелдеп қана қоймай, қарсы пікірлерді тыңдап, оларға лайықты жауап беруге дағдыланады. Бұл – болашақта олардың кәсіби және әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқаратын дағды. [2, 7 б.].

Болашақта дебат технологиясын одан әрі дамыту үшін бірнеше ұсыныс қарастыруға болады. Біріншіден, мұғалімдердің дебат әдістемесін жетілдіру және оны тиімді қолдану үшін арнайы тренингтер ұйымдастыру қажет. Екіншіден, дебат тақырыптарын әртүрлі тарихи кезеңдер мен мәдениеттерді қамтитындай етіп кеңейту маңызды. Бұл оқушылардың әлемдік тарихқа деген қызығушылығын арттырып, олардың білімін тереңдетуге ықпал етеді. Үшіншіден, дебат технологиясын қолдану барысында заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану да тиімді болмақ. [4, 5 б.].

Қорытындылай келе, дебат технологиясы тарих сабақтарында қолданылғанда, ол оқушыларды терең білімге, сыни ойлауға, және өз ойын дәлелдеуге үйретеді. Бұл әдістеме, сөзсіз, білім беру процесінің маңызды бөлігіне айналуы тиіс. Сол арқылы біз білімді, ойшыл және белсенді азаматтарды тәрбиелей аламыз. «Білім – адамзаттың ең құнды байлығы» деген сөз бар. Осыны ескере отырып, дебат технологиясының оқушылардың білімін және сыни ойлау қабілетін дамытуға қалай әсер ететінін түсіну маңызды. Сонымен қатар, «Өткенді білмей, болашақты болжай алмайсың» деген нақыл сөзді еске саламыз. Тарихты терең зерттеу арқылы ғана біз болашақта дұрыс шешім қабылдай аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айтмұхамедов, Қ. (2019). Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
- 2 Бекенов, С. (2020). Тарихи деректерді талдау әдістері. Астана: Елорда баспасы.
- 3 Жұмабекова, Л. (2021). Сыни ойлау және білім беру. Алматы: Мектеп баспасы.

4 Сейітқұлова, А. (2022). Дебат технологиясын қолдану тәжірибесі. Білім беру журналы, 10(2), 23-34.

5 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2020). Орта білім беру стандарттары. Астана: ҚР БҒМ.

6 Мұхамедқалиев, Ж. (2023). Тарих пәнінде дебат технологиясын қолдану. Алматы: Білім баспасы.

СОВЕТТІК МҰҒАЛІМНІҢ БЕЙНЕСІ: 1950-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ МЕКТЕП ТӘЖІРИБЕСІНЕН

САРТАЕВА М. А.

магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада 1950-1960 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік мектеп жүйесінде қызмет еткен мұғалімнің бейнесі тарихи тұрғыдан талдауға алынады. Кеңестік идеология жағдайында мұғалім тек білім беруші емес, сонымен қатар социалистік тәртіп пен құндылықтарды насихаттаушы ретіндегі «мәртебеге» ие болды. Зерттеу барысында мұғалімнің кәсіби міндеттері, тұрмысы, әлеуметтік рөлі және идеологиялық қысым жағдайындағы қызметіне баса назар аударылды. Жұмыста сонымен қатар мәселе мазмұнын ашуда заман куәгерінен алынған тарихи сұхбат нәтижелері көрсетілді.

Тірек сөздер: кеңестік мектеп, советтік мұғалім, мұғалімнің бейнесі, идеология, күнделікті өмір, мұғалім мәртебесі, педагогикалық тәжірибе, тәрбие саясаты.

«Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің аз ғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын мұғалімдердікі» – деген М.Жұмабаевтың тұжырымдары мұғалім бейнесіне берілген баға.

Кеңес дәуіріндегі мұғалім образы – тек педагог емес, мемлекеттің басты идеологиялық тіректерінің бірі ретінде танылды. Ол жаңа қоғам мүшесін тәрбиелеуші, социалистік мораль мен еңбекқорлықтың үлгісі, партияға сенімді, адал қызметкер бейнесінде қалыптасты. Мұғалім бейнесі мектеп шеңберінен шығып, бүкіл қоғам үшін ерекше маңызға ие болды. Кеңес идеологиясы оны тек білім беруші ретінде ғана емес, қоғамның рухани жетекшісі ретінде қабылдады. Сондықтан кеңес кезеңінің мұғалім бейнесін тарихи тұрғыдан зерттеу – қазіргі заманда өткен дәуірдің шынайы келбетін түсінуге жол ашады. Кеңестік қоғамда

мұғалімге ерекше талаптар қойылды. Ол педагогикалық білімге ғана емес, партиялық идеологияға да терең бойлау керек еді. Себебі мектеп – жас ұрпақтың санасына социалистік идеяларды сіңірудің ең тиімді алаңы болды. Бұл кезеңде мұғалім тек білім беріп қана қоймай, оқушылардың дүниетанымын, өмірлік бағыт-бағдарын қалыптастырушы басты тұлға болды.

Шығыстың әйгілі философы әл-Фарабидің білім мен қайырымды іс арқылы бақытқа және өркениетке жетуге болатындығы жөнінде айта келіп, білім адамға туа сала беріле салмайтындығын, оған саналы түрде еңбек арқылы жетуге болатындығын баса айтқан. Адам алдымен, ойлы парасатты болуға, ақыл-ойының жан-жақты дамуына көңіл бөлуі қажет. Парасаттылық өзінен -өзі келмейді. Ол ұлан-ғайыр еңбек етіп, ғылым біліммен сусындаған адамға ғана қонады. Шын мағынасында білімділік-тамаша адамгершілік сипат. Зиялылық- адамның жақсы мінезінен, білім дағдысынан, адамгершілік қасиеттерінен туындайды-деп тұжырымдаған. Шәкірт тәрбиесі үшін ұстаздар мен тәрбиешілердің жеке өнегесінің де рөлі зор [1, 27].

Әл-Фарабидің түсінігінше, мұғалім де ізгі қала басшысы да тәрбиешілік қызмет атқаратын адамдар. Мұғалім баланы тәрбиелесе, қала бастығы мұндағы барша халықты тәрбиелейді – деген ойлар қалдырған. Қоғамның және мемлекеттің даму кезеңдерінде мұғалімнің мәртебесі өзекті тақырыптардың бірі болып, мұғалімнің орны туралы мәселелер қашанда талқылауда болған. Білімділік пен мұғалімге деген құрмет ғасырлар бойы жалғасын тапқан. Кеңестік тоталитарлық қоғамда мұғалімге берілген міндет идеологиялық тұрғыдан қарастырылды. Кеңес үкіметі жылдарында педагогикалық қызметті тоталитарлық тұрғыдан қатаң бақылау, мұғалімнің ұлттық ұғымдағы адамгершілік миссиясын ығыстырды. Ал, мұғалімнің миссиясы заңға қызмет етумен түсіндірілді.

Мұғалім - ұлттық білім мен даналық қазынасының сақтаушысы ұстанымы назарға алынбады. Себебі кеңес мектебіндегі білім беру марксистік-лениндік антропология тұрғысында құрылды. Кеңес мектебінің мұғалімі-халықтың мәдениетін көтерудегі партияның басты тірегі, жаңа адамды тәрбиелеудегі оның ең жақын көмекшісі [2,113] - деген тұжырымдар жасалды. Сонымен қатар тек қана ұйымдастырушы ғана емес, ол оқушылардың идеялық жетекшісі болып, партия мен кеңестік мемлекеттің идеологиясын халыққа жеткізуші болды. Мұғалім бейнесі туралы сөз қозғағанда сол уақыттағы ұстаз бен шәкірт қарым қатынасының ерекше бір

сыйластыққа, қайырымдылық мәнге ие болғандығы жиі айтылады. Ұстаздың жеке басы, білімі мен сөзі шәкіртіне үлгі бола білді.

Кеңестік мұғалімнің сыртқы бейнесі жөнінде. Кеңестік мұғалімнің сыртқы келбеті қатаң, қарапайым және көзге түспейтін сипатта болды. Бұл кеңестік адам идеалын бейнелейтін. Мұғалім киімі ұқыпты әрі ұстамды болуы тиіс еді, бұл оның қоғамдағы мәртебесі мен рөлін айқындады. Ер адамдар үшін классикалық костюмдер, ақ көйлек пен галстук талап етілді, ал әйел мұғалімдерге арналған киім үлгісі – тізеден төмен ұзындықтағы көйлек немесе белдемше, кейде шілтерлі не жібек жағалы, жабық блузкалар болды. Бұл талаптар мұғалімді үлгі тұтар тұлға ретінде танытты. Мұғалім тек білім таратушы ғана емес, әлеуметтік тұрақтылық пен тәртіптің символы ретінде қабылданды. Киім үлгісіндегі ашық, ерекшеленетін элементтердің болмауы қарапайымдықтың белгісі ретінде қаралды. Бұл аспектке оқушылар да, ата-аналар да мән беретін. Мұғалімнің сыртқы келбеті оның педагог ретіндегі қызметінің ажырамас бөлігі болды және кеңестік азамат бейнесін бейнелеуге тиіс еді.

Кеңестік мұғалімнің дауыс ырғағы жөнінде. Мұғалімнің сөзі педагогикалық үдерісте маңызды рөл атқарды. Мұғалім жоғары тіл мәдениетіне ие болып, анық дикциямен және мәнерлі сөйлеуге міндетті еді. Себебі мұғалім сөзі – оқушыға үлгі. Мұғалім сөзді дұрыс айтумен қатар, оны эмоциялық реңкпен жеткізе білуі керек болатын, бұл ақпаратты қабылдауға қолайлы орта туғызатын. Мұғалім дауысы педагогикалық ықпал етудің басты құралы саналды. Ол жағымды, әрі ұзақ сөйлеуге бейімделген болуы тиіс еді. Әсіресе ұзақ сабақтар барысында дауыстың төзімділігі маңызды болды. Дауыстың әр оқушыға бағытталуы, өзін емес, аудиторияны назарға алуы – оқушының өзін бағаланғандай сезінуіне жағдай жасайтын. Бұл оқушы мен мұғалім арасындағы тиімді қарым-қатынасқа негіз қалады. Мұғалім сөйлеу мәнерін жағдайға сай өзгерте алуы қажет еді. Дауыстың тембрін, интонациясын дұрыс пайдалану – ақпаратты тиімді жеткізудің кілті. А.С. Макаренконың пікірінше, «нағыз педагог» әр сөзге тиісті мән мен эмоциялық реңк бере алғанда ғана қалыптасады [3].

Сонымен қатар мұғалімдердің кәсіби, идеялық-саяси және мәдени-көпшілік жұмыстарында клуб мекемелері, мұғалімдер үйі, ағарту қызметкерлерінің үйі, ағарту қызметкерлерінің мәдениет сарайлары маңызды рөл атқарған [4,23] - деп көрсетілді.

1968 жылғы «Қазақстан мектебі» журналында жарық көрген мақалада «Педагогтық еңбек - басқа ешқандай еңбек пен кәсіпке

ұқсамайтын өзіне ғана тән ерекшелігі бар мамандық, яғни педагогтық еңбек дегеніміз - кеңес адамының өмірге көзқарасын, сенімін мінез-құлқын қалыптастыру жолында көптеген педагогикалық мәселелерді шешу процесі» - деп жазылған. Кеңестік педагогика халыққа білім беру қызметкерлерінің практикалық тәжірибесімен толықты. Қоғам кеңес мұғалімдерінен қоғамға қызмет етудің үлгісін көрген.

Мұғалім мен оқушы арасындағы қатынасы жөнінде.

Сонымен қатар мұғалім балаға ықпал етіп, үлгі болу мәселесі де назардан тыс қалмады. Кеңес мұғалімі қарапайым адамдармен қоғам элитасының арасында қызмет етті. Педагог тұлғасының өзі, тәриіе берудің басты құралы болды. Сондықтан да, мұғалімде жоғарғы құндылықтар: жан-жақты білім, «ата-ана» рөлі, кәсіби талант, ерік күш, өзін-өзі игеру, ұстай білу, талап қою, ашықтық, кешірімшілдікпен түсіністік қарастырылды. Балаға ата-атанадан гөрі мұғалім тәрбиесі ықпал ету керек болды. Себебі отбасындағы тәрбиені қоғамдық тәрбиемен алмастыру қағидасы ескерілді. [6, 110-111б], - деп жазылған. Қорыта айтқанда, кеңестік кезеңдегі мұғалімнің бойынан табылатын мұндай үлгілік белгілер болғанымен жоғарыда айтқанымыздай, советтік идеологияның ықпалынан бір қадам шығуға мүмкіндік бермеді. Ал бұл білім алушының еркін ойлап, еркін дамуына жол бермеді, яғни, әрбір қоғам азаматы тек советше ойлануға тиісті болды.

Кеңестік кезеңдегі педагогтердің мұндай бейнесінің қалыптасуына жүйелі түрде ұйымдастырылған және іске асырылған творчестволық шаралар ықпал етті. Яғни, педагогтық еңбекті ғылыми негізде ұйымдастыру - оқыту жұмысына ғылыми бағыт берумен, бағалаумен қатар мұғалімнің творчестволық күш-қуатын, уақытын үнемді де тиімді пайдалануына жағдай жасау бағытында жүргізілді: 1) қос сабақ (мұғалімнің жиі дайындалуын азайтады); 2) техникалық құралдарды пайдалану (жаңа сабақтың түсіндірмесін жазу да кіреді); 3) лекциялық сабақтарда 2-3 қатар сыныптарды біріктіру; 4) оқушыларды лаборант, ассисент, рецензент ретінде пайдалану т.б.. Сонымен қатар мұғалімдерді жүйелі түрде аттестациялаудан өткізу шаралырының да ықпалы болды. Аттестация нәтижесі бойынша үздік танылған мұғалімге «аға мұғалім», «мұғалім-методист» атағы берілген. Бұл жүйе мұғалімнің кәсіби дамуын ынталандырып, оқу-тәрбие процесінің сапасын арттыруға бағытталды.

Біз жұмыс соңында осы жоғарыда айтылған советтік педагог бейнесін с.ғ.к. Жаулин Киікбай (1965 ж.т.) бізге берген тарихи сұхбат материалдарымен бекіте аламыз. Ж.Киікбай өзінің алғашқы ұстазының бейнесін сомдағанда: «Алғашқы ұстазымның бейнесі көз алдымда. Оның есімі Сәуле Ғабдуллақызы. Киім үлгісі өзіне жарасымды болатын, үнемі қоңыр, көк түсті киімдер киетін. Шашын желке тұсына ұқыпты түрде түйіп қоятын. Сәуле апайымыздың әр қимылы байсалды, сыпайы еді. Дауысы құлаққа жағымды шығатын. Ешқашан дауыс көтермейтін, алайда барлығын көзқарасы арқылы ақ бізге түсіндіретін. Біз үшін ол – білімнің, тазалықтың және үлгілі мінездің белгісі іспеттес еді», – деді.

Сонымен, қорыта келе мақалада біз 1950-1960 жылдардағы кеңестік мұғалім бейнесіне тарихи тұрғыдан талдау жасадық. Яғни, аталған кезеңде мектеп мұғалім тек білім беруші ғана емес, советтік сана қалыптастырушы, мемлекеттің идеологиялық сенімді өкілі ретінде орын алды. Оның бейнесі партия саясаты мен қоғамдық тәртіпті нығайтудың тірегі ретінде сомдалды. Мұғалімнің кәсіби қызметі, киім киісі, сөйлеу мәдениеті, жүріс-тұрысы, тіпті эмоциялық көріністері де нақты нормалармен шектеліп, кеңестік тәртіпке сай қалыптастырылды. Бұл – тоталитарлық тәртіп жағдайында білім беру саласының да қатаң бақылауда болғанының көрінісі.

Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдіруге бағытталған кең көлемдегі әдістемелік бірлестіктер мен педагогикалық семинарлардың белсенді жүргізілуі, бұл мамандықтың ғылыми-теориялық негізделуін қамтамасыз етті. Мұндай шаралар мұғалім мәртебесін арттырып қана қоймай, олардың педагогикалық тәжірибесін идеологиялық қалыпқа бейімдеуге де бағытталды. Сондай-ақ, кеңестік мұғалімнің бейнесін ұлттан тыс, бейтарап және партиялық идеалға жақын етіп көрсету саясаты – мұғалімнің ұлттық болмысы мен даралығын шектеуге тырысқан идеологиялық қадам болды. Мұндай жағдайларда мұғалім өзінің ішкі сенімі мен сыртқы мінез-құлқын партия талаптарымен үйлестіруге мәжбүр болды. Бұл оның кәсіби және тұлғалық дамуына бір мезетте мүмкіндік беріп әрі шектеу тудырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жарықбаев Қ. Әл-Фарабидің психологиялық және педагогикалық пікірлері // Қазақстан мектебі. 1971. № 9. - 120 б.
- 2 Корнейчик Т.Д.. Педагогическая деятельность М.М. Пистрака. /Советская педагогика. 1964ж №4 - 113 б
- 3 Макаренко А.С. «Педагогикалық поэма». – М.: Просвещение, 1973.
- 4 Мінез-құлық дағды, әдеттерін тәрбиелеуде мұғалімдердің жеке басының үлгілілігі. Қазақстан мектебі -1968 ж - №8 – 23 б.
- 5 Ысқақов Ж. Халық мұғалімі- мәдени- бұқаралық жұмыстың ұйытқысы. /Қазақстан мектебі. 1971 ж-№2-166 (Ағарту, жоғары мектеп пен ғылыми мекемелер қызметкерлерінің кәсіподағы Семей облыстық комитетінің архивы, 1970 ж)
- 6 Задачи учительства на современном этапе коммунистического строительства. / Советская педагогика.- 1969 ж- № 9, 110-111б

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ПРОЦЕСТЕР: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

СЕЙТКАЛИЕВА С. А.

педагог, тарих пәнінің оқытушысы, «Жаяу Мұса атындағы
Ақсу жоғары көпсалалы колледжі» ШЖҚ ҚМК, Павлодар қ.

Этномәдениеттерді зерттеу тек ғылыми мақсатта ғана емес, мәдениеттерді өзара байыту және этносаралық қатынастар мен тұрақтылықтың сапалы өсуіне ықпал ету үшін де жүргізілуі керек.

1991 жылы Қазақстан халқы өз тәуелсіздігін жариялап, жаңа заман есебін бастады. Мемлекеттің тәуелсіздігін жариялау-өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар, оның ішінде Қазақстан үшін де күрделі саяси процесс. Қазақстан үшін мәселе тәуелсіздік алған кезде азаматтық бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау болуы мүмкін, өйткені Қазақстан көп ұлтты мемлекет. Бақытымызға орай, Қазақстан ТМД елдеріндегі көршілеріміздің қайғылы тағдырынан құтыла алды, бауырластық соғыстарға тап болды және бүгін біз ұлтаралық қатынастардағы тұрақтылық пен тыныштықты мақтан тұта аламыз. Бірақ тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында және қазір этностардың қатар өмір сүруінің оңтайлы жағдайларын іздеу ел басшылығы үшін маңызды міндет болып табылады.

Приднестровье, Осетия, Абхазия және планетаның басқа да «ыстық нүктелері» трагедиясы соңғы жылдардағы қақтығыстар

мен ұлтаралық соғыстардың ащы тәжірибесі болып табылады. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, өкінішке орай, халықаралық қауымдастық бұл мәселелерді шешу мүмкіндіктері де шектеулі, сондықтан оларды осы аумақта тұратын халықтардың өздері және осы мемлекеттердің басшылығы шешуі керек.

XX ғасырдың соңында көпұлтты Қазақстан ұлтаралық келісім мен азаматтық тұрақтылыққа ұмтылысын растады. Бұл тұрақтылық ұлттық саясат мәселелерін шешудің тәсілдері мен стратегиясын таба алған ел басшылығының қажырлы еңбегінің нәтижесі болып табылады. Бұл орайда Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеп, жария ете отырып, оларды жақындастыратын, этностардың мәдениетаралық алмасуы мен интеграциясына жәрдемдесетін ғалым тарихшыларға, этнологтарға, мәдениеттанушыларға ерекше рөл беріледі.

Қазақстан-нағыз орта еуропалық-азиялық ел. Бұл қызметте ол Шығыс пен Батыстың тарихын, мәдениетін, дінін біріктіреді. Қазіргі Қазақстан-қазақтардың ғана емес, Қазақстанда тағдырдың еркі болған басқа да көптеген халықтардың Отаны. Статистика агенттігінің соңғы мәліметтері бойынша, бүгінде Қазақстанда 20 миллион 286 мыңнан астам адам тұрады. 2000 жылдың басында республикада 7 миллион 485 мың қазақ, 4 миллион 479 мың 600 орыс, 353 мың 400 неміс болды. Қазіргі уақытта біздің елімізде (қазақтардан, орыстардан және немістерден басқа) 130-дан астам этностың өкілдері тұрады, олардың әрқайсысы осы халықтардың мәдениетін, тілін, тарихын қамтиды. Қазақстан-Еуразияның нағыз этнографиялық «зертханасы». Осыған байланысты Қазақстан халқының полиэтникалық құрылымын қалыптастыру процесі қызықты әрі терең.

Кеңес өкіметі жылдарында Қазақстан халықтың үлкен тобын қабылдады. Жер аударылғандардың жалпы саны 2 миллионнан асады. «Тағдырдың алғашқы соққысын» Қазақстан мен Орта Азияға қоныстанған 200 мыңнан астам теңіз жағалауындағы корейлер ауыстырды.

Ұлы Отан соғысы басталғаннан бері Қазақстанға Еділ аймағында тұратын немістер қоныс аударды. 1943-1944 жылдары қарашайлар, болгарлар, гректер, армяндар, шешендер, ингуштар, күрдтер, Қырым татарлары, мешіт түріктері Қазақстанға жер аударды. Сол кезеңде Қазақстанға барлығы 506 мыңнан астам адам келді. Осы негізсіз депортациялардың барлығы сенімсіз халықтардың белгісі КСРО халықтарына жазылмайтын жаралар әкелді. Демографиялық

жағдай әскери кезеңнен кейін де, тың эпостар мен ірі өнеркәсіптік кешендердің құрылысы кезінде де өзгере берді.

Қазақ халқының шығыны жүздеген мың қазақтың көршілес мемлекеттерге қоныс аударуына мәжбүр болған жасанды аштықтан миллиондаған өліммен есептеледі. «Кіші Қазан» саясаты мен ұжымдастыру науқаны бүкіл ұлттың өмір сүруінің экологиялық және экономикалық жағдайларын бұзды. Тоталитаризм экономика мен қоғамды модернизациялаудың күшті және қанды әдісін қабылдады, бұл жалғыз мүмкін емес еді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, қазақтардың қоныстануы, этнос экологиясын жаңғырту басталған кезде, патшалық қоныс аудару саясатымен қатар, этномәдениеттердің эволюциясы мен бейімделу процестері нарықтық жағдайлармен реттелгенін еске түсіру жеткілікті. [1, 139].

Айта кету керек, бұл процесс қазақ этносына онша зиянды болған жоқ. Халықтар әрқашан ортақ тіл таба алады. Міне, Ақмола облысында болған журналист А.Трегубовтың (замандасы) бағалауы: қоныс аударушылар қырғыздармен өте тату өмір сүреді. Мен қырғыз қоныс аударушылардың шағымдарын естімедім. Қоныс аударушылар мен қырғыздар арасындағы ішінара «тамырға» (бауырластыққа) қатысты жағдайлар қырғыздың орыс адамымен жақсы өмір сүру мүмкіндігінің ең жақсы дәлелі болып табылады. Қырғыздар қонақжайлылығымен ерекшеленеді, тек олардың дәстүрлерін құрметтеу керек». Пайда болған оқиғалар көбінесе жаңа қоныстанушылар мен қазақтардың мүдделерімен санасқысы келмейтін шенеунік бюрократиялардың ойланбастан қарым-қатынасының салдары болды.

Ресейде жүргізілген 1861 жылғы Реформа крепостнойлық құқықты жойды, бірақ жер мәселесін шешпеді. Шаруалар бостандыққа ие болып, жер алған жоқ. Сол кезеңде қазақстандық кеңістіктер Ресейдегі жер мәселесін шешу тәсілі ретінде шаруалардың да, патша әкімшіліктерінің де назарын аударды. Әрине, бұл ретте қазақ халқының мүдделері ескерілмеді. Бастапқыда шаруалар Батыс Сібір мен Қазақстанға өз бетінше қоныс аударды. Ақмола облысына қоныс аударуға ресми рұқсат берілгенге дейін келген алғашқы қоныстанушылар оларды жалға алып, казак және қазақ жеріне қоныстанды. Шаруалардың стихиялық қоныс аударуы жаппай сипат алды. Шаруалар тыйым салуға қарсы Қазақстанға барды [5, 44 б.].

Шаруа халқы санының өсуі Қазақстанның солтүстігінде отырықшы егіншілік мәдениетінің маңыздылығының нығаюына алып келді және жерді жаппай алып қою жағдайында шаруашылық

пен өмірдің үйреншікті нысандарын бейімдеуге және өзгертуге мәжбүр болған қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына айтарлықтай әсер етті. Қазақ этносы бейімделудің, діни төзімділік пен бейбітшіліктің жоғары мәдениетін көрсетті. Қоныс аударған жылдары қазақтардың дәстүрлі көшіп-қонуы бұзылды.

Осы уақытта Ресей мен Қазақстан арасындағы сауданың маңызы артып, нығая түсті. Далада жәрмеңкелік сауда кең ауқымға ие болды. Жәрмеңкелерге орыс және қазақ халқы белсенді қатысты. Олардың әрқайсысы өз шаруашылығының өнімдерін көрмеге қойды. Олардың әрқайсысына қажеттілік болды, ол оларды біріктірді. Сауда операциялары барысында орыстар мен қазақтар бір - бірінің тілімен, дәстүрлерімен танысты. Іскерлік байланыстар достастыққа айналды, оның жарқын мысалы - «тамырсабақ». Тамыршылдық-қазақ пен орыс немесе басқа ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынастың ерекше түрі, ол бір-бірінің қажеттіліктерін өзара түсінуде, басқа ұлттың адамдарымен қарым-қатынаста қажетті элемент ретінде пайда болды. Тамыршылдық қазақ және орыс халықтарының достығының негіздерінің біріне айналды.

Капитализмнің дамуы көші-қон саясаты мен жерді алып қою жағдайында жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа айналған көшпелі шаруашылық өнімдеріне деген сұраныстың артуына себеп болды. Қазақтар табындағы малдың түрлік құрамының арақатынасын оңтайлы өзгертті, ірі қара мен жылқы санын көбейтіп, малдарын қолайсыз табиғи-климаттық жағдайлардан қорғап, шөп шабумен айналысты. Өз дәстүрлерін сақтай отырып, қазақтар отырықшы өмірді ұйымдастыруда шаруалардан қоныс аударушыларды көп қабылдады. Олармен қарым-қатынас жасай отырып, олар стационарлық тұрғын үйлердің құрылысымен, жерді өңдеумен және егінге күтім жасаумен танысты; олардың шаруалардың экономикасы, тұрмысы мен мәдениеті бойынша білімдері мен дағдылары кеңейді. Өз кезегінде қазақтар мал шаруашылығының тәжірибесін жеткізді, онсыз мұнда өмір сүру мүмкін болмады.

Өлкеде енгізіліп жатқан егіншілік объективті түрде қиындықтарға тап болды. Қазақстанда егін жинау сирек болған жоқ және 1888, 1890, 1892, 1897, 1900-1901 жж. шаруа қожалығының қанағаттанарлықсыз жағдайынан басқа, мерзімді егін жинау жергілікті жағдайлармен-құрғақшылық пен шегірткенің пайда болуымен түсіндіріледі. Тиісінше, шаруалар да өз салаларын кеңейте отырып, өз шаруашылығын нығайта бастады. Олар мал басын көбейтті. [1, 56 б.].

Осылайша, 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында Қазақстан аумағында уақытпен қозғалатын екі ежелгі мәдениет кездесті, олар өзара іс-қимыл жасады, нарықтық қатынастар орнатты, шаруашылықты жаңғыртып, аумақты жаңаша игерді.

Аймақты игеру көрсеткіштерінің бірі халық тығыздығының артуы, жаңа ауылдардың негізі болды. Ауылдардың құрылуымен бірге аймақтың экономикасы ғана емес, дәстүрлі топонимикалық жүйе де өзгерді. Жаңадан құрылған ауылдар мен елді мекендер славян топонимикалық жүйесіне тән атау алды. Ресей аумағында, Қазақстанмен шекаралас аймақтарда қазақ топонимдері бар, сондықтан біз топонимист ғалым Поспеловтың пікірімен келісеміз, ол былай деп жазды: «географ географиялық атаулардың бірде-бір ұлттық аумақтық жүйесі емес, әлемде еш жерде «таза» түрде жоқ, сонымен қатар кез-келген аумақтың топонимикасы объективті себептермен әр түрлі жаста және әр түрлі тілде».

Қазақстанның отарлауына байланысты 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы одан арғы оқиғалар әр түрлі өзгерістер әкелді. Қазақстанның топонимикалық жүйесіне географиялық нысандар мен елді мекендердің орысша атаулары көбірек ене бастады. Осыған байланысты бұл атауларды Қазақстанның топонимикалық жүйесіне енгізу процесі қызықты болды.

Көбінесе орыс атаулары қоныс аудару кезінде орыс этносымен бірге қоныс аударды. Топонимдерді құруда этникалық топтардың қоныстану түрі маңызды рөл атқарды. Қазақстанның жаппай қоныстануына дейін де орыс күзетшісі көлдің жанында тұруды жөн көрді. Қазақстанға қоныс аударған кезде орыс халқының дала көлдеріне қоныс аударуы жаппай ауқымға ие болды, бұл мәдени немесе шаруашылық-мәдени құбылыс ретінде түсінуді қажет етеді.

Отарлау жылдарында және кеңестік кезеңде Қазақстанның топонимикалық жүйесі әртүрлі этностарға тән көптеген атаулармен байытылды. Қазақстанның топонимикасын зерделеу кезінде мұнда қандай этностардың өмір сүргенін, біздің қоғам қандай әлеуметтік-экономикалық және саяси бұрылыстарды бастан өткергенін қалпына келтіру қиын емес. [4, 36.].

Қазіргі уақытта елді мекендердің, көше аудандарының атауы өзгеруде. Атаулардың өзгеруі әртүрлі себептерге байланысты болды. Бұл саясатты мұқият және салмақты түрде жүргізу керек, өйткені әрбір атау біздің тарихымыз.

Жалпы, Қазақстанның этномәдени тарихын зерттеу шығармашылық зиялы қауым күштерін қолданудың өзекті саласы

болып табылады. Этномәдениеттерді зерттеуге өмірдегі мәдени орталықтарды қалыптастыру, Қазақстан халықтары Ассамблеясы филиалдарының қызметі қуатты ынталандыру болып табылады. Біздің ойымызша, этномәдениеттерді зерттеу тек ғылыми мақсатта ғана емес, мәдениеттерді өзара байыту және этносаралық қатынастар мен тұрақтылықтың сапалы өсуіне ықпал ету үшін де жүргізілуі керек. Бүгінгі таңда мәдени орталықтар бір-бірімен үнемі байланыста болып, әр халықтың мәдениетіндегі мәдени құндылықтардың дамуына ықпал етеді. Көпэтносты мемлекетте тұрып, қазақстандықтар тәуелсіз Қазақстанның патриотизмін қалыптастыра отырып, түрлі этникалық топтарды біріктіруге ұмтылуға тиіс.

Патриотизм - бұл барлық ұлт азаматтарының ортақ отанында біріктіруші бастауы. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында өмір сүрудің он жылдық тәжірибесі қазақстандық патриотизмнің принцип және саяси процесс ретінде республиканың этникалық алуан түрлілігіндегі әлеуметтік бірлік стратегиясына ресімделетінін дәлелдейді. Барлық ұлт азаматтарының теңдігі, өркендеу, демократиялық, құқықтық мемлекет - бұл Тәуелсіз Қазақстанның идеалы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Акмола облысына шолу 1894 ж. Омбы 1895 ж. - 56 б.
- 2 Қазақстан ақикаты 2000 ж. 1 қаңтар
- 3 Курилов В.Н. Ресейдің орыс күзетшілерінің әлеміндегі өзен. 435-438 б. Сібір археологиясы, этнографиясы, антропологиясы және іргелес аумақтар мәселелері. Новосибирск. 1998 ж.
- 4 Поспелов Е. М. КСРО ұлттық саясаты және топонимика. Топонимика және ұлтаралық қатынастар 1992 ж. - 3 б.
- 5 Трегубов А.А. Жаңа орындар бойынша. Санкт-Петербург, 1913ж. – 44 б.

ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА: ОТ ДЕКАБРЬСКИХ СОБЫТИЙ К СОВРЕМЕННЫМ ИЗМЕНЕНИЯМ

СМАГУЛОВА Ж. Б.
преподаватель, Высший колледж ИнЕУ, г. Павлодар
ҚАНАТБЕК А. Т., БОЛАТОВА А. С.
студенты, Высший колледж ИнЕУ, г. Павлодар

Введение. История Казахстана - это история силы духа, смелости и стремления к справедливости. Одним из самых ярких

и важных событий в истории нашей страны стали декабрьские события 1986 года. Именно тогда молодые люди впервые открыто заявили о своём праве на свободу и независимость.

С тех пор Казахстан прошёл долгий путь - от советской республики до современного независимого государства. Но если сравнить то время и сегодняшний день, можно заметить, что в обществе по-прежнему остаются нерешённые проблемы: несправедливость, коррупция, социальное неравенство и стремление молодёжи уехать за границу. Почему так происходит и как изменился Казахстан за эти годы - об этом наша работа.

Декабрьские события 1986 года: пробуждение нации. 17 декабря 1986 года тысячи студентов и молодых рабочих вышли на площадь Брежнева (ныне - площадь Республики) в Алматы. Поводом стало назначение Генеральным секретарём Компартии Казахстана Геннадия Колбина - человека, не связанного с республикой. Однако настоящая причина крылась глубже - в накопившемся чувстве несправедливости и желании перемен.

Эти события вошли в историю как «Желтоқсан көтерілісі» - восстание, ставшее первым шагом к независимости. Несмотря на то, что протест был жестоко подавлен, именно тогда пробудился национальный дух. Молодёжь доказала, что готова бороться за свою страну, язык, культуру и будущее [1, с. 210-220].

Независимость и трудные годы перемен. В 1991 году Казахстан стал независимым государством. Это было время больших надежд, но и серьёзных испытаний. Нужно было построить экономику, создать армию, реформировать образование, укрепить внешние связи. Многие предприятия закрывались, люди теряли работу, но вера в будущее сохранялась.

В 1997 году столица была перенесена из Алматы в Астану (тогда - Акмолу). Это стало символом нового начала. Страна постепенно поднималась, развивались города, открывались университеты, строились дороги и жилые комплексы.

Январь 2022 года: голос народа. Почти 40 лет спустя после декабрьских событий Казахстан вновь оказался в центре народных протестов.

2 января 2022 года в городе Жанаозен Мангистауской области начались массовые выступления из-за резкого повышения цен на сжиженный газ, который был основным видом топлива для жителей региона. Протесты быстро распространились по всей стране - в Алматы, Нур-Султане, Актобе, Шымкенте и других городах. Люди вышли не

только из-за цен, но и из-за накопившегося недовольства социальной несправедливостью, коррупцией и низким уровнем жизни.

Эти события вошли в историю как «Қаңтар оқиғасы» - январские события. Они показали, что общество нуждается в реальных переменах. Граждане устали от обещаний - они хотели видеть честность, справедливость и ответственность власти перед народом [2, с. 7-10].

Современные изменения. После январских событий начался новый этап в жизни страны. Президент Касым-Жомарт Токаев объявил о курсе на построение «Нового Казахстана», где главными ценностями стали справедливость, честность и равенство возможностей. Были проведены политические и экономические реформы, введены антикоррупционные меры, началось развитие IT-сферы и цифровых технологий.

Молодёжи предоставляются гранты на обучение, строятся современные школы и университеты, открываются новые программы для молодых предпринимателей. Но путь к переменам остаётся долгим. Общество ещё не освободилось полностью от старых привычек - бюрократии, неравенства и страха перед властью [4, с. 120-135].

Почему молодёжь уезжает? Несмотря на проведенные политические и экономические реформы, проблема оттока молодёжи из страны остаётся актуальной.

Мы провели анкетирование среди учащихся нашего колледжа.

Результаты показали, что около 78% студентов хотят уехать за границу - учиться, работать или просто начать новую жизнь.

Лишь 22% планируют остаться и строить будущее в Казахстане [5, с. 90-95].

Причины почти у всех одинаковые: низкие зарплаты, трудности с трудоустройством, коррупция, отсутствие уверенности в завтрашнем дне.

Многие считают, что за границей у них больше шансов реализовать себя, получить качественное образование и достойную жизнь. Однако важно помнить, что именно молодёжь - это будущее страны.

Если создать условия для развития, справедливого распределения ресурсов и честной конкуренции, то молодые специалисты вернутся, чтобы работать во благо своей родины.

Сравнение поколений: Молодёжь 1986 года боролась за свободу.

Молодёжь 2020-х годов борется за возможности.

И те, и другие - смелые, решительные и равнодушные. Если в 1986 году лозунгом было: «Свобода и независимость!», то сегодня он звучит иначе: «Честность, справедливость и будущее!». Без свободы нет развития, а без справедливости - уверенности в завтрашнем дне.

Заклучение. От декабрьских событий 1986 года до наших дней Казахстан прошёл путь длиной почти в 40 лет. Страна выросла, окрепла, открылась миру, но всё ещё ищет баланс между прошлым и будущим.

Сегодня перед нами стоит новая задача - построить справедливое, сильное и честное государство, где каждый сможет реализовать себя. Как говорил великий Абылай хан: «Будущее народа зависит от силы его духа».

Дух нашего народа жив. Он проявился в 1986 году, он звучал в январе 2022 года, и он есть в каждом молодом человеке, который верит, что Казахстан может стать страной возможностей, справедливости и добра [3, с. 300-315].

Но, к сожалению, сегодня тема декабрьских событий постепенно исчезает из памяти народа. Её не исследуют, не изучают, по ней не ведутся научные работы. О ней вспоминают лишь к годовщине, хотя она должна быть постоянной частью духовного воспитания и исторической памяти. А ведь именно из прошлого мы должны черпать уроки для будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.А. «Казахстанский путь». - Астана: Фолиант, 2012. См. главы «Желтоқсан - пробуждение» (82-90 с.) и «Современные вызовы», 210-220 с.

2 Токаев К.К. «Справедливый Казахстан - для всех и для каждого». Послание Президента Республики Казахстан, 1 сентября 2022 года. - В официальном тексте Послания описаны реформы после января 2022 (параграф о политических изменениях), 7-10 с.

3 Брандт М.М. «История Казахстана: XX век и начала XXI века». - Алматы: Раритет, 2015. - Глава «Желтоқсан 1986» (145-159 с.); глава «Новейшая история Казахстана», 300-315 с.

4 Курмангалиев Т. «Январские события 2022 года и их последствия». - Нур-Султан: Изд-во Казахстан, 2023. - Аналитический раздел «Причины и ход протеста» (50-65 с.); раздел «Реформы после января», 120-135 с.

5 Садыков А. «Новый Казахстан: трансформация и вызовы». - Астана: Параллель, 2024. - Глава «Реформы 2022-2025» (22-45 с.); приложение «Статистика молодежной эмиграции», 90-95 с.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕСЕЙМЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР (XIX Ғ. ОРТАСЫ - XX Ғ. БАСЫ)

ХАМЗИН Е. Қ.
магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы - Қазақстан тарихындағы күрделі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер кезеңі. Бұл уақыт аралығында патшалық Ресейдің отарлық саясаты күшейіп, қазақ даласына капиталистік қатынастар белсенді түрде ене бастады. Әсіресе сауда қатынастарының кеңеюі, жәрменке жүйесінің қалыптасуы және дамуымен тікелей байланысты болды. Жәрменкелер - сол кезеңдегі экономикалық өмірдің басты көріністерінің бірі ретінде, ішкі және сыртқы сауда байланыстарын нығайтумен қатар, қазақ халқының шаруашылық жүйесіне елеулі ықпал етті. Батыс Қазақстан өңірінде орын алған бұл үрдістер тек экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік, мәдени өзгерістерге де жол ашты. Жәрменкелердің пайда болуы қазақ қоғамындағы дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың нарықтық жүйеге бейімделуін жылдамдатып, таптық жіктелудің алғышарттарын қалыптастырды. Осыған байланысты бұл тақырыпты зерттеу - Қазақстанның отарлық кезеңіндегі экономикалық даму ерекшеліктерін, капиталистік қатынастардың жергілікті ортаға әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Еуропа мемлекеттерінде қалыптаса бастаған капиталистік қарым-қатынастар Ресей империясына да ықпал етпей қоймады. Бұл кезеңдерде Ресей елінде крепостнойлық құқық жойылып, біртіндеп капиталистік қатынастар дами бастады еді. Аграрлық шаруашылықтағы өндіріс пен Ресейдегі капиталистік индустрия арасындағы өзара ықпалдастық арта түсті. Өсімқорлық капитал мен сауда Ресейдің орталық губерниялары мен Қазақстан арасында ғана емес, сонымен бірге өлкенің өзінің ішінде тауар айналымының өсуі деңгейін шапшаңдатты. Қазақ жерінде үстемдік етіп келген натуралдық шаруашылық жүйесі бірте-бірте күйреуге бет алды.

Қазақ даласы өнеркәсіптік өнімдерді тұтынатын нарыққа айналып, бағалы ауыл шаруашылық шикізатының негізгі көзі ретінде капиталистік Ресейге толықтай тәуелді болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ елі патшалық Ресей елінің отарланушы мемлекеттерінің ішіндегі артта қалып қойған аймақтарының бірі болған. Қазақстан аумағында феодалдық және патриархалдық жүйе үстем болып тұрған уақытта қазақ ауылдарындағы негізгі кәсіп түрі еліміздің тарихи және географиялық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылыққа негізделген экстенсивті мал шаруашылығы болды. Дәл осы кезеңдерде Ресейде феодалдық тәуелділікке негізделген жүйе жойылып, капиталистік жаңа әлеуметтік-экономикалық қатынастар ене бастаған еді.

1861 жылдардағы Ресей мемлекетінде крепостнойлық тәртіпке негізделген билік жойылса да патшалық Ресей үшін қазақ жеріндегі аграрлық мәселелерді өздігінен шешу айтарлықтай қиындық тудырды. Шаруалар өздерінің жеке бастарының бостандықтарын алса да, тіршілік көзіне айналып отырған жерлері мен табыс көздерінен айырылу олар үшін өте қиын жағдай болғаны сөзсіз. Халықтың күнкөріс көзі тапшылау бола берді. Олардың бұрынғы кезден бері пайдаланып келген жерлерін енді помещиктер тартып алған болатын еді. Осылайша күнелту қиындай түскендіктен, орыс шаруалары өз беттерінше жан-жаққа таралып, отбасыларын асырау үшін еңбек етуге мәжбүр болды.

Осы кезеңде Ресейде қалалардың саны артып, кейбірі ірі өнеркәсіп орталықтарына айнала бастады. Елде капиталистік қарым-қатынастар дамып, соның нәтижесінде өнеркәсіп пролетариаты біртіндеп қалыптаса түсті. Капиталистің қатынастардың біртіндеп ауыл шаруашылығына ене бастауынан шаруалар арасында жіктелістер болды.

Осы кезге дейінгі Қазақстан елінде жерінде тұрып келген тұрғындардың 90% астам халқы ауылдық жерлерде тұратын тұрғындар болған еді. Олар ертеден бері ата-бабаларынан жалғасып келе жатқан мал шаруашылығымен айналысты. XIX–XX ғасырлар аралығында қазақ халқының едәуір бөлігі егіншілікпен шұғылдана бастады. Егіншілік жергілікті тұрғындардың негізгі кәсібіне айналды. [1,78-б.].

XIX ғасырдың соңына қарай Қазақ даласы Ресей империясының капитализмге дейінгі кезеңдегі өндірістік қатынастары басым болған аграрлық аймағына айналды. Қазақ халқы бір жағынан

патша үкіметінің отаршылдық саясатының зардабын тартса, екінші жағынан қазақ ауылдарындағы бай-феодалдардың езгісін де бастан кешірді. Қазақстан аумағындағы табиғи ресурстарға тек Ресейдің ірі буржуазия өкілдері ғана емес, сонымен қатар шетелдік капитал иелері де көз сала бастады. Патшалық Ресей мемлекеті қазақ халқының ежелден иеленіп келген атақоныстарын «Мемлекеттік меншік» деп жариялап, оны өз иелігіне өткізу мақсатында екі ғасырға жуық уақыт бойы Қазақстанды тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ рухани жағынан да отарлап отырды.

Қазақстанда капиталистік қатынастардың баяу қалыптасуының негізгі себебі - ел экономикасында артта қалған салалардың басым болуы еді. Қазақ жері тек шикізат көзі ретінде игерілді. Біртіндеп Ресей өнеркәсіп орындары өндірген тауарлар үшін өткізу нарығына айналды. Сонымен қатар, Қазақстан Ресейдің қалыптасып келе жатқан өнеркәсіптік және сауда монополистік буржуазиясының капиталын салатын өңіріне де айналды. Несие беретін мекемелер мен банк жүйелері құрылып, шеткері жатқан аймақтарға да қаржы тартылды. Ірі коммерциялық банктердің бөлімшелері XIX ғасырдың 70–80 жылдары Орал және Омбы қалаларында ашылған болатын [2, 56-б.].

Орал өңірлері мал өнімдерімен жабдықтап тұратын маңызды шаруашылық аймаққа айналды. Өнеркәсіп және сауда бағыттары өлкеміздің бай табиғатын игере бастауға ат салысқан болатын. Өнеркәсіп пен сауда бағыттары өлкеміздің бай табиғи ресурстарын игеруге жол ашты. Темір жол желілері жүк тасымалдау, сыртқы сауданың ұлғаюы мен капиталистік өндіріс тәсілінің орнығуындағы негізгі құралға айналды. Ғасыр соңына таман Рязань мен Орал, Самара қалалары арасындағы теміржол құрылысының аяқталуы Ресей мен қазақ жерлері арасындағы экономикалық байланыстардың нығаюына себеп болды. Осы кезеңде Қазақстанда жаппай қоныстану үдерістері жүріп жатты. Сырттан қоныс аударып келгендер осындай маңызы бар теміржол, тасжол және су жолдары бойында орналасуды жөн көрді.

Жәрменкелік сауда - негізінен мал шаруашылығымен шұғылданған қазақ халқы үшін маңызды сауда түрі болды. Қазақстандағы сауда қатынастары үш түрлі бағыт бойынша дамыды. Біріншіден, тұрақты сауда - ірі елді мекендерде дүкендер, лавкалар және сауда үйлерінде жүргізілді. Екіншісі - қазақ ауылдарын аралап жүріп жасалатын көшпелі сауда. Үшіншісі - маусымдық сауда-саттықтар, яғни жәрменкелерде ғана жүзеге асырылатын

сауда түрі. Сырттан келген саудагерлер үшін жәрменке саудасы елді мекендерде тұратын көшпелілерге қарағанда табыс көзі жоғары маңызды іс болған. Орыс халқынан шыққан саудагерлер көшпелілерге өз заттарын өткізу арқылы байып отырған.

Бұл кездерде, атап өтетін болсақ, Кіші жүз территориясында патшаның әкімшілік басқару жүйесінің орнай бастауы қазақ даласына көп өзгерістер әкеліп отырды. Ресейдегі қалыптасқан отарлық саясат Кіші жүз қазақтарын экономикалық жағынан ғана тек өзіне тәуелді болуы арта беретін болды. Қазақстан аумағы біртіндеп патша үкіметінің негізгі шикізат көзіне айнала бастады. Осы жағдайлар қазақ даласында сауда-саттық ісінің жандануына әсер етті. Егер 1883 жылы Қазақстанда 12 жәрменке мен сауда орны жұмыс істеген болса, 1913 жылы олардың саны 20-дан асып, тауар айналымы 45 189 799 рубльге жеткен. Атап өтсек, Орал облысының қазақтар тығыз қоныстанған бөліктеріндегі Темір және Орал уездерінде орналасқан жәрменкелер ерекше маңызға ие болды. Орал қаласының маңындағы жәрменке жылына екі рет: жазда - 20 мамырдан 20 маусымға дейін, күзде - 15 қыркүйектен 15 қазанға дейін өткізіліп отырған. Темір жәрменкесі де дәл осы тәртіппен: жазда - 20 мамыр мен 20 маусым аралығында, ал күзде - 20 қыркүйек пен 10 қазан аралығында жұмыс істеген. 1912 жылы осы екі жәрменкенің жалпы сауда айналымы 3 872 760 рубльге жеткен [3, 43-б.].

Орал облысында орналасқан әскери казачество аймағында он шақты жәрменке жұмыс істеген. Солардың ішінде белсенді қызмет атқарғандарының бірі - Калмыково селосында өткізілген жәрменке болды. Бұл жерде өткен жәрменкелердің сауда айналымы 1910 жылы 1 128 745 рубльге жеткен. Ресейден келген саудагерлер Қазақстанда сауда-саттықтың жаңа түрі - жәрменкелік сауданы енгізді. Халқы сирек, ұлан-байтақ аумағы бар, көлік қатынас жолдары дамымаған, халқының басым бөлігі көшпелі болып келетін өлкеде жәрменкелер ірі сауда-саттықтың тиімді үлгісіне айналды. Қазақстан аумағында алғаш рет жәрменке 1832 жылы Бөкей Ордасында ашылды [4, 67-б.].

Б.Ж.Құрманбековтың «Жәңгір хан жәрменкесі» атты еңбегінде Жәңгір ханның саясатына, сондай-ақ оның саяси, экономикалық және әлеуметтік саладағы қызметіне байланысты маңызды ойтұжырымдар келтірілген. Автор ханның тарихи рөліне мынадай баға береді: «Ел тізгінін көненің жаңамен ауысып отырған тұсында ұстаған Жәңгір хан алдында екі бағытта тандау тұрды. Біріншісі - әкесі Бөкей ханның жолын жалғастырып, қазақ қоғамының

бұрынғы саяси-экономикалық және әлеуметтік дәстүрлерін сақтай отырып өмір сүру болса, екіншісі - қазақ жұртшылығына бейтаныс, бірақ өркениетті деңгейі жоғары елдердің даму үлгісіне, яғни капиталистік жолға түсу еді». Жәңгір хан заман талабына сай, өркениет жолын таңдады. Алайда оның бұл ұстанымын өз жерлестері, қазақ қоғамының басым бөлігі түсіне қойған жоқ. Ресейдің дамыған мәдениеті мен экономикалық құрылымын үлгі ету арқылы хан қазақ халқының да соған теңесіп, өркениетті қоғам құруын қалады. Алайда көрші елдердің билеуші топтары - Ресей империясының шенеуніктері мен әкімшілік аппараты бұратана деп есептелген халықтардың өркениетті даму жолына түсуін құптамады. Керісінше, олар қазақ халқының табиғи ресурстарын, мал және егін шаруашылығы өнімдерін өз метрополиясының шикізат көзіне айналдыруға мүдделі болды [4, 92-б.].

Жәңгір ханның бастамасымен ұйымдастырылған жәрменке Орда қаласынан 35 шақырым қашықтықта орналасқан арнайы аумақта өткізіліп отырды. Жәрменке жыл сайын екі рет: көктемде - 7-25 мамыр аралығында және күзде - 14-25 қыркүйек аралығында жұмыс істеген. Бұл жәрменкелерде жүздеген киіз үй тігіліп, сауда орындары ұйымдастырылған.

Жәрменке тек сауда-саттықпен ғана емес, сонымен қатар мәдени іс-шаралармен де ерекшеленді. Мұнда жергілікті әнші-күйшілер, акын-жыраулар мен өнерпаздар өз өнерлерін көрсетіп, халықтың рухани сұранысын қанағаттандырды. Осылайша, Жәңгір хан ұйымдастырған жәрменке тек экономикалық емес, әлеуметтік-мәдени орталық ретінде де қызмет атқарды. Жәңгір хан XIX ғасырдың 20-жылдары қазақ қоғамындағы шаруашылықтың даму үдерістеріне терең талдау жасады. Халық санының өсуі мен мал басының артуы шаруашылықтың экстенсивті әдіспен әрі қарай дамуына мүмкіндік бермейтінін аңғарды. Осыған байланысты хан жайылымдық жерлердің басым бөлігін жеке меншік шаруашылықтарға бөліп беріп, оларға қолдау көрсету арқылы билігін нығайтты. Хан шаруашылық дамуының қарқынын бәсеңдетпеу мақсатында түрлі реформалар мен ұйымдастырушылық шараларды қолға алды. Нәтижесінде жаңа құрылым жағдайында жеке иелікке жер алған шаруашылықтар жетекші орынға ие бола бастады [5, 135-б.].

Жәрменкеде сауда жасау үшін де белгілі бір талаптар қойылды. Батыс Қазақстан аумағындағы елді мекендер де орналасқан тұрақты сауда орындары мен жәрменкелерде саудагерлер тек ресми құжаттар

мен билік тарапынан берілген бұйрықтар негізінде ғана сауда-саттықпен айналысу құқығына ие бола бастады. Бұл істі жүргізу жергілікті басқару орындары арқылы қатаң бақылауға алынып, өз кезінде тексеріліп, реттелініп отырды. Бөкей Ордасы мен оның айналасындағы елді мекендерде сауда-саттықтың басты нысаны мал және мал шаруашылығы өнімдері болды. Ресей көпестері Ішкі Орда аумағын аралап жүріп, өздерінің мануфактуралық өнімдерін қазақтардың өсіріп отырған малдары мен одан алынатын өнімдерге айырбастай бастады.

Жәрменкелердің қазақтарға да көп пайдасы тиді. Дәлірек айтсақ, көрші жатқан елдермен тұрақты сауда байланыстарының қалыптасуына жол ашылып, жергілікті халық сауда-саттық ісіне машықтанып, халықтар арасында өнер мен мәдениеттің дамуына да едәуір үлес қосып отырды. Алайда бұл өңірлерде сауда-саттық бірден жақсы дамып кете қойған жоқ. Оған әртүрлі себептер мен жағдайларды атауға болады. Мәселен, қазақтардың отырықшы өмірге толық бейімделмей, үнемі көшіп-қонып жүруі, тұрақты сауда жолдарының болмауы және қазақ даласына келген көпестердің жергілікті халықтың тілін білмеуі – сауданың қарқынды дамуына кедергі келтірген себептердің қатарында болды. Дегенмен, хан ставкасы жанынан ашылған жәрменкеде 16 сауда нүктесінен тұратын 12 үлкен корпус салынып жатқан еді. Осылайша, аталмыш хан Ордасы аз уақыттың ішінде өлкедегі ең қолайлы сауда орталығына айналып шыға келді [6].

Жәрменкелерге жеткізілетін мал шаруашылығы өнімдері мен әртүрлі тауарлардың саны жыл өткен сайын тұрақты түрде арта бастады. 1836-1838 жылдар аралығында ұйымдастырған жәрменкелерде сатылымға шығарылған мал саны мен өнімдерінің көлемі төмендегідей болған: түйе - 375 бас, жылқы - 2924 бас, ірі қара - 12344 бас, қой - 342100 бас. Сонымен қатар, мал терілері мен жүн өнімдері де үлкен көлемде өткізілген: жылқы терісі - 23000 пұт, қой терісі - 19654 пұт, түйе терісі - 106000 пұт, қоян терісі - 55 пұт, ешкі түбіті - 13 пұт, борсық терісі - 70 пұт, түйе жүні - 3086 пұт [7, 55-б.].

Бөкей Ордасынан татар саудагерлері қазақы қойдың құйрық майын өте көп сатып алып, шыжғырған майдан шырағдан (май шам) сабын жасаған, сатып алған жылқыларды Саратов губерниясының орыс поселкаларына апарып қымбатына сатақан, өйткені орыс шаруалары егін шаруашылығына завод жылқыларынан гөрі қазақ жылқыларын артық санап отырған жағдайлар көп кездеседі. 1897 жылғы алғашқы жалпы санақ бойынша, Орал облысында ресми тіркелген 304 көпес болды. Олардың ішінде И.Досов, М.Г.Баймағамбетов, Әлімжанов,

Жәндәулетов секілді 48-ге жуық атақты тұлғалар бар еді. Бұл көпестер Орынбор губерниясында да тұрақты түрде қызмет атқарған. XIX ғасырдың 80-жылдарында Ырғызда 90, Торғайда 72 адам делдалдықпен айналысқан, олардың арасында 57 қазақ болған. Батыс Қазақстандағы қазақтар арасынан шыққан саудагерлер негізінен Орынбор, Ақтөбе, Орал, Ырғыз қалаларында қызмет көрсететін орыс көпестерінің сенімді өкілдері болған. Қазақ даласындағы орыс көпестерінің басты бәсекелестері Орталық Азия мен татар саудагерлері болды. Сонымен қатар, Ресей өндірісі үшін қазақ даласынан ішкі заттар даярлау ісінде орыс көпестері мен өзбек, татар саудагерлері аралық байланысшы қызметін атқарған [8, 143-б.].

XIX ғасырдың басындағы көшпелі қазақтардың әлеуметтік және экономикалық жағдайы тек қосымша өнім өндірумен шектелмей, қоғамдағы өмір сүру қажеттіліктеріне байланысты да өзгеріп отырды. Жаңа шаруашылық қатынастарының енгізілуі, әсіресе ірі жер иелерінің тарапынан, патшалы Ресейдің отарлық саясатына тиімді болған. Бұл отарлық талаптар жергілікті халықтың күнкөрісін жақсарту мақсатында дамып, жаңа әлеуметтік құрылымдардың қалыптасуына себепші болды. Жәңгір ханның жәрменкесі 1929 жылы жабылғанымен, қазақ шаруашылығының дамуы жаңа бағыттармен жалғасып, халық отырықшы шаруашылыққа бейімделе бастады. Мал басы көбейіп, малдан алынатын өнімдерді жаңа әдістермен игеруге тырысылды. Нарықтық қатынастардың жаңа талаптарына бейімделген шаруалар дәстүрлі емес шаруашылық түрлеріне қызығушылық таныта бастады. Егін егу және одан пайда табудың мол жетістіктері байқалды. Қазақ даласында әлеуметтік жіктеліс тереңдеп, жаңа әлеуметтік топтар пайда болды. Шаруашылықта экономиканың артта қалған түрлері де болды. Жоғарыдағы артықшылықтар мен ерекшеліктерді айта келе Батыс Қазақстан даласы экономикалық жағынан тек қана шикізат көзі ретінде артта қала берген болатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сундетов С.А Торговля в Казахстане в начале XX века // Казахстан в канун Октября: Сб. статей. - Алма-Ата: Наука, 1968. - 320 с.
- 2 Нұрпейсов Т.Ә. XX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы қазақ ауылы. - Петропавл, Білім, 2005. - 231 б.
- 3 Әминов Т.М. Қазақстан тарихы. - Алматы: Бастау, 2016. - 179 б.

4 Кұрманбеков Б.Ж. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы. - Ақтөбе: Принт, 2008. - 274 б.

5 Батыс Қазақстан облысының тарихы. - Орал: Полиграфсервис, 2015. - 290 б.

6 Есмағанбетов К. Қазақтар шетел әдебиетінде. - Алматы: Атамұра, 1994. - 221 б.

7 Кұрманбеков Б.Ж. Жәңгір хан жәрмеңкесі. - Ақтөбе, А-Полиграфия, 2011. - 120 б.

8 Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 302 б.

СЕМЕЙНАЯ ИСТОРИЯ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО НАРРАТИВА В СИБИРИ: ОПЫТ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

ЧЕРНЫШОВ С. А.

к.и.н., научный сотрудник, Рурский университет в Бохуме, г. Бохум, ФРГ

Московское царство начало колонизацию Сибири во второй половине XVI века – и эта политическая акция во многом предопределило векторы развития России на многие столетия вперед. Экспансия на восток и юго-восток, в Центральную Азию, завершилась лишь через триста лет, а Россия сформировалась как специфическая европейско-азиатская страна.

До сих пор Российская Федерация остается сложносоставным государственным образованием – не столько формально (в виде федеративного устройства), сколько реально – в системах идентичности ее граждан в разных регионах. Сибирская идентичность – одна из наиболее известных в России, наряду с кавказской и дальневосточной, а термин «сибиряк» является универсальным заменителем гражданского обращения к людям на этой территории.

Современные исследования сибирской идентичности демонстрируют ее доминирование в соответствующих регионах России – как правило, она является второй по популярности после российской общегражданской идентичности (Казанцев, Качусов 2021). Исключения составляют, разве что, национальные республики Сибири (Алтай, Бурятия, Тува, Хакасия), где этническая

самоидентификация отодвигает сибирскую на третье место (Мадюкова, Персидская, Попков 2017).

Идентичность – смыслообразующее (конституирующее) основание любой социальной группы (Брубейкер, Купер 2002). Академик Валерий Тишков определяет следующие компоненты идентичности: общие названия и элементы культуры, миф (версия) об общем происхождении и общей исторической памятью, ассоциирование себя с особой территорией и чувство солидарности (Тишков 2003: 60). Это близко к подходам других авторов (Ассман 2014; Касториadis 2003; Бурдые 2005).

В целом компоненты идентичности сводятся к трем группам: идентификации сообщества с определенной территорией, общим сюжетам исторической памяти и определенным разделяемым этим сообществом культурным практикам. Среди этих минимально связана с физическим миром, а потому легко подвергается конструированию – это коллективная историческая память. Как утверждал социолог и политолог Бенедикт Андерсон, нации – это сообщества, которые «неуклонно движутся вглубь истории и из глубины истории» (Anderson 1991). То есть, от коллективной исторической памяти прямо зависят основные нарративы идентичности социальной группы. От ответа на вопрос «какими мы были в прошлом?» прямо и непосредственно зависит ответ на вопрос «кто мы сегодня?».

Существует множество субъектов конструирования исторической памяти – от правительств стран до медиа и исторического сообщества. Анализ их деятельности выходит за рамки этой статьи. Здесь важнее рассмотреть другое – результат этот конструирования. А также одну специфическую деталь, которая в моих исследованиях исторической памяти, как оказалось, прямо и статистически заметно конкурирует с официальным историческим нарративом российского правительства, — это семейная история.

Исследования исторической памяти жителей Сибири проводились в 2022–2023 годах количественными и качественными социологическими методами. Количественное исследование было проведено в декабре 2023 года методом удалённого формализованного опроса посредством инструмента Google.Forms. Объем массива составил 723 заполненные анкеты. В массиве были оставлены только следующие анкеты из городов, представляющих Сибирский и Уральский регионы: Пермь, Екатеринбург, Челябинск, Тюмень, Омск, Новосибирск, Барнаул, Кемерово, Томск, Красноярск, Иркутск, Улан-Удэ, Чита. Качественное

исследование представляло собой 9 фокус-групп в городах Сибири и Урала: Перми, Тюмени, Омске, Новосибирске, Барнауле, Кемерове, Томске, Красноярске, Иркутске (декабрь 2022 года). В каждой из фокус-групп приняло участие от 6 до 8 человек из числа людей, постоянно проживающих в соответствующем городе. В группах присутствовали представители следующих страт: пенсионеры, рабочие, работники государственного сектора, работники частного сектора по найму, студенты. Кроме того, группы были гендерно сбалансированы: ни в одной из групп не было абсолютного большинства мужчин или женщин.

В целом выяснилось, что у сибиряков нет какой-то устойчивой оценки событий локальной истории. Например, одно и то же событие – колонизацию Сибири русскими, начавшуюся во второй половине XVI века – при разных формулировках вопроса оценивается по-разному (Таблица 1, Таблица 2)

Таблица 1 – Ответы на вопрос «Приход русских в Сибирь, на Урал и Дальний Восток дал коренным народам новый толчок в их развитии: например, стало возможно получение качественной медицинской помощи и образования».

Согласен полностью	16,7%
Скорее согласен	46,0%
Скорее не согласен	25,7%
Категорически не согласен	6,7%
Затрудняюсь ответить	4,9%

Кроме прочего, необходимо отметить, что в обоих случаях довольно мало тех, кто затруднились с ответами.

Таблица 2 – Ответы на вопрос «Русские за Уралом прервали естественный ход развития коренных народов – вместе с «цивилизацией» к ним пришло пьянство и другие социальные пороки, люди утратили связь с собственной культурой и родным языком».

Согласен полностью	15,3%
Скорее согласен	42,0%
Скорее не согласен	27,7%
Категорически не согласен	10,6%
Затрудняюсь ответить	4,5%

Очень похожим весьма противоречивым образом респонденты оценивают и другие вопросы – промышленное освоение Сибири во время СССР, перестройку и «новую экономику» и так далее.

В исследовании я не ставил задачу именно – изучить конфликт семейной памяти и доминирующих идей общенациональной исторической политики. Ни в количественных, ни в качественных исследованиях такой вопрос напрямую не поднимался. Это специфическое свойство локальной коллективной памяти сибиряков проявилось фактически случайно – путем анализа ответов на одни и те же вопросы от людей с разным семейным опытом.

Когда респондентам задавались вопросы о нейтральных, не касающихся их лично исторических сюжетов, в основном они воспроизводили набор типовых исторических нарративов. Как только проблемы наткнулись на опыт личных переживаний тех или иных событий, тон ответов становился совершенно иным.

Например, в отношении Гражданской войны в Сибири:

«Мы прошли, мы прожили свою жизнь, когда для нас Гражданская война, конечно, мы были красными, за красных. Нас учили так, так было и так есть. Все. Белые были как врагами». (Барнаул)

«Ну, вот моему дяде сейчас 85 лет, и он со слов своих родителей рассказывал, что во время Гражданской войны приходили красные – забирали коней и ставили под ружье, заходили белые – забирали коней и ставили под ружье. А воевать не хотели ни на той, ни на той стороне». (Новосибирск)

Например, в отношении насильственной коллективизации и индустриализации:

«Самое значимое, ну, скажем так, периоды самые значимые для меня – это, во-первых, когда началась индустриализация Кемерово, Сибири – это 30-е годы прошлого века. Это тоже дало толчок развитию и дальнейшему освоению Сибири». (Кемерово)

«Раскулачивали семьи, где было очень много детей, где все работали, вот на примере моей бабушки. У них было 12 детей, было хозяйство, и они все трудились. И потом приходили и забирали у них скот, и эти дети голодали. У них были одни валенки на всю семью. Вот. И эта разруха, это горе, нищета. Ничего для региона хорошего не могло быть». (Тюмень)

Например, в отношении «ресурсного проклятия» местной экономики в зависимости от места жительства респондентов и современного внимания к этим регионам со стороны федерального центра:

«Я думаю, что Сибирь дает России больше пропорционально, чем Россия дает Сибири. Даже просто чисто пофантазировать, провести полосу по Уралу и сказать, что это две отдельные страны – я думаю, Сибирь не проиграет, а Россия в этом плане проиграет». (Барнаул)

«То, что дает Сибирь, скажем так, стране, и что Россия дает Сибири, ну, тут уже сложившаяся система, да, там распределения финансовых ресурсов. В последнее время могу за Кемерово сказать, да, я вижу, что у нас город развивается, стройки идут, федеральные деньги приходят – это плюс». (Кемерово)

«Россия отвечает взаимностью, судя по тому, когда я была в других регионах и видела, какой там уровень жизни людей, и то, что наши нефть и газ – это большое-большое-великое дело. Вот. И наш регион развивается и в промышленном плане, и в культурном. Он намного лучше других регионов России». (Тюмень)

Конфликт семейной памяти с государственным историческим нарративом и соответствующая коррозия последнего подтвердилась и при более детальном фактором анализе результатов количественного исследования. Например, люди с разным семейным опытом по-разному реагировали на утверждение «Приход русских в Сибирь, на Урал и Дальний Восток дал коренным народам новый толчок в их развитии: например, стало возможно получение качественной медицинской помощи и образования» (Таблица 3):

Таблица 3 – Дифференциация ответов на вопрос «Приход русских в Сибирь, на Урал и Дальний Восток дал коренным народам новый толчок в их развитии: например, стало возможно получение качественной медицинской помощи и образования» в зависимости от семейного опыта респондентов

	Вся выборка в среднем	С семейным опытом ГУЛАГа времен сталинских репрессий	С семейным опытом раскулачивания	С семейным опытом гибели участника ВОВ
Согласен	62,7%	42,0%	58,4%	61,5%
Не согласен	32,4%	56,4%	38,6%	34,7%

Такая же разница прослеживается и в отношении оценок настоящего времени. Например, по поводу утверждения «В

настоящее время Сибирь получают огромное внимание со стороны государства: строятся новые объекты инфраструктуры – аэропорты, дороги, новые производства, жилье, объекты культуры» (Таблица 4)

Таблица 4 - Дифференциация ответов на вопрос «В настоящее время Сибирь получают огромное внимание со стороны государства: строятся новые объекты инфраструктуры – аэропорты, дороги, новые производства, жилье, объекты культуры» в зависимости от семейного опыта респондентов

	Вся выборка в среднем	С семейным опытом ГУЛАГа времен сталинских репрессий	С семейным опытом раскулачивания	С семейным опытом гибели участника ВОВ
Согласен	23,6%	7,5%	21,8%	17,5%
Не согласен	66,2%	86,3%	68,6%	76,7%

Это может означать, что общераспространенные нарративы о локальной истории, навязываемые в официальных нарративах, воспринимаются местными жителями без критического осмысления, являются в некотором смысле искусственными для них и существуют до тех пор, пока не входят в конфликт с личным опытом. Это подтверждается коррозией этих нарративов при встрече с опытом личных или семейных переживаний тех или иных исторических эпизодов. Личный опыт становится препятствием для общенационального героического нарратива в исторической памяти.

Можно предположить, что и в других регионах на постсоветском пространстве аналогичные исследования покажут аналогичные результаты. В таком случае можно будет сделать вывод о некоторой тенденции, которая может быть использована двумя способами (как и любое социальное знание). Те, кто заинтересован в продвижении официального исторического мифа может повысить эффективность конструируемых нарративов посредством более тонкой и внимательной работы с семейными историями граждан страны в разных регионах. Те, кто заинтересован в противодействии официальному историческому мифу, может использовать семейную память как эффективный инструмент для достижения собственных целей.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson B. Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London/New York: Verso. 1991.

Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. М.: НЛО, 2014.

Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности» // Ab Imperio. 2002. – № 3. – С. 61–115.

Бурдые П. Социология социального пространства. - М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005.

Казанцев Д. А., Качусов Д. А. Региональная идентичность в сознании молодежи Сибири и Дальнего Востока // Социальные и гуманитарные знания. - 2021. - № 7 (2). – С. 134–145.

Касториадис К. Воображаемое установление общества. М.: Гнозис, Логос, 2003.

Мадюкова С.А., Персидская О.А., Попков Ю.В. Общенациональная и этническая идентичность молодежи этнических групп республик Сибири в сравнительной перспективе // Знание. Понимание. Умение. – 2017. – № 3. – С. 69–83.

Тишков В.А. Реквием по этносу. М.: Наука, 2003

Секция 8

**Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері
Актуальные проблемы развития психологической науки**

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ
В КОЛЛЕКТИВЕ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР**

АХИТОВА Б. М.

преподаватель общественных дисциплин, Павлодарский медицинский
высший колледж, г. Павлодар

МАКАНОВА А. М., ТУСУПБЕКОВА С. Т.

студенты, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

Условия, в которых происходит взаимодействие членов коллектива, влияют на успешность их совместной деятельности, на удовлетворенность процессом и результатами труда. Можно провести аналогию с природно-климатическими условиями, в которых живет и развивается растение. В одном климате оно может расцвести, в другом — зачахнуть. То же самое можно

сказать и о психологической атмосфере: в одних условиях люди чувствуют себя некомфортно, стремятся покинуть группу, проводят в ней меньше времени, их личностный рост замедляется, в других группа функционирует оптимально и ее члены получают возможность максимально полно реализовать свой потенциал. Такой совокупностью условий является психологическая атмосфера в коллективе. [1, с. 19]

Актуальность: Средний медицинский персонал достаточно часто испытывает высокую социально – психологическую нагрузку от того, что им приходится одновременно решать проблемы пациентов, свои собственные жизненные проблемы, так еще и создать оптимальную атмосферу в коллективе. Это один из факторов, в значительной степени влияющий на здоровье и качество жизни среднего медицинского персонала.

Гипотеза: Психологический климат в коллективе оказывает влияние на условия профессиональной деятельности медицинских сестер.

Цель: Проанализировать психологический климат в коллективе медицинских сестер.

Исследование проводилось в Городской больнице №1 г. Павлодар. В опросе приняли участие 100 медицинских сестер со стажем работы от 1 до 30 лет.

Психологический климат в коллективе представляет собой совокупность морально-психологических отношений, формирующих атмосферу внутри организации и определяющих эффективность совместной деятельности.

На его состояние влияют как внутренние (личностные качества сотрудников, стиль руководства, уровень доверия и сплоченности), так и внешние факторы (условия труда, организационная культура, социальная поддержка). [2, с. 18]

Конфликты являются одной из основных причин формирования неблагоприятного климата, поскольку приводят к снижению работоспособности, росту напряженности и ухудшению межличностных отношений.

Благоприятный психологический климат способствует повышению продуктивности, снижению уровня профессионального выгорания и укреплению командного взаимодействия, тогда как неблагоприятный — приводит к текучести кадров и снижению качества работы. [3, с. 45]

Для изучения психологического климата среди медицинских сестер были использованы анкетирование и тестирование с помощью бланков.

1) Методика Томаса - Килманна на выявление ведущего поведения в конфликтной ситуации. Авторы К. Томас, Р. Килманн (в адаптации Н.В. Гришиной). Методика предназначена для изучения личностной предрасположенности к конфликтному поведению, выявления определенных стилей разрешения конфликтной ситуации. [4, с. 67]

2) Экспресс-методика по изучению социально-психологического климата в коллективе О.С. Михалюка и А.Ю. Шалыто. Авторами методики являются О.С. Михалюк и А.Ю. Шалыто. Методика разработана на кафедре социальной психологии факультета психологии Санкт-Петербургского Университета.

3) Методика оценки психологической атмосферы в коллективе по Фидлеру А.Ф. Методика используется для оценки психологической атмосферы в коллективе. В основе лежит метод семантического дифференциала. На основании индивидуальных профилей создается средний профиль, который и характеризует психологическую атмосферу в коллективе. [5, с. 65]

Исследование проводилось в четыре этапа. На первой встрече с испытуемыми была проведена беседа и предложен график работы по предложенным методикам. У главной медсестры получено разрешение на обследование.

На второй встрече было проведено обследование, которое проходило в малых группах – сотрудники приглашались в заранее определенное время в конференц-зал, где предлагалось в индивидуальном темпе выполнить задания по методикам.

В ходе третьего этапа была проведена статистическая обработка и интерпретация результатов, с последующим анализом.

В ходе четвертого этапа были проанализированы результаты исследования, и предложены методические рекомендации по проблеме улучшения психологической атмосферы в коллективе.

Результаты исследования

Общий уровень удовлетворенности коллективом: 58% респондентов оценили климат как благоприятный; 27% — как нейтральный; 15% — как неблагоприятный.

Основные положительные факторы: взаимопомощь и поддержка коллег (72%); справедливое распределение обязанностей (46%); уважение со стороны руководства (39%).

Факторы, ухудшающие климат: конфликты и сплетни в коллективе (33%); чрезмерные нагрузки и кадровый дефицит (61%); низкая мотивация и заработная плата (55%).

Полученные данные подтверждают, что психологический климат является важным условием профессиональной устойчивости медицинских сестер. В коллективах с высоким уровнем поддержки наблюдается более низкая текучесть кадров и лучший эмоциональный фон. Негативный климат, напротив, способствует развитию конфликтов, усталости и профессионального выгорания.

Рекомендации

Использовать демократические методы руководства.

Привлекать медицинских сестер к обсуждению и принятию решений.

Обеспечивать справедливое распределение обязанностей и нагрузки.

Организовывать совместные мероприятия (корпоративные праздники, спортивные соревнования, выезды на природу).

Поддерживать традиции внутри коллектива.

Развивать наставничество для адаптации новых сотрудников. [5, с. 112]

Проводить регулярные собрания для обсуждения текущих вопросов.

Использовать методы медиации и переговоров при возникновении противоречий.

Создавать доверительную атмосферу для открытого выражения мнений.

Проводить тренинги по управлению стрессом и развитию коммуникативных навыков.

Обеспечивать возможность обращения к психологу или психотерапевту.

Внедрять программы профилактики профессионального выгорания.

Содействовать повышению квалификации и обучению.

Поддерживать инициативу сотрудников.

Вовлекать медсестер в научно-практическую деятельность.

В ходе проведенного исследования установлено, что психологический климат является важнейшим фактором, определяющим эффективность работы сестринского коллектива. Он оказывает непосредственное влияние не только на взаимоотношения между коллегами, но и на качество медицинской помощи пациентам.

Анализ литературных источников показал, что на формирование социально-психологического климата воздействуют как внутренние факторы: личностные особенности сотрудников, стиль руководства, уровень доверия и сплоченности, так и внешние: условия труда, организационная культура, система мотивации. Особое внимание в этом процессе принадлежит старшей медицинской сестре, от которой во многом зависит поддержание благоприятной атмосферы.

Результаты практического исследования подтвердили, что большинство медицинских сестер положительно оценивают психологический климат в своем коллективе, однако отдельные трудности связаны с наличием конфликтов и их влиянием на эмоциональное состояние сотрудников. Конфликтные ситуации, хотя и встречаются нечасто, оказывают заметное воздействие на работоспособность и эмоциональное благополучие медицинских сестер.

Для повышения уровня сплоченности и укрепления социально-психологического климата в коллективе целесообразно использовать комплекс мер: совершенствование системы управления, проведение совместных мероприятий, развитие корпоративной культуры, внедрение практик психологической поддержки и профилактики профессионального выгорания.

Таким образом, благоприятный психологический климат в сестринском коллективе является залогом успешной профессиональной деятельности, способствует укреплению командного духа и повышает качество ухода за пациентами.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Словарь / Под.ред. М. Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред. — сост. Л. А. Карпенко. Под общ.ред. А. В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2019.
- 2 Кузьмин Е. С. Основы социальной психологии. — М., 2020.
- 3 Шепель В. М. Управленческая психология. — М., 2021.
- 4 Шакуров Р. Х. Психология руководства педагогическим коллективом. М., 2019.
- 5 Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука. — 2019.

ТҮЗЕТУ ТРЕНИНГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮЗЕТУ ӘДІСТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

АХМЕДЬЯНОВА Д. А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
НУРГАЛИЕВА М. Е.
кауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі қоғам жағдайында психикалық денсаулық пен тұлғаның психологиялық игілігі мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Әлеуметтік және экономикалық өзгерістер, ақпараттық жүктеменің артуы, бәсекелестіктің жоғары деңгейі, тұлғааралық және отбасылық қатынастардағы тұрақсыздықтың өсуі – мұның барлығы халықтың әртүрлі санаттарында мазасыздық, стресс және эмоционалдық шиеленіс деңгейінің айтарлықтай жоғарылауына әкелуде. Бұл тұрғыда ең осал топтардың бірі – студенттік және жасөспірімдік аудитория, себебі бұл кезең тұлғаның жеке және кәсіби қалыптасу процестерінің қарқынды жүруімен, өмірлік бағыт-бағдарды іздеумен және мінез-құлықтың тиімді стратегияларын қалыптастырумен сипатталады.

Осы орайда психологиялық көмектің психологиялық кеңес беру, психотерапия, психопрофилактика (психологиялық алдын алу) және психологиялық түзету деген түрлері қолданылады. Психологиялық кеңес беру мәселені анықтап шешуге, психотерапия терең психологиялық қақтығыстармен жұмыс істеуге, психопрофилактика психикалық мәселелердің алдын алуға бағытталса, психологиялық түзету психика мен мінез-құлықтық жағымсыз ерекшеліктерін өзгертумен айналысады. Н. Н. Зенько психологиялық түзетуге келесідей анықтама береді: «Психологиялық түзету – психологиялық көмектің бір түрі; а) арнайы психологиялық ықпал ету құралдары арқылы әлеуметтік онтайлы үлгіге сәйкес келмейтін даму ерекшеліктерін түзету; б) табысты әлеуметтену үшін қажетті психологиялық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған әрекет» [1]. Психологиялық түзетудің тренингтік, ойындық, арт-терапиялық, денеге бағытталған және когнитивті-мінез-құлықтық сияқты әдістері бар [2]. Олардың ішінде тренингтік әдістерді толығырақ қарастырайық.

Тренинг ұғымын сипаттауда ғалымдардың пайымдауларында әлі де алшақтық байқалады. Дегенмен, көптеген анықтамаларға ортақ белгілер де бар. Мысалы, Кочюнас Р. «Психологиялық тренинг – топтық психологиялық жұмыстың белсенді әдісі, ол

жеке тұлғаның өзін-өзі тануын, коммуникативтік қабілеттерін және тұлғалық дамуын жетілдіруге бағытталған» [3] деп тұжырымдаса, Ильин Е. П. «Психологиялық тренинг – тұлғаның қабілеттерін және психологиялық қасиеттерін қалыптастыруға әрі түзетуге бағытталған арнайы ұйымдастырылған сабақтар жүйесі»[4] дейді. Тренингтің жаңа қабілеттер мен психологиялық қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған жұмыс екендігі екі ғалымның да анықтамасына ортақ. Бірақ Ильин Е. П. өзінің анықтауында психологиялық тренингтің әртүрлі әсерлерін, соның негізінде психологиялық тренингтің бірнеше түрін сипаттап өткенін байқауға болады. Оларды Петровская Л. А. өз еңбектерінде нақтылап бөліп көрсеткен. Бұл дамыту, оқыту және түзету тренингтері [5]. Оларды негізгі айырмашылықтары мынада: оқыту тренингтері тиімді өзара әрекеттесуге және қарым-қатынасқа қажетті дағдылар мен ептіліктерді қалыптастыруға және бекітуге бағытталған; дамыту тренингтері адамның өзін-өзі тану тәжірибесін кеңейтуге, рефлексияны дамытуға, жеке тұлғаның өзін, өзгелерді және өзара әрекеттесу жағдайларын тереңірек түсінуіне бағытталады; ал түзету тренингтері қарым-қатынас пен мінез-құлық саласындағы бұрмалануларды еңсеруге, мазасыздық, агрессивтілік және басқа да дезадаптивті көріністердің деңгейін төмендетуге бағытталады [5]. Психологиялық түзету әдістерінің бірі ретінде бізді түзету тренингі қызықтырады.

Түзету тренингі – бұл тұлғаның қарым-қатынас, мінез-құлық және эмоционалдық саладағы бұрмалануларын немесе кемшіліктерін еңсеруге, сондай-ақ конструктивті өзара әрекеттесу формаларын дамытуға бағытталған топтық психологиялық жұмыс түрі [5]. Ол сезімдерді білдіру мен конструктивті диалог дағдыларын дамыту, баламалы мінез-құлық үлгілерін қалыптастыру, эмоционалды жеңілдеу және ішкі қайшылықтарды ұғыну, жасырын эмоцияларды бейнелеу және қайта өңдеу, мазасыздық пен шиеленіс деңгейін төмендету, жаңа когнитивті және мінез-құлықтық стратегияларды қалыптастыру және өз сезімдерін және басқаның сезімдерін ұғыну функцияларын атқарады.

Аталған функцияларды орындау мақсатында түзету тренингі өз ішінде психологиялық кеңес беру мен психологиялық түзетудің көптеген әдістері мен техникаларын қамтиды. Петровская Л. А. [5], Сидоренко Е. В. [6] және Кочюнас Р. [3] өз еңбектерінде түзету тренингінің бірнеше әдістерін жазып көрсетеді. Кең таралған әдістердің бірі – топтық пікірталастар. Олар тәжірибе алмасуға,

аргументация және конструктивті өзара әрекет дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мұндай пікірталастар барысында қатысушылар өз ойлары мен сезімдерін әлеуметтік тұрғыда қолайлы формада жеткізіп, өзге көзқарастарды қабылдауды және құрметтеуді үйренеді. Рөлдік ойындар мен іскерлік ойындар қатығыстық немесе стресс тудыратын жағдайларды модельдеуде жиі қолданылады. Бұл әдіс қатысушыларға мінез-құлықтың түрлі нұсқаларын қауіпсіз жағдайда сынақтан өткізуге, әлеуметтік қабылдау қабілеттерін дамытуға, іс-әрекеттердің салдарын болжауға және конструктивті әрекет ету тәсілдерін меңгеруге көмектеседі. Психодрама мен социодрама (Я. Морено) әдістері ерекше орынға ие. Олар қатысушыларға тұлғалық немесе әлеуметтік мазмұндағы ішкі қайшылықтарды сахналық формада көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл эмоционалды разрядқа әкеліп, терең себептерді ұғынуға ықпал етеді [7]. Арт-терапиялық техникалар (сурет салу, коллаж жасау, метафоралық карталармен жұмыс, ертегі терапиясы) ішкі уайымдарды шығармашылық формада бейнелеуге мүмкіндік береді. Бұл олардың танылуына және әрі қарай қайта өңделуіне жағдай жасайды. Әсіресе балалар мен жасөспірімдер үшін мұндай әдістер аса маңызды, себебі олар қарсылықты айналып өтуге және жеткілікті дамымаған вербалды құралдарды толықтыруға көмектеседі. Маңызды бағыттардың бірі – релаксация мен өзін-өзі реттеу әдістері. Тыныс алу жаттығулары, бұлшықетті кезеңдік босаңсыту, аутогендік тренинг мазасыздық деңгейін төмендетіп, стресс жағдайына төзімділікті арттыруға ықпал етеді. Бұл тәсілдер қатысушыларға күнделікті өмірде қолдануға болатын өзіндік көмек дағдыларын меңгеруге мүмкіндік береді. Қазіргі психологиялық тәжірибеде когнитивті-бихевиоралды әдістер белсенді қолданылады. Олар иррационалды наным-сенімдерді анықтап, олардың орнына икемдірек когнитивтік үлгілер мен конструктивті мінез-құлық стратегияларын қалыптастыруға бағытталған. Қатысушылар ой, эмоция және іс-әрекеттер арасындағы байланысты ұғынуды үйреніп, өзін-өзі бақылау мен жеке жауапкершілікті күшейтеді. Сонымен қатар, эмпатия мен рефлексияны дамытуға арналған жаттығулар маңызды рөл атқарады. Олар кері байланыс алмасуын, сезімдерді талқылауды және өз эмоцияларын, сондай-ақ өзгенің эмоцияларын түсінуді қамтиды. Эмпатияны дамыту тек тұлғааралық қатынастарды жақсартуға ғана емес, сонымен бірге қолдау көрсету, түсіну және тиімді ынтымақтастық қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Қосымша тәсілдердің ішінде белсенді тыңдау техникасы (К.

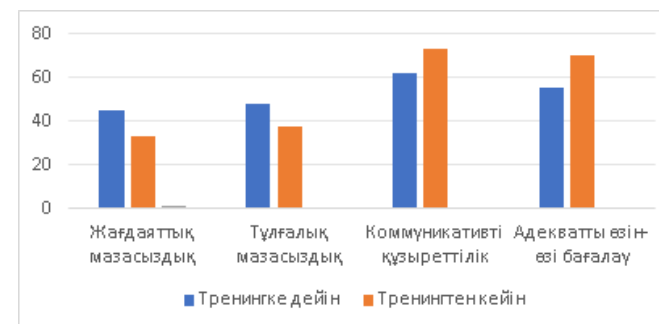
Роджерс), позитивті кері байланыс әдістері, денеге бағытталған жаттығулар, сондай-ақ проективті әдістер (метафоралық әңгімелер, ертегі терапиясы) ерекше аталып өтеді. Бұл әдістер тренингтің мазмұнын байытып, оны барынша икемді әрі әмбебап етеді, сонымен қатар қатысушылардың жеке қажеттіліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Түзету тренингінің ерекшелігі оның икемділігінде: тренингтің мазмұны мен құрылымы қатысушылардың жасына, даму деңгейіне, жеке ерекшеліктеріне және олардың нақты мәселелеріне сәйкес бейімделеді.

Түзету тренингі психологиялық тәжірибенің әртүрлі салаларында кеңінен қолданыс табуда. Білім беру ортасында ол жасөспірімдердің мазасыздық деңгейін төмендету, агрессивті мінез-құлықты түзету, ынтымақтастық пен конструктивті қарым-қатынас дағдыларын дамыту мақсатында қолданылады [5]. Жасөспірімдік кезеңде мұндай тренинг әлеуметтік оқшаулануды еңсеруге, сенімді мінез-құлық қалыптастыруға, өзін-өзі бағалауды арттыруға және асоциалды өзара әрекет түрлерінің алдын алуға ықпал етеді [6]. Отбасылық психологияда түзету тренингтері отбасы ішілік қарым-қатынастың сапасын жақсартуға, эмпатияны дамытуға, ерлі-зайыптылар мен ата-ана мен бала арасындағы қақтығыстарды конструктивті шешу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады [8]. Клиникалық психологиялық тәжірибеде олар мазасыздық пен депрессивті көріністерді азайтуға, психосоматикалық бұзылулармен жұмыс жүргізуге, өзін-өзі реттеу мен эмоционалдық тұрақтылық дағдыларын қалыптастыруға қолданылады [3]. Кәсіби салада түзету тренингі мамандарды даярлау мен реабилитация процесінде пайдаланылады: ол стресс жағдайларына төзімділікті дамытуға, коммуникативтік қиындықтарды түзетуге және әртүрлі клиенттік топтарда, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі адамдарда әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді [6] [8].

Түзету тренингінің нәтижелілігі оның топтық сипатымен байланысты. К. Левиннің зерттеулері көрсеткендей, жеке тұлғаны топ арқылы басқару, топты жеке тұлға арқылы басқаруға қарағанда әлдеқайда тиімді. Оның айтуынша: «Көбінесе топқа біріктірілген индивидтерді өзгерту, оларды жеке-жеке өзгертуден жеңілірек» [1].

Түзету тренингінің тиімділігін тексеру мақсатында Торайғыров университетінің базасында 20 студенттің қатысуымен зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде түзету тренингінің психологиялық түзету әдісі ретінде тиімділігі дәлелденді. Эксперименттік топтағы (n=10) студенттер мазасыздық деңгейін төмендету мен коммуникативтік

дағдыларды дамытуға бағытталған тренингтік сабақтардан өтті, ал бақылау тобы (n=10) оқу процесін қалыпты жағдайда жалғастырды. Эксперимент нәтижелері төмендегі диаграммада көрсетілген.

1-Сурет – Эксперименттік жұмыс нәтижелері

Алынған деректер түзету тренингінің студенттердің тұлғалық және коммуникативтік әлеуетін дамытуға, мазасыздықты төмендетуге және олардың психологиялық жағдайын үйлестіруге ықпал ететінін, демек білім беру ортасында жоғары тиімділікке ие екенін айқындайды.

Қорытындылай келе, түзету тренингі қазіргі психологиялық тәжірибеде ерекше маңызға ие әдіс болып табылады. Зерттеу нәтижелері оның студенттердің эмоционалдық жағдайына, тұлғалық дамуына және әлеуметтік бейімделуіне оң ықпал ететінін көрсетті. Мұндай тренингтер жасөспірімдер мен жастардың психологиялық тұрақтылығын нығайтуға, стресске қарсы тұру қабілеттерін дамытуға және тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңдегі қоғамның әлеуметтік-психологиялық ахуалы – жасөспірімдер арасында мазасыздық пен күйзеліс деңгейінің артуы, отбасылық қатынастардың күрделенуі, суицидтік мінез-құлықтың көбеюі – түзету тренингін психологиялық көмектің пәрменді құралы ретінде қолданудың өзектілігін арттыра түседі. Сонымен қатар, бұл әдістің әмбебаптығы мен әртүрлі техникаларды қамтуы оны әртүрлі жас топтарымен және аудиториялармен жұмыс істеуде икемді қолдануға мүмкіндік береді. Болашақта зерттеу ауқымын кеңейту, ұзақ мерзімді нәтижелерді бақылау және басқа психокоррекциялық әдістермен салыстырмалы талдау жүргізу қажеттілігі анықталуда. Осылайша, түзету тренингі психологиялық түзетудің болашағы зор және нәтижелі бағыты ретінде айқындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Зенько Н. Н. Теория и методика тренинга. Общие организации : практическое пособие / Н. Н. Зенько ; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2018. – 47 с.
- 2 Психокоррекционные технологии в работе школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Академия, 2000.
- 3 Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия. – М. : Академия, 2000.
- 4 Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. – СПб. : Питер, 2009.
- 5 Петровская Л. А. Компетентность в общении : социально-психологический тренинг. – М. : МГУ, 1989.
- 6 Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности. – СПб. : Речь, 2004.
- 7 Морено Я. Л. Психодрама. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2001.
- 8 Вачков И. В. Психологический тренинг : теория и практика. – М. : Академический проект, 2005.

ИИ-ТРЕНАЖЁР ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ (SOFT & HARD SKILLS)

АХМЕТОВ А. Д., ПАВЕЛКОВ Н. А.

студенты, Колледж информационных технологий, г. Павлодар

ВОЛОЧАЕВА А. А.

педагог-психолог, Колледж информационных технологий, г. Павлодар

Исследования показывают, что значительная часть студентов сталкивается с трудностями в публичных выступлениях, отстаивании своей позиции, а также с недостатком опыта для самостоятельного решения профессиональных задач, что подчёркивает актуальность внедрения современных цифровых технологий в образовательный процесс. Многие выпускники обладают теоретическими знаниями, но испытывают трудности с применением их на практике и эффективным взаимодействием с коллегами. Для повышения эффективности обучения важно интегрировать цифровые технологии, для развития профессиональных и личностных компетенций студентов. Сила и потенциал ИИ определяются его способностью устанавливать взаимосвязи между различными данными — прогнозировать будущие результаты, чтобы обеспечить

корректировку курса в режиме, приближенном к режиму реального времени, и делать выводы, которые позволят всем заинтересованным сторонам принимать более обоснованные решения [1, с. 13]. Искусственный интеллект открывает возможности для создания адаптивных тренажёров, которые моделируют реальные рабочие ситуации и дают мгновенную обратную связь.

Учитывая обозначенные тенденции и потребности современного образования, нами предложена модель ИИ-тренажёра, направленная на развитие профессиональных компетенций студентов через интеграцию hard и soft skills, обеспечивающая комплексное развитие профессиональных навыков на основе практико-ориентированного подхода. Суть обучения — расширение горизонтов, умение видеть вещи, которые ранее были незаметны, распознавание внутреннего потенциала, о существовании которого вы не подозревали [2, с. 64]. Разработка ИИ-тренажёра позволит студентам совершенствоваться как hard, так и soft skills, повышая готовность к профессиональным вызовам и конкурентоспособность на рынке труда.

Предлагаемая нами модель ИИ-тренажёра представляет универсальный сборник заданий по блокам, который помогает студентам улучшать профессиональные и коммуникативные навыки, развивать критическое мышление, оттачивать профессионализм, набирать опыт, быстро принимать решения и эффективно решать рабочие задачи. Обновление — это принцип, - и процесс, - который побуждает нас двигаться по восходящей спирали роста и перемен, по спирали постоянного совершенствования [3, с. 312]. С помощью тренажёра студенты научатся принимать решения в безопасной среде, прорабатывать типовые и нестандартные ситуации, закреплять опыт взаимодействия с коллегами и клиентами, получая практику ещё до выхода на работу. Все задания построены так, чтобы экономить время и минимизировать ошибки, при этом отрабатываются навыки, которые пригодятся в реальной профессиональной жизни.

Исследования, проведённые Гарвардским университетом, Стэнфордским исследовательским центром и Фондом Карнеги, показали, что 85% успеха в карьере зависит от хорошо развитых soft skills, таких как коммуникация, эмоциональный интеллект и способность к сотрудничеству, тогда как только 15% успеха обусловлены техническими знаниями (hard skills). Полученные данные подтверждают необходимость системного подхода к развитию как личностных, так и профессиональных компетенций

в образовательной среде, что нашло отражение в предлагаемого ИИ-тренажёра.

Структура тренажёра состоит из двух блоков: 1) soft skills и 2) hard skills. Развитие этих навыков позволяет студентам уверенно справляться с рабочими задачами и получать практический опыт ещё до выхода на профессиональный рынок.

Блок soft skills направлен на развитие гибких профессиональных компетенций, которые помогают студентам эффективно взаимодействовать с коллегами, руководством и клиентами. Студенты тренируются публично выступать, отстаивать свою позицию, защищать личные границы, искать креативные решения и генерировать бизнес-идеи. Именно в этом процессе ключевую роль играет эмоциональный интеллект — своеобразный внутренний навигатор, позволяющий распознавать собственные переживания и эмоции окружающих, трансформируя их из помех в источник эффективного взаимодействия. Все эмоции, по сути, не что иное, как стимулы к действию, мгновенные алгоритмы по выходу из конкретной ситуации, которые заложила в нас эволюция [4, с. 32].

Soft skills в ИИ-тренажёре формируются через систему из десяти интерактивных заданий, направленных на развитие у студентов ключевых личностно-профессиональных компетенций, обеспечивающих успешное взаимодействие в профессиональной среде. Каждое задание сопровождается кратким интерактивным пояснением в игровой форме: студенту предлагаются варианты решений, сценарии профессиональных ситуаций и подсказки.

Такой формат делает процесс обучения динамичным и мотивирующим, позволяя выбирать оптимальные действия и получать мгновенную обратную связь от ИИ. Первое задание направлено на составление резюме и самопрезентацию, второе — моделирует собеседование с ИИ-ботом по видеозвонку, где студент учится уверенно выражать мысли и аргументированно отстаивать позицию. Третье задание развивает навыки публичного выступления и презентации проекта, формируя уверенность и умение управлять невербальной коммуникацией. В четвёртом и пятом заданиях отрабатываются деловое общение, переговоры, командное взаимодействие и разрешение конфликтов. Шестое задание направлено на развитие креативного мышления, седьмое — на формирование навыков тайм-менеджмента и самоорганизации, восьмое — на укрепление уверенности и стрессоустойчивости в профессиональных коммуникациях. Девятое задание способствует

развитию эмоционального интеллекта, а заключительное, десятое, предусматривает анализ комплексных HR-кейсов, где студент интегрирует все полученные навыки в условиях, приближённых к реальной профессиональной среде. По завершении каждого этапа ИИ предоставляет автоматическую обратную связь с анализом сильных сторон, ошибок и рекомендациями по дальнейшему развитию.

Развитие hard skills в ИИ-тренажёре включает также десять заданий, направленных на формирование профессиональных знаний и технических компетенций, необходимых в рамках конкретной специальности. Задания выстраиваются индивидуально под профиль обучения студента: составление профессиональной документации, выполнение расчётов, анализ данных, подготовка отчётов и проектных материалов соответствуют особенностям его будущей профессии. В каждом задании моделируются типовые и нестандартные рабочие ситуации, где ИИ-бот имитирует взаимодействие с клиентами, коллегами и руководством. Такой формат позволяет студенту тренировать прикладные навыки в реалистичных условиях, получать автоматическую обратную связь о точности решений, логике действий и эффективности выбранных подходов. Очень ценное умение — выделять ключевые идеи из нового материала, строить из них ментальные модели, а потом вставлять эти модели в уже имеющееся знание [5, с. 8].

Постепенное усложнение заданий способствует закреплению компетенций на разных уровнях — от освоения базовых профессиональных операций до выполнения комплексных кейсов. В процессе студент учится планировать, анализировать, применять профессиональные стандарты и принимать решения в условиях неопределённости. Например, для специальности «Менеджмент» предусмотрены практические задания по стратегическому планированию, управлению проектами и анализу эффективности бизнес-процессов. ИИ оценивает точность расчётов, логичность решений и профессиональную аргументацию студента. Благодаря адаптивной системе тренажёра формируется готовность к практической деятельности и снижается риск профессиональных ошибок на первых этапах работы. Такой подход обеспечивает не только развитие технических умений, но и формирует устойчивую профессиональную дисциплину и ответственность за результаты собственной деятельности.

В условиях цифровизации и автоматизации труда базовые Hard skills сотрудников постепенно стандартизируются, а Soft skills выходят на первый план как ключевые компетенции, определяющие успех и конкурентоспособность специалиста на рынке труда [6]. Внедрение тренажёра в образовательный процесс способствует комплексному развитию профессиональных компетенций у студентов, сочетая освоение soft и hard skills через интерактивные и имитационные задания с ИИ. Для работодателя это означает получение подготовленных и адаптированных сотрудников, способных эффективно работать в команде и решать профессиональные задачи с минимальными ошибками. Для студента — возможность безопасно практиковаться, получать навыки, востребованные на рынке труда, формировать конкурентное резюме и уверенно проходить собеседования ещё до выхода на работу. Тренажёр интегрирует обучение в реальные профессиональные ситуации, экономит время и повышает уверенность, делая подготовку к профессии максимально эффективной и практико-ориентированной. Таким образом, разработанная модель ИИ-тренажёра представляет собой инновационный и эффективный инструмент профессионального становления студентов, обеспечивающий практическую направленность обучения и повышающий качество кадровой подготовки.

ЛИТЕРАТУРА

1 Искусственный интеллект в образовании: Изменение темпов обучения. Аналитическая записка ИИТО ЮНЕСКО / Стивен Даггэн; ред. С.Ю. Князева; пер. с англ.: А.В. Паршакова. — Москва: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2020.

2 Суперобучение. Система освоения любых навыков — от изучения языков до построения карьеры / Скотт Янг; пер. с англ. Д. Шалаевой. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2020 — 368 с.

3 Семь навыков высоко эффективных людей: Мощные инструменты развития личности / Кови Стивен Р.; Пер. с англ. — 4-е изд. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2009 — 374 с.

4 Гоулман, Дэниел. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ / Дэниел Гоулман; пер. с англ. А. П. Исаевой; [науч. ред. Е. Ефимова]. — 11-е изд., переработанное и дополненное. — Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2021 — 544 с.

5 Браун П. Запомнить всё: Усвоение знаний без скуки и зубрежки / Питер Браун, Генри Рёдигер, Марк Макдэниел ; Пер. с англ. - М.: Альпина Паблишер, 2015. — 266 с.

6 Hard skills и soft skills: значения, различия и роль в развитии персонала. [Электронный ресурс]. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/hard-skills-i-soft-skills-znachenie-razlichiya-i-rol-v-razviti-personala> [дата обращения 02.10.2025].

СОВРЕМЕННЫЕ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В РАБОТЕ С ДЕСТРУКТИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

БАГУМБАЕВА А. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТУЛЕКОВА Г. М.

PhD, асоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Работа с деструктивным поведением в цифровой среде осуществляется на принципах комплексного подхода, включающего индивидуальную психотерапию, групповые тренинги и специализированные программы реабилитации. Однако одной из ключевых сложностей в этом направлении являются поздние обращения за профессиональной помощью. Поскольку деструктивное поведение в цифровой среде на ранних этапах не всегда воспринимается как серьезная проблема, большинство людей начинают осознавать необходимость вмешательства только тогда, когда их состояние значительно ухудшается, приводя к выраженной интернет-зависимости и сопутствующим нарушениям психического здоровья.

По данным Всемирной организации здравоохранения, распространенность интернет-зависимости во многих странах мира, включая Казахстан, составляет от 6% до 14% среди подростков и взрослых, что сопоставимо с зависимостью от психоактивных веществ. В Казахстане наблюдается рост проблем, связанных с интернет-зависимостью, лудоманией и чрезмерным использованием социальных сетей среди различных возрастных групп населения. Эти явления оказывают значительное влияние на психическое здоровье, социальное функционирование и качество жизни граждан.

Актуальность проблемы интернет-зависимости среди подростков подтверждается исследованиями Национального центра общественного здравоохранения совместно с Всемирной

организацией здравоохранения. Согласно их данным, 12,7% казахстанских школьников имеют проблемное поведение в сфере использования цифровых технологий. У детей и подростков в возрасте от 11 до 15 лет отмечаются случаи пренебрежения учебными и социальными обязанностями в пользу онлайн-активности, склонность к обману родителей относительно времени, проведенного в сети, а также использование цифровых технологий как способа саморегуляции.

Эффективная работа с деструктивным цифровым поведением начинается с его точной и своевременной диагностики. Раннее выявление проблемных паттернов позволяет не только констатировать факт наличия зависимости, но и определить «мишени» для последующей психотерапевтической работы, выявив наиболее уязвимые сферы функционирования личности.

В исследовательской и клинической практике для первичного выявления проблемы применяются стандартизированные психодиагностические опросники. Одним из наиболее валидных инструментов является Шкала интернет-зависимости Чена (Chen Internet Addiction Scale, CIAS). Данная методика представляет собой количественную оценку степени выраженности аддикции, фокусируясь на ключевых симптомах: компульсивном использовании интернета (утрата контроля над временем), симптомах отмены (тревога, раздражительность при невозможности войти в сеть), толерантности (потребность в увеличении времени онлайн для достижения удовлетворения) и на наличии негативного воздействия на профессиональную и социальную жизнь человека. Высокие баллы по шкалам CIAS позволяют не только заметить наличие проблемы, но и точно указать, в каких именно аспектах цифрового поведения нарушения наиболее выражены. Например, является ли проблема напрямую в компульсивном скроллинге или в использовании сети как способа побега от реальности.

Однако для разработки целенаправленной коррекционной программы одной констатации факта зависимости недостаточно. Необходимо выявить психологический механизм, лежащий в ее основе. Именно здесь ключевую роль играет диагностика уровня осознанности. Кентуккийский опросник навыков осознанности (Kentucky Inventory of Mindfulness Skills, KIMS) является надежным инструментом для оценки способности человека к регуляции внимания и эмоций. Низкие показатели по таким шкалам, как «Наблюдение» (способность замечать внутренние

и внешние стимулы), «Осознанное действие» (способность быть полностью вовлеченным в текущую деятельность, а не действовать «на автопилоте») и «Невовлеченность» (способность не реагировать автоматически на мысли и эмоции), напрямую коррелируют с высоким риском развития интернет-зависимости. Таким образом, комбинация методик CIAS и KIMS создает комплексную диагностическую картину: первая отвечает на вопрос «Что происходит?», выявляя симптомы, а вторая - «Почему это происходит?», указывая на дефицит навыков психической саморегуляции.

Совместное применение этих диагностических инструментов позволяет перейти от выявления проблемы к построению индивидуального психотерапевтического плана работы с личностью, имеющей деструктивное поведение в цифровой среде. Если данные CIAS показывают высокие баллы по «Эмоциональному дискомфорту», а KIMS выявляет дефицит навыков «Невовлеченности», это становится прямой мишенью для терапии, например, с помощью модуля «Регуляция эмоций» из ДБТ. Такой дифференцированный подход обеспечивает не разовое устранение симптомов, а формирование устойчивых психологических навыков, лежащих в основе осознанного и здорового взаимодействия с цифровой средой.

Основными методами работы с интернет-зависимостью и деструктивным цифровым поведением являются индивидуальная психотерапия и программы реабилитации. Среди современных психотерапевтических подходов наиболее доказанной эффективностью обладают когнитивно-поведенческая терапия (КПТ), диалектико-поведенческая терапия (ДБТ) и терапия принятия и ответственности (АСТ).

Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) фокусируется на выявлении и реструктуризации дисфункциональных убеждений и когнитивных искажений, лежащих в основе деструктивного поведения. В контексте интернет-зависимости это может быть работа с такими убеждениями, как «Только в сети я могу быть собой и выражать себя открыто», «В онлайн-игре моя жизнь имеет значение» или «Я обязан быть в курсе всех событий в соцсетях, иначе я буду отставать от общества». КПТ помогает клиенту оспорить эти мысли, развить более адаптивные убеждения и сформировать поведенческие стратегии для сокращения времени у экрана.

Диалектико-поведенческая терапия (ДБТ), изначально созданная для лечения пограничного расстройства личности, оказалась чрезвычайно эффективной для работы с нарушениями саморегуляции, что является стержнем цифровой зависимости. Ключевой модуль ДБТ напрямую связан с развитием навыков осознанности (mindfulness). Эти навыки учат клиентов наблюдать за своими позывами зайти в сеть, не поддаваясь им, описывать свои эмоции без осуждения и концентрироваться на текущем моменте, что снижает потребность в «уходе» в виртуальную реальность. Другой критически важный модуль ДБТ – навыки регуляции эмоций – предлагает инструменты для терпимости к дистрессу без использования интернета в качестве единственного способа самоуспокоения. Этот модуль включает несколько ключевых стратегий: сначала клиенты учатся распознавать ранние признаки нарастающего напряжения, затем экспериментируют с различными стратегиями регуляции, и наконец интегрируют наиболее эффективные из них в свою повседневную жизнь.

Терапия принятия и ответственности (АСТ) тесно перекликается с методом радикального принятия реальности. АСТ не ставит целью устранение неприятных мыслей и чувств, а учит принимать их, оставаясь вовлеченным в значимую для человека деятельность. В модели АСТ психологическая гибкость развивается через шесть ключевых процессов, среди которых принятие (вместо избегания реальности), контакт с настоящим моментом (осознанность) и ценностно-ориентированные действия. В контексте лечения интернет-зависимости терапевт помогает клиенту определить его истинные жизненные ценности (например, реальное общение, карьера, хобби) и начать действовать в соответствии с ними, что автоматически снижает ценность поведения, направленного на избегание реальности.

Однако в странах СНГ наиболее распространенным способом является обращение в специализированные Центры психического здоровья, в которых применяются программы лечения, включающие групповые тренинги и занятия, которые ориентированы на повышение уровня осознанности пациентов. Это связано с тем, что низкий уровень осознанности коррелирует с высоким риском интернет-зависимости и деструктивным поведением в сети (Liu et al., 2020). Особое внимание уделяется навыкам осознанности, которые помогают пациентам научиться регулировать эмоциональные состояния, получать удовлетворение от повседневной жизни и

адекватно воспринимать окружающую реальность. Исследования показывают, что практика осознанности способствует снижению симптомов интернет-зависимости, тревожности и депрессии, связанных с чрезмерным использованием цифровых технологий (Zhang et al., 2021). Важной составляющей программ также является радикальное принятие реальности – метод, позволяющий пациентам осознавать и принимать текущие обстоятельства без сопротивления, что, в свою очередь, снижает потребность в уходе от реальности через интернет.

Необходимо признать, что цифровая среда сама по себе не является однозначным злом. По своей сути, это мощный инструмент, который открывает огромные возможности для обучения, общения и развития экономики. Цифровизация — это объективная реальность современного общества. Однако, как и любой сложный инструмент, она таит в себе не только преимущества, но и угрозы. Бесконтрольное и неосознанное использование цифровых технологий без выработки правильной культуры их применения приводит к росту психологических трудностей. Поэтому главная задача сегодня — не отказываться от технологий, а развивать у людей цифровую компетентность. Это означает умение пользоваться преимуществами цифрового мира, при этом сохраняя контроль над своим вниманием, эмоциональное здоровье и прочные связи с реальной жизнью.

Несмотря на наличие эффективных психотерапевтических подходов, проблема деструктивного цифрового поведения требует комплексных профилактических мер на уровне всего общества. Для преодоления негативного влияния цифровых технологий на уровень осознанности личности необходимо формирование грамотного подхода к их использованию. Это включает обучение навыкам осознанного восприятия и разработку стратегий цифрового минимализма. Создание образовательных программ, направленных на повышение уровня осознанности, может стать эффективным инструментом для снижения стресса, улучшения эмоционального состояния и повышения общей удовлетворенности жизнью. Выявление и анализ факторов, способствующих снижению уровня осознанности, позволит разрабатывать эффективные профилактические и коррекционные меры, направленные на укрепление ментального здоровья и формирование устойчивых навыков осознанного взаимодействия с цифровой средой.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бек, Д. Когнитивно-поведенческая терапия от А до Я / Д. Бек. – Москва : Диалектика, 2019. – 400 с.
- 2 Харрис, Р. Ловушка счастья: Как перестать бороться и начать жить / Р. Харрис. – Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2021. – 320 с.
- 3 Liu, C. The Effect of Mindfulness on Internet Addiction: A Meta-Analysis / C. Liu, J. Wang, Y. Zhang // Journal of Behavioral Addictions. – 2020. – Vol. 9, No. 2. – P. 225–235.
- 4 Zhang, Y. The Efficacy of Mindfulness-Based Interventions on Internet Addiction / Y. Zhang, L. Li, X. Wang // Computers in Human Behavior. – 2021. – Vol. 124. – Article 106916.
- 5 Каждый человек пропадает в социальных сетях в среднем по два часа в день // Ranking.kz. – 2022. – 24 марта. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://ranking.kz/reviews/world/kazhdyy-chelovek-propadaet-v-sotsialnyh-setyah-v-srednem-po-dva-chasa-v-den.html> (дата обращения: 20.10.2023).

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ К ЗДОРОВЬЮ У СТУДЕНТОВ

БИЛЯЛОВА А. К.

магистр, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПАНДОПУЛО А. С.

PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Здоровье студентов, будущих специалистов, является стратегическим ресурсом государства и фактором их успешной самореализации в дальнейшей жизни и профессиональной деятельности. В нынешнее время предъявляются высокие требования к специалистам ключевое место занимает не только профессиональная компетентность, но и высокий уровень психологического и физического здоровья. Однако, по данным многочисленных исследований, наблюдается ухудшение показателей здоровья у студентов, что часто связано с интенсификацией учебного процесса, изменением образа жизни и недостаточным уровнем сформированности позитивного отношения и здоровья. Это отношение включает осознание ценности здоровья, мотивацию к его

сохранению и укреплению, а также овладение соответствующими поведенческими навыками [1, с. 12].

Для изучения ключевых аспектов ППС формирования у студентов позитивного отношения к здоровью был проведен опрос среди 50 студентов Торайгыров университета (г. Павлодар, Казахстан). Выборка включала студентов 1-4 курсов различных специальностей (технические, гуманитарные направления), из которых 54% составляли девушки и 46% — юноши. Возраст респондентов варьировался от 18 до 22 лет. Опрос проводился в формате онлайн-анкетирования с использованием платформы Google Forms в октябре 2025 года.

Цели опроса:

Выявить уровень понимания студентами роли и специфики психолого-педагогического сопровождения в процессе здоровьесбережения.

Оценить восприятие студентами эффективности различных форм и методов работы по формированию здоровьесберегающей компетентности.

Определить основные факторы образовательной среды, влияющие на формирование позитивного отношения к собственному здоровью.

Идентифицировать ключевые психолого-педагогические барьеры и предложения по их преодолению.

О психологическом сопровождении становления профессионала пишет Э. Ф. Зеер, понимая его как целостный процесс изучения, формирования, развития и коррекции профессионального становления личности, прикладное направление в подготовке специалистов, «обслуживающее» процесс овладения фундаментальными теоретическими и практическими знаниями, умениями, навыками, обеспечивая их наилучшее усвоение [3, с.174]. Говоря о видах психолого-педагогического сопровождения, следует отметить, что оно может быть как групповым, так и индивидуальным. Групповое сопровождение направлено на профилактику или коррекцию какой-либо проблемы, характерной для групп обучающихся или для системы в целом. Психолого-педагогическое сопровождение каждого студента направлено на профилактику или решение его проблем, создание условий для гармоничного развития и образования конкретного студента [2, с.14].

Для верификации и детализации когнитивных установок (или когнитивных моделей) студентов относительно объекта исследования, в анкетный инструментарий был включен

специализированный перечень вопросов, предназначенных для экспликации (раскрытия) их ключевых представлений. [2, с. 28].

В анкету были включены следующие вопросы, направленные на оценку представлений студентов об исследуемой проблеме:

Какова ключевая цель психолого-педагогического сопровождения в формировании у студентов позитивного отношения здоровью?

Перечислите какой на ваш взгляд наиболее эффективная форма (метод) работы (например, тренинги, интерактивные лекции, индивидуальное консультирование).

Какую роль играет общая образовательная среда (учебный план, внеучебная деятельность, инфраструктура университета/колледжа) в эффективности формирования позитивного отношения студентов к собственному здоровью?

Назовите один из наиболее существенных психолого-педагогических барьеров, возникающих при формировании у современных студентов по отношению к здоровью.

Какие критерии и показатели могут быть использованы для результативности психолого-педагогической деятельности по формированию у студентов положительного отношения к здоровому образу жизни?

Полный комплекс данных, полученных в ходе опроса, состоящий как из количественных показателей, так и из детального качественного анализа развернутых ответов студентов, структурирован и визуализирован в прилагаемых ниже таблицах и графических диаграммах. Ответы на вопрос №1 Какова ключевая цель психолого-педагогического сопровождения в формировании у студентов позитивного отношения здоровью отражены в следующей диаграмме:

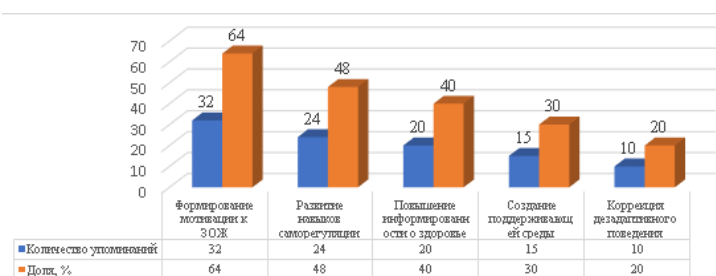

Рисунок 1 – ключевая цель ППС

На вопрос №2 перечислите какая, на ваш взгляд, наиболее эффективная форма (метод) работы (например, тренинги, интерактивные лекции, индивидуальное консультирование) были получены следующие ответы.

Рисунок 2 – наиболее эффективная форма работы

Анализ ответов показывает, что студенты отдают приоритет практико-ориентированным и личностно-значимым формам работы. Наиболее эффективными признаны тренинги (как метод групповой проработки навыков) и индивидуальное консультирование (как способ решения конкретных проблем).

На вопрос №3 Какую роль играет общая образовательная среда (учебный план, внеучебная деятельность) были получены следующие ответы:

Рисунок 3 – роль образовательной среды

Большинство студентов считают, что физическая инфраструктура университета/колледжа и внеучебная деятельность играют решающую роль в формировании позитивного отношения к здоровью, поскольку они обеспечивают реальные возможности для занятий спортом и здорового питания.

Ответы на вопрос №4 Назовите один из наиболее существенных психолого-педагогических барьеров, возникающих при формировании у современных студентов позитивного отношения к здоровью отображены в диаграмме.

Рисунок 4 – психологические барьеры

Подавляющее большинство студентов выделяет дефицит времени и высокую учебную нагрузку как наиболее существенный психолого-педагогический барьер. Этот фактор переводит здоровье в категорию второстепенных задач на фоне академических требований.

Вопрос №5 Какие критерии и показатели могут быть использованы для результативности психолого-педагогической деятельности по формированию у студентов положительного отношения к здоровому образу жизни?

Рисунок 5 – критерии и показатели

70 % респондентов выбрали фактическое изменение поведения (рост активности, режима).

Стремление к формированию позитивного отношения к здоровью у студентов является одной из ключевых задач современного высшего образования. Анализ результатов опроса, проведенного среди студенческого сообщества, дает четкое представление о восприятии ими психолого-педагогического сопровождения (ППС), выявляя его цели, наиболее эффективные формы, роль среды и главные барьеры. Полученные данные служат не просто констатацией фактов, но и дорожной картой для повышения эффективности работы.

Студенты не видят смысла ППС исключительно в информировании. Отвечая на вопрос о ключевой цели, большинство выбирает «формирование устойчивых навыков и мотивации к ЗОЖ». Это подчеркивает запрос на трансформацию знаний в действие. Данный приоритет находит прямое отражение в выборе наиболее эффективных форм работы. Студенты отдают предпочтение тренингам (как методу групповой проработки навыков) и индивидуальному консультированию (как способу решения конкретных, лично-значимых проблем).

Таким образом, студенты сигнализируют о том, что пассивные лекции имеют ограниченную ценность. Эффективное сопровождение должно быть практико-ориентированным и персонализированным, помогая преодолевать психологические и поведенческие препятствия, а не просто увеличивать объем теоретических знаний.

Самым значимым выводом, требующим немедленного внимания, является выделение дефицита времени и высокой учебной нагрузки как наиболее существенного психолого-педагогического барьера. Этот фактор создает прямой конфликт приоритетов, в котором академические требования вытесняют заботу о здоровье в категорию второстепенных задач. Здоровье перестает быть ценностью, а становится жертвой учебного процесса.

В то же время, студенты справедливо указывают на решающую роль образовательной среды, а именно физической инфраструктуры и внеучебной деятельности. Этот факт подчеркивает, что ППС не может быть ограничено лишь кабинетом психолога. Университет/колледж как система должен создавать реальные, физические возможности для ЗОЖ — спорт, здоровое питание, зоны отдыха. Среда, перегружающая студента и лишаящая его физической активности, нейтрализует любые усилия по формированию позитивного отношения к здоровью.

Логичным завершением анализа является определение критериев результативности. 70% респондентов выбрали «фактическое изменение поведения (рост активности, режима)». Этот показатель является наиболее объективным и значимым. Если целью является формирование позитивного отношения (то есть ценности), оно должно проявиться в позитивном действии (в поведении). Осведомленность, удовлетворенность или даже намерение, не подтвержденные реальными изменениями в режиме, питании или физической активности, не могут считаться свидетельством успешности ППС.

Результаты опроса ясно показывают: для того, чтобы ППС было по-настоящему эффективным, необходимо сменить парадигму. Требуется переход от информирования к интегрированному, системному подходу, который:

Признает и активно преодолевает главный барьер – хроническую нехватку времени, возможно, путем ревизии учебной нагрузки.

Интегрирует практико-ориентированные формы работы (тренинги) и индивидуальную поддержку в систему.

Обеспечивает физическую среду, которая стимулирует, а не препятствует здоровому образу жизни.

Измеряет успех не по количеству проведенных мероприятий, а по фактическому, устойчивому изменению поведения студентов.

Только такой комплексный подход позволит достичь ключевой цели – сделать здоровье осознанной и интегрированной ценностью в жизни современного студента.

ЛИТЕРАТУРА:

1 Орехова Н. А. Психолого-педагогические условия формирования позитивного отношения к здоровью у студентов. - Вестник педагогики, 2020.

2 Христидис, Татьяна Витальевна. «Психолого-педагогическое сопровождение студентов в вузе». Вестник Московского государственного университета культуры и искусств 1 (63) (2015): 172-176.

3 Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.

4 Швалб Ю. М. Здоровье и личность: психологические основы. - Киев, 2018.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ ПОЗИТИВНОГО ОТНОШЕНИЯ К ЗДОРОВЬЮ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

БИЛЯЛОВА А. К.

магистр, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПАНДОПУЛО А. С.

PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Проблема адаптации в психологии не нова. Значительный вклад в формирование теоретических основ социально психологической адаптации внесли современные отечественные ученые, которые рассматривают адаптацию как биологическое приспособление к среде (Р. М. Баевский, Е. А. Горелова, А. М. Крупник, В. И. Медведев), как процесс активного взаимодействия индивида и социального окружения (П. К. Анохин, А. Ю. Александровский, Ф. Б. Березин, А. М. Вейн), одновременно и как процесс и как результат приспособления (К. А. Абулханова-Славская, А. Г. Маклаков, А. Б. Георгиевский), как механизм развития личности (А. А. Ре- 30 ан, С. Т. Посохова, А. А. Алдашева, С. И. Розум и др.). Вместе с тем, несмотря на постоянный интерес к изучению проблем адаптации, приходится признать, что еще недостаточно комплексных психологических исследований, посвященных приспособляемости учащихся к условиям новой системы обучения. [1, с.29].

Студенческий возраст сопряжен с высокими нагрузками и стрессами, а также с рискованным поведением, что делает необходимым формирование ответственности и саморегуляции. ВУЗ должен создавать здоровьесберегающую среду через рациональное распределение нагрузки, интеграцию знаний о здоровье на учебный процесс (Информационно-образовательный компонент) и наличие поддерживающего микроклимата (Коммуникативно-психологический компонент). Все в месте это дает полное психолого-педагогическое сопровождение (ППС).

ППС– это системная, непрерывная работа, направленная на поддержку студента в адаптации, развитии и формировании устойчивой позиции по отношению к здоровью.

Согласно толковому словарю русского языка, термин «сопровождение» обозначает действие, сопутствующее какому-либо явлению. Этимологически он происходит от слова «сопровождать»,

имеющее несколько содержательных трактовок. Смысл толкования зависит от области применения слова, но обозначает одновременность происходящего явления или действия. В настоящее время в научной литературе термин «сопровождение» понимается, прежде всего, как поддержка психически здоровых людей, у которых на определенном этапе развития возникают какие-либо трудности. Необходимо заметить, что поддержка понимается как сохранение личностного потенциала и содействие его становлению. Сущность такой поддержки заключается в реализации права на полноценное развитие личности и ее самореализацию в социуме [2. с. 4].

В настоящее время широкое распространение различных форм психологического сопровождения породили большое количество определений и подходов к данному феномену, где понятие «сопровождение» рассматривается как синоним поддержки, содействия, сочувствия, сотрудничества, как метод и как создание специфических условий для (чаще всего учебной) деятельности [2. с. 7].

Психолого-педагогическое сопровождение можно рассматривать в нескольких аспектах:

- как профессиональную деятельность педагога-психолога, способного оказать помощь и поддержку в индивидуальном образовании ребенка;

- как процесс, содержащий комплекс целенаправленных последовательных педагогических действий, помогающих ученику сделать нравственный самостоятельный выбор при решении ребенком образовательных задач;

- как взаимодействие сопровождающего и сопровождаемого;

- как технологию, включающую ряд последовательных этапов деятельности педагога, психолога и других специалистов по обеспечению учебных достижений учащихся;

- как систему, характеризующую взаимосвязь и взаимообусловленность элементов: целевого, содержательного, процессуального и результативного [3. с. 8].

Психолого-педагогическое сопровождение направлено на всестороннее развитие задатков и способностей обучающихся. Эффективность образовательного процесса во многом зависит от уровня знаний педагогом своих студентов, умения осуществлять дифференцированный подход к ним. Эту задачу помогает решить всесторонняя диагностика, которая дает возможность получать данные о характере и динамике психического развития, о личностных особенностях, о состоянии его здоровья и социального благополучия.

Рассмотрим основные этапы индивидуального сопровождения.

Первым этапом деятельности по сопровождению развития ребенка является сбор информации о студенте. Это первичная диагностика соматического, психического, социального здоровья студента. При этом используется широкий спектр различных методов: тестирование, анкетирование, наблюдение, беседа.

Второй этап – анализ полученной информации. На основе анализа определяется, сколько студентов нуждается в неотложной помощи, каким студентам необходима психолого-педагогическая поддержка, кому необходима социальная помощь и т.д. Такое выделение групп, конечно же, условно, но оно помогает определить основные виды и направления комплексной помощи детям, родителям, педагогам.

Третий этап – совместная выработка рекомендаций для студента; составление плана комплексной помощи для каждого «проблемного» студента.

Четвертый этап – консультирование всех участников сопровождения о путях и способах решения проблем студента.

Пятый этап – решение проблем, то есть выполнение рекомендаций каждым участником сопровождения.

Шестой этап – анализ выполненных рекомендаций всеми участниками.

Седьмой этап – дальнейший анализ развития студента.

Все этапы условны, так как у каждого студента своя проблема и в ее решении требуется индивидуальный подход [3. с. 22].

Цель данной работы — теоретически обосновать, разработать и экспериментально проверить эффективность программы психолого-педагогического сопровождения, направленного на формирование у студентов позитивного отношения к здоровью в условиях образовательной среды.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- Проанализировать состояние проблемы формирования позитивного отношения к здоровью студентов в психолого-педагогическом сопровождении теории на практике.

- Уточнить сущность и структуру понятия «позитивное отношение к здоровью студента».

- Определить психолого-педагогические условия, влияющие на эффективность процесса формирования позитивного отношения к здоровью у студентов.

Разработать и обосновать программу психолого-педагогического сопровождения формирования у студентов позитивного отношения к здоровью.

Экспериментально проверить эффективность разработанной программы сопровождения.

Парадигма сопровождения позволяет построить работу педагогов как логически продуманный, комплексный процесс, охватывающий все направления и всех участников вузовского взаимодействия. Находясь в едином процессе сопровождения, каждый вид деятельности, будь то диагностика, консультирование или психокоррекция, получает свои специфические особенности, конкретное наполнение, содержание и формы. Так, например, в качестве основных компонентов диагностики учебной деятельности в процессе психолого-педагогического сопровождения выступают:

1 Мотивационный компонент:

высокий уровень учебной активности и самостоятельности;

усиление учебно-познавательных мотивов;

появление мотива самообразования, заключающегося в интересе к дополнительным источникам знаний;

ориентация на освоение способов получения знаний, появление интереса к принципам и закономерностям.

2 Ориентировочный компонент: овладение основными компонентами учебной деятельности, а именно: способностью к целеполаганию (постановке и осмыслению учебной задачи) и планированию предстоящей деятельности (по решению поставленной учебной задачи) за счёт развития рефлексии.

3 Регулирующий компонент: овладение основными компонентами учебной деятельности — самоконтролем (итоговый, пошаговый, элементы планирующего) и умением оценивать результаты своей работы.

4 Интеллектуальный компонент:

владение знаниями на уровне конкретных понятий;

способность использовать приёмы логического мышления при решении различных учебных задач;

умение выявлять причинноследственные связи между изучаемыми научными и житейскими понятиями;

применение речи в качестве инструмента мышления.

5 Социальный компонент:

принятие и выполнение вузовских норм и правил поведения;

уровень взаимоотношений с педагогами и другими студентами, проявляющийся в готовности к коллективному взаимодействию при решении учебных задач;

способность к налаживанию межличностных отношений с педагогами;

способность к установлению дружеских контактов с сокурсниками.

6 Эмоциональный компонент:

устойчивое эмоциональное состояние, проявляющееся в позитивном восприятии процесса обучения и образовательной среды вуза в целом;

хорошее отношение к педагогам и сокурсникам;

положительная самооценка;

эмоциональная готовность к переходу на последующие ступени обучения;

отсутствие высокой и ситуативной тревожности [4. с. 175].

Таким образом, психолого-педагогическое сопровождение следует рассматривать как вид деятельности, в процессе которой создаются психологические и педагогические условия не только для успешного обучения, но и для развития каждого обучающегося в образовательной среде вуза. Это сложный, многоаспектный процесс взаимодействия, сопровождающего и сопровождаемого, результатом которого становятся решения и действия, способствующие прогрессу в развитии сопровождаемого.

ЛИТЕРАТУРА

1 Маклаков, Анатолий Геннадьевич, Иван Дмитриевич Головешкин. «Особенности адаптации студентов первого курса к образовательной среде вуза.» Вестник Ленинградского государственного университета им. АС Пушкина 5.3 (2011): 29-37.

2 Адушкина, Ксения Валериевна, and Оксана Викторовна Лозгачёва. «Психолого-педагогическое сопровождение субъектов образования.» (2017).

3 Иванушкина, Н. В., О. В. Щипова, and Щипова ОВ Иванушкина НВ. «Психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса.» Текст: электронный/НВ Иванушкина, ОВ Щипова (2021).

4 Христидис, Татьяна Витальевна. «Психолого-педагогическое сопровождение студентов в вузе.» Вестник Московского государственного университета культуры и искусств 1 (63) (2015): 172-176.

К ВОПРОСУ О РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММЫ АДАПТАЦИИ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ

БОТПАЙ А., КӘРІМ Ж.
магистранты, университет Naғхоз, г. Алматы

В статье анализируются психолого-педагогические аспекты сопровождения иностранных студентов в период аккультурации. Представлен опыт разработки тренинговой программы «Новый я в новом мире», направленной на снижение уровня адаптационного стресса. Описаны методические приемы работы с тревогой, коммуникативными барьерами и кризисом идентичности, обоснованные через призму теорий культурного шока К. Оберга и концепции психической адаптации Ф.Б. Березина.

Ключевые слова: адаптация студентов, аккультурация, культурный шок, психологический тренинг, стратегии адаптации, эмоциональная саморегуляция.

Введение

В условиях интернационализации высшего образования проблема успешной адаптации иностранных студентов приобретает особую актуальность. Переезд в новую страну неизбежно сопряжен с феноменом «культурного шока», который впервые был описан американским антропологом Калерво Обергом в 1960 году как тревога, возникающая в результате утраты привычных знаков и символов социального взаимодействия.

Современные исследования подтверждают, что без целенаправленного психолого-педагогического сопровождения процесс адаптации может затягиваться, приводя к снижению академической успеваемости и социальной изоляции. В данной статье рассматривается структура и содержание авторской программы тренинга «Новый я в новом мире», разработанной с учетом классических и современных подходов к психологии аккультурации.

Методологические основы программы

Программа рассчитана на краткосрочное групповое воздействие (общая продолжительность — 6 часов) и базируется на концепции психической адаптации Ф.Б. Березина. Согласно его теории, успешная адаптация — это процесс установления оптимального соответствия личности и окружающей среды, где ключевым

препятствием выступает чрезмерная тревога и фрустрационная напряженность.

Цель программы — развитие навыков эмоциональной саморегуляции и формирование продуктивных копинг-стратегий. Программа состоит из трех модулей, каждый из которых решает задачи определенного уровня адаптации.

Обзор содержания программы

Модуль 1. Психофизиологическая адаптация («Карта моей тревоги»)

Первый этап работы направлен на снижение ситуативной тревожности, характерной для стадии «культурного шока». Ф.Б. Березин указывал, что именно тревога является первым звеном в цепи нарушений адаптации.

Методические приемы:

Психозекуация «Нормализация тревоги»: Участникам разъясняется природа стресса как естественной реакции на новизну, что позволяет снять стигматизацию переживаний.

Когнитивная реструктуризация: Упражнение «Иерархия тревог» с использованием шкалы SUDS (Subjective Units of Distress Scale) позволяет дифференцировать диффузное чувство страха на конкретные решаемые задачи.

Техника «Круги контроля»: Основанная на когнитивно-поведенческом подходе, техника помогает студентам разграничить зоны личной ответственности и внешних обстоятельств, снижая чувство беспомощности перед новой средой.

Модуль 2. Социокультурная адаптация («Я и Другие»)

Второй модуль посвящен преодолению коммуникативных барьеров. Т.Г. Стефаненко в своих работах по этнопсихологии отмечает, что успешность межкультурного диалога часто блокируется стереотипами и страхом негативной оценки со стороны принимающего сообщества.

Методические приемы:

Работа с когнитивными искажениями: Упражнение «Чтение мыслей» направлено на коррекцию иррациональных убеждений («все смотрят на меня и осуждают»).

Развитие коммуникативной компетентности: Отработка навыков активного слушания и ассертивного поведения через ролевые игры. Особое внимание уделяется использованию «Я-сообщений» в академических ситуациях (общение с преподавателями, администрацией), что является важным условием социальной интеграции.

Модуль 3. Психологическая адаптация и идентичность («Свой среди чужих»)

Третий модуль работает с глубинными аспектами самосознания и выбором стратегии аккультурации. Согласно модели Джона Берри, наиболее успешной стратегией является интеграция, подразумевающая сохранение собственной культурной идентичности при одновременном включении в новое общество.

Методические приемы:

Работа с U-кривой адаптации: Участники знакомятся с этапами адаптации по К. Обергу (медовый месяц — разочарование — приспособление — бикультурализм). Осознание нормальности этапа разочарования является мощным терапевтическим фактором.

Экзистенциальная техника «Компас Ценностей»: Помогает студентам найти способы реализации своих базовых ценностей в новых социокультурных условиях, что способствует профилактике маргинализации.

Стратегия «Лестница связей»: Пошаговое планирование расширения социальных контактов, стимулирующее переход от стратегии сепарации (общения только с земляками) к интеграции.

Заключение

Реализация программы «Новый я в новом мире» позволяет комплексно подойти к проблеме адаптации иностранных студентов. Сочетание когнитивно-поведенческих техник с теоретическими основами этнопсихологии обеспечивает формирование у студентов устойчивых навыков саморегуляции и способствует их успешной интеграции в образовательную среду вуза.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. — Л.: Наука, 1988. — 270 с.
- 2 Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2014. — 368 с.
- 3 Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology: An International Review. — 1997. — Vol. 46, № 1. — P. 5–68.
- 4 Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. — London: Methuen, 1986.
- 5 Oberg K. Cultural Shock: Adjustment to New Cultural Environments // Practical Anthropology. — 1960. — Vol. 7. — P. 177–182.

6 Апасова Е. В., Кулагина А. А. Условия адаптации иностранных студентов в ВУЗах // Современная зарубежная психология. — 2020. — Т. 9, № 4. — С. 8–19.

7 <https://www.bolshakova-psy.com/ru/kak-pobedit-katastroficheskoe-myshlenie/>

8 <https://www.b17.ru/article/511922/>

9 <https://sales-generator.ru/blog/tekhniki-aktivnogo-slushaniya/>

10 <https://columb-us.kz/primery-poleznyh-fraz-dlya-obshheniya/>

11 <https://infolesson.kz/igry-na-razvitie-verbalnyh-i-neverbalnyh-sposobov-obsheniya-5470699.html>

12 <https://shkolam Moskva.ru/digest/ya-soobshheniya-kak-metod-effektivnogo-obshheniya-s-podrostkami/>

13 <https://psychologyjournal.ru/stories/emigratsiya/>

14 <https://edprodpo.com/blog/psychology/tekhnika-refreyminga/>

15 <https://azps.ru/training/lichgerb.html>

16 <https://kontur.ru/articles/5207?hl=en-US>

17 <https://mozok.ua/ru/anxietydisorder/article/4025-uprazhneniya-na-snyatie-trevozhnosti--effektivnaya-i-dostupnaya-metodika-pr?hl=en-US>

18 <https://rosatom-academy.ru/media/ekspertnoe-mnenie/pyat-sposobov-spravitsya-s-trevogoy/?hl=en-US>

АДАМ САНАСЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ЖАҢА ҚҰШ-ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

ДОСУМБЕКОВА Р. Н.

арнайы пәндер оқытушысы, Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, М. Қананиянов атындағы
жоғары колледжі, Павлодар қ.

АДИЛЕТ С., БАТЫРБЕКҚЫЗЫ С., РАХМЕТОВА А. Б.
студент, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
М. Қананиянов атындағы жоғары колледжі, Павлодар қ.

Қазіргі заманда жасанды интеллект технологиялары қарқынды дамып, қоғамның барлық саласына еніп отыр. Жасанды интеллект - адамның ойлау қабілетін компьютерге үйрету ғылымы. Ол адамдар сияқты сезіну, ойлау, шешім қабылдау, тілдесу, үйрену сияқты әрекеттерді орындай алады. Яғни, қарапайым тілмен айтсақ, бұл – адамның «ақылды көмекшісі».

Оның адам өміріне тигізер әсері тек техникалық қана емес, сонымен бірге психологиялық және әлеуметтік деңгейде де маңызды. Жасанды интеллектің адам санасына әсері бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі ретінде қарастырылуда, әрі оның мүмкіндіктері мен қауіптері қатар талқылануда. Оның технологиялары адамдардың күнделікті өміріне еніп, ақпаратты қабылдау, шешім қабылдау және қарым-қатынас жасау тәсілдерін өзгертіп жатыр. Мысалы, әлеуметтік желілердегі Facebook, Instagram сияқты платформалардағы алгоритмдер адамның қызығушылықтарына сәйкес ақпаратты іріктеп ұсынады. Бұл кейде адамның көзқарасын тар бағытқа шоғырландырады да шектелген ақпарат төмпешігін қалыптастырады. Мұндай жағдайларда адамның ой-санасы аздаған мәліметтерге негізделіп, өзге пікірлер мен көзқарастарға төтеп беру қиындайды. [1, 56-б.]

Сонымен қатар, OpenAI-дің ChatGPT сияқты тілдік модельдер адамдардың ақпарат алу және қарым-қатынас жасау әдістерін өзгертуде. Бұл технологиялар білім алуды жеңілдетіп, идеялар мен шешімдерді жылдам жасауға мүмкіндік береді, бірақ кейде адамның сыни ойлау қабілетін төмендетуі мүмкін, яғни бұл технологияның адам психикасына әсері — бүгінгі күннің аса маңызды әрі күрделі мәселелерінің бірі. Ол әр адам санасы мен эмоциясына терең ықпал етуі ықтимал. Оның адам санасына позитивті және негативті түрде әсер етуін 1- кестеде көрсетеміз:

1-кесте – Жасанды интеллектің адам санасына тигізетін әсері

Жасанды интеллектің жағымды әсері мен пайдасы	Жасанды интеллектің кері әсері мен зияны
- Эмоционалдық қолдау және терапия; - Адамның ойлау, қабылдау, түсіну, есте сақтау, шешім жасау сияқты құбылыстарға ықпалы; - Жалғыздықты азайту; - Күнделікті өмірді жеңілдетеді.	- Ақпараттық стресстік және алаңдаушылық; - Психологиялық тәуелділік; - Сенімсіздік пен үрей тудырады; - Жеке шекаралардың бұзылуы; - Жұмыссыздық қаупі; - Әлеуметтік теңсіздік.

Жоғарыда көрсетілгендей, пайдалы тұстарына онлайн аудармашы, навигатор, виртуалды көмекшілер (Siri, Google Assistant) жатады, сондай-ақ, уақытты үнемдеп, қолайлы жағдай жасайды. Білім саласында жеке оқу бағдарламасын құрып береді, оқушылар мен студенттерге қашықтан білім алуды жеңілдетеді. Медицинада ауруларды уақытынан бұрын анықтауға көмектеседі, дәрігерлерге диагноз коюда көмектеседі, жаңа дәрі-дәрмектерді табуға мүмкіндік береді.

Экономикада және бизнесте клиенттерге қызмет көрсететін чат-боттар жұмысты жеңілдетеді, нарықтағы өзгерістерді болжайды, өндірістің тиімділігін арттырады. Қауіпсіздік пен көлікте автопилот жүйелері жол апатын азайтуға көмектеседі, бейнебақылау арқылы қоғамдық қауіпсіздікті нығайтады. Өнер мен шығармашылықта сурет салып, музыка жаза алады, кино, әдебиет, дизайн саласында жаңа идеялар береді. Психологиялық тұрғыдан қарастырғанда жасанды интеллект негізінде құрылған чат-боттар мен виртуалды ассистенттер адамдарға эмоционалдық қолдау көрсетеді, мысалы, Woebot және Wysa сияқты қосымшалар психологиялық кеңес беріп, күйзелісті жеңуге көмектеседі. Бұл технологиялар әсіресе психотерапевтік көмекке қолы жетпейтін адамдар үшін маңызды. Адамның ойлау, қабылдау, түсіну, есте сақтау, шешім жасау сияқты құбылыстарға ықпалы да бар. Жасанды интеллект білім беру және ойын-сауық саласында адамның когнитивті қабілеттерін арттырады. Мысалы, білім беру платформаларының жеке оқыту бағдарламалары оқушының зейінін, есте сақтау қабілетін дамытады. Сонымен қатар, ол жалғыздықты азайтады, қарттар мен жалғыз қалған адамдар үшін жасанды интеллект негізіндегі роботтар және виртуалды серіктер эмоционалдық жалғыздықты төмендетуге көмектеседі. Аталған пайдасымен қатар, зиянының да болатыны мәлім. Автоматтандыруға байланысты кейбір мамандықтар жойылуы мүмкін. Адам бойында тәуелділіктің пайда болуына әсер етеді, көп адам жасанды интелектке тым сеніп, өздерінің ойлау қабілеттері қарқынды жұмыс жасамағандықтан белсенділігі төмендейді, эмоционалды қалпы тұрақсыз болып, шаршаңқы болады, адамдармен тілдесу, қарым-қатынасқа түсу қиынға соғады. Жасанды интеллект жеке мәліметтерді жинап, дұрыс қолданылмаса қауіп төндіреді. Жасанды интелектің дамытқан елдер басқа мемлекеттерден озып кетуі мүмкін. Адам бойында стресс пен алаңдаушылықты туғызады. Әлеуметтік желілердегі жасанды интеллектің алгоритмдері адамның назары мен эмоциясын ұстап қалу үшін экстремалды немесе эмоционалды контентті жиі көрсетеді. Бұл күйзеліс пен уайым деңгейінің өсуіне әкелуі мүмкін. Психологиялық тәуелділікті де туғызуы мүмкін, ойындарға және әлеуметтік желілерге тәуелділік адамның психикалық саулығына зиян тигізеді. Қазіргі кезде жасанды интеллект негізіндегі ойындар мен қосымшалар адамның допамин жүйесін белсендіре отырып, тәуелділікті күшейте алады. Жасанды интеллект көмегімен жасалған жалған ақпараттар мен тергеусіз контент адамның шындықты қабылдау қабілетіне әсер етеді, сенімсіздік пен үрей тудырады, жеке шекаралардың бұзылуына әкеледі, яғни адамның жеке мәліметтерін жинап, эмоционалдық және

психологиялық күйін болжауға тырысқанда, бұл адамның жеке кеңістігі мен психологиялық қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін. [2, 47-б.]

Байқағанымыздай, жасанды интеллекттің адамның психикалық құбылыстарына әсері екі жақты: бір жағынан ол психологиялық қолдауды жақсартып, когнитивті дамуды ынталандырса, екінші жағынан ақпараттық стресс, психологиялық тәуелділік пен жалған ақпараттың таралуына себепші болуы мүмкін. Сондықтан, жасанды интеллект технологияларын адам психикасына зиян келтірмейтіндей этикалық және ғылыми тұрғыдан қадағалап, дамыту маңызды.

Осы орайда, жоғарыда атап өткен жасанды интеллекттің санаға пайдасы мен зиянына көз жеткізу үшін және қоғамда жасанды интеллекттің қалай, қаншалықты қолданылатынын анықтау мақсатында колледж білім алушылары арасында әлеуметтік сауалнама алынды. Қатысушылар саны: 20 адам (17-18 жас аралығы).

Бұл сауалнамада олардың қаншалықты қолданылатынын, пайдасы мен кері әсері туралы сұрау жүргізілді. Сұрақтар келесідегідей болды:

Жасанды интеллект дегенді білесіз бе? (иә, жоқ)

Күнделікті өмірде жасанды интеллект қолданған кезіңіз болды ма? (иә, жоқ)

Қандай жасанды интеллектті білесіз? (ChatGPT, Siri, Google Translate, т.б.)

Жасанды интеллекті көбінесе қай салада қолданасыз? (Оқу, жұмыс, көңіл көтеру, басқа)

Жасанды интеллект уақытыңызды үнемдеуге көмектесе ме? (иә, жоқ, кейде)

Жасанды интеллекттің адам өмірін жеңілдететініне келісесіз бе? (толық келісемін, келісемін, келіспеймін)

Жасанды интеллект дамыса, адамдардың жұмыссыз қалу қаупі бар деп ойлайсыз ба? (иә, жоқ, білмеймін)

Жасанды интеллект қай салаға көбірек пайдасын тигізеді деп ойлайсыз? (медицина, білім, өнер, өндіріс, басқа)

Жасанды интеллекттен тәуелділік болуы мүмкін деп санайсыз ба? (иә, жоқ, кейде)

Жеке мәліметтерді жасанды интеллектке сеніп тапсырасыз ба? (иә, жоқ)

Бұл өткізілген сауалнаманың нәтижесін 1-суреттен байқай аламыз.

1-сурет – Сауалнама нәтижесі

Нәтиже бойынша жасанды интеллект қазіргі қоғамда кең тараған тақырып екенін көрсетеді. Оның медицина мен білім беру саласында жиі қолданылатынын, көп жағдайда білім алушылардың ол туралы оң көзқараста екендігі анықталды. Бұл технологияның әлеуетін мойындайтындығын білдіреді. Сондай-ақ, тәуелділіктің бар (чат-боттар, әлеуметтік желілер) екендігін білім алушылардың 70%-ы көрсетті, бұл психикалық денсаулыққа әсер етуі мүмкін. Ал 60%-ы денсаулыққа теріс әсерін тигізеді деп санайтыны белгілі болды, бұл қоғамның көп бөлігі алаңсыз қолданатынына айғақ. Бұл нәтижелер білім беру мен ақпараттандыру жұмыстарын одан әрі жетілдіру қажеттігін көрсетеді. Жаңа ғылымның, жаңа күштің пайда-зиянын ескере отырып, даму бағытында дұрыс қолдана білу – біздің мақсатымыз болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қожахметова А. Ш., Жасанды интеллект және оның даму болашағы. - Қазақ университеті баспасы – Алматы, 2021. – 55-78 б.
- 2 Бекмұратов Н. М., Жасанды интеллектіні білім беру саласында қолдану. Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы, №3(75), 2020. - 45–51 б.

4 Сатыбалдиева Л. Т., Маханбетова Г. Ж., Жасанды интеллекттің экономикадағы орны. - Қаржы және есеп журналы, №2, 2022. - 33–39 б.

5 Назарбаев Н. Ә., Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы. - ҚР Үкіметі. – 2018. – 11-22 б.

6 Russell S., Norvig P., Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson. - 2021. - 28–49 pp.

7 Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. MIT Press. - 2021. – 168–190 pp.

8 <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>

9 <https://digitalkz.kz>

ИЛЛЮЗИЯ ПОНИМАНИЯ СЕБЯ: ПАТОЛОГИЗАЦИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ И КРИЗИС ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

ЕЛУБАЕВА К. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Современная психологическая наука переживает парадоксальный этап своего развития - этап, в котором бурное расширение её практик совпадает с утратой методологического центра тяжести. Её язык растворяется в культуре массового потребления, а понятия, некогда рождённые в контексте глубинного анализа человеческой природы, ныне транслируются в виде удобных формул и диагностических ярлыков. На рубеже цифровой эпохи психология стала не столько способом постижения человеческого, сколько механизмом его маркетинговой упаковки: эмоциональное, поведенческое и личностное редуцируются до управляемых алгоритмов, статистических паттернов и рекламных стратегий. Так возникает феномен подмены понятий, ставший определяющим для современного психологического дискурса. Самоопределение заменено саморекламой, рефлексия - автоописанием, а самопознание - иллюзией самопонимания. Популярные нарративы о «токсичности», «триггерах», «границах» и «ресурсах» заполонили общественное сознание, но при этом утратили связь с научной строгостью, философским контекстом и эмпирической ответственностью. Психология, некогда устремлённая к пониманию бытия человека во всей его

экзистенциальной сложности, теперь всё чаще обслуживает запрос на комфортное объяснение удобное, мгновенное, продаваемое. И в этой кажущейся ясности рождается самое опасное заблуждение современности - иллюзия понимания себя, подменяющая поиск истины её эстетизированным суррогатом.

Фундаментальный урок современной эпистемологии в том, что наши претензии на знание иллюзорны. Карл Ясперс указывал: «существуют аспекты реальности, которые не могут быть полностью постигнуты с помощью науки и рационального мышления» [1]. Ограниченность познания усиливает язык: как замечал Витгенштейн, границы языка знаменуют границы мира, а попытки описать иррациональное обречены на неудачу [2]. Это означает, что «понимание себя» всегда опосредовано культурными и теоретическими структурами; мы читаем собственную жизнь сквозь уже готовые словари и схемы. Именно здесь зреет идеологическая опасность: привычка к поясняющим себя ярлыкам и рецептам выдает иллюзию самопознания, скрывая то, что по-настоящему выходит за рамки доступного дискурса. Поздний постструктурализм и теория субъекта раскладывают привычную модель «устоявшейся личности». Мишель Фуко показал, как системы знания формируют «биополитический» контроль над нормой, а «субъект» оказывается продукцией исторически конкретных дискурсов [3]. Юлия Кристева и соратники подчёркивали «разлад» сознания: сознательное и бессознательное говорят на разных языках [4]. Современная культура переживает фундаментальный парадокс: на фоне тотального культа индивидуальности и «подлинного Я» происходит беспрецедентная стандартизация психологического опыта. Рыночная логика превращает самопознание в товар, предлагая готовые идентичности через поп-психологию и механизмы цифрового самопредставления. За этим фасадом персонализированной аутентичности скрывается процесс, который социологи называют «нарративизацией Я» мы не столько познаём себя, сколько учимся рассказывать о себе, используя заимствованные сюжеты и категории. Яркой иллюстрацией этого процесса служит феномен стремления к «аутентичной жизни» в социальных сетях, который на практике сводится к воспроизведению узкого набора визуальных и нарративных клише: от эстетики осознанного минимализма до курации определённого образа «духовного» бытия. В данном случае индивид, уверенный в своей самоидентичности и глубине рефлексии, не открывает своё подлинное «Я», а воспринимает готовые рыночные конструкторы,

подменяя уникальный внутренний опыт набором предписанных маркеров.

В социально-культурном плане избыток поверхностных самоописаний тесно связан с рыночной логикой и “цифровым капитализмом”. По мнению философа Бён-Чхоля Хана, мы живем в обществе “выгорания”, где на первый план выходит позитивная мотивация типа “ты сможешь”, подменив классическое “ты должен” вины супер-эго. Субъект становится “субъектом достижения”, постоянно истощающим себя в погони за самосовершенством: “измученный, депрессивный субъект достижения перемалывает себя... он устал, измучен самим собой и находится в состоянии внутренней войны” [5]. Социальные сети и культура “мимолетных знаменитостей” культивируют фетиш “прозрачности”: личность стремится всё больше раскрывать, выстраивая себя из набора позитивных характеристик, а всё таинственное и противоречивое в человеке объявляется постыдным. Именно массовая демонстрация “себя-успешного” персонифицирована в инфлюенсерах-психологах, которые под видом дружелюбного коучинга продают заурядные рецепты самоулучшения. Такие “психодиджитал” практики создают иллюзию самосовершенствования, превращая душевные вопросы в товар и “позитивный” императив, что фактически усиливает самоэксплуатацию и неврозы. Через риторику поп-психологии формируются ловушки “диагностики на скорую руку”. В эпоху тотального доступа к информации лексику психопатологов буквально засунули в бытовой жаргон - “диванные аналитики” любым поведением ставят метки, будто это врачебный диагноз. Как предупреждают исследователи, “приписывание псевдодиагнозов (“аутистический”, “биполярный”, “шизофренический” и т. д.) в качестве оскорбления” стало обычным явлением, а технический терминологический аппарат психиатрии внедрён в обиход для “самодельной” классификации поведения [6]. В результате все мы загружены грубыми общими ярлыками, которые “узаконяют личные суждения” и как бы подтверждают наше “понимание” себя и других, хотя, по сути, обрезают нюансы. Ярлыки всё чаще легитимизируют личные стереотипы, выставляя напоказ лексику, которая на самом деле неуместна. Подобная “нормализация” поверхностной диагностики и уход от истинно эмпатического внимания к человеку обесценивает психологию как гуманитарную дисциплину.

Внутри самой академической психологии кризис выглядит созвучно: отрасль фрагментируется на узкие методологические

сегменты, заменяя системный анализ формальными схемами. Аналогично тому, как специальность и коммерциализация превратили философию в сборище элитарных терминов и “дешёвого” саморазвития, наше знание о личности распадается на пустые категории. Привычка навешивать ярлыки облегчает быстрый “разбор полётов”, но в итоге человек исчезает за общепринятым штампом. Вместо тщательного поискового диалога, который в своих истоках велись классиками человеческой науки (Кьеркегором или Юнгом), мы применяем орудия поп-самопомощи и маркетинговые схемы самооптимизации [7]. Более того, внедрение инструментов искусственного интеллекта и коучинговых технологий без должной критики ещё сильнее сдвигает фокус с глубинного исследования личности на поверхности “продуктивного” поведения. Вся эта совокупность факторов создает культурную догму иллюзии самопонимания. Человек привычно убеждает себя, будто он “разобрался в себе”, оперируя старыми стереотипами и заимствованными метафорами, но при этом утрачивает субъектность. Вышесказанное ведет к духовной эрозии: под внешней видимостью “инсайта” оказывается бессодержательность. Парадоксально, но индивид, ставящий себя на грань управления и производительности, порой глубже всего утрачивает себя («Я» становится выхолощенным и пустым). Таким образом иллюзия самопонимания питается массовым тиражированием псевдонаучных категорий и поверхностной диагностикой, в то время как сама возможность подлинного понимания зарыта под горами этих ярлыков.

Иллюзия самопонимания, превращённая в массовый продукт, стала симптомом глубинного кризиса не только психологической науки, но и всей гуманитарной культуры. Там, где раньше стояло стремление к внутреннему смыслу, теперь господствует риторика “самооптимизации”; там, где был поиск истины, действует рынок интерпретаций. На наших глазах психология утратила статус дисциплины, объясняющей человека, и превратилась в технологию, которая формирует его поведение. Однако этот кризис - не случайный сбой, а логическое следствие техно-рациональной цивилизации, стремящейся подчинить даже внутреннюю жизнь законам эффективности. Психология, интегрировавшись в систему капиталистического производства, перестала быть наукой о душе и стала языком администрирования эмоций. Под видом гуманистической заботы в неё встроился новый тип дисциплинарной

власти власть метрик, норм, лайков и псевдонаучных ярлыков. И если раньше, как писал Фуко, тело было объектом власти, то теперь власть распространяется на сознание, на само определение «Я» [3]. Кризис психологической науки заключается не в недостатке методик, а в утрате философского основания способности ставить вопрос о человеке как о таинстве, а не как о задаче для алгоритма. Подлинная психология всегда была пространством несводимого того, что не поддаётся классификации, но именно поэтому и требует внимания. Современная же культура, напротив, патологизирует непонятное, стремится дать ярлык всякой неопределённости, вырезая из человеческого опыта его иррациональное и экзистенциальное измерение. В результате на место глубинного диалога между наукой и бытием приходит дидактическая симуляция эмпатии, где знание становится инструментом успокоения, а не пробуждения.

Тем самым иллюзия самопонимания это не просто когнитивная ошибка общества, а новая форма идеологии, которая скрывает собственную пустоту за языком науки. Мы перестали понимать, что знание о себе не может быть быстрым, лёгким и универсальным. Настоящее самопознание требует труда, сомнения, внутренней боли и этического усилия того, чего избегает культура комфорта. Выход из этого кризиса возможен лишь через возвращение психологии к её экзистенциальным корням, к диалогу, к неопределённости, к признанию тайны человека как неустрашимого центра науки о человеке. Вместо односторонних “лайфхаков” требуется обращение к глубинным философским традициям: к трепету перед непознаваемым (Ясперс), поиску экзистенциального смысла (Кьеркегор, Франкл) и творческой синтезу бессознательного с сознательным (Юнг, Кристэва). Необходим новый диалог, где “познай себя” звучит не как очередной товарный лозунг, а как вызов выйти за узкие пределы официальных нарративов и цифровых шаблонов. Подлинная аналитическая психология должна вновь включить в повестку творческое непредсказуемое, этику заботы и уважение к иррациональному началу субъекта, а не заменять их таблицами и скриптами. Только в такой антропологии может родиться глубинное самопознание, свободное от диктата рыночной логики и поверхностных трендов

ЛИТЕРАТУРА

1 Ясперс К. Философия и экзистенциальная вера / Карл Ясперс. М.: Издательский дом ЛКИ, 2014. - 256 с.

2 Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus / Ludwig Wittgenstein. London: Routledge & Kegan Paul, 2001. - 192 p.

3 Foucault M. The History of Sexuality. Volume 1: The Will to Knowledge / Michel Foucault. - New York: Pantheon Books, 1990. - 168 p.

4 Kristeva J. Revolution in Poetic Language / Julia Kristeva; trans. Margaret Waller. - New York: Columbia University Press, 1984. — 305 p.

5 Han B.-C. The Burnout Society / Byung-Chul Han; trans. Erik Butler. Stanford (CA): Stanford University Press, 2015. - 72 p. - ISBN 978-0-8047-9509-8.

6 Sims R., Michaeli Z. A., Glázzu P., Thomas R. Consequences of a Diagnostic Label: A Systematic Scoping Review and Thematic Framework // Frontiers in Public Health. 2021. - Vol. 9. Article 725877. DOI: 10.3389/fpubh.2021.725877.

7 Kierkegaard S. The Sickness Unto Death / Søren Kierkegaard; trans. Alastair Hannay. London: Penguin Classics, 2004. - 224 p.

АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗРАБОТКИ САЙТА ПО ПСИХОЛОГИИ «ВНУТРЕННИЙ ГИД»

ЖИРЕНОВА А. К.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

АБИШЕВ А.

студент, ВКТОУ, г. Павлодар

В настоящий момент, государственная политика Республики Казахстан направлена на всестороннюю поддержку молодежи, как наиболее инициативной части гражданского общества страны. Согласно Закону Республики Казахстан «О государственной молодежной политике», молодежью являются граждане Республики Казахстан в возрасте от 14 до 35 лет, что составляет около 6 млн граждан [1]. Данная категория граждан является ключевым двигателем прогресса в стране и обеспечение их необходимыми условиями является одной из ключевых задач, поставленных Президентом Токаевым К.-Ж.К.: «Наше подрастающее поколение должно быть конкурентоспособно не только в Казахстане, но и за его пределами. Самое главное – честный труд. Нам необходимо воспитать поколение, которое хорошо понимает это [2]. Это задает общее направление развития молодежной политике в Казахстане и для поддержания положительных тенденций необходимо проводить систематический мониторинг психического здоровья современной молодежи.

Как отмечает UNICEF, молодые люди с признаками аутодеструктивного поведения указывают на то, что они причиняли себе боль и увечья с целью смягчения ощущения грусти, тревоги и эмоционального расстройства [3]. Сведения Акишевой А.К. позволяют сделать выводы о том, что молодые люди Казахстана несмотря на проявляемый высокий уровень стрессоустойчивости имеют тенденции к формированию негативных ожиданий, выражающихся в чувстве страха, беспокойства, эмоционального выгорания, одиночества и депрессии [4].

Современная молодёжь всё больше сталкивается с вызовами, связанными с эмоциональным состоянием, самооценкой и межличностными отношениями. В условиях информационной перегрузки, социальных сетей и постоянных изменений важно иметь доступ к простым и понятным ресурсам, которые помогают лучше понять себя и справляться с повседневными трудностями. Именно такую задачу решает представленный сайт, созданный в креативной и современной форме.

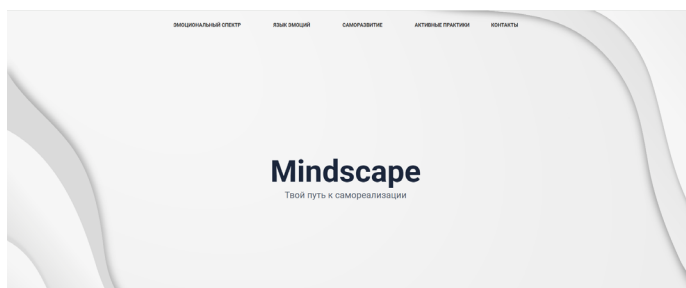

Рисунок 1 – главная страница

Пандемия и социальные изменения последних лет значительно усугубили проблему ментального здоровья среди молодёжи. Растёт уровень тревожности, депрессивных состояний и синдрома выгорания. При этом барьеры для обращения к специалистам (стигматизация, высокая стоимость услуг, территориальная удалённость) остаются высокими. «Внутренний Гид» предлагает первую ступень помощи: анонимное, не осуждающее и всегда доступное пространство. Сайт может предоставить базовые техники самопомощи, простые упражнения и, что не менее важно, дать понять пользователю: «Ты не один». Это снижает порог страха перед проблемой и мотивирует к поиску более глубокой помощи при необходимости

Сайт посвящён психологии для подростков и молодых людей. Его цель — сделать знания о психологии доступными, интересными и полезными для широкой аудитории. В отличие от традиционных учебников или сухих статей, проект использует яркий дизайн, геймификацию и интерактивные инструменты. Таким образом, пользователи не просто читают информацию, а активно взаимодействуют с ней, что значительно повышает уровень вовлечённости.

Главная идея сайта заключается в том, чтобы каждый пользователь смог лучше понять себя, свои эмоции и поведение, а также научился применять психологические знания в повседневной жизни. Он ориентирован на подростков и молодёжь в возрасте от 15 до 22 лет, однако может быть полезен и более широкой аудитории.

Для очень большого количества людей подростковый возраст представляет собой период, когда влияние эмоций на человека становится наиболее очевидным. «Эмоция – это нечто, что переживается как чувство (feeling), которое мотивирует, организует и направляет восприятие, мышление и действия» [5]

Существует мнение, что человек может избежать психопатологических расстройств, решить многие личностные проблемы, просто отказавшись от неадекватных эмоциональных реакций, то есть подчинив эмоции жесткому контролю сознания. В то же время, согласно другим представлениям, лучшим средством в этих случаях является высвобождение эмоций для их естественного взаимодействия с гомеостатическими процессами, драйвами (drives), когнитивными процессами и двигательными актами. У психологов, так же как у философов и педагогов, нет единой точки зрения относительно роли, которую играют в жизни человека эмоции. Так, некоторые из них, полагая разум характеристикой истинно человеческого в человеке, утверждают, что смыслом человеческого существования должна быть именно познавательно-интеллектуальная деятельность. В нашем обществе, да и не только в нашем, человек, начав учиться в раннем детстве, продолжает свое образование по мере взросления до достижения зрелости; при этом само образование чаще всего понимают как процесс знакомства с фактами и овладения теориями, как процесс накопления информации. [5]

Сайт строится на принципах простоты, доступности и вовлечения. Информация подаётся лёгким языком, с иллюстрациями, примерами и практическими заданиями. В отличие от академической

психологии, где часто используются сложные термины, здесь всё объясняется через реальные ситуации и жизненные примеры.

Одной из ключевых особенностей сайта являются интерактивные тесты, которые помогают пользователю лучше понять свои личностные особенности. Например, тест на определение типа личности (интроверт, экстраверт или амбиверт) представлен в игровой форме. Пользователь отвечает на вопросы, после чего получает результат с описанием и подборкой знаменитостей, которые относятся к тому же типу. Это делает процесс увлекательным и мотивирует делиться результатами с друзьями.

Также в разделе практик представлены упражнения для самопомощи:

«Дневник настроения» — позволяет фиксировать эмоции и события, анализировать свои реакции;

Техника «5-4-3-2-1» — помогает снизить тревожность и вернуться в состояние «здесь и сейчас»;

Визуализация позитивного места — формирует внутреннее ощущение безопасности и умиротворения;

Практика благодарности — развивает позитивное мышление и повышает уровень удовлетворённости жизнью.

Активные практики

Простые методы, которые помогут справиться с эмоциями и улучшить психологическое состояние.

Визуализация позитивного места. Представьте спокойное место, где чувствуете безопасность, умиротворение и радость.

Рисунок 2 — активные практики

Сайт построен так, чтобы пользователь не просто читал, но и участвовал: кликает, выбирает варианты ответов, перемещается между слайдами, открывает скрытые блоки с дополнительной информацией. Это создаёт эффект вовлечённости и делает процесс обучения лёгким и ненавязчивым.

Визуальная часть сайта выдержана в современном минималистичном стиле. Основное внимание уделено удобству пользователя:

простая навигация;

плавные анимации и переходы;

использование карточек и слайдеров для компактного отображения информации;

кнопки «Читайте далее», которые позволяют постепенно раскрывать текст.

Для тестов и практик применяются интерактивные элементы: переключатели, радиокнопки, подсветка выбранных ответов. При выводе результатов показываются изображения известных личностей с подписями, которые появляются при наведении. Это не только делает сайт визуально привлекательным, но и помогает пользователю лучше запоминать информацию.

Сайт выполняет важную задачу: он не просто информирует, а учит пользователей работать со своими эмоциями. Это особенно актуально для подростков, у которых часто возникают трудности с самоидентификацией и управлением чувствами.

Эмоциональный спектр

Рисунок 3 — страница с эмоциями

Основные направления пользы:

Развитие эмоционального интеллекта — пользователи учатся понимать и выражать свои эмоции.

Формирование навыков самопомощи — практики помогают справляться со стрессом и тревожностью.

Социальное развитие — тесты и интерактивные задания побуждают к обсуждению результатов с друзьями.

Популяризация психологии — сайт показывает, что психология может быть интересной и лёгкой для понимания.

Таким образом, проект имеет не только развлекательную, но и серьёзную образовательную ценность.

Саморазвитие

Основные направления развития личности и качества, которые помогают расти.

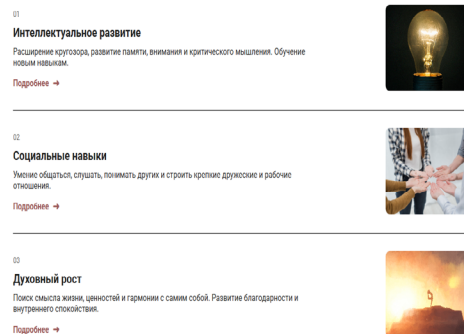

Рисунок 4 – саморазвитие

Сайт представляет собой удачное сочетание психологии, дизайна и интерактивных технологий. Он отвечает запросам современной молодёжи, предлагая лёгкий и увлекательный формат знакомства с психологическими знаниями.

Главные преимущества:

- актуальная и полезная тематика;
- современный дизайн и геймификация;
- доступный язык;
- практическая ценность.

Можно сказать, что проект является примером того, как цифровые технологии помогают сделать образование ближе к молодым людям. В будущем сайт может быть дополнен новыми тестами, расширенными практиками, личными кабинетами

пользователей и системой накопления достижений. Всё это сделает его ещё более востребованным и полезным.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике» от 9 февраля 2015 года № 285-VЗРК.

2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 1 сентября 2022 года

3 Подростки и молодёжь [Электронный ресурс] // www.unicef.org: [сайт]. [2023]. URL: <https://www.unicef.org/kazakhstan/> (дата обращения: 06.06.2023).

4 Акишева А.К. Влияние пандемии COVID-19 на психологическое состояние и стрессо-устойчивость студентов // Язык и коммуникация в контексте культуры. 2022. pp. 417-427.

5 Изард К.Э. «Психология эмоций», 2000, пер. с англ. СПб., 1999. 464 с.;

6 Шведунова, К. А. (2024). Личностные и эмоциональные особенности мигрирующей молодежи: мигрирующих казахстанцев, россиян, осуществивших переезд из малых населенных пунктов, и жителей Новосибирска: выпускная бакалаврская работа по направлению подготовки: 37.03. 01-Психология.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСНЫХ СИТУАЦИЙ: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОДХОД

ИСИНОВА С. О.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Статья посвящена проблемам психологической реабилитации личности в условиях кризисных ситуаций и анализу факторов, влияющих на эффективность восстановления. Рассматриваются теоретические основы культурно-исторического подхода Л.С. Выготского, современные концепции резильентности и посттравматического роста. Обобщённые данные указывают на ключевую роль семьи, внутренней мотивации и культурных особенностей казахстанского общества. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования

выявленных проблем и ресурсов при разработке программ психологической помощи и подготовки специалистов.

Современная психологическая наука уделяет особое внимание реабилитации личности после тяжёлых травм, включая дорожно-транспортные происшествия, производственные и бытовые травмы, а также последствия стихийных бедствий. В Казахстане актуальность темы подтверждается статистикой: за январь–июль 2025 года зарегистрировано более 19 000 дорожно-транспортных происшествий с пострадавшими или погибшими, что на 51 % больше, чем за аналогичный период прошлого года. Общее число пострадавших превысило 26 000 человек [1, с. 2].

Рост травматизма и увеличение числа пострадавших в дорожно-транспортных происшествиях в Казахстане указывает на необходимость не только медицинской, но и психологической реабилитации. Несмотря на то, что в государственных программах упоминается важность психологической поддержки, её фактическая реализация остаётся ограниченной [3, с. 5–6].

По данным Министерства здравоохранения РК, в среднем на 100 000 населения приходится менее 6 практикующих психологов, при том что ВОЗ рекомендует показатель не ниже 20 специалистов. Это указывает на дефицит кадров и подчёркивает необходимость развития института психологической помощи.

Теоретические подходы

Культурно-исторический подход Л.С. Выготского является теоретической основой данного исследования. Он рассматривает развитие личности как процесс, происходящий в социальном контексте [4, с. 145]. Зона ближайшего развития позволяет компенсировать утраченные функции через поддержку окружающих и формирование новых навыков.

В отечественной литературе зона ближайшего развития преимущественно рассматривается в образовательном процессе, что соответствует классической интерпретации Л.С. Выготского. Однако применение этого понятия к задачам психологической реабилитации личности после кризисных ситуаций в условиях Казахстана остаётся недостаточно разработанным. Данный подход позволяет по-новому осмыслить роль социальной поддержки и семейного окружения в восстановлении после тяжёлых травм.

Резильентность определяется как способность человека сохранять психологическую устойчивость и восстанавливаться после стрессовых событий [5, с. 20].

Посттравматический рост — позитивные личностные изменения, возникающие в результате преодоления тяжёлых событий [6, с. 455].

Современные исследования показывают, что кризисные ситуации могут быть источником личностного роста, а поиск смысла является критическим условием психологической адаптации [7, р. 110–125].

Отечественные авторы выделяют многоуровневый характер психологической реабилитации: личностные, межличностные и культурные факторы [2, с. 34–42; 8, с. 60–70].

Международный опыт

Зарубежные исследования показывают, что социальная поддержка, эмпатичное взаимодействие специалистов и внимание к внутренним ресурсам пациента ускоряют восстановление [9, р. 791–812; 10, р. 40–50].

Культурные особенности вносят значительное различие: в индивидуалистических странах роль семьи обычно выражена слабее, тогда как в Казахстане и других коллективистских культурах поддержка семьи является определяющим фактором.

Методология

Для анализа проблем и ресурсов психологической реабилитации использован обзор литературы с элементами эмпирической иллюстрации:

- анализ отечественных и зарубежных исследований;
- выделение ключевых проблем и ресурсов на основании данных литературы и практики;
- мини-кейс пациента, проходившего восстановление после тяжёлой травмы, использован как иллюстрация выявленных закономерностей.

Методы анализа включают контент-анализ, сопоставление с теоретическими концепциями и обобщение проблем и ресурсов.

Проблемы и ресурсы психологической реабилитации

Таблица 1 – Проблемы и ресурсы

№	Проблемы	Ресурсы
1	Недостаток системной психологической помощи	Поддержка семьи
2	Ограниченные навыки общения у медицинских специалистов	Внутренняя мотивация
3	Эмоциональная перегрузка, тревожность	Эмпатичное взаимодействие специалистов
4	Социальные ограничения	Культурные традиции коллективизма

Анализ case-study показал, что основными ресурсами являются поддержка семьи и внутренняя мотивация, а основной проблемой — ограничение автономии и стресс от взаимодействия с формальными специалистами.

Основные проблемы казахстанской практики совпадают с международными, но усиливаются культурными особенностями.

Семья играет решающую роль в восстановлении, что подтверждает коллективистский характер казахстанской культуры.

Внутренняя мотивация пациента является критическим фактором успешной адаптации.

Научная новизна: в статье подчёркивается роль семейной мотивации и культурного контекста Казахстана, что мало отражено в зарубежной литературе и расширяет существующие представления о механизмах посттравматического роста.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных результатов для совершенствования системы психологической помощи в Казахстане. Выявленные ресурсы (поддержка семьи, внутренняя мотивация, культурные факторы) и проблемы (недостаток специалистов, стрессовое взаимодействие с медицинским персоналом) позволяют разрабатывать программы, ориентированные на реальный опыт пациентов.

Кроме того, результаты могут быть включены в образовательные и методические материалы при подготовке специалистов. Статья подчёркивает важность развития навыков эмпатичного общения у медицинского персонала, а также необходимость вовлечения семьи в процесс реабилитации. Полученные данные могут быть использованы при создании тренингов, учебных курсов и практических рекомендаций для психологов, врачей и социальных работников.

В Казахстане психологическая реабилитация личности сталкивается с ограниченной системной поддержкой, нехваткой специалистов и стрессовыми взаимодействиями с медицинским персоналом.

Основные ресурсы — семья, внутренняя мотивация, эмпатичное взаимодействие специалистов и культурные особенности.

Работа носит обзорно-аналитический характер, опираясь на культурно-исторический подход Л.С. Выготского, что позволяет по-новому рассмотреть ресурсы и проблемы психологической реабилитации в условиях кризисных ситуаций. Представленные

выводы могут быть использованы как основа для дальнейших эмпирических исследований и разработки программ психологической помощи.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Standard.kz. В полтора раза выросло количество ДТП с пострадавшими в Казахстане. 2025. С. 2–3.
- 2 Калмыкова Е.С. Психология реабилитации. СПб.: Питер, 2018. С. 34–42.
- 3 Natural-sciences.ru. Проблемы развития медицинской реабилитации в Казахстане. 2022. №5. С. 5–6.
- 4 Выготский Л.С. История развития высших психических функций. М.: Педагогика, 1991. С. 145–152.
- 5 Bonanno G.A. Loss, trauma, and human resilience. American Psychologist, 2004. Vol. 59(1). P. 20–28.
- 6 Tedeschi R., Calhoun L. The Posttraumatic Growth Inventory. Journal of Traumatic Stress, 1996. Vol. 9(3). P. 455–471.
- 7 Frankl V. Man's Search for Meaning. Boston: Beacon Press, 2006. P. 110–125.
- 8 Лебедева Н.М. Психология кризисных состояний. М.: Институт психологии РАН, 2018. С. 60–70.
- 9 Park C., Helgeson V. The role of social support in trauma recovery. Journal of Social Issues, 2006. Vol. 62(4). P. 791–812.
- 10 Schulz K. Family and trauma: Psychological adaptation. Trauma Studies Review, 2007. Vol. 14(2). P. 40–50.

ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ШЫҢДАУ ЖОЛДАРЫ

КАЛИЕВА А. С.

бастауыш сынып мұғалімі, Ағашорын жалпы орта білім беру мектебі,
Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Қазіргі таңда жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты міндеті болып табылады. Жас ұрпақты оқытып - тәрбиелеу үлкен жауапкершілікті, ізденіс пен шыдамдылықты, ұстаздың заман көшіне сай білімнің қыр-сырын терең меңгеріп, жаңа ақпараттық технологиялармен қаруланғанын, жан-жақтылығын талап етеді. Себебі ұстаз алдында заман талабына сай-жеке индивид тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр. Жан-жақты қалыптасқан, білім

мен тәрбиені қатар тізгіндеген, өмір көшінен өзіндік орын алар тұлғаны тәрбиелеп, қалыптастыру оңай шаруа емес екенін ұстаздың өзі де түсініетіні белгілі. Тұлғаны оқытып, тәрбиелеу ең алдымен отбасы-ошақ қасынан бастау алып, жаңа мектеп табалдырығын аттаған-яғни бастауыш сатыдан басталуы керек.

Бастауыш сынып оқушысының зейіні тұрақсыз, импульсивті, қабылдау мүмкіндіктері әр түрлі. Сол себепті оқушыларының білім сапасын көтеру- әр ұстаздың міндеті. Оқушының жеке тұлғалық күшін дамыту үшін, оның шығармашылық мүмкіндігінің дамуы басты рөл атқарып отыр. Олай болса, қазіргі ұстаздар қауымының алдындағы үлкен мақсат: өмірдің барлық саласындағы белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу.

Мұғалім алғашқы сабақтан бастап әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін, ынтасы мен бейімділігін, оқу мен еңбекке ұқыптылығын ескере отырып оқу үрдісін жүргізуі керек.

Ертеңіне лайық ұрпақ тәрбиелемеген елдің келешегі жоқ десек, сол ұрпақты тәрбиелеудегі ұстаз еңбегі – ұлы еңбек. «Ұстазын сыйламаған елдің ұрпағы азады», — дейді халық даналығы. Осыған байланысты шығармашылық, ізденіс деген әр ұстаздың алдында тұрған үлкен міндет деп ойлаймын.

Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу, іздену. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өмірден өз орнын табуға көмектеседі.[21 б].

Бүгінгі уақыт талабы мәдени деңгейі мен шығармашылық қабілеті жоғары шәкірт әзірлеу. Сондықтан да шәкірттеріміздің ішкі сырын жасырын ұстайтынын ескерсек, олардың іскерлік дағдыларын және білім құмарлық талап - жігерлерін жетілдіруіміз қажет. Себебі, адамгершілігі мол, иманды, тәрбиелі оқушы кез – келген мемлекеттің байлығы.

Оқушылардың ғылыми зерттеу жұмыстарына қызығуын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, қазіргі техниканы пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу-ұстаздардың басты міндеті.

XXI ғасыр мұғалімі білім берудің ұлттық моделіне өту арқылы, оқыту мен тәрбиенің соңғы жетістіктерін меңгерген педагогикалық – психологиялық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы қабілетті және есуі сұрлеуден арыла алатын, нақты тәжірибелік іс- әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол

салуға икемді шығармашыл педагог зерттеуші, ойшыл болуды қажет етеді. «Сенің елдігің тарихыңды зерттеуден басталады» - деп Қадыр Мырзалиев айтқандай, шәкірттерімізді тарихи саналы, құқықтық тәрбиелі азамат етіп тәрбиелеу, шығармашылыққа шыңдау міндет. Ол үшін оқушы бойындағы табиғат берген қабілетті дамыту, дарындылықтың көзін ашу қасиетті парызымыз. Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес жаратушы да.

Бұл үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат. Оны шешу үшін ең алдымен оқыту мазмұны жаңартылып, әдіс-тәсілдің озығы өмірге келуі, олар әрбір азаматтың жеке басының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет.

Баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек. Шығармашылық - бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Ал бүгінгі күрделі әлеуметтік-экономикалық жанарулар тұсында шығармашылық қабілеттер басты нысана болып, керісінше, оқушыда шығармашылық қабілеттің болмауы үлкен проблема саналып, ойландыруы тиісті деп ойлаймыз. Себебі өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шешу тек шығармашыл адамдар ғана қолынан келеді. Тек шығармашылық қана қандай түрде, қандай деңгейде болмасын адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік өпереді.

Шығармашылық – бұл нақты іс-әрекет барысында жүзеге асырылатын өз бастауы, өту барысы және нәтижесі болатын үрдіс. Бұл үрдіс 3 кезеңнен өтеді: дайындық, ізденіс, орындау. Осы деңгейлерге сәйкес шығармашылық қабілеттерінің құрылымын анықтайды, өз бойынан оларды талдайды, бағыттап отырып дамытады және жетілдіреді.

Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруда ықпал етеді. Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып, өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі ашады. Шығармашылық зерттеушілік ізденіс адам

үшін екі түрлі көзқараспен маңызды: бір жағынан, жаңа өнімге қол жеткізуінде, екінші жағынан, ізденіс процесінің мәнділігінде.

Шығармашылық – ойлау қабілетінің ең жорғарғы қасиеті. Шығармашылық арқылы оқушының өмірге, білімге деген сенімі, көзқарасы өзгереді. Тіл дамыту жұмыстары жан-жақты болса, ойының дәлдігі, тілінің көркемдігі артады. Тақырыпты меңгеруге өз күшіне сену қасиеті қалыптасады.

Оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты - бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады [2, 43-6].

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуы қажет етеді. Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекеті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері дей келе, олар қоғамдық-тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратындығын атап көрсеткен. Демек, бастауыш сынып оқушыларының тұлғалылығын тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор. Қабілеттер мәселесін қорытындылай келе, педагогикалық практика үшін мәні ерекше мына жағдайларға айрықша тоқталу жөн. Бірінші — адамдардың қабілеттер деңгейі жағынан тең дәрежеде болмауы. Қабілеттердің бірдей емес екендігін сыныпта отырған оқушылардың әрқайсысының әр пәнге және әр деңгейде қабілетті болатындығымен дәлелдеуге болады. Бірі есепке жүйрік болса, екіншісі тілге бай, ал енді біреулері сурет салғанды тәуір көреді. Олардың қабілеттерінің құрлымы да, оны құрайтын компоненттер де әр түрлі болады. Мәселен: математикалық қабілеті басым балаларда ойлау операциялары тез, дәл болады да, бейнелеу өнеріне қабілетті балаларда нақты заттардың бөліктерінің ара қатынасын жылдам анықтай білу сияқты белгілер басым болады. Музыкаға қабілетті бала есту, ритмді түсіну, сезімталдық сияқты сапаларымен ерекшеленеді.

Екінші - адамдар бойында қабілеттің бір түрі ғана бола ма, әлде әр түрлі қабілеттің белгілері бола ма деген сауал төңірегіндегі пікірлер жайлы. Ғалымдар керісінше көзқарастардың бар екендігіне қарамастан, адам бойында әрекеттің бірнеше түрін орындай алу мүмкіндіктерін бар екендігін дәлелдейді. Мысалы, ақындығымен қатар музыкаға, суретке қабілетті адамдар [3, 25-6].

Адам бойындағы дарындылықты табиғи талантпен шектеліп қалмай, табандылықпен еңбектенуге баулу. Ол үшін мұғалімге жанын аямай еңбек ету қажет. Оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік – оларды психологиялық дайындықтан өткізу, яғни шабытын оятып, құлшындырып, еліктіріп отырып, «сенің қолыңнан бәрі келеді екен ғой», «өзің де бәрін біліп, үйреніп аласың» деп олардың кішкентай жетістіктерін мадақтап, көтермелеп отыру керек. Сабак беру үрдісінде оқушыларды шығармашылық жұмысқа баулудың маңызы зор. Жазба жұмыстары олардың танымдық белсенділіктерін, ойлау жүйесін арттыруға көмектеседі. Жазба жұмыстарынан әр баланың өзіндік көзқарасын, эстетикалық және адамгершілік танымы, эмоциясы, пікірі, талдау, қорытындылау, салыстыра білу және одан қорытынды жасау қасиеттері байқалып тұруы қажет деп ойлаймын.

Шығармашылық жазба жұмыстары – тіл дамыту жұмыстарының бір түрі. Жазба жұмысын жазарда оқушыға міндетті түрде бағыт-бағдар беремін. Шығармашылық жазба жұмыстарының мақсаты – логикалық ойлауды дамыту, шығармашылық қиялды, нақты нәрсені еркін, қызықты түрде беруге қалыптастыру. Әр топта қабілетті, икемділігі, қызығуы, дамуы, ой-өрісі, сөйлеуі, сырт бейнесі әр түрлі оқушылар отырады.

Оқушыларының қабілеттері екі түрлі әрекетте дамиды. Біріншіден, кез келген оқушы оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе екіншіден, кез келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы - ол баланың өзін-өзі қалыптастыруына өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Екіншісін, проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Біздің ойымызша, бүгінгі бастауыш сынып оқушыларының кез келгені шығармашылық тапсырмалар шешуді табыспен меңгере алады. Ал мұғалім тарапынан дұрыс басшылық, шебер ұйымдастырушылық қажет.

Осыған орай, ғалымдар жүргізілген тәжірибе барысында, барлық пәндердегі білім мазмұнында оқушының шығармашылық қабілеттерінің дамуы басты нысана болып алынуымен байланысты, оқулықтарда берілген тапсырмалардан басқа өздігінен бақылау жүргізу, қарапайым тәжірибе, эксперимент қою, мәтінмен, сызбамен, суретпен, диаграммамен жұмыс істеу, жекеден жалпыны шығару, жалпыны жекелей қолдану т.б. сияқты оқушыны іскерлікке, дербестікке баулитын, ойына түрткі болып, шығармашылыққа жетелейтін, өздігінен ізденіске салатын, айналадағы дүниемен қарым - қатынысқа түсіретін, «жаңалық ашып», оның нәтижесінің «қызығына» бөлейтін әдіс-тәсілдер мен мазмұндық ойындар, қызықты тапсырмалар тұрақты жүргізіліп отырылуы біз көтеріп отырған мәселені нәтижелі ететіні нақтыланды.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық - психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар, шығармашылықпен жұмыс істеп, оқу мен тәрбие ісіне еніп, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады [4, 68-6].

Қорыта келіп, мынадай түйін түюге болады, осы шығармашылық тапсырмаларды пәндерге бейімдеп қолданудан, оқушылардың пәнге қызығушылығы артады; білім сапасы көтеріледі; оқушылардың логикалық ойлауы, шығармашылық іс - әрекетке қабілеті артады; әр мұғалім болашақ үшін қызмет істейді. Ол әр оқушыны жеке тұлға ретінде көріп, оның өміріндегі өз орнын табуына, сынып ұғымын қалыптастыруға, ата-аналармен ынтымақтасуға, оқытуда қиындық көріп жүрген оқушыға көмегі тиері сөзсіз. Ол үшін жалықпай жаңа инновациялық технологияларды өз жұмысымызда пайдаланып, сонымен қатар оқушыларды мадақтап, ынталандырып отырған орынды. Оқушының қиялын дамыта отырып, ойын дамытамыз. Ойы дамыған шәкіртіміздің танымдық қызығушылығы арта отырып, шығармашылық әрекеті жоғары деңгейге көтеріледі.

Жалпы адамзаттық, рухани-адамгершіліктік өмір құндылықтарының мәнін түсінетін, айналасындағы адамдармен жағымды қарым - қатынас орната алатын, ұжымда, топта еңбектене білетін, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру, оны болашақта қоғамнан өз орнын таба білуіне ықпал жасау баршамызға ортақ міндет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Журнал «Білім кілті- ключ знаний», Алматы, 2023ж, №9, - 48 бет.
- 2 Ұстаздық шығармашылық Б.А. Тұрғынбаева Алматы, 2007 ж., - 56 бет.
- 3 Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту Б.А. Тұрғынбаева Алматы, 1999 ж.- 196 бет.
- 4 Шешендік сөздер. С. Негимов Алматы, «Ана тілі» 1997 ж, - 201 бет.

ДАПТАЦИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КАРИМОВА А., МЕРЗАБАЕВА К., БАЗАРХАНОВА Д., ЖАМБЫЛ Ж.
магистранты, университет Narxoz, г. Алматы

Статья рассматривает изучение проблемы адаптации среди иностранных студентов в высших учебных заведениях Казахстана, для проведения исследования опроса и разработки тренинговой программы для помощи и улучшения процесса адаптации студентов.

Ключевые слова: иностранные студенты, социальная адаптация, языковая адаптация, высшее учебное заведение, анкета, опрос, тренинг, адаптация.

Введение. В последние годы в Казахстане наблюдается прирост иностранных студентов в высших учебных заведениях. На данный прирост повлияло участие Казахстана в Болонском процессе и развитие академической мобильности. По результатам приведенным Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан, в отечественных вузах Республики обучаются более десятки тысяч иностранных граждан из Китая, Узбекистана, Индии, Туркменистана, России и других стран. В связи с увеличением иностранных студентов в Казахстане возрастает актуальность в разработке инструментов помощи в адаптации студентам в отношении языковой, психологической, социальной адаптации и вопросами межкультурных различий. Данные факторы определяют актуальность в разработке системы тренинговых мероприятий, поддержки студентов в адаптации и сопровождению студентов в период учебной адаптации. По статистическим данным полученных

от Бюро Национальной Статистики РК в 2024 - 2025 учебном году общее число студентов в вузах Казахстана достигло более 624,5 тыс. человек, что на 5,4 % больше по сравнению с предыдущим годом. Из данной статистики число иностранных студентов выросло на 12,8 % и составило примерно 28,5 тысяч человек [1].

Данные результаты подтверждают рост привлекательности Казахстана как центра привлечения иностранных учащихся и повышает рейтинг высших учебных заведений в Казахстане. На примере Университета Нархоз, по официальным данным, университет ежегодно принимает иностранных студентов из более 25-ти стран, по данным площадки QSChina количество иностранных студентов составляет 580 человек. Данный прирост иностранных студентов влияет на развития высшего образования, социальной интеграции и культурных аспектов в университетах Казахстана, а также обеспечивает уровень качественного образования и является гарантией привлекательности университетов Казахстана на международном рынке образования. С ростом иностранных студентов в университетах, растет актуальность адаптации студентов в вузах. Данный процесс является актуальным и сложным в нашей стране и способствует развитию психологических структур в высших учебных заведениях. Однако данный процесс внедрения психологических структур по вопросу адаптации студентов вызывает различные проблемы. Одной из базовых проблем в адаптации является проблема языкового барьера у иностранных студентов. Они могут испытывать трудности в понимании учебного материала, в коммуникации между учебной группой, преподавателями и в социальной среде. Данная проблема может привести к возникновению стрессовых фактов, влияющих на психологическое состояние, снижению успеваемости и мотивации, и к повышению тревожности у студентов. Иностранные студенты зачастую сталкиваются с межкультурными различиями, этническими стереотипами и кросс-культурной коммуникацией. Данные факторы могут вызвать чувства изоляции и недопонимания и отчуждения, а также привести к конфликтам и психологическим травмам. Для разработки программы по решению возникающих проблем с адаптацией нами было разработано исследование на основании опросника, состоящего из вопросов, приведенных в Приложении 1 в отношении следующих блоков:

Учебная адаптация: понимание учебного материала, взаимодействие с преподавателями, успеваемость и мотивация;

Языковая адаптация: владение языком обучения, способность понимать лекции, участвовать в обсуждениях и выполнять письменные задания;

Социально-культурная адаптация: налаживание контактов с однокурсниками, участие в студенческих мероприятиях, знакомство с культурой страны пребывания;

Бытовая адаптация: вопросы об обустройстве повседневной жизни, проживании, организации времени и бытовых задачах;

Эмоционально-психологическая адаптация: уровень стресса, тревожности, удовлетворённости жизнью и учёбой, уверенность в себе. И на основании тестирования нами была предложена коррекционная-тренинговая программа на улучшения адаптации иностранных студентов в Казахстанских вузах.

При данном исследовании нами была поставлена цель проблемы адаптации иностранных студентов в казахстанских вузах и разработать психо-коррекционную тренинговую программу на улучшение адаптации студентов. Были поставлены такие задачи как:

Проанализировать проблемы в адаптации иностранных студентов (языковой барьер, межкультурные различия, коммуникационные и социально-бытовые аспекты);

Выявить трудности, которые могут возникнуть у иностранных студентов в процессе обучения и проживания в Казахстане;

Разработать психо-коррекционную программу тренингового занятия для адаптации студентов.

Психо-коррекционных тренинг на тему: Адаптация иностранных студентов в условиях высшего образования.

Упражнение 1 «Карта мира»

Цель: познакомить студентов, выявить основные различия между географическими и культурными различиями студентов.

Инструкция: на карте мира, каждый студент отмечает свою страну, город, при этом коротко рассказывает о традициях, еде, особенностях родного места и обычаях. Далее идет обсуждение, что общего и чем различаются наши страны?

Упражнение 2 «Точки соприкосновения»

Цель: поиск точек соприкосновения между двумя и более культурами.

Инструкция: студенты работают в малых группах, находят 5 вещей, которые у всех общие, и 5, в которых они отличаются. Далее

следует рефлексия: как мы можем использовать общие черты, чтобы лучше понимать друг друга?

Упражнение 3 «Мои ресурсы»

Цель: осознать свои ресурсы для адаптации в новой стране.

Инструкция: на листе нарисовать круг «Я в новой стране», вокруг — источники поддержки (друзья, преподаватели, хобби, семья). Провести обсуждение: какие ресурсы доступны прямо сейчас? Что можно развивать? С чем вам могут помочь студенты страны, в которой вы находитесь.

Упражнение 4 «Мой маршрут»

Цель: Научить студента ориентироваться в новом пространстве.

Инструкция: Студенты в группах рисуют карту: «Мой обычный день — где я бываю (кампус, столовая, библиотека, магазин, парк), затем ведется обсуждение: где чувствуют себя комфортно, где — не очень.

Упражнение 5 «Совет новичку»

Цель: развитие рефлексии и взаимопомощи между студентами двух культур.

Инструкция: Студенты делятся в парах, один — «новичок», другой — «опытный студент», который должен дать советы (как учиться, общаться, отдыхать).

Заключение. Рост уровня иностранных студентов в Казахстане является одним из основных признаков роста рейтинга страны в межкультурном пространстве. В связи с ростом числа иностранных студентов в Казахстане увеличивается потребность в психокоррекционных тренингах, просветительских занятий и различных курсов, которые будут направлены на развитие адаптации, снижение уровня стресса и тревоги у иностранных студентов. Адаптация иностранных студентов в Казахстане представляет собой многогранную систему, включающую учебную, социально-культурную и психологическую составляющие. Адаптация требует системного подхода, объединяющего педагогические, психологические и организационные меры. Важно развивать инфраструктуру поддержки: консультационные службы, языковые курсы, культурно-просветительские мероприятия. Разработанный нами опросник показал, что успешная адаптация зависит от комплекса факторов таких как: качество образовательной среды, коммуникация между студентами, уровень владения языками, сопровождения студентов со стороны университета, а также доступность социальных и коммуникационных ресурсов. Таким

образом развитие комплексных программ, тренингов, курсов и создание благоприятной межкультурной среды является основным условием для повышения адаптивности и эффективности международного образования в Казахстане.

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахстан становится центром притяжения иностранных студентов. https://el.kz/ru/kazakhstan-stanovitsya-tsentr-primyazheniya-inostrannyh-studentov_400018429/.

2 Асанова, Г.Ж. Адаптация иностранных студентов в вузах Казахстана. — Алматы, 2023;

3 Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan. Report on Internationalization of Higher Education, 2024.

4 Ганиева, Л.М. Межкультурная коммуникация в образовательной среде. — Нур-Султан: КазНУ, 2022.

5 Berry, J.W. (2005). Acculturation: Living successfully in two cultures. International Journal of Intercultural Relations, 29(6), 697–712.

Приложение 1

Я понимаю, как устроен учебный процесс в моем университете.

Я легко понимаю преподавателей.

Я чувствую себя уверенно во время сдачи экзаменов и зачетов.

У меня есть возможность обратиться за помощью к своим учителям.

Объем работы соответствует моим ожиданиям.

Мне легко выражать свои мысли на языке обучения.

Я понимаю разговорную речь носителей языка.

У меня нет никаких трудностей с написанием научных работ на языке обучения.

Учителя и ученики терпеливо относятся к моим языковым ошибкам.

У меня есть друзья среди казахстанских студентов.

Участвую в культурных или студенческих мероприятиях

Я чувствую интерес к казахской культуре и традициям.

Условия проживания меня устраивают.

Легко ориентируюсь в городе (транспорт, магазины, услуги).

Насколько легко вам было привыкнуть к местной кухне?

Уровень удовлетворенности качеством и доступом к Интернету и услугам мобильных операторов.

Я чувствую себя комфортно и безопасно в этой стране.

Я редко чувствую себя одиноким.

Я чувствую поддержку со стороны своих преподавателей и сокурсников.

Я знаю, как справиться со стрессом и трудностями адаптации.

Что помогло вам быстрее адаптироваться к жизни и учебе в Казахстане?

Сталкивались ли вы с дискриминацией со стороны учителей, студентов или местных жителей?

С какими трудностями вы сталкивались во время учебы или проживания?

Что заставляет вас чувствовать себя как дома?

Как вы думаете, что может сделать университет, чтобы помочь иностранным студентам лучше адаптироваться?

ПРИМЕНЕНИЕ В ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРАКТИКЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИГР, СОЗДАННЫХ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА ДЛЯ ДЕТЕЙ С ЛЕГКОЙ УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ

КИРИБАЕВА А. С.

преподаватель специальных дисциплин, Аксуский высший
многопрофильный колледж имени Жаяу Мусы, г. Аксу

ЖУМАДИЛОВА А. Н.

студент, Аксуский высший многопрофильный колледж
имени Жаяу Мусы, г. Аксу

Психология в современном обществе уделяет особое внимание детям с особыми образовательными потребностями. Создание оптимальных условий для осуществления качественного учебно-воспитательного процесса с детьми с различными образовательными потребностями является актуальной задачей современной образовательной системы. Так же, в дошкольных организациях в некоторых группах встречаются учащиеся с разными особенностями развития, такими как легкая умственная отсталость, умеренная умственная отсталость и рас. Для эффективного обучения таких детей необходимо создать подходящие условия, адаптированные к их индивидуальным потребностям [1, с. 1].

Важным аспектом создания оптимальных условий для успешного обучения детей с различными образовательными потребностями является индивидуальный подход к каждому

ребенку. Педагоги должны учитывать специфические особенности детей с легкой и умеренной умственной отсталостью, а также рас, адаптируя материал и методы обучения под их возможности и потребности. Для этого необходимо провести подробную диагностику и оценку способностей каждого ребенка, чтобы определить их уровень развития и умений.

1. Оценка потребностей каждого ребенка:

– Проведение индивидуального оценочного тестирования для определения уровня знаний и навыков каждого ребенка.

– Составление индивидуального учебного плана для каждого ребенка с учетом его потребностей и возможностей.

– Организация индивидуальных консультаций с детьми и их родителями для определения дополнительных потребностей.

2. Дифференцированный подход к обучению:

– Использование различных методов обучения, таких как визуальные и аудиозаписи, групповые и индивидуальные виды работы, чтобы удовлетворить разные уровни понимания и участия.

– Создание индивидуализированных учебных материалов и заданий для каждого ребенка, учитывая их специфические потребности и интересы.

– Предоставление дополнительных временных и материальных ресурсов для детей с интеллектуальными нарушениями, чтобы они могли успешно осваивать материал.

3. Использование технологий в обучении:

– Интеграция компьютеров, планшетов и других технологических инструментов для облегчения образовательного процесса.

– Использование специализированного программного обеспечения и приложений, которые могут помочь детям с интеллектуальными нарушениями в учебе.

– Создание доступной и дружелюбной среды для использования технологий, включая настройку адаптивных инструментов и устройств.

4. Коллективное сотрудничество:

– Работа вместе с другими специалистами (психологами, логопедами и т. д.) для разработки индивидуальных стратегий и планов поддержки для каждого ребенка.

– Организация регулярных совещаний и обмена информацией с родителями детей для обсуждения и оценки прогресса каждого ребенка.

– Создание и поддержка дружеской атмосферы в группе для поддержки таких детей и их успехов [1, с. 2].

Для осуществления качественного учебно-воспитательного процесса необходимо создать специальную атмосферу, в которой каждому ребенку будет обеспечено чувство безопасности и уверенности. Педагоги должны быть терпимыми, отзывчивыми и поддерживающими, готовыми помочь и поддержать таких детей. Важным аспектом создания оптимальных условий является правильный выбор методик обучения. Для детей с легкой и умеренной умственной отсталостью рекомендуется использовать методики, основанные на наглядности и постепенном увеличении сложности материала. Лёгкая умственная отсталость (ЛУО) – это особенность развития, при которой интеллектуальные функции снижены, но сохраняется возможность обучения и социальной адаптации [1, с. 2].

Сегодня психологи всё чаще используют инновационные технологии, включая искусственный интеллект (ИИ), который помогает в диагностике, коррекции и психологической поддержке детей.

Важнейшее направление – психологические игры, адаптированные с помощью ИИ, которые позволяют ребёнку развивать когнитивные, эмоциональные и социальные навыки.

Актуальность проблемы обусловлена:

- ростом числа детей с ограниченными возможностями здоровья (в том числе с ЛУО);
- необходимостью эффективных методов психологической коррекции;
- социальным запросом на инклюзивное образование;
- нехваткой специалистов-психологов в дошкольных учреждениях;

расширением возможностей цифровых технологий и ИИ.

Использование ИИ в психологических играх помогает сделать занятия интересными, а также индивидуально ориентированными, что особенно важно для детей с ЛУО.

Инклюзия предполагает обучение детей с ЛУО вместе с обычными детьми. Психология подчёркивает, что это важно для социализации и самопринятия.

Преимущества инклюзии:

- дети с ЛУО чувствуют себя частью коллектива;
- обычные дети становятся более толерантными;

– формируются навыки общения и сотрудничества у всех участников.

Мнения учёных:

– Л. С. Выготский: развитие ребёнка возможно только в социальной среде. Игра – ведущая деятельность для коррекции и социализации. [3, с.2]

– С. Л. Рубинштейн: у каждого ребёнка есть сильные стороны, их необходимо раскрывать [4, с. 2].

– Ж. Пиаже: совместная деятельность и игры формируют интеллект и речь.

– Г. Гарднер: интеллект многогранен, дети с ЛУО могут проявить себя в музыке, искусстве, спорте.

У детей с лёгкой умственной отсталостью наблюдаются следующие особенности:

- замедленное развитие познавательных процессов (внимание, память, мышление);
- трудности в абстрактном мышлении;

- замедленная речь, ограниченный словарный запас;
- эмоциональная нестабильность (частая смена настроения, быстрая утомляемость);
- повышенная внушаемость и зависимость от взрослых.

Однако при этом у таких детей сохраняются сильные стороны: они могут быть доброжелательными, эмоциональными, иметь музыкальные или художественные способности. Задача психологии – поддерживать и развивать именно эти качества.

Причины ЛУО разнообразны:

- Генетические (синдром Дауна, наследственные заболевания).
- Внутритробные факторы (инфекции матери, воздействие токсинов).
- Родовые травмы и асфиксия.
- Социальные причины (неблагополучная семья, педагогическая запущенность).

– Экологические факторы (загрязнение, бедная экология) [1, с. 3].

Рождаемость и статистика по данным разных стран на 2000–2025 годы:

- Казахстан – ЛУО у 2–3 % детей, рождаемость высокая [2, с. 3].
- Россия – ЛУО у 1,5–2 %, рождаемость снижается.
- Китай – 1–1,5 %, после отмены политики «одного ребёнка» число детей растёт.
- США – 2–2,5 % детей с ЛУО, рождаемость снижается.

– Европа – около 1%, благодаря развитию медицины и профилактике [1, с. 3].

Методы психологической работы

Основные методы работы психолога с детьми с ЛУО:

1. Игровой метод – развитие внимания, памяти и речи через игру.

2. Эмоционально-коммуникативный – игры на развитие выражения эмоций и общения.

3. Поведенческий метод – закрепление желательного поведения через систему поощрений.

4. Когнитивные упражнения – задания на мышление и память.

5. Использование ИИ – игры с чат-ботами, виртуальными персонажами, AR-технологиями.

Примеры психологических игр с ИИ

1. «Эмоции» – ребёнок угадывает эмоции виртуального персонажа.

2. «Собери историю» – ИИ помогает ребёнку составить рассказ по картинкам.

3. «Разговор с другом» – чат-бот учит вести диалог.

4. «Повтори движение» – ребёнок повторяет движения виртуального персонажа (AR).

5. «Умные пазлы» – ИИ подсказывает, как собрать картинку.

Во время производственной практики я встречалась и даже работала с детьми с легкой умственной отсталостью. Поэтому я начала искать для них различные игры и заметила, что интерес к ним проявился в играх, созданных искусственным интеллектом. Дети охотно играли и выполняли задания по инструкции.

Я думаю что, использование ИИ в психологической работе с детьми с ЛУО – это долгосрочный и перспективный процесс. Он не заменяет традиционные методы, но помогает сделать занятия эффективнее и интереснее.

Дети с ЛУО могут развиваться и достигать успехов, если их окружение поддерживает их сильные стороны, а психология с применением ИИ помогает раскрыть потенциал каждого ребёнка.

ЛИТЕРАТУРА

1 Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ). Доклады по детям с ОВЗ, 2000–2024 гг.

2 Министерство здравоохранения РК. Статистика по рождаемости и детям с ЛУО.

3 Выготский Л.С. «Психология развития ребёнка». Педагогика, 1984. — С. 243–270

4 Рубинштейн С.Л. «Основы психологии», 2002 г.- Питер, С. 679-704

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА КОГНИТИВНУЮ ГИБКОСТЬ СТУДЕНТОВ: АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ И ТЕНДЕНЦИЙ

ЛОКАЙ В. В.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПАНДОПУЛО А. С.

PhD, асоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

В эпоху стремительной цифровизации, высшее образование подвержено значительной трансформации. Этот процесс затрагивает не только формы и методы обучения, но и когнитивное развитие студентов. Когнитивная гибкость – способность адаптироваться к новым условиям, переключаться между задачами и использовать различные стратегии мышления – становится ключевой компетенцией для успешной адаптации в современном мире [1], [3]. Однако активное внедрение цифровых образовательных технологий, особенно основанных на базе искусственного интеллекта (ИИ), вызывает дискуссию о том, как эти инструменты могут повлиять на когнитивную гибкость обучающихся [2], [6].

Актуальность исследования влияния использования искусственного интеллекта на когнитивную гибкость студентов обусловлена необходимостью понимания тенденций и разработки стратегий, которые помогут оптимизировать учебный процесс и обеспечить гармоничное развитие когнитивных способностей обучающихся [5], [8]. В условиях стремительного развития ИИ-инструментов, таких как ChatGPT, Copilot, Gemini и другие, эта задача приобретает особую значимость. Данная статья анализирует восприятие и тенденции, связанные с этим влиянием, и предлагает направления для дальнейшей работы, на основе результатов анкетирования, проведенного среди обучающихся.

Когнитивная гибкость – это способность человека адаптировать свое мышление в ответ на изменяющиеся условия, переключаться между различными концепциями и использовать альтернативные стратегии решения задач [1], [7]. В условиях цифровизации и

информационного перенасыщения когнитивная гибкость становится ключевым навыком успешного обучения и развития [3].

В образовательной среде когнитивная гибкость проявляется через умение анализировать информацию с разных точек зрения, критически оценивать источники и находить нестандартные решения [5]. Она позволяет студентам эффективно справляться с разнообразными учебными задачами и адаптироваться к новым требованиям.

Цифровые образовательные технологии (ЦОТ) могут оказывать значительное влияние на развитие когнитивной гибкости студентов. С одной стороны, они предоставляют широкие возможности для генерации альтернативных идей, моделирования ситуаций и обучения на примерах [8]. Это может способствовать развитию гибкости мышления. С другой стороны, чрезмерная зависимость от готовых ответов и шаблонных решений, предоставляемых ИИ и другими ЦОТ, может препятствовать развитию когнитивной гибкости [2], [6]. Поэтому необходимо находить баланс между использованием ЦОТ и развитием самостоятельного мышления у студентов.

Для выявления влияния был проведен опрос среди студентов факультета гуманитарных и социальных наук НАО «Торайгыров университет». В выборке приняли участие 30 студентов 1–4 курсов. Опрос включал 12 вопросов, направленных на выявление частоты использования ИИ, целей его применения, а также субъективной оценки влияния ИИ на когнитивные функции, включая гибкость мышления.

Обработка данных проводилась с помощью методов описательной статистики и контент-анализа ответов на открытые вопросы. Результаты опроса приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Итоговые результаты опроса студентов

№	Вопрос	Варианты ответов	Вывод
1	Ч а с т о т а использования ИИ при выполнении учебных заданий	Практически всегда – 17% Часто (более 50%) – 27% Иногда (менее 50%) – 33% Очень редко – 7% Не используют – 10%	52 % используют регулярно
2	Основные цели использования ИИ (можно выбрать несколько вариантов)	Объяснение сложных тем – 75% Поиск информации – 70% Генерация идей – 50% Написание текстов – 45%	ИИ преимущественно служит инструментом поддержки обучения

3	Ч а с т о т а использования ИИ при домашних заданиях	Регулярно – 40 % Эпизодически – 50 % Не используют – 10 %	90% применяют ИИ хотя бы частично
4	Влияние ИИ на способность самостоятельного решения задач	Отрицательное – 65% Нейтральное – 25 % Положительное – 10%	Преобладает опасение утраты самостоятельности
5	Влияние ИИ на навыки письма	Ослабляет навыки – 70% Не влияет – 20 % Улучшает – 10%	Наблюдается снижение уверенности в письменных компетенциях
6	Влияние ИИ на когнитивную гибкость	Стимулирует – 52% Не влияет – 24 % Снижает гибкость – 16% Затрудняюсь ответить – 8%	Половина студентов считают ИИ фактором развития гибкости мышления
7	Влияние ИИ на критическое мышление	Развивает – 60 % Не влияет – 20 % Снижает – 20%	Большинство видят стимул к критическому анализу
8	Влияние ИИ на креативность	Подавляет – 45 % Стимулирует – 35 % Не влияет – 20%	Мнения поляризованы: риск шаблонности vs. источник идей
9	Влияние ИИ на память	Ухудшает – 50 % Не влияет – 30 % Улучшает – 20%	Фиксируется тревога относительно снижения запоминания
10	Влияние на аналитические навыки	Мешает развитию – 60% Способствует – 25 % Не влияет – 15%	Отмечается зависимость от характера использования ИИ
11	Необходимость ограничения использования ИИ	Поддерживают ограничения – 55 % Против – 35 % Затруднились – 10%	Половина студентов за умеренное регулирование
12	Инициаторы научных исследований по влиянию ИИ (можно выбрать несколько вариантов)	Научное сообщество – 45% Министерство образования – 30 % Разработчики ИИ – 15% Студенты – 10%	Ожидается инициативность научного и образовательного сектора

Анализ данных показал, что подавляющее большинство опрошенных студентов активно используют инструменты ИИ в учебном процессе. При этом значительная часть респондентов использует ИИ систематически при выполнении домашних заданий. Наиболее распространенными целями их применения являются поиск информации, объяснение сложных тем и генерация идей

для академических работ. Относительно влияния на когнитивные способности мнения студентов разделились, демонстрируя амбивалентность восприятия. При оценке влияния ИИ на способность самостоятельно решать задачи, была зафиксирована выраженная тенденция к негативным ожиданиям. Многие респонденты отмечают, что пассивное потребление готовых решений может подрывать самостоятельность. В отношении навыков письма и формулирования мыслей также преобладает настороженность. Большинство опрошенных склоняются к мнению, что активное использование ИИ для генерации текстов может ослабить их собственные компетенции в этой области.

Перспективы влияния ИИ на критическое мышление оцениваются более оптимистично. Значительная доля студентов согласны с тезисом о том, что работа с ИИ стимулирует критическую оценку информации, поскольку полученные от него данные требуют обязательной проверки и анализа. Оценки влияния на креативность и память носят наиболее противоречивый характер. Часть респондентов видит в ИИ источник новых идей и инструмент, освобождающий когнитивные ресурсы для более сложных задач. Другая часть указывает на риски подмены собственного творческого процесса и ослабления памяти вследствие привычки к мгновенному доступу к информации. Несмотря на осознание потенциальных рисков, вопрос о необходимости ограничения использования ИИ в учебе не нашел однозначной поддержки. Многие студенты считают подобные меры излишними.

Важным результатом является единодушное мнение респондентов о высокой значимости научного изучения влияния ИИ на мышление. В качестве основных инициаторов таких исследований студенты видят научное сообщество и Министерство науки и высшего образования.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о двойственном восприятии студентами влияния цифровых образовательных технологий на их когнитивную сферу. С одной стороны, ИИ воспринимается как полезный инструмент, способствующий развитию гибкости мышления и стимулирующий креативность [8]. С другой – осознается риск снижения самостоятельности и глубины мышления при некритичном использовании этих технологий [2], [4].

Полученные данные подчеркивают, что влияние ЦОТ на когнитивную гибкость не является линейным и зависит от характера

их использования – пассивного или активного, творческого [5]. Это указывает на необходимость не запретительных мер, а педагогического сопровождения и интеграции ИИ в учебный процесс таким образом, чтобы он стимулировал, а не подменял интеллектуальную деятельность студентов [6].

Для гармоничного развития когнитивной гибкости студентов необходимо не только использовать ЦОТ как инструменты, но и формировать навыки их осознанного и критического применения [1], [7]. Вузам следует создавать условия для психолого-педагогического сопровождения, включая тренинги, семинары и индивидуальные консультации, которые помогут студентам адаптироваться к новым технологиям и эффективно взаимодействовать с ними [6].

Перспективой дальнейших исследований является проведение лонгитюдных экспериментов для установления причинно-следственных связей между использованием ИИ и объективными показателями когнитивной гибкости, что позволит разработать более эффективные стратегии интеграции ЦОТ в образовательный процесс [8].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зинченко Ю.П., Шайгерова Л.А. Когнитивная гибкость: феноменология, диагностика, развитие // Национальный психологический журнал. – 2019. – № 3. – С. 44–56. <https://nationalpsyjournal.ru/archive/2019/3>
- 2 Водяха С.А., Водяха Ю.Е. Цифровизация образования: вызовы и риски для психологического благополучия школьников. М.: Просвещение, – 2020. – 208 с.
<https://www.prosv.ru/book/?id=2020-cifrovizatsiya-obrazovaniya>
- 3 Солсо Р.Л. Когнитивная психология. 6-е изд. СПб.: Питер, – 2021. – 589 с.
<https://www.piter.com/catalog/cognitive-psychology-solso-6th>
- 4 Токаева К.-Ж. Казахстан в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через цифровую трансформацию // Послание Президента Республики Казахстан от 8 сентября 2025 года. Астана: Акорда, 2025.
<https://www.akorda.kz/ru/addresses/poslanie-prezidenta-08-09-2025>
- 5 Моросанова В.И. Саморегуляция и когнитивная гибкость в успешной учебной деятельности // Вестник Московского

университета. Серия 14. Психология. – 2021. – № 2. – С. 23–45. <https://psychology.msu.ru/journal/archive/2021/2>

6 Шнейдер Л.Б. Цифровая социализация: психолого-педагогический анализ. М.: МПГУ, – 2020. – 324 с. <https://mpgu.ru/books/digital-socialization-schneider-2020>

7 Diamond A. Executive Functions // Annual Review of Psychology. – 2013. – Vol. 64. – P. 135–168. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143750>

8 Gajendra Sharma, Yukiko Maruyama. Cognitive Flexibility and Adaptive Learning in Digital Environments. Springer, – 2022. – 198 p. <https://link.springer.com/search?query=Cognitive+Flexibility+and+Adaptive+Learning+in+Digital+Environments>

АДАПТАЦИЯ ПЕРВОКУРСНИКОВ КОЛЛЕДЖА: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРУДНОСТИ ПРОЖИВАНИЯ В ОБЩЕЖИТИИ

МАКАРЕВИЧ К. Е.

студент, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

ЖЕТЫБАЕВА Г. Б.

педагог-психолог, Павлодарский технологический колледж, г. Павлодар

Адаптация студентов первого курса к жизни в колледже и в условиях общежития является сложным психологическим процессом. На это, по мнению многих психологов влияет необходимость самостоятельной организации быта, установление новых социальных связей и эмоциональная перестройка. [1, с. 40].

Актуальность. Психологические трудности проживания в общежитии важная проблема для изучения, так как эти трудности, в свою очередь приводят к ухудшению успеваемости, выгоранию, апатии, желанию бросить учебу, к дезадаптации, эмоциональному напряжению, стрессам.

Цель и задачи исследования. Цель: выявить психологические трудности адаптации первокурсников колледжа, проживающих в общежитии. [2, с. 52].

Задачи: 1. Изучить теоретические подходы адаптации студентов. 2. Провести опрос первокурсников об их опыте проживания в общежитии. 3. Выявить основные психологические трудности. 4. Сформулировать рекомендации для улучшения условия адаптации. [3, с. 60].

Многие исследователи, при изучении психологической адаптации, используют определение, что - это процесс психологической включённости личности в системы социальных, социально-психологических и профессионально-деятельностных связей и отношений, в исполнение соответствующих ролевых функций. [4, с. 60, 6, с. 60].

А.В. Петровский определяет адаптацию как одну из стадий развития личности в процессе социализации. [10, с. 40].

Адаптация проходит в трех уровнях: биофизиологическое, психологическое и социальное.

Психологи выделяют три стиля адаптации: творческий, комфортный, избегающий.

Под творческим мы понимаем, когда личность приспосабливается к среде, сам активно на нее воздействуя.

Конформный стиль предполагает, что личность принимает и соглашается на предоставленные условия.

Если личность не приспосабливается к новым условиям, либо не желая, либо не умея этого делать, а возможно у него отсутствуют эти возможности, и тогда мы говорим об избегающем стиле адаптации.

Зырянова О.М. связывает проблемы с адаптацией первокурсников с личностными качествами самих студентов. [5, с. 3-4].

Как отмечают Почебут Л.Г. и Чикер В.А., адаптация – это тенденция к установлению равновесия между индивидом и средой при условии, что индивид (как активная подсистема не разрушается и более того, поддерживаются определенные параметры для его функционирования. [7, с. 2].

Необходимо так же отметить, что при адаптации меняются и сама личность, у него появляются новые формы поведения, он стремится к гармоничным отношениям с окружающей средой. [9, с. 33].

Адаптация подразделяется на две фазы. При острой фазе, которое может длиться около месяца, состояние личности не устойчиво. При этой фазе наблюдается подверженность человека различным заболеваниям, нарушается аппетит и сон.

До полугода длится подострая фаза. При этой фазе поведение человека становится адекватным новым условиям. [8, с. 90].

С целью выявления особенностей адаптации первокурсников в условиях общежития нами проведено исследование. Для исследования мы разработали анкету с единственным вопросом, что тебе помогает спокойно адаптироваться к жизни в общежитии и предложили на выбор восемь вариантов ответа:

моральная поддержка со стороны родных и близких;
наставники (воспитатели, администрация, старшекурсники и т.д.);
хобби, мероприятия и т.д.;
места для личного уединения (библиотека, комната отдыха, спортзал, стадион и т.д.);
украшение и обустройство своего уголка;
поиск новых друзей и компании в общежитии;
ничего не помогает;
другое.

В анонимном анкетировании участвовало 83 первокурсника Павлодарского технологического колледжа. Ответы первокурсников, проживающих в общежитии, показали следующие результаты:

моральная поддержка со стороны родных и близких - 17;
наставники (воспитатели, администрация, старшекурсники и т.д.) – 5;
хобби, мероприятия и т.д. – 8;
места для личного уединения (библиотека, комната отдыха, спортзал, стадион и т.д.) – 5;
украшение и обустройство своего уголка) – 5;
поиск новых друзей и компании в общежитии - 26;
ничего не помогает - 12;
другое - 2.

Анализ результатов данной анкеты показывает, что направленность личности на взаимодействие с другими дает ему ресурсы на адаптацию. Сам, стремясь к другой личности, человек получает отношения, в результате которых, он находит моральную поддержку со стороны родных и близких, новых друзей и компанию, наставников в виде воспитателей, администрации, старшекурсников и т.д. Такими ресурсами как видим из ответов обладают 48 человек из 83 (58%).

Ресурсы в виде отношения, скорее всего, могут иметь люди экстравертированного типа, так как они направлены на взаимодействие с другими людьми.

Каковы ресурсы первокурсников интровертированного типа? Мы предполагаем, что это те студенты, которые выбрали варианты условия адаптации в виде, хобби, мероприятия, места для личного уединения, украшения и обустройство своего уголка и которые отмечают, что им хорошо и в одиночестве. Так ответили 22 участников из 83 (26 %).

Исследование доказывает теории о том, что направленность самой личности важна для адаптации. Стремление личности к

удобным для себя формам жизни и получение такой возможности, например в условиях общежития, в большинстве случаев дают возможность успешно адаптироваться.

Данное исследование показало нам, что люди разного типа темперамента адаптируются к новым условиям в зависимости от своей направленности. И тогда возникает вопрос, какова направленность тех студентов, которым ничто не помогает адаптироваться к общежитию?

Какие параметры адаптации нужны для поддержания их адаптации. На этот вопрос может ответить сам студент в рамках уже другого исследования, которое обычно проводится психологической службой учебного заведения.

В ходе исследования нами были разработаны рекомендации для первокурсников, испытывающих трудности в адаптации к жизни в общежитии. В частности, студентам рекомендуется активно выстраивать социальные контакты, а при необходимости – обеспечивать себе психологически комфортное уединение.

Таким образом, нами рассмотрены теоретические подходы адаптации студентов, проведен опрос первокурсников об их опыте проживания в общежитии, выявлены основные психологические трудности, сформулированы рекомендации для улучшения условий адаптации. Для успешной адаптации студента к жизни в общежитии, должны быть некоторые условия. Это внешние, то есть общежитие должно иметь определенные условия, а также внутренние, то есть, у самого студента тоже должны быть внутренние условия для его успешной адаптации.

Студент первого курса адаптирует свою личность не только условиям колледжа, не только новой учебной деятельности, но и жизни в новых условиях, перестраивая свою психику под те объективные факторы, которые он встречает перед собой.

Нужно учитывать, что это способность адаптирующейся личности перестраиваться к различным новым требованиям. При этом такая личность либо не ощущает внутреннего дискомфорта и не конфликтует, либо с внутренним и внешним конфликтом справляется успешно и в малый срок.

Отвечая на вопрос основных психологических трудностей адаптации, мы можем ответить, что психологические трудности адаптации – это есть отсутствие определенных параметров для нее у самой личности либо в созданных для нее условиях.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Аспект Пресс, 2018.
- 2 Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — СПб.: Питер, 2003.
- 3 Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1968.
- 4 Василькова Ю.В. Психология адаптации студентов-первокурсников. — СПб.: Речь, 2007.
- 5 Зырянова О.М. Адаптация студентов первого курса в условиях колледжа. [Электронный ресурс]. — URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-studentov-pervogo-kursa-v-usloviyah-kolledzha> [дата обращения 25.09.2025].
- 6 Иванова Н.Л. Психологические аспекты адаптации студентов в новых условиях проживания. // Вестник психологии. — 2019. — №4. — С. 44–49.
- 7 Кормазов Д.У. Психологические ресурсы адаптации личности. [Электронный ресурс]. — URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-resursy-adaptatsii-lichnosti> [дата обращения 25.09.2025].
- 8 Лидерс А.Г. Психология конфликта. — М.: Юрайт, 2020.
- 9 Моисеева Н. Ю. Психологические трудности студентов, проживающих в общежитии. // Современные исследования социальных проблем. — 2017. — №2. — С. 112–118.
- 10 Петровский А. В. К пониманию личности в психологии // Вопросы психологии 1981. № 2. С. 40

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РОДИТЕЛЕЙ
СЛЕПЫХ И СЛАБОВИДЯЩИХ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ**

МАЛГАЗДАРОВА С. Ж.

магистрант, университет Нархоз, г. Алматы

АУБАКИРОВА Р. Ж.

научный руководитель, д.п.н., профессор, университет Нархоз, г. Алматы

Воспитание ребенка - это сложный и многогранный процесс, требующий от родителей полной самоотдачи, терпения и эмоциональных ресурсов. Когда ребенок сталкивается с особыми образовательными потребностями, связанными с физическими

ограничениями, эти вызовы многократно возрастают, превращая родительство в ежедневное преодоление трудностей. Обучение слепых или слабовидящих детей - трудная задача: их зрительное состояние влияет на когнитивный, социальный и эмоциональный рост; во всем мире миллионы детей страдают расстройствами зрения, а оказание помощи своим семьям ведет к удовлетворительным нарушениям зрения с поведенческими и образовательными проблемами усугубляет проблему, что ложится тяжелым бременем на всю семью.

Центральной фигурой в этой системе становится родитель, чье психологическое состояние является одновременно и индикатором семейного благополучия, и ключевым ресурсом для развития ребенка. Исследования показывают, что у родителей слепых детей больше стресса, беспокойства, депрессии, чем у родителей обычных детей. Этот стресс обусловлен не только объективными трудностями, связанными с уходом, образованием и лечением, но и постоянной заботой о будущем ребенка, его социальной адаптации и успеваемости; кроме того, существует прямая связь между психологическим состоянием родителей и поведением детей. Исследования показывают, что примерно треть детей с нарушениями зрения имеют пограничные или клинические поведенческие проблемы, включая изоляцию, агрессию и расстройства, ведущие к усилению родительского стресса и взаимному влиянию.

В то же время, несмотря на колоссальное психологическое давление, именно родительская вовлеченность выступает решающим фактором в достижении ребенком академического успеха и формировании его будущей независимости. Родители знают особые потребности своих детей и являются их главными опекунами и сторонниками, но желание родителей участвовать в образовании часто затрагивает системные стены, и они чувствуют, что их мнения и вклады недооцениваются или игнорируются школами, не обладающими гибкостью и индивидуальностью. Это создает парадоксальную ситуацию: от родителей ожидается активное участие, но они не имеют достаточных инструментов и не признаются в качестве равноправных партнеров, что лишь усиливает их чувство разочарования и беспомощности.

Таким образом, психологическое состояние родителей детей с ослаблением зрения представляет собой сложное смешение «внутреннего» стресса и жесткой предшествующей им роли «позитивных агентов», на которых возложена опора и

стимулирование детей. Продуктивность родительской адаптации и как следствие детей, определена не только личностными ресурсами, но и успешностью применения ими адаптационных стратегий, а также от качества мер социальной поддержки и ресурсов, предоставляемых образовательно-реабилитационными и приобщенными социальными институтами. В схематичной последовательности в работе будет рассмотрена природа родительского стресса и его связь с поведенческими (стрессоры) родителей для детей. Далее будут проанализированы первичный порог родительской вовлеченности и гарантии. И наконец будут представлены инструменты адаптации, начиная воспитание, покончив тренингом чувства достоинства и психологической терапии, и даже лучшими учебными практиками, тренингами самоподдержки и первичной социальной поддержкой детей, что даст нам широкое сообщество трансдисциплинарных барьеров для формулирования рекомендаций специалистам всех меридианов: психологам, педагогам и даже соцработникам.

Ключевые слова и понятия: Психологическое состояние родителей, Родительский стресс, Дети с нарушениями зрения, Поведенческие проблемы детей, Особые образовательные потребности, Психологическая поддержка родителей, Адаптационные и копинг-стратегии.

Центральным фактором, определяющим психологическое положение родителей детей с дефектами зрения, является хроническая степень стресса. Это не просто временное эмоциональное напряжение, а сложное и многогранное явление. Так что оно - универсальное, проникающее через все отношения с ними, иррациональное чувство, заставляющее находиться в противостоянии со всеми остальными в семье. По мнению Shams, Meshkati и Madanian (2021), иранских исследователей, визиты женщин детей с дефектами зрения в роли пациента были сложнее по уровню стресса, чем у женщин, чьи дети не были пациентами [7, с. 45]. Это сообщение содержит намек, который подтвердил много обстоятельств.

Прежде всего, давление обусловлено объективными проблемами, связанными с диагнозом ребенка: навигацией в сложной системе медицинских и образовательных услуг, финансовыми расходами и непрерывной потребностью в постоянном специализированном уходе. В основном же давление оказывают психологические факторы [1, с. 9]. Среди них:

Страх за будущее ребенка. Постоянное беспокойство, сможет ли ребенок адаптироваться, получить образование, найти работу, создать семью и вести самостоятельное существование, является эффективным источником хронической тревоги.

Чувство некомпетентности и вины. Большинство родителей испытывают сомнения в своих собственных родительских качествах и чувствуют вину по поводу состояния ребенка, что негативно влияет на их самооценку.

Социальная изоляция. Постоянный уход и особенности состояния ребенка могут требовать ограничения социальных отношений, что приводит к чувству отчуждения, одиночества.

Одной из самых значимых причин родительского стресса, как показывают исследования, являются поведенческие и эмоциональные проблемы детей с нарушениями зрения [1, с. 3]. Нарушение зрительного восприятия мира может приводить к трудностям в формировании социальных навыков, саморегуляции и эмоциональной стабильности.

Масштабное египетское исследование, проведенное Mohamed, Abdelrahem и Ahmed (2020), предоставило убедительные данные о распространенности этих проблем [8, с. 38]. Из анализа данных 101 родителя следует, что примерно треть детей с нарушениями зрения имеют пограничные или клинически выраженные поведенческие синдромы [8, с. 40]. В этом исследовании наиболее частыми из них оказались:

Замкнутость (Withdrawn syndrome): Этот синдром был выявлен как наиболее распространенная клиническая проблема, указывая на трудности детей с установлением социальных контактов.

Агрессивное поведение: Вторым по частоте стало агрессивное клиническое поведение, которое может проявляться как вербально, так и физически.

Тревожность и депрессия: Значительная часть детей демонстрировала симптомы тревожно-депрессивного спектра.

Соматические жалобы: Психологическое напряжение часто проявлялось через телесные симптомы, такие как головные боли или боли в животе, не имеющие органической причины.

Как подчеркивают авторы, эти поведенческие трудности напрямую влияют на академическую успеваемость и социальные отношения ребенка [8, с. 41]. Проблемы в школе, конфликты со сверстниками и учителями становятся постоянным источником беспокойства для родителей, усиливая их стресс и заставляя

сомневаться в правильности выбранного образовательного маршрута.

Важно понимать, что взаимосвязь между родительским стрессом и поведением ребенка, о которой говорят Mohamed и его коллеги, носит циклический характер. С одной стороны, поведенческие проблемы ребенка являются причиной стресса у родителей. С другой стороны, высокий уровень родительского стресса, тревоги и депрессии может приводить к «нежелательным стилям воспитания» (undesirable parenting) [6, с. 23]. Родитель, находящийся в состоянии хронического истощения, может быть менее терпеливым, более раздражительным или, наоборот, отстраненным [6, с. 24]. Такое поведение, в свою очередь, негативно сказывается на эмоциональном состоянии ребенка, усугубляя его поведенческие трудности и создавая порочный круг, разорвать который без внешней помощи бывает крайне сложно.

Таким образом, на основании приведенных исследований, можно заключить, что родительский стресс - это не просто личное переживание, а ключевой системный фактор, влияющий на всю семейную динамику и на перспективы развития ребенка. Он подрывает психологические ресурсы родителей, снижает качество их жизни и препятствует их способности оказывать ребенку необходимую поддержку. Поэтому любая программа помощи детям с нарушениями зрения должна в обязательном порядке включать компонент психологической поддержки самих родителей, направленный на снижение их стресса и обучение эффективным стратегиям его преодоления.

При использовании данных из этих статей важно учитывать следующие ограничения:

Малые и нерепрезентативные выборки: Большинство исследований проводилось на небольших выборках (от 10 до 101 участника) в конкретных географических регионах (Таиланд, США, Иран, Египет, Италия), что ограничивает возможность обобщения результатов.

Фокус на матерях: Некоторые ключевые исследования, например, о стрессе и его снижении, были сфокусированы исключительно на матерях, игнорируя опыт и психологическое состояние отцов.

Субъективность данных: Многие выводы основаны на самоотчетах родителей (опросники, интервью). Такие данные могут

быть подвержены искажениям из-за социальной желательности или текущего эмоционального состояния родителя.

Различия в популяциях: Одно из исследований посвящено слепым родителям, а не родителям слепых детей. Его выводы о благополучии и копинг-стратегиях следует применять к вашей теме с осторожностью, проводя лишь параллели, а не прямые аналогии.

Корреляционный характер: Многие исследования устанавливают связь между явлениями (например, поведением ребенка и стрессом родителя), но не доказывают причинно-следственную зависимость.

Результаты исследований предлагают несколько практических направлений для поддержки родителей и их детей:

Психологическая помощь родителям: Необходимо внедрять специализированные программы психологической поддержки, направленные на снижение стресса и профилактику выгорания [3, с. 56]. Тренинг самосострадания показал свою эффективность и может быть рекомендован для использования в консультативной практике.

Создание образовательных ресурсов: Разработка и распространение практических, доступных пособий (включая форматы для слабовидящих, например, шрифт Брайля) для родителей и специалистов помогает повысить их компетентность и уверенность.

Укрепление партнерства «семья-школа»: Школы и другие образовательные учреждения должны создавать условия для эффективного и уважительного диалога с родителями, признавая их экспертизу в вопросах, касающихся их ребенка, и активно вовлекая их в принятие решений [4, с. 37].

Раннее вмешательство: Важно организовывать ранний скрининг поведенческих и эмоциональных проблем у детей с нарушениями зрения, чтобы своевременно оказывать помощь как ребенку, так и его семье, обучая родителей эффективным методам воспитания и коррекции поведения.

Развитие адаптивных копинг-стратегий: Психологам и социальным работникам следует помогать родителям развивать проблемно-ориентированные копинг-стратегии, которые способствуют укреплению чувства контроля, автономии и общего психологического благополучия, вместо пассивных или избегающих тактик [7, с. 52].

Заклучение

Таким образом, проведенный анализ подтверждает, что воспитание детей с нарушениями зрения является источником значительного и хронического психологического бремени для родителей. Родительский стресс, тревога и депрессивные состояния обусловлены не только объективными трудностями ухода и лечения, но и мощными внутренними факторами, такими как тревога за будущее ребенка и чувство вины или некомпетентности.

Ключевым системным фактором, влияющим на семейную динамику, является циклический характер взаимодействия между стрессом родителей и поведенческими проблемами детей. Около трети детей с нарушениями зрения демонстрируют пограничные или клинически выраженные поведенческие синдромы (наиболее часто - замкнутость и агрессия), что выступает одной из самых значимых причин родительского напряжения. В свою очередь, этот стресс может приводить к нежелательным стилям воспитания, усугубляя поведенческие трудности ребенка и замыкая порочный круг.

Несмотря на это давление, родительская вовлеченность остается решающим фактором в академическом успехе и формировании независимости ребенка. Однако стремление родителей активно участвовать в образовательном процессе часто наталкивается на системные барьеры, такие как недооценка их мнения школьной системой, что усиливает их фрустрацию и чувство бессилия.

В свете этих выводов становится очевидной необходимость в комплексной поддержке, которая должна быть сфокусирована не только на ребенке, но и на психологическом благополучии родителей. Эффективность помощи зависит от внедрения специализированных программ, направленных на снижение стресса и профилактику выгорания, среди которых особое место занимает тренинг самосострадания. Кроме того, решающее значение имеет укрепление партнерства между семьей и школой, признание родительской экспертизы и создание условий для уважительного диалога. Ранний скрининг поведенческих проблем и обучение родителей адаптивным, проблемно-ориентированным копинг-стратегиям позволит разорвать цикл негативного влияния и построить фундамент для успешной адаптации всей семейной системы. Таким образом, путь к полноценной жизни детей с нарушениями зрения и их успешной интеграции лежит через системную психологическую и образовательную поддержку их родителей, признавая их ключевую роль и снабжая необходимыми ресурсами.

ЛИТЕРАТУРА

1 D. S. Wijaya, M. Maisuhetni, and A. Andayani, "Parenting Patterns of Blind Parents in Fostering the Independence of Visually Impaired Children," *Ensiklopedia*, vol. 5, no. 01, pp. 141-147, July 2025, doi: 10.24967/esp.v5i01.4260.

2 M. C. N. Moreira et al., "Depressão, ansiedade, estresse e apoio social: estudo transversal com cuidadores de crianças com deficiência visual no Rio de Janeiro, Brasil - Views-QoL Study," *Cadernos De Saude Publica*, vol. 39, Dec. 2023, doi: 10.1590/0102-311xpt247622.

3 A. K. Gupta, "Parental Challenges and Strategies for Implementing Life Skills Education in Visually Impaired Children: A Comprehensive Analysis," *International Journal For Science Technology And Engineering*, vol. 13, no. 2, pp. 1135-1139, Feb. 2025, doi: 10.22214/ijraset.2025.67050.

4 K. Cummins and J. Hayton, "'Listen, learn, help': Parental views on specialist vision impairment provision in the United Kingdom," *British Journal of Visual Impairment*, pp. 026461962311589-026461962311589, Mar. 2023, doi: 10.1177/02646196231158923.

5 L. C. M. Viana, "Experimentando el crecimiento y desarrollo de mi hijo con discapacidad visual," vol. 32, no. 1, pp. 65-72, Jan. 2016, doi: 10.14482/SUN.32.1.8474.

6 P. Cao, "Navigating the 'Blind World': The Psychosocial and Occupational Experiences of Parents of Adolescents with Visual Impairments," Jan. 2020.

7 J. J. Sola-Carmona, R. López-Liria, D. Padilla-Góngora, M. T. Daza, J. M. Aguilar-Parra, and M. Á. Salido-Campos, "Factors Associated with the Anxiety, Subjective Psychological Well-Being and Self-Esteem of Parents of Blind Children.," *PLOS ONE*, vol. 11, no. 9, Sept. 2016, doi: 10.1371/JOURNAL.PONE.0162294.

8 K. Bhatnagar et al., "The Hidden Impact of Vision Loss: A Cross-sectional Study Assessing Caregiver Burden and Depression at a Tertiary Ophthalmology Center in India," *International Journal of Applied and Basic Medical Research*, vol. 15, no. 3, pp. 213-220, July 2025, doi: 10.4103/ijabmr.ijabmr_158_25.

9 J. J. Sola-Carmona, R. López-Liria, D. Padilla-Góngora, M. T. Daza, and J. M. Aguilar-Parra, "Subjective Psychological Well-Being in Families with Blind Children: How Can We Improve It?," *Frontiers in Psychology*, vol. 7, pp. 487-487, Apr. 2016, doi: 10.3389/FPSYG.2016.00487.

10 P. Cao, C. E. McGrath, and D. L. Rudman, "Navigating the 'Blind World': The psychosocial and occupational experiences of parents of adolescents with visual impairments," British Journal of Visual Impairment, pp. 026461962311544-026461962311544, Mar. 2023, doi: 10.1177/02646196231154477.

11 M. Rashiti and K. Zahiti, "Visual impairment in the mirrow of time," Bangladesh Journal of Medical Science, vol. 16, no. 1, pp. 10-12, Jan. 2017, doi: 10.3329/BJMS.V16I1.31125.

СВЯЗЬ УРОВНЯ ТРЕВОЖНОСТИ И МОТИВАЦИИ К МАТЕРИНСТВУ У ЖЕНЩИН С РЕПРОДУКТИВНЫМИ ТРУДНОСТЯМИ

НАБИУЛЛИНА А. С.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТУЛЕКОВА Г. М.

PhD, асоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Актуальность исследования заключается в том, что в последние десятилетия вопрос психологической готовности к материнству стал важной темой исследований как в психологии, так и в медицине. В международных организациях, таких как ВОЗ и ЮНЕСКО признают важность здоровья женщины. В Республике Казахстан существует ряд законодательных актов, которые посвящены вопросам репродуктивного здоровья, например закон РК «о здравоохранении». Доклады Всемирной Организации Здравоохранения говорят нам о том, что повышенный уровень нервного напряжения, эмоционального упадка, в том числе стресс и тревожность однозначно негативно отражаются на протекании беременности и соответственно на внутриутробном развитии плода. В Казахстане данная проблема еще не получила достаточно внимания. В практике нет углубленного анализа влияния психологических факторов на готовность к материнству. Исследования в данной области могут способствовать увеличению осведомленности о вопросах психологического здоровья и о важности комплексного подхода к осознанному материнству. Согласно «tengrinews.kz» - казахстанский новостной портал, в Казахстане можно сделать вывод о низком уровне сексуального образования, отсутствии осведомленности о последствиях. Статистика 2020 года говорит о том, что в нашей стране на 45% выросло число рожениц среди

подростков. Это в первую очередь сигнализирует нам о том, что и у молодого поколения нет осознанного подхода к процессу беременности и по отношению к материнству. Также отмечено, что число ранних беременностей и родов заметно возросло во всех регионах Казахстана. Материнство является одним из важнейших и одновременно не простых этапов в жизни женщины. Этот процесс может сопровождаться тяжелым эмоциональным состоянием, в связи с отсутствием психологической готовности.

Целью статьи является изучение связи уровня тревожности и мотивации к материнству у женщин с репродуктивными трудностями.

Изучением таких процессов, как беременность и материнство, за долгие годы занимались не только выдающиеся ученые в области медицины, психологии, а также и ученые других наук, смежных с вышеперечисленными. Процесс беременности является одним из колоссальных эмоциональных потрясений в жизни каждой женщины, которой пришлось с этим столкнуться. Следовательно, для более комфортного протекания этого процесса женщине необходима осведомленность об этом периоде жизни и о том, какие метаморфозы ожидают ее в будущем, когда она станет матерью. От отношения женщины к беременности напрямую зависят ее будущее взаимодействие с ее ребенком. Соответственно, изучая углубленно вопросы беременности и материнства. Мы можем говорить о взаимосвязи психоэмоционального состояния женщины к ее состоянию в роли матери. Разумеется, Зигмунд Фрейд рассматривал материнство посредством психоанализа, он подчёркивал, насколько сильно влияет отношение матери к ребенку, на формирование его личности в будущем. Обращаясь к психологии, можно упомянуть Джона Боулби, который изучал тему материнства через призму привязанности, объясняя, как важно взаимодействие матери и ребенка, как во время вынашивания, так и после его рождения. Изучив мнение разных ученых, мы можем говорить о том, как психоэмоциональное состояние женщины и в последствии ее отношение к беременности и материнству может сказываться на ее ребенке. Степень важности изучения этого вопроса возрастает с каждым годом. Джон Боулби в своей теории говорил о том, что «привязанность играет решающую роль в формировании личности и будущих социальных отношений.». Здоровая привязанность может формироваться с ребенком у матери только в том случае, если мать ощущает себя всецело эмоционально стабильной, здоровой.

Исследование таких процессов, как беременность и материнство внесли весомый вклад в общее понимание психологической готовности к беременности и последующему материнству. Необходимо изучать эти процессы для того, чтобы формировать современные подходы к поддержке женщин в этот непростой, но очень важный период их жизни.

Беременность – один из важных и трепетных периодов в жизни каждой женщины, но вместе с этим он является и одним из критических, и нестабильных как эмоционально так и физически. Этот момент оказывает влияние непосредственно на личностное развитие, ведь образ и ритм жизни в корне меняется.

У каждой будущей матери, может появляться тревожность и переживания на фоне нового состояния и перемен в жизни. Мысли и о течении беременности, о предстоящих родах и заботе о ребенке. И безусловно, женщины, что столкнулись с репродуктивными нарушениями испытывают наибольший стресс в вопросах относительно будущего материнства. На фоне переживаний о наступлении и вынашивании беременности, они сталкиваются с определенными страхами, что вызывает негативные чувства и опасения и все это может влиять на мотивацию и отношение к материнству в целом.

Высокая мотивация к материнству может быть сопряжена с высоким уровнем тревожности в условиях невозможности реализации репродуктивной функции.

В своем исследовании мы можем опираться на теорию самодетерминации, автором которой являются Э. Деси и Р. Райан. Эта теория может помочь изучению мотивации относительно тревожности в условиях репродуктивных нарушений у женщин.

Теория самодетерминации (Self-Determination Theory, SDT) рассматривает мотивацию как континуум от внешне контролируемой до внутренне автономной. В рамках этой теории выделяются три базовые психологические потребности: потребность в автономии – ощущение, что действия исходят из собственного выбора;

потребность в компетентности – вера в свою способность справляться с задачами; потребность в принадлежности – ощущение связи с другими людьми. У женщин с репродуктивными трудностями мотивация к материнству может быть как внутренней (осознанное стремление реализовать материнскую идентичность, потребность в заботе, любви, принадлежности), так и внешней (социальное давление, установки семьи, возрастной страх «не успеть»,

ожидания партнёра). Внутренняя мотивация чаще ассоциируется с более устойчивым психоэмоциональным состоянием и низким уровнем тревожности, так как цели осознанны и соответствуют личностным ценностям. Внешняя мотивация связана с ощущением давления и может усиливать личностную тревожность, особенно при повторяющихся неудачах (например, неудачные попытки ЭКО). Таким образом, тип мотивации к материнству (автономная или контролируемая) может выступать как фактор, определяющий уровень тревожности у женщин с репродуктивными трудностями.

Обращаясь к исследованиям, которые были проведены в области перинатальной психологии, где характеризуют готовность к тому, чтобы обзавестись детьми так же описывают и трактуют различно. Согласно исследованиям ряда таких ученых, как И.Ю.Хамитова, Е.Ю.Шулакова, Г.Г. Филиппов и В.И. Бутмана они описывают феномен готовности к появлению детей, как возможность матери предоставить благоприятную среду и общие условия для развития ребенка, это можно определить в ее типе отношения к ребенку. Исследователь, которая организовывала психологическую помощь в условиях акушерско-гинекологического стационара М.Е.Блох считала, что крайне важно, чтобы готовность к материнству была сформирована до планирования и зачатия ребенка, то есть заранее, в противном случае будут отражены последствия, связанные с кризисами, которые негативно скажутся на беременности и соответственно этот период не будет сопровождаться глубоким осмыслением изменения ее жизненного пути и, что важно изменения ее ролевой принадлежности, которая будет связана с новой функцией и ролью – ролью матери.

У каждой женщины готовность к материнству формируется на протяжении всей жизни. На процесс формирования влияют как биологические, так и социальные факторы, поскольку готовность к материнству имеет с одной стороны может иметь мощную инстинктивную основу, а с другой выступает как субъективное личностное образование, в котором отражается весь предыдущий опыт ее взаимоотношений со своими родителями, сверстниками, мужем и другими людьми. А также среда, в которой человек рос и формировался как личность, в том числе культурная и религиозная.

Исследуя психологические факторы нарушения материнства Г.Г. Филиппова, рассматривала психологическую готовность к материнству как ведущий фактор адаптации к беременности и материнству. В качестве составляющих психологической

готовности к материнству были выделены: ценность будущего ребенка; себя как матери; материнская компетентность.

Мы в своих исследованиях опираемся на работы ряда ученых Г.Г. Филиппов, И.Ю.Хамитова, Е.Ю.Шулакова и В.И.Бутмана, они выделяют некоторые важные моменты, которые являются важными в психологической готовности к беременности.

Изучив разные источники и мнение психологов, можно прийти к выводу, что совокупность всех упомянутых факторов представляют собой обобщающий – эмоциональную зрелость. Эмоциональная зрелость является ключевым фактором в психологической готовности к беременности, так как представляет собой совокупность перечисленных ранее факторов. Ни один из аспектов психологической готовности к беременности не может быть состоятельным без эмоциональной зрелости. Быть эмоционально зрелым человеком, значит в первую очередь брать на себя ответственность за всё, происходящее в жизни, не обвиняя при этом окружающий мир. Эмоционально зрелые люди наиболее эффективно наиболее объективны к себе и другим людям. Имеют реалистичные представления об обустройстве мира и социума в том числе. Соответственно способны лучше понимать и оценивать все предстоящие метаморфозы, которые происходят в жизни, с приобретением статуса родителя. Опыт предыдущей беременности или родов может сильно влиять на психологическую готовность женщины к повторной беременности. Негативный опыт может вызвать страх и тревогу, тогда как положительный опыт может способствовать повышению самооценки и уверенности. Исследование взаимосвязи уровня тревожности и мотивации к материнству у женщин с репродуктивными трудностями показывает, что между этими двумя психологическими переменными существует сложная, многокомпонентная связь, в которой особую роль играет тип мотивации (внутренняя или внешняя), а также степень неудовлетворённости потребности в материнстве. Репродуктивные трудности могут запускать замкнутый психологический круг: сильная мотивация к материнству → неудачи и ожидание → рост тревожности → ухудшение эмоционального состояния → возможное снижение шансов на успех → ещё большая тревожность и отчаяние. Этот круг может усугубляться в условиях отсутствия психологической поддержки, социального непонимания или внутреннего конфликта (например, между желанием быть матерью и страхом перед изменениями, которые влечёт

материнство). Исследование взаимосвязи уровня тревожности и мотивации к материнству у женщин с репродуктивными трудностями показывает, что между этими двумя психологическими переменными существует сложная, многокомпонентная связь, в которой особую роль играет тип мотивации (внутренняя или внешняя), а также степень неудовлетворённости потребности в материнстве. Женщины, обладающие высокой мотивацией к материнству, особенно при длительном отсутствии положительного результата, могут испытывать нарастающее чувство тревожности, фрустрации и беспомощности. Особо уязвимыми оказываются те, чья мотивация внешне детерминирована - то есть обусловлена социальными, семейными или культурными ожиданиями. В таких случаях невозможность стать матерью воспринимается как личностная несостоятельность, что усиливает личностную тревожность и снижает самооценку. При этом у женщин с внутренне мотивированным стремлением к материнству (осознанный выбор, связанный с желанием заботиться, реализовать свою идентичность как матери) наблюдается более высокая стрессоустойчивость и более адаптивные формы переживания репродуктивных трудностей. Повышенный уровень тревожности может, в свою очередь, исказить восприятие женщиной своей мотивации. Например, тревога может усиливать желание немедленного достижения материнства, даже если для этого нет подходящих условий, или провоцировать навязчивые установки («если не успею - жизнь не имеет смысла»). Кроме того, тревожность может тормозить реализацию материнской мотивации - в случае страха перед очередной неудачей, перед медицинскими процедурами (например, ЭКО), перед общественным мнением.

Таким образом, исследуя область этого вопроса мы можем говорить, что психологическая готовность к беременности и материнству – это сложный и многогранный процесс, который зависит от множества факторов. Уровень тревожности напрямую влияет на мотивацию женщины к материнству. Зрелость женщины в вопросах беременности и материнства всецело влияет на развитие ребенка внутриутробно, а также определяет качество взаимодействия ребенка и матери, после его рождения. Мы можем сделать вывод, что понимание важности этих моментов и ответственный подход к психологической подготовке перед беременностью положительно скажется на состоянии женщины и на восприятии новой роли в ее жизни. Это особенно важно в

современных условиях, когда психологические нагрузки возрастают в связи с социальной и профессиональной нагрузкой, в наше время очень важна самореализация. Повышение осведомленности о значении психологической готовности, развитие доступных методов психологического сопровождения и популяризация осознанного материнства могут способствовать значительному улучшению репродуктивного здоровья женщины, а также создать благоприятные условия для вынашивания и рождения здорового ребенка, а в последствии в выстраивании с ним гармоничных детско-родительских отношений. Человек, обладающий эмоциональной зрелостью бесспорно имеет большие шансы на то, что такой новый этап в жизни, как процесс беременности, так и материнство пройдет для нее благоприятно. Осознанность в вопросах родительства имеет первостепенную роль. Высокая осведомленность в сексуальном просвещении, в вопросах степени важности осознания, как может быть непросто процесс беременности и обретения новой роли – роли матери. Беременность и родительство требуют высокого уровня жизненных ресурсов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Психология состояний: Учебное пособие / Под ред. А.О. Прохорова. – М.: Изд-во «Когито-Центр». 2011. – 339 с.
- 2 Добряков И.В. Перинатальная психология – М.: Эксмо, 2020. – 464 с.
- 3 Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. Учеб. пособие. – СПб.: Речь, 2003, с. 383 – 385.
- 4 Васильева О., Могилевская Е., 2-е издание.//СПБ: ООО «Диалектика. – 2020. – 567 с.

РОЛЬ СЕМЬИ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

НАУКЕНОВА С. У.

заместитель руководителя по учебно-воспитательной работе,
Успенский аграрно-технический колледж, с. Успенка, Павлодарская область

*«Помните, что ребенок-зеркало
жизни своих родителей» А.С.Макаренко*

Проблема нравственного воспитания остается сегодня очень актуальной. Главным институтом воспитания является семья. Все,

что приобреталось в семье, сохраняется в течении всей жизни. В ней закладываются основы личности ребенка и до школы, он же более чем наполовину сформировался как личность. Каждая семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора воспитания. Положительное воздействие на личность состоит в том, что никто, кроме близких, не относится к ребенку лучше, не заботится столько о нем. Но, вместе с тем, никто другой не может нанести столько вреда в воспитании личности как семья. В.А.Сухомлинский писал: «Педагогические знания родителей особенно важны в тот период, когда отец и мать являются единственными воспитателями своего ребенка... В возрасте от 2 до 6 лет умственное развитие, духовная жизнь детей в решающей мере зависит от элементарной педагогической культуры матери и отца, которая выражается в мудром понимании сложнейших душевных желаний развивающегося человека».

Семья играет основную, важную, долговременную роль в становлении личности. Личности родителей играют существеннейшую роль в жизни каждого человека. В каждой семье своя особенность воспитания. Сколько семей, столько и особенностей воспитания. В семье формируется нравственный стержень ребенка. Межличностные отношения в семье, их влияние на формирование личности и поведение заключается в стабильности семьи. Стиль взаимоотношений подростка с родителями, существующий в семье, оказывает большое влияние на развитие личности и на формирование стиля отношений подростка к другим людям. Методы семейного воспитания несут на себе яркий отпечаток личности родителей и неотделимы от них. Взаимоотношение между членами семьи и родителей, воспитавших ребенка в любви и научившие его быть дисциплинированным поможет пережить подростку сложный период, когда ему кажется, что везде царит непонимание. У подростков из-за скачков гормонального фона, нарушается внутреннее равновесие: он становится раздражительным, упрямым. Он ощущает свою взрослость и независимость, пытаясь самовыражаться, показывает родителям, что для него авторитет друзей выше авторитета родителей, способен хамить и создает проблемы. В подростке просыпается «бунтарь», и он уверен, что он более продвинут, чем родители. В этот период родители должны набраться терпения, не критикуя, сопереживая, помочь подростку - безболезненно выйти из этого внутреннего состояния взрослости. Подросток твердо уверен, что он способен сам справиться без

помощи кого либо. Не оставляйте ребенка одного с его проблемами, объясняйте как он должен поступать и что он не должен он делать. Убеждайте его, и он почувствует, что его уважают, считаются с его мнением. И только потом появится взаимопонимание. Поэтому, с раннего детства нужно прививать ребенку любовь и заботу. Приобретенные в детстве привычки он несет в свою взрослую жизнь, тем самым облегчая или усложняя ее, в зависимости от того, что приобрел в семье. В полноценной счастливой семье вырастают сильные личности, а в семье, где подавляли ребенка, он вырастет с чувством своей неполноценности и в будущем, возможно, будет строить аналогическую модель семьи. В семьях, где присутствовало насилие, приказы - ребенок станет лгать, станет грубым и будет ненавидеть близких людей. Как личность, он тоже не состоится, потому что, у него нет самостоятельности, чувства достоинства, веры в себя, это все было сломлено в семье. Нельзя игнорировать его мнение, лишать его право голоса, это гарантирует серьезные неудачи в формировании личности. Он своим ярким броским видом, назло обществу показывает свою грубость в общении, аморален и беспринципен, но он призывает взрослых обратить на него внимание, на его проблемы на его одиночество. И это ситуация для него очень губительна с каждым днем, так как он становится равнодушным, жестоким. Предъявляя своему требования к своему ребенку, родители должны искать подход к своему ребенку, учитывая нормы, морали в воспитании, стать ему другом, который поможет принять ему правильное решение.

Человечество выработала совокупность норм, требований, запретов, правил поведения и межличностного общения, предъявляемых обществом каждому своему члену. И это все с раннего возраста внушаются и навязываются родителями подростков. В семье могут научить его добросовестно держаться за них или пренебрегать и обходить их. Поэтому нравственное воспитание это планомерно проводимая в жизнь система. Но, нельзя внушать нравственные правила, а самим вести себя иначе! Ребенка приучают к определенным нормам поведения уже в раннем возрасте. Взрослые стимулируют это одобрением, проявляя радость. Послушания в семье начинается с маленьких поручений, такие как: убрать игрушки, книжки. Постепенно приучают к уборке комнаты, постели, одежду. Затем, это все будет строиться на привычках, автоматически. Когда же, выполнение, каких либо действий производиться не под влиянием внешних требований

или обстоятельств, а в силу внутренней потребностей, то это привычки нравственного поведения. Эти привычки помогают правильно ориентироваться в окружающем мире и показывают нравственную направленность поведения. К ним относятся привычки соблюдения чистоты, порядка, вежливости, уважения к старшим, забота, трудолюбия и др. Многие привычки ребенок усваивает благодаря подражанию. Моделью для подражания становится родители. Ребенок рано копирует родителей, принимает и плохие и хорошие качества. Поэтому, правильно делают родители, которые подчеркивают хорошие качества у каждого знакомого, делать нужно это ненавязчиво. И у детей должна сформироваться: привычка видеть, прежде всего, хорошие качества в каждом человеке, добрые побудительные мотивы в каждом поступке. Ведь самое дорогое - тепло человеческого участия. У семьи, должно быть верное представление высших ценностей, такие как: забота о ближнем, уважение к старшим, забота о животных, помощь, любовь, благодарность, дружба, и при отсутствии этих ценностей, у него появляется деформированное представление о ценностях.

Любой человек подвержен влиянию окружающей среды и поэтому колледж, так же должен принимать в этом участие и это играет немаловажную роль в становлении личности в обществе.

Семья и учебное заведение - два социально значимых института, от согласованности действий, которых зависит эффективность процессов воспитания и обучения.

Вхождение родителей в единое образовательное пространство начинается с ежегодной, традиционной экскурсии по зданию, знакомство с Уставом заведения, с правилами поведения. Родители должны знать традиции образовательного учреждения, принимать участие во всех внеклассных мероприятиях.

Определяющим условием развития личности являются отношения, которые складываются во взаимодействии детей и родителей, отражающиеся в семейном укладе. Родители воспитывают, а дети воспитываются той семейной жизнью. Воспитание детей – не только личное дело родителей, в нем заинтересованно все общество. Семейное воспитание дает «первые уроки жизни», в процессе семейного общения передается жизненный опыт старших поколений, уровень культуры, образцы поведения.

Семья основа жизни любого человека. Семья это основная питательная и воспитательная среда, в которой дети живут, отражая мир в себе. Здоровая, нравственная атмосфера считается важнейшим

условием правильного воспитания. Только в целенаправленном воспитании происходит действенное формирование человека как личности. Особенно, важно это в подростковом возрасте, доминантой которого является интимно-личностное общение. Доверие, уважение, понимание, любовь-то, что должно присутствовать в отношениях с родителями. При правильном подходе родители должны стать незаменимой опорой для своих детей и помочь правильно преодолеть этот непростой этап их жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Влияние семьи на становление личности [электронный ресурс] – Режим доступа – URL: <http://www.5ballov.ru/referats/preview/14854/4>
- 2 Истратова О. Н., Эксакусто Т. В. Справочник психолога [Текст] / О.Н. Истратова, Т.В. Эксакусто. – Ростов н/Дону: «Феникс», 2013. с.31-38
- 3 Кон И. С. Психология старшеклассника [Текст] / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1982.-с.207.
- 4 Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: учебник [Текст] / Т.А. Куликова. – М.: Издательский центр «Академия», 2013.-232с.-с.22-23.
- 5 «Организация воспитательной работы в начальной школе» И.Г. Рябинена, журнал «Завуч», №1, 2012 г. С.-210 2004.-432с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ АДАПТАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ КОЛЛЕДЖА – ОТ ПРОГНОСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ РИСКА К ДЕЗАДАПТИВНЫМ СТРАТЕГИЯМ

НУРБАЕВА Р. С.

магистр пед.наук., педагог-психолог, Высший колледж
имени М. Кананиянова Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар

ДУЙСЕНБАЕВА М. Б.

студент, Высший колледж имени М. Кананиянова Павлодарский
педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар

Аннотация: в статье представлен комплексный психолого-педагогический анализ динамики учебной и социально-психологической адаптации обучающихся организаций

технического и профессионального образования (ТиПО) – колледжей, реализованной в рамках плановой диагностической работы педагога-психолога колледжа.

Методом сравнительно-диагностического исследования сопоставлены эмоционально-личностные факторы риска (методика Г.Айзенка) и сформированные дезадаптивные механизмы (методика К.Роджерса и Р.Даймонда) на выборках 1-го (N=97 и 2-го (N=57) курсов.

Исследование выявило прогностическую связь между рисками на 1-ом курсе и устойчивыми дезадаптивными паттернами на 2-ом. В частности, высокая тревожность у первокурсников является предиктором формирования критический высокого Эскапизма (уход от проблем) на втором курсе. Высокая ригидность прогнозирует низкое Доминирование (пассивность, отсутствие инициативы).

Полученные результаты обосновывают переход от коррекционной работы с «группой риска» к превентивному психолого-педагогическому сопровождению. Основной фокус должен быть смещен на раннюю коррекцию тревожности и ригидности и развитие навыков активного совладания со стрессом, инициативы и социальной гибкости, начиная с первого месяца обучения.

Ключевые слова: адаптация обучающихся, психолого-педагогическое сопровождение, факторы риска дезадаптации, тревожность, ригидность, эскапизм, низкое доминирование, колледж.

Проблема адаптации является одной из ключевых т междисциплинарных проблем в современных научных исследованиях, особенно остро стоящей в контексте перехода выпускников школ к обучению в организациях технического и профессионального образования (ТиПО) – в колледжах. Этот переход представляет собой критический этап в становлении личности, поскольку требует кардинальной перестройки всей системы жизнедеятельности бывшего школьника.

Актуальность проблемы обусловлена масштабными изменениями, с которыми сталкиваются первокурсники:

- необходимость приспособиться к новым формам, методам и технологиям обучения (лекции, сессии вместо уроков) и интенсивным учебным нагрузкам, требующим высокой самостоятельности и ответственности [1. с. 138]

- потребность во вхождении в новый коллектив (социальную группу), установления взаимоотношений с однокурсниками и преподавателями, которые, в отличие от школьных учителей, проявляют меньше опеки и требуют готовности к выполнению высоких требований [2. с. 66]

- необходимость справляться с эмоциональной напряженностью, стрессом, связанным с новыми условиями жизни (особенно у иногородних студентов - общежитие, финансы) и первичной профессиональной социализацией.

Успешность адаптации напрямую влияет на академическую успеваемость, закрепление контингента и формирование профессиональной идентичности будущего специалиста. Считается, что процесс адаптации должен завершиться к окончанию первого курса.

выделяют три ключевые компонента учебной адаптации:

1. Академический – когнитивная и мотивационно-волевая сфера

2. Социальный – социально-коммуникативная адаптация, включая взаимоотношения и удовлетворенность общением.

3. Эмоциональный – внутренний психологический комфорт и эмоциональное состояние.

Социальное самочувствие является ключевым субъективным критерием адаптации. Диагностика эмоциональных состояний (тревожность, агрессивность, ригидность) критически важна для прогнозирования дезадаптации.

Адаптация личности рассматривается в психологии как «процесс и результат внутренних изменений, внешнего активного приспособления и самоизменения индивида к новым условиям существования». Проблемами адаптации обучающихся занимались Т.П. Браун, П.С. Титова, А.А. Сидорова, Н.М. Голубеву, Е.И. Огареву и другие, отмечая, что процесс начинается с социально-психологической адаптации к новой социальной группе [3. с. 21]. Казахстанские ученые, такие как Б.П. Мырзатаева и М.С. Толеубаева [4. с.76], также активно исследуют социально-психологическую адаптацию первокурсников колледжей, отмечая необходимость создания оптимальных условий для успешного привыкания.

В соответствии с актуальностью проблемы, целью настоящего исследования является комплексный психолого-педагогический анализ динамики учебной и социально-психологической адаптации студентов колледжа, реализуемой в рамках плановой диагностической работы психологической службы.

Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие исследовательские задачи:

1. Ранее выявление и детализированное описание профиля эмоционально-личностных особенностей (по Г.Айзенку), обучающихся 1 курса, отнесенных к группе риска [5. с. 87].

2. Анализ сформированных механизмов социально-психологической адаптации (по К.Роджерсу и Р.Даймонду) у обучающихся 2 курсов [6. с. 143].

3. Логическое сопоставление факторов риска (1курс) и дезадаптивных механизмов (2курс) для разработки адресных рекомендаций, направленных на оптимизацию и повышение эффективности психолого-педагогического сопровождения в колледже.

Исследование носило комплексный сравнительно-диагностический характер и было проведено в сентябре 2025 года в рамках системной плановой работы педагога-психолога колледжа. Данные собирались с целью оценки адаптационного процесса обучающихся на двух ключевых этапах.

На первом этапе, с целью выявления общего уровня адаптации, академических трудностей и психоэмоциональных факторов риска, было проведено обследование первокурсников. Использовались анкетирование (Экспресс-диагностика) и методика самооценки психических состояний Г.Айзенка. Общая численность выборки на этом этапе составила N=97 обучающихся (5 групп 1-го курса) для анкетирования и N=57 обучающихся (4 группы 1-го курса) для методики Айзенка.

На втором этапе, для оценки сформированности социально-психологических механизмов и копинг-стратегий на втором году обучения, применялась диагностика социально-психологической адаптации (К.Роджерс и Р.Даймонд). На данном этапе исследованием было охвачено N=51 обучающийся (3 группы 2-го курса).

Примечание: сопоставление факторов риска (1-ый курс, методика айзенка) и сформированных поведенческих паттернов (2-ой курс, методика Роджерса-Даймонда) проводится для анализа динамики адаптации в целом). Это обусловлено отсутствием данных первичной диагностики у текущей выборки второкурсников, поступивших в колледж в прошлом году.

Адаптационное анкетирование (Экспресс-диагностика) использовалась для количественной оценки уровня адаптации

(высокий, средний, низкий) и выявления субъективных академических и социальных трудностей.

Методика диагностики психических состояний (Г.Айзенк) направлена на выявление эмоционально-личностных особенностей, которые являются факторами риска дезадаптации (тревожность, фрустрация, агрессивность, ригидность).

Диагностика социально-психологической адаптации (К.Роджерс и Р.Даймонд) использовалась для анализа конкретных механизмов, определяющих качество адаптации (общая Адаптация (А), Эмоциональный комфорт (Е), Принятие себя/других, а также дезадаптивные тенденции – Эскапизм (уход от проблем) и Доминирование (D)).

Анализ данных 1-курса, позволил получить первичный срез их готовности к обучению в колледже. Большинство первокурсников продемонстрировали высокий уровень адаптации (69,1%), что свидетельствует об их успешном включении в новую среду. Однако, группа риска, включающая обучающихся с низким уровнем адаптации (5,2%), требует индивидуального психологического сопровождения. Основными субъективными трудностями, влияющими на академический компонент адаптации, были названы нехватка времени (25,28%) и сложности с восприятием нового лекционного материала (18,5%).

Таблица 1 – Распределение обучающихся 1 курсов по уровням адаптации к условиям колледжа (N=97)

Уровень адаптации	Количество обучающихся (N)	Процент(%)
Высокий уровень адаптации	67	69,1
Средний уровень адаптации	25	25,8
Низкий уровень адаптации (группа риска)	5	5,2
Итого	97	100

Углубленная диагностика по методике Г.Айзенка (N=57) выявила, что эмоциональная напряженность присутствует у более широкой части обучающихся, чем показало анкетирование, что указывает на наличие скрытых рисков. Особое внимание привлекли факторы тревожности и ригидности, также стоит отметить факт выборки: в группе ДВО 12-11 наблюдался массовый отказ от прохождения тестирования (кроме 4 обучающихся), при этом у 75% протестированной подгруппы зафиксирована критически высокая тревожность и агрессивность. Это указывает на возможную

высокую концентрацию эмоционального неблагополучия в группе, сознательно избегающей диагностики.

Таблица 2. Сводные данные по психоэмоциональным факторам риска (Г.Айзенк) у обучающихся 1 курса (N=57)

Показатель риска (15+ баллов)	Количество обучающихся (N) в группе риска	Вывод
Тревожность	7	Наиболее распространенный фактор риска на 1 курсе.
Агрессивность	4	Высокие показатели сконцентрированы в отдельных группах.
Ригидность	4	Фактор негибкости поведения, препятствующий быстрой адаптации к изменениям.

Диагностика на 2 курсе (3 группы) была проведена для оценки сформированных механизмов совладания со стрессом после года обучения. Ключевые результаты выявили доминирование дезадаптивных тенденций: высокий Эскапизм, Эмоциональный дискомфорт и низкое Доминирование. Наличие этих механизмов позволяет предположить, что риски, выявленные у входящего контингента (1 курс), могут проявиться как устойчивые, неконструктивные поведенческие паттерны у обучающихся, уже прошедших годичный этап адаптации в условиях колледжа.

Таблица 3. Процентные показатели выраженности дезадаптивных тенденций у обучающихся 2 курса (К.Роджерс и Р.Даймонд)

Дезадаптивная тенденция	Характеристика	Общая примерная доля в группе риска N=51 (по 3 группам)
Высокий Эскапизм (уход от проблем)	Склонность к избеганию, прокрастинации пассивности при столкновении с трудностями	10 обучающихся 19,6%
Эмоциональный Дискомфорт (E<40%)	Сохранение высокого уровня внутреннего напряжения и неудовлетворенности собой/средой.	5 обучающихся 9,8%
Низкое Доминирование (D)	Отсутствие инициативы, пассивность, склонность к подчинению и избегание ответственности.	11 обучающихся 21,6%

Сопоставление результатов двух независимых когорт (первичной адаптации 1 курса и динамики адаптации 2 курса) позволяет установить общую логику развития дезадаптации в условиях колледжа. Рассматривая выявленные факторы риска 1 курса как прогностические маркеры, указывающие на то, какие дезадаптивные стратегии с высокой вероятностью будут сформированы у следующего контингента обучающихся через год обучения при отсутствии целенаправленной психокоррекционной работы.

Выявлена четкая прогностическая связь между эмоциональными факторами риска у вновь поступивших обучающихся (методика Айзенка) и сформированными дезадаптивными механизмами у обучающихся, завершивших первый год обучения (методика К.Роджерса и Р.Даймонда).

Тревожность (1 курс) является доминирующим фактором риска у первокурсников (5 обучающихся) в группе риска по Айзенку), отражая высокий уровень стресса, неопределенности и эмоционального напряжения, связанного с новыми академическими требованиями.

Критический высокий Эскапизм является основным защитным механизмом против этого хронического стресса и тревоги. Обучающийся, испытывающий внутреннее напряжение, не осваивает конструктивные стратегии решения проблем, а выбирает пассивное избегание, прокрастинацию и уход от учебных или социальных трудностей. Таким образом, неразрешенная на первом году обучения тревога может перерасти в устойчивую стратегию избегания.

Ригидность (1 курс) свидетельствует о негибкости мышления, трудности в принятии новых правил, требований и ролей. Эти обучающиеся испытывают трудности с адаптацией к динамичной и часто непредсказуемой образовательной среде колледжа.

Низкое Доминирование (2 курс) характеризуется пассивностью, подчинением и неспособностью проявить инициативу. Для обучающихся, потенциально ригидных, невозможно быстро и гибко адаптироваться к системе приводит к отказу от активной позиции. Вместо того чтобы брать ответственность и конструктивно решать проблемы, они могут демонстрировать поведенческую пассивность, что критически снижает их потенциал самореализации и успеваемости на втором году обучения.

Таблица 4. Прогностическая модель динамики адаптации обучающихся колледжа: сопоставление факторов риска) и механизмов дезадаптации

1 курс (фактор риска, Айзенк)	2 курс (сформированный механизм, Роджерс/Даймонд)
Высокая тревожность	критически высокий Эскапизм (уход от проблем)
Высокая ригидность	низкое Доминирование (пассивность, неспособность к инициативе)

Поведенческий комплексный психолого-педагогический анализ адаптации обучающихся колледжа 1 и 2 курса, реализованный в рамках плановой работы педагога-психолога, позволил достичь поставленной цели и выявить общую логику развития дезадаптации контингента.

Ключевой вывод исследования заключается в том, что успешность адаптации зависит не только от первичного включения в учебный процесс, но и от способности обучающегося формировать конструктивные эмоциональные и поведенческие стратегии. Латентные эмоционально-личностные риски, выявленные у обучающихся 1 курса (прежде всего тревожность и ригидность), являются прогностическими предикторами формирования устойчивых дезадаптивных паттернов (Эскапизм, Эмоциональный дискомфорт, низкое Доминирование) на втором году обучения.

Установленная связь (тревожность – Эскапизм; ригидность – низкое Доминирование) позволяет педагогу-психологу колледжа перейти от коррекционной работы к превентивной.

Вместо работы только с явной «группой риска» (5,2% по анкетированию), основной фокус сопровождения должен быть смещен на обучающихся с повышенной тревожностью и ригидностью уже на первом месяце обучения.

Необходимо разработать программы, направленные не на снятие симптомов, а на развитие ключевых навыков, противодействующих выявленным механизмам:

профилактика Эскапизма – через развитие навыков активного совладания со стрессом, тайм-менеджмента и ответственности.

преодоление низкого Доминирования – через тренинги уверенного поведения, развитие инициативы и социальной гибкости.

Полученные данные подтверждают необходимость системного психологического сопровождения, направленного на превентивную коррекцию тревожности и развитие активных, гибких копинг-навыков, начиная с первого месяца обучения

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кашапова Л. М., Садыкова Л. Г. Факторы и критерии успешной адаптации студентов колледжа // Казанский педагогический журнал. 2021. № 6. С. 138-144.)
- 2 Смирнова С.В., Сиднева Е.Н. Социальная идентификация как фактор адаптированности студентов медицинского ВУЗа к профессиональной деятельности / Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2015. Том 21 С. 64-68
- 3 Т.П. Браун Адаптация студентов к условиям обучения в Вузе как фактор активного взаимодействия личности с образовательной средой / Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова №3, 2007. С. 20-26
- 4 Мырзатаева Б.П., Толеубаев М.С. Исследование проблемы социально-психологической адаптации первокурсников колледжа. Eurasian Journal of Current Research in Psychology and Pedagogy. 2023.(1).76-83.
- 5 Гончарова О.Л. Диагностический инструментарий педагога-психолога: практические материалы по психодиагностике подростков: Учебно-методическое пособие / О.Л. Гончарова. – М.: PRONDO. 2015/ - 160
- 6 Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М. Изд-во Института Психотерапии. 2002 – с. 362

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ
ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ**

ПЛЕХАНОВА А. А., ДЕЛЬДЕНКОВА С. С., БАРАНОВА Ю. В.
магистранты, университет Narxoz, г. Алматы

Аннотация: адаптация иностранных студентов является сложным и многоуровневым процессом приспособления личности к новой культурной, образовательной и социальной среде, требующей осмысления с позиции современной психологии и педагогики. Несмотря на то, что академическая мобильность и интернационализация образования приобретают наиболее распространенный характер, трудности с которыми сталкиваются иностранные студенты, по-прежнему остаются одной из ключевых

проблем университетской среды. Языковой барьер, различия в культурных нормах, образовательных стандартах и стиле общения вызывают стресс, чувство изоляции и снижение учебной мотивации, что напрямую влияет на качество их адаптации. Понятийный аппарат исследования включает такие категории, как психологическая, социокультурная, академическая и коммуникативная адаптация, каждая из которых отражает определённый уровень включения личности в новую среду. Целью данной статьи является теоретическое рассмотрение феномена адаптации иностранных студентов, анализ используемых научных концепций и определение ключевых проблем, связанных с формированием устойчивого адаптационного процесса в условиях межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: адаптация, иностранные студенты, аккультурация, образовательная среда

Введение: интернационализация высшего образования и рост академической мобильности студентов создают новые вызовы для образовательных систем и самих студентов. Иностранные студенты сталкиваются с необходимостью приспособления к новым культурным, образовательным и социальным условиям, что сопровождается психологическим напряжением и различными формами стрессовых реакций. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения механизмов адаптации студентов с целью разработки эффективных программ поддержки и психологического сопровождения.

Цель исследования: проанализировать психологические особенности адаптации иностранных студентов к новым условиям образовательной среды.

В биологии и медицине под адаптацией понимается способность организма приспосабливаться к новым природно-климатическим условиям, аналогично термину «акклиматизация» [4]. Для человека биологическая адаптация проявляется, например, в возможности переносить изменения временных поясов или осваивать новые природно-географические условия [4].

В социальной сфере адаптация рассматривается как процесс приспособления личности к новым условиям среды. Он носит постоянный и динамический характер, влияя на поведение и деятельность человека и направляясь на достижение внутренней и внешней гармонии с социумом [7]. В психологии выделяют два основных типа социальной адаптации: активный, при котором

человек стремится воздействовать на среду и преобразовывать её в соответствии со своими потребностями, и пассивный, характеризующийся конформным принятием ценностей, норм и целей социальных групп [4]. Для иностранных студентов успешная адаптация требует сочетания личной инициативы и умения ориентироваться в новых культурных и социальных условиях [4].

В научной литературе термины «аккультурация», «адаптация», «ассимиляция» и «интеграция» часто используются как взаимозаменяемые для обозначения приспособления к новой культурной среде [1]. Межкультурная адаптация включает как социокультурный, так и психологический аспекты. Социокультурная адаптация отражает способность эффективно интегрироваться и взаимодействовать в новом культурном контексте, а психологическая — субъективное чувство благополучия и удовлетворения [6]. Для иностранных студентов этот процесс сопровождается преодолением стрессовых факторов, таких как культурный шок, ностальгия по родине, академическое давление и социальная изоляция [2; 3].

На индивидуальном уровне взаимодействие с чужой культурой может иметь различный эффект. Оно способно способствовать успешной адаптации, но также вызывать психосоматические расстройства, чувство лишения и запутанность в ценностных ориентациях [2]. К. Оберг впервые обозначил это явление как «культурный шок», а позднее исследователи предложили термин «стресс аккультурации» [1]. Динамика адаптации часто проходит через три этапа: первоначальное приподнятое настроение, депрессивное состояние и формирование чувства уверенности и удовлетворенности, что иногда иллюстрируют как «V-образную кривую» [2]. Успех адаптации зависит как от степени сходства или различия культур, так и от индивидуальных психологических особенностей мигранта [3].

В этнической психологии термины «адаптация» или «психологическая адаптация» используются редко. Чаще применяются подходы американской традиции, которые фокусируются на проблемах пребывания представителей одного этноса на территории другого [5]. Исследования показывают, что кросс-культурные контакты могут приводить к ассимиляции, интеграции, сегрегации и даже геноциду [5].

С. Г. Рудкова, анализируя адаптацию российских студентов, выделила три последовательных этапа: автономизация, идентификация и интеграция, при этом ключевую роль в успешном

прохождении этапов играет интеллект, выступающий фактором активной адаптации личности [7].

Е. С. Антошина рассматривает адаптацию иностранных студентов к новой учебной среде как сложное многоуровневое явление, включающее языковые, культурные, педагогические и психологические компоненты. Языковой барьер и культурные различия существенно влияют на академическую успеваемость и эмоциональное состояние студентов, вызывая чувство изоляции и снижение мотивации [4]. Отсутствие системной поддержки со стороны образовательных учреждений усиливает дезадаптацию и потерю учебного интереса [4]. Эффективная адаптация возможна только при комплексном подходе, включающем раннюю языковую подготовку, межкультурную ориентацию, психологическое сопровождение и развитие менторских программ [4].

К. Мечков предложил три критерия для оценки эффективности адаптационного процесса: ответственность, когда реакция человека адекватно отражает объективные условия; своевременность, то есть способность быстро вырабатывать адаптивный ответ; и соизмеримость, когда результат адаптации обеспечивает внутреннее равновесие и гармонию индивида [8].

Заключение: адаптация иностранных студентов к новой образовательной и культурной среде является сложным и многоуровневым процессом, включающим биологические, социальные и психологические компоненты. Эффективность адаптации зависит как от индивидуально-психологических особенностей личности, таких как способность к совладанию со стрессом, активность и межкультурная гибкость, так и от условий образовательной среды, включая языковую подготовку, межкультурное сопровождение и системную поддержку. Процесс адаптации носит динамический характер и проходит через последовательные этапы, формируя у студента чувство уверенности, удовлетворенности и гармонии с новым социокультурным контекстом. Полученные данные подчеркивают необходимость комплексного подхода к поддержке иностранных студентов, направленного на обеспечение их успешной социальной, академической и психологической интеграции, что способствует формированию более открытой и инклюзивной университетской среды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Антошина, Е. С. (2024). Особенности адаптации иностранных студентов в образовательной среде. Педагогическая психология, 3(12), 45–57.
- 2 Резников, Е. Н. (2010). Психологические особенности адаптации иностранных студентов в российских вузах. Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика, №1.
- 3 Рудкова, С. Г. (2005). Психологопедагогическое сопровождение адаптации студентов в вузе: диссертация ... кандидата педагогических наук. Биробиджан.
- 4 Серева, Д. О., & Андонова, А. Н. (2016). Об адаптации иностранных студентов к поликультурной образовательной среде вуза. Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири, №3.
- 5 Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. Applied Psychology, 46(1), 5–34.
- 6 Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2008). The psychology of culture shock. Routledge.
- 7 Wang, C., Heppner, P. P., & Wang, L. (2018). Coping and acculturation stress among international students. International Journal of Intercultural Relations, 62, 55–65.
- 8 Wilczewski, J., & Alon, I. (2023). Cross-cultural adaptation in higher education. Journal of International Education, 29(2), 112–129.
- 9 Tan, J., & Zhang, Y. (2024). Sociocultural and psychological adaptation of international students. Higher Education Research, 18(1), 33–49.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН СЕНСОРЛЫҚ ДАМУ ОЙЫНДАРЫ МЕН ЖАТТЫҒУЛАРЫ

РАХЫМБАЙ А. Б.
педагог-психолог, №13 арнайы бала бақшасы, Екібастұз қ.
ТЕМИРБУЛАТОВА Д. Е.
тәрбиеші, №13 арнайы бала бақшасы, Екібастұз қ.

Баланың сенсорлық дамуы - бұл оның қабылдауын дамыту және заттардың қасиеттері мен қоршаған әлемнің әртүрлі құбылыстары туралы идеяларды қалыптастыру [4].

Балалардың сенсорлық дамуы іс жүзінде туғаннан бастап өте маңызды. Бұған әртүрлі ойыншықтар, тұрмыстық заттар, табиғи бейнелер, ойындар және т.б. Сенсорлық даму балаға қоршаған әлемді тануға көмектесетін барлық сезімдерді қамтиды.

Балалардың сенсорлық дамудың мақсаты:
сөйлеу, ойлау, логика, есте сақтау және басқа да ақыл-ой қабілеттерін дамыту;

балаға сенсорлық әсерлердің барынша мүмкін болатын санын көрсету, олар есте сақтайды, таниды және бір-бірімен салыстырады (мысалы, жаңбырдың дыбысы, ағынды судың дыбысы, шыршаға қол тигізу сезімі және т.б.);

сенсорлық сезімдерді тану үшін қажетті әрекеттерді үйрету (қарау, тыңдау, ұстау және т.б.);

заттарды саналырақ және дұрыс контексте қабылдауға көмектесу (ата-аналар баланың нені бастан өткергенін және оның нені білдіретінін түсіндіруі керек);

алған әсерлерін ажыратуға, есте сақтауға және өмір бойы сенсорлық тәжірибелерін дұрыс және пайдалы пайдалануға үйрету; эстетикалық дамуды ынталандыру - оларға қоршаған әлемнің сұлулығы мен әртүрлілігін көруге көмектесу [1].

Баланың сыртқы әлемді қабылдауын дамыту үшін сенсорлық ортаны құру өте маңызды. Бұл әртүрлі тұрмыстық заттар, табиғи заттар мен құбылыстардың күрделі жиынтығын білдіреді.

Сенсорлық ортаны құру үшін не істеу керек:

қажетті ойыншықтарды сатып алыңыз және олар баланың жынысына қарамастан әртүрлі болуы керек. Мысалы, қыз тек қуыршақтармен немесе жұмсақ ойыншықтармен ғана емес, сонымен қатар машиналармен және ойыншық сарбаздармен де ойнау керек; көшелерді, ғимараттардың көлемін, үйлердің кеңістікте орналасуын және көліктердің түстерін зерттей отырып, саябақтар мен қаланың айналасында серуендеуді ұйымдастыру;

балаңызды табиғатқа, орманға апарыңыз, оларға табиғат құбылыстарын көрсету, күн, ай, жел, күннің батуы, жаңбыр, қар, сылдырлаған сайдың дыбысы, көктемде төбеден тамшылаған су, т.б;

балаңызды театрға, кафеге, балалар орталығына, кинотеатрға, балалар кештеріне апарыңыз;

балаңызға тұрмыстық заттармен танысу үшін ыдыс-аяқпен ойнауға және ас үйге және басқа шкафтарға қарауға мүмкіндік беріңіз, бірақ әрқашан қауіпсіздік туралы мұқият болыңыз;

үйде балаңызға әртүрлі бөлмелер туралы үйретіңіз: жатын бөлме, балабақша, ас үй, ванна бөлмесі, қонақ бөлме және олардың мақсаты;

сенсорлық қабылдауды жақсарту үшін ойындар мен әрекеттерді ұйымдастырыңыз: блоктармен және басқа геометриялық

фигуралармен ойнаңыз, түрлі түсті қағаз фигураларды ұсыныңыз, балаңызға әртүрлі тағамдарды қолданып көруге мүмкіндік беріңіз, сонда оларды есте сақтайды және оларды кейін оңай болжай алады, кескіндеме, мүсіндеу, театр және музыкамен айналысыңыз [4].

Сенсорлық дамытуға арналған жаттығулар мен ойындар.

Сенсорлық дамытуға түстер, заттардың өлшемдері, жарық пен қараңғылық және т. б. дамытулар кіреді.

Жарық пен қараңғылық

Жаттығуды жарық пен қараңғыны қабылдау арқылы бастауға болады. Ата-аналар немесе тәрбиеші балаға жарықтың заттардың көрінетінін түсіндіреді.

Біз әрқашан жарық көздерін талқылаймыз: күн, ай, жұлдыздар, электр құрылғылары, фонарь және шам. Біз баланың кинотеатрда немесе басқа жерде қараңғылықпен кездесуі мүмкін екенін түсіндіреміз.

Балалардың қабылдауын дамыту үшін неше түрлі жаттығулар бар.

«Жарық шамы, жаныңыз». Бұл жаттығу үшін сізге еден шамы немесе қосқышы бар үстел шамы қажет. Ата-ана немесе тәрбиеші алдымен шамды қосады немесе өшіреді, содан кейін баланы да солай істеуге шақырады. Жарықты қосқан кезде әрқашан «жарық қосулы» деп айтыңыз. Жарықты өшірген кезде «қараңғы» деп айтыңыз.

«Билеуші көлеңкелер». Бұл әрекет күн шуақты серуен кезінде орын алады. Мұғалім немесе ата-ана баланың назарын көлеңкелерге аударады. Баладан аяқтарының қалпын өзгертуін, билеуді немесе көлеңкеге басуға тырысуды сұраңыз. Балаға көлеңкенің пайда болу себебін түсіндіріңіз [2].

Түс

Балаңызға түстің не екенін түсіндіріңіз. Түс - заттардың түсі, олардың заттардың бірдей реңкті немесе көп түсті болуы мүмкін екенін түсіндіріңіз. Түрлі жаттығулар түсті қабылдаудың дамуын ынталандыруы мүмкін.

«Түрлі-түсті су». Балаға бір стақан су (немесе бірнеше) ұсынылады және гуашь береді. Олар өздерінің сүйікті түсін алып, щетканы стақанға батыру керек. Олар араластырған кезде су олар тандаған түстің реңкін алады. Судың түсін міндетті түрде атап өтіңіз, мысалы: «Су қызыл түсті».

«Түрлі-түсті таяқшалар». Екі түске боялған таяқшалар жинағын алыңыз, оларды араластырыңыз және оларды екіге бөліңіз. Содан

кейін баладан оларды түсі бойынша сұрыптауын сұраңыз. Мысалы, қызыл таяқтарды бір жаққа, ал көкті екінші жағына жинасын.

«Түрлі-түсті үйлер». Бұл әрекет үшін сізге картоннан, ағаштан немесе пластиктен жасалған үйлер қажет. Олардың алынбалы шатырлары болуы керек және әртүрлі түстермен боялған болуы керек. Педагог баланың алдына бір қызыл, бір көк, бір жасыл, бір сары, бір күлгін, бір қызғылт сары түсті үйді қойып, оларға қарап, олардың қандай екенін есте сақтауын сұрайды. Содан кейін бала бұрылып кетеді, ал мұғалім қабырғаға сәйкес келмейтіндей етіп бірнеше үйдің шатырын ауыстырады. Бала ненің өзгергенін және шатырлардың түсі қандай екенін көруі керек [3].

Пішін

Пішінді үйрену үшін балаға әртүрлі геометриялық пішіндердің барын түсіндіріңіз және көрсетіңіз:

Жазық геометриялық пішіндер: шеңбер, шаршы, үшбұрыш, тіктөртбұрыш, сопақ, трапеция, көпбұрыш (бесбұрыш, алтыбұрыш, сегізбұрыш), ромб, жарты шеңбер, жұлдыз, сақина, т.б.;

Үш өлшемді: шар, куб, параллелепипед («кірпіш»), цилиндр, конус, пирамида, призма және т.б.;

Сызықтар: түзу, толқынды, қисық, үзік, нүктелі, доғалы.

«Пішіндерді өз орындарына қойыңыз». Геометриялық пішінді ойықтары бар «Сегена тақтасы» оқу ойыншығын, сондай-ақ өз ойыншықтарына сәйкес келетін жалпақ пішіндерді пайдаланыңыз. Әрекет барысында балаңыздан фигураларды әрқайсысының атын айта отырып, тиісті орындарына орналастыруды сұраңыз [2].

«Шарлар мен кубиктар». Балаңызға бірнеше шарлар мен кубиктарды беріңіз, олармен ойнау арқылы пішіндердің айырмашылығын түсіндіріп, «шарлар мен кубиктардың әртүрлі үйде тұрады» деп, оларды әртүрлі қораптарға салуға шақырыңыз.

Өлшем

Бұл ең қарапайым әдіспен оқытылады. Бұл балалар оны келесі белгілер бойынша жіктейтінін білдіреді:

ұзындығы: ұзын/қысқа;

өлшемі: үлкен/кіші;

биіктігі: биік/қысқа;

ені: кең/тар.

Өлшемдерді ажырата білу дағдыларын дамыту үшін әртүрлі ойындар мен жаттығулар қолданылады.

«Үлкен және кіші блоктар». Ата-ана балаға үлкен және кішкентай шелекпен бірге араласқан үлкен және кішкентай

блоктарды береді. Бала үлкен кесектерді үлкен шелекке, ал кішкентай блоктарды кіші шелекке салуы керек. Ойын барысында барлық әрекеттер айтылады [4].

«Бір түсті пирамида». Бала ағаш пирамиданы құрастырады. Барлық басқалардың ішіндегі ең үлкен сақинаны анықтауға және одан бастауға, содан кейін сәл кішірек келесі сақинаны таңдауға баса назар аударылады. Бала барлық пирамида дұрыс жиналғанша сақиналарды сәйкестендіруді жалғастырады.

Кескіннің тұтастығы

Балаларды бейнелерді, пішіндерді, шамаларды тануға ғана емес, сонымен қатар олардың алдындағы заттың тұтастығын қабылдай алуы тиіс. Мұнда кескін тұтастығын дамытуға арналған ең көп кездесетін бірнеше тапсырма берілген.

«Суретті аяқта!»: Суреттің жартысы (көбелек, саңырауқұлақ, алма және т.б.) бейнеленген арнайы бояу карталарын пайдалана отырып, балаға екінші жартысын аяқтау тапсырылады [5].

«Пазлды құрастыр». Бала жасына сәйкес басқатырғышты құрастыруы керек.

Ата-аналар баланың сенсорлық дамуына екі-үш айдың өзінде-ақ мұқият назар аударуы керек, бұл назарды олар мектепке келгенге дейін жалғастыру керек, өйткені сезім мен қабылдау әлемді түсінудің алғашқы қадамы болып табылады. Үйіңізде балаңыз үшін мүмкіндігінше қызықты болатын сенсорлық орта жасаңыз. Бұл ортаның өзі оларды қоршаған әлемді зерттеуге ынталандырады. Ал жұмсақ, ойнақы әрекеттер олардың ойлары мен білімін бағыттауға және ақпаратты жүйелеуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ерохина, А. В. Средства развития сенсорного восприятия у детей дошкольного возраста / А. В. Ерохина // Молодой учёный. — 2023. — № 9 (456). — С. 345–347.

2 Лукьянова, О. Л. Особенности сенсорного развития детей среднего дошкольного возраста / О. Л. Лукьянова, Ю. Г. Бубликова // Научное обозрение. Педагогические науки. — 2020. — № 1. — С. 27–32.

3 Мелёхина, И. В. Сенсорное развитие — фундамент умственного развития детей дошкольного возраста / И. В. Мелёхина // Теория и практика образования в современном мире: мат-лы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2014 г.). — СПб.: Заневская площадь, 2014. — С. 136–139.

4 Фоменко, Т. А. Сенсорное развитие детей раннего возраста через дидактические игры / Т. А. Фоменко // Актуальные задачи педагогики : мат-лы IV Междунар. науч. конф. (г. Чита, октябрь 2013 г.). — Т. 0. — Чита : Молодой учёный, 2013. — С. 53–55.

5 Янушко, Е. А. // Сенсорное развитие детей раннего возраста 1–3 года : метод. пособие для педагогов дошкольных учреждений и родителей / Е. А. Янушко. — М. : ВЛАДОС, 2018. — 351 с.

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРИМЕНЕНИЯ КИНО В ПСИХОЛОГИИ

САДАКОВА А. Ж.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАЖИКЕНОВА Г. М.

PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

«Кино – это универсальный язык, обладающий огромным потенциалом». Именно такое определение предложил венгерский драматург Бела Балаж. Затрагивая сегодняшние реалии невозможно представить мир без данного вида искусства. Однако, при зарождении кинематографа, его основатели, Огюст и Луи Люмьер, рассматривали его как «изобретение, у которого нет будущего» [1]. В настоящее время кинематограф стал многогранен и его применяют во многих сферах деятельности, одной из которых является психология.

С момента своего зарождения кино стало мощным средством наблюдения, репрезентацией человеческой психики и оказывает на него сильнейшее внимание. История применения кинематографа в психологии получила огромный резонанс во всех его направлениях. Его применяли как в работе со взрослыми людьми, так и при изучении поведения ребёнка.

Изучение кино в рамках психологической науки начинается с начала XX века. Впервые связь между данными направлениями была рассмотрена Г. Мюнстербергом в своей работе «Фотопьяса: Психологическое исследование», опубликованной в 1916 году. В своем труде он исследовал внутренние механизмы психики человека во время просмотра фильма. Им было создана идея о том, что уникальностью кино от других видов искусства заключалась не только в том, что оно предоставляет возможность визуального

представления, но и в том, что оно затрагивает внутренний мир человека.

В первой части «Фотопьесы» Мюнстенберг подробно рассмотрел, как кино затрагивает основные механизмы психологических функций, таких как память, внимание, восприятие и эмоции. Первым блоком, который затрагивает фильм являлось воображение, которое влияло на имитацию психологических функций. Также фильм – это образ воображаемого мира, который отличается от реального мира и поэтому воспринимается иначе. Данный процесс приводит к формированию той реальности, которая будет преобразовываться вместе с нашими представлениями.

Вторая идея была связана с психологической функцией влияния кино на человека. Мюнстенберг считал, что кино, в отличие от других видов искусства, следует законам нашего сознания. Он характеризовал опыт, полученный индивидом в процессе знакомства с фильмом, как «уникальное внутреннее переживание, благодаря которому происходит соотнесение реального и визуализированного изображения».

Третья идея, представленная в третьей главе работы Г.Мюнстерберга, связана с выбором самого фильма. При выборе каждый человек ориентируется изначально в зависимости от своих интересов. Однако, нами также влияет собственное желание получить от этого фильма то, что заинтересует его. Во время просмотра эмоции и восприятие уже будут зависеть от различных факторов: в каком настроении он начал смотреть фильм, что с ним произошло за последнее время, жизненный опыт и собственное мнение к определенной жизненной ситуации[2].

Экспериментальные исследования, рассматривающие механизмы восприятия при просмотре фильма индивидом был изучен советским кинематографистом Львом Кулешовым. Для изучения восприятия им был смонтирован короткометражный фильм, в котором не выражающее никаких эмоций лицо знаменитого актера чередовалось с 3 различными кадрами. На одном из них был представлен кадр с ребенком в гробу, на другом тарелка, наполненная супом, и последний изображал девушку, сидящую на диване. Затем у зрителей расспрашивали, какие эмоции были у актера во время просмотра разных кадров. Каждый из них утверждал, что со сменой картинки лицо актера изображало разные эмоции. Таким образом, с помощью своего эксперимента Кулешов показал, что зритель при просмотре фильма будет интерпретировать

увиденное в зависимости от своих собственных переживаний и эмоций[3].

В рамках психологической науки восприятие кино было рассмотрено А. А.Леонтьевым в своей книге «Прикладная психолингвистика речевого общения и массовой коммуникации». При просмотре фильма он выделяет определенную технологию, соответствующую любому зрительному восприятию, а также специальную технику, которая связана с определенной системой киноприемов, сформированной режиссерами для привлечения зрительского внимания. Она включает в себя выстраивание ракурса, плана, декораций и освещения, а в последующем работу с выбором соответствующего материала на монтаже. А.Леонтьев в структуру киновосприятия ввел понятие «киномысли», которое описывал как «необходимую часть, с которой связано, в первую очередь, существование и восприятие кино; то, без чего киноискусство существовать не может»[4]. Кроме того им был выделен еще один уровень восприятия кино индивидом, а именно соучастие зрителя в общении с кино, сопереживание персонажам и его идентификации с ними [1].

Основное влияние фильмов на психические процессы рассматривались в когнитивном направлении. Рассматривая кино как источник информации и зрителя как ее получателя, когнитивисты тщательно анализируют ментальные операции, производимые субъектом с целью восприятия и интерпретации. То есть существуют ментальные схемы, по которым фильм воспроизводится в уме зрителя.

Когнитивный подход фокусирует внимание на том, каким образом используемые в фильме приемы влияют на наши познавательные процессы. Используемые в кинематографе приемы имеют влияние на внимание зрителя. Смена ракурса, изменение масштаба, изменение громкости и звуковой дорожки приводят к тому, что внимание человека будет постоянно направлено на сюжет фильма. Процесс монтажа имеет тесную связь с памятью, так как зритель должен помнить произошедшие в фильме события, чтобы осмыслить тот момент, который на данный момент происходит на экране.

В исследованиях Джулиан Хохберта основной темой для рассмотрения являлось визуальное восприятие. Визуальное восприятие представляет собой способность интерпретировать окружающую среду с помощью зрительного канала, который

включает в себя восприятие света и цвета, тем самым является отличительным от остроты зрения, которое имеет характеристику определения четкости окружающих человека объектов[2]. Необходимость когнитивных схем в восприятии фильма наиболее содержательно продемонстрирована Хохбертом в его работе, посвященной пониманию переходов между кадрами или работай над сменой между кадрами. Утверждалось, что известная сенсорная интеграция и извлечение инвариантов Гибсоном не учитывают понимание зрителями таких частых и простых кинематографических явлений, как исчезновение пространства и времени. Перекрывание содержания между последовательными кадрами может быть трудно распознаваемым или отсутствовать вовсе. Хохберт и Брукс предложили принципиальную альтернативу: фильмы воспроизводятся в воображении. Зрители конструируют внеэкранное ментальное пространство из отдельных видов и могут связать два последовательных вида посредством связи каждого из них с этим пространством. При конструировании ментального пространства перекрывание может даже быть перекрыто другими сигналами, не имеющими никакого отношения к какой-либо инвариантности. Построение должно включать событийные схемы и когнитивные принципы, удалённые от всего, что непосредственно представлено в фильме[5].

Начиная с 1980-х в психологии появляется новый вид терапии – кинотерапия, применяющий в качестве психотехники просмотр фильмов, клипов и мультфильмов. Схожую с кинотерапией структуру имеет библиотерапия. Однако, в отличие от второй, ее преимущество заключается в том, что при просмотре фильмов используются различные модальности, такие как звук, музыка, голос, свет, цвет, яркость изображения, динамика развёртывания сюжета. Благодаря этому зритель способен взглянуть на свою собственную реальность имея опыт, который он получил в процессе просмотра фильма, а также формирует способность положительно направленной интерпретации его жизни и всех событий, происходящих как с ним, так и с окружающим миром[6].

С помощью кинотерапии человек способен найти конструктивные решения различных задач, с которыми он сталкивается в течение своей жизни. Выход из данных ситуаций с помощью кино связан с тем, что он может изучить имеющуюся проблему со стороны, разобраться с происходящим, а затем найти возможные пути решения и применить их в своей жизни.

Чаще всего кинотерапия применяется при работе в группе. Данный способ проведения групповой работы позволяет каждому члену группы отслеживать собственную реакцию, которая проявлялась во время просмотра фильма. Совместное обсуждение способствует анализу ситуации и рассмотрению различных точек зрения, проанализировать свою точку зрения и получить обратную связь от других индивидов. Индивидам, которые имеют личностные проблемы, сложно воспринимать реальную действительность. Поэтому, при интерпретации фильма ему будет сложно воспринимать сюжет, потому что оно будет искажено. Это связано с тем, что они будут переносить свой личный опыт, сложившиеся в их жизни трудности, на главного героя фильма, оценивая его поступки и действия, его мысли со своей точки зрения. В связи с этим, групповая работа является важной деталью в кинотерапии, ведь благодаря совместному обсуждению каждый из участников сможет услышать другую интерпретацию, тем самым способствуя изменению своей позиции. Это позволит ему выйти за пределы своего восприятия и расширить осознание себя и того, что происходит вокруг него.

Несмотря на то, что в основном кинотерапию используют при работе в группе, ее также применяют и в индивидуальном консультировании. В таком случае фильм просматривается не во время консультации, а предлагается клиенту в качестве домашнего задания. Затем, на последующих сессиях, происходит процесс обсуждения. Такой вид работы позволяет, во-первых, расширить представления клиента о причине возникновения в его жизни подобной ситуации. Во-вторых, фильм позволяет предоставить возможность выбора конструктивного разрешения имеющегося внутриличностного конфликта. В-третьих, клиент увидит, что некоторые из совершаемых им действий может неблагоприятно повлиять на него и его взаимодействие окружающих. В-четвертых, обсуждение фильма с психологом позволит ему найти последующий путь выхода из сложившихся обстоятельств.

Таким образом, кинотерапия используется как в групповой, так и в индивидуальном консультировании. При работе с группой каждый из ее участников имеет возможность как рассказать про свое восприятие, получив обратную связь от других участников, так и услышать мнение других, при этом сравнив ее с собственной точкой зрения. Индивидуальная работа способствует изучению своего собственного запроса и посмотреть, каким способом

возможно решение данной ситуации, с какими трудностями он может столкнуться.

Подводя итог, влияние кинематографа является ценностным в процесс воспитания и формирования личности потому, что благодаря нему имеется возможность визуально представить необходимую для изучения ситуацию, которая в дальнейшем позволит осмыслить ее.

Начиная с работ Г. Мюнстерберга в начале XX века стало ясно, что применение кино в психологии окажется одним из важных элементов в изучении внутреннего мира человека. Визуальное представление информации позволяет зрителю детальнее рассмотреть проблему и найти к ней решение, изучив ее со стороны.

Отмечено также благоприятное влияние фильмов на всестороннее развитие личности. В связи с тем, что кино является самым популярным видом искусства, с помощью него появляется возможность перенаправить формирование личности в правильное направление. Технический потенциал кинематографа способен наглядно обеспечить необходимой ситуацией, которая будет доступна для восприятия и дальнейшего анализа.

В настоящее время, кино – это не просто инструмент, применяются в психологическом консультировании, а отдельное направление, которое используется в различных сферах консультирования. Благодаря фильму, человек получает возможность взглянуть на свою жизнь со стороны, безопасности рассмотреть ту ситуацию, которая его беспокоит и найти конструктивное решение данной проблемы. Групповая работа позволяет ему иные точки зрения, но также и встретить тех, кто будет поддерживать и придерживаться его точки зрения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кубрак Т. А., Латынов В. В, Психология кинодискурса: факторы выбора, восприятие, воздействие, М., 2019
- 2 Tan E.S., Psychology of the film [Электронный ресурс] //URL: https://www.researchgate.net/publication/326158556_A_psychology_of_the_film
- 3 Осборн.Р, Теория кино. Краткий путеводитель, М., ООО «Ад Маргинем Пресс», 2024
- 4 Леонтьев А.А., Прикладная психолингвистика речевого общения и массовой коммуникации, М., 2019

5 Гомбрих Э. Искусство, восприятие и реальность, М., ООО «Ад Маргинем Пресс», 2023

6 Кабакова М.П., Возможности кинотерапевтической практики, Вестник КазНПУ им.Абая, серия Психология, №1(62), 2020

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД К КОРРЕКЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЖЕНЩИН, ПЕРЕЖИВШИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ НАСИЛИЕ

САИТГАРЕЕВА Г. Г.

докторант, университет Туран, г. Алматы

АСИМОВ М. А.

д.м.н., профессор, университет Туран, г. Алматы

Проблема насилия над женщинами остаётся одной из наиболее острых в современном обществе. По данным Министерства внутренних дел Республики Казахстан, ежегодно регистрируется более 100 тысяч обращений, связанных с бытовым насилием, значительная часть которых связана с психологическим воздействием [1]. Согласно данным общественной организации «Считается», в 2024 году зафиксировано свыше 90 тысяч заявлений о фактах домашнего насилия [2].

Высокая актуальность проблемы помощи женщинам с опытом психологического насилия в семейной жизни требует признания психологического насилия серьёзной формой травмы, сопоставимой с физическим и сексуальным насилием, а также разработки эффективных методов психологической коррекции.

Цель исследования. Провести психологический анализ характерных черт эмоционального состояния женщин, переживших психологическое насилие, суммировать результаты открытых исследований и обозначить направления практической коррекции.

Под психологическим насилием понимается систематическое поведение, направленное на подрыв эмоционального благополучия и автономии человека: вербальные оскорбления, принижение, манипуляции, угрозы, контроль, изоляция и лишение поддержки [3,4]. Это поведение наносит ущерб самооценке, ощущению безопасности и способности к адекватному эмоциональному реагированию.

Психологическое насилие со стороны партнёра имеет систематический характер и направлено на контроль и подавление

жертвы. Наиболее обширный на сегодняшний день мета-анализ Dockdahl и соавторов (2022), включавший 194 исследования, из которых 149 использовались для количественного анализа, где исследователи выделяют три подтипа психологического насилия:

Эмоциональное/вербальное насилие — оскорбления, угрозы, манипуляции, систематическое унижение самооценки. Последствия: тревожность, депрессия, снижение самооценки.

Доминанция и изоляция — ограничение социальных контактов, контроля над коммуникацией и свободой передвижения. Последствия: социальная изоляция, чувство беспомощности, депрессия.

Принудительный контроль (coercive control) — систематическая стратегия полного подчинения жертвы (контроль финансов, бытовых и интимных решений, мониторинг действий, ограничение автономии). В казахстанской и российской научной традиции близкие феномены данному подтипу описываются как «тотальный контроль», «доминирование», «изоляция» и «психоэмоциональное давление». Отчёты UNFPA Kazakhstan (2018) и исследования по гендерному насилию подтверждают, что ограничение свободы и социальная изоляция оказывают выраженное негативное влияние на психическое и соматическое здоровье женщин [5]. Последствия: ПТСР, нарушения эмоциональной регуляции, тревожность, депрессия, соматизация.

Соматизация проявляется через телесные симптомы: боли, нарушения сна, хроническую усталость, желудочно-кишечные и кардиологические жалобы без органических причин. По данным ВОЗ, до 45% женщин с опытом домашнего насилия обращаются к врачам с соматическими жалобами [3]. Dockdahl et al. (2022) отмечают, что соматизация особенно выражена при длительном принудительном контроле, поскольку постоянное чувство угрозы и невозможности контролировать свою жизнь приводит к хронической активации стресс-реакции (повышенный уровень кортизола, нарушения сна, гипервозбудимость вегетативной нервной системы) [1].

Таким образом, анализ литературы позволяет выделить ключевые компоненты эмоционального состояния женщин после психологического насилия в зависимости от типа психологического насилия, представленные в Таблице 1.

Таблица 1 – Подтипы психологического насилия и их последствия для женщин

Подтип	Содержание	Основные последствия
Эмоциональное/ вербальное насилие	- Систематические оскорбления и унижения >AB>O==00 :@8B8:0 2=5H=>AB8, A?>A>1=>AB59, 2K1>@0 >4564K, @01>BK, 2>A?8B0=8O 45B59. #3@>7K. 0=8?C;OF88 G5@57 GC2AB2>28=K. 3393=>@8@>20=85 M<>F89 8 ?>B@51=>AB59, >15AF5=820=85 ?5@56820=89.	Тревожность, депрессия, снижение самооценки
Доминанция/ изоляция	3@0=8G5=85 A>F80;L=KE связей: запрещение встреч с друзьями и родственниками, постоянный контроль за перепиской и звонками. □>=B@>;L =04 <5AB>?>;>65=85< и свободой передвижения. 3 @ 0=8 G 5=8 5 D 8=0=A>2>9 =57028A8<>AB8: 70?@5B ?>;L7>20BLAO A>1AB25==K<8 45=L30<8, :>=B@>;L :064>9 ?>:C?:8, >B:07 40BL 4>ABC? : AG5B0<. 3@0=8G5=85 >1@07>20=8O 8;8 @01>BK: 402;5=85, GB>1K 65=18=0 >AB020;0AL 4><0, ;8H5=85 2>7<>6=>AB8 CG8BLAO 8;8 @01>B0BL. @8=C645=85 : >?@545;Q==K< 459AB28O< 8;8 >B:07 >B ;8G=KE C2;5G5=89.	Социальная изоляция, беспомощность, депрессия

Принудительный контроль (coercive control)	· >=K9 систематический контроль над всеми сферами жизни: мониторинг телефона, социальных сетей, переписок и передвижений. · □>=B@>;L 8=B8<=>9 AD5@K:>3@0=8G5=8O A5:AC0;L=>9 0:B82=>AB8, H0=B06 8=B8<=K<8 A8BC0F8O<8. · □>=B@>;L 1KB>2KE @5H5=89: :0:>4520BLAO, GB>3>B>28BL, :C40 E>48BL, :0: 25AB8 4<. · 0=8?C;OF88 8 ?A8E>;>38G5A:>5 ?@8=C645=85: ?>AB>O==>5 402;5=85, 70?C3820=85, 8A?>;L7>20=85 C3@>72>B=>H5=88 45B59 8;8 @>4AB25==8:>2. · 3407>;OF8O >B ;N1>9 2=5H=59 ?>445@6:8 8 @5AC@A>2, 2::NG0O >3@0=8G5=85 4>ABC?0 : <548F8=A:>9 ?><I8, N@848G5A:>9 ?><I8 8 D8=0=A0<. · >AB>O==>5 =02O7K20=85 GC2AB20 7028A8<>AB8 8 15A?><I=>AB8.	ПТСР, нарушения эмоциональной регуляции, тревожность, депрессия, соматизация
--	--	--

Систематический обзор и мета-анализ Dockdahl показал устойчивую связь психологического насилия с ухудшением психического здоровья женщин: большие эффекты по ПТСР, депрессии и тревоге, при этом наиболее разрушительным является принудительный контроль (coercive control) [1]:

ПТСР-симптоматика — навязчивые воспоминания, флешбеки, ночные кошмары, избегающее поведение и эмоциональное оцепенение ($g \approx 0,90$) [1].

Депрессия — апатия, снижение интереса, чувство вины и безнадёжности ($g \approx 0,70$) [1,6].

Тревожные расстройства — хроническая тревога, панические реакции, постоянное ожидание угрозы ($g \approx 0,58$) [1,4].

Нарушения эмоциональной регуляции — трудности с распознаванием и контролем эмоций, импульсивность, частые аффективные колебания [7].

Соматизация и проблемы со сном — хронические боли, усталость, нарушения сна [6,8].

Различение подтипов психологического насилия имеет практическое значение: при разработке программ психокоррекции

важно учитывать не только общую симптоматику, но и специфику динамики насильственного поведения. Для казахстанской науки и практики введение подобной типологии психологического насилия позволяет более точно оценивать риски и разрабатывать адресные интервенции [5].

Основываясь на синтезе литературы, предлагается следующий интегративный подход:

Травмо-информированная оценка: системный скрининг, оценка риска и соматических последствий; учёт подтипов насилия [1,3].

Основа — терапия методом самосовладания (self-coping method by Assimov): метод, разработанный проф. М.А. Асимовым в 2011 г., интегрирует элементы когнитивно-поведенческой терапии, гештальт-подхода, символдрамы, визуализации и вербализации. Помогает женщинам восстанавливать эмоциональное равновесие, снижать чувство стыда, вины и самокритики, формировать способность управлять эмоциями и противостоять стрессу [9,10].

Групповая поддержка и психообразование: безопасные группы для обмена опытом и обучения навыкам эмоциональной регуляции [4,5].

Опционально: выразительные методы (арт-терапия, символдрама/психодрама) для мягкой работы с травмой [6,8].

Выводы. Психологическое насилие в интимных отношениях широко распространено и имеет серьёзные последствия для эмоционального состояния женщин. Эффективная коррекция должна включать методы самосовладания, групповую поддержку, арт-терапию и программы осознанности. Для Казахстана перспективно развитие интегративных программ, сочетая международный опыт и национальные особенности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Dokkedal S. B., Kirubakaran R., Beh-Hansen D., Kristensen T. R., Elklit A. The psychological subtype of intimate partner violence and its effect on mental health: systematic review and meta-analyses. Syst Rev. 2022;11(1):1–25. DOI:10.1186/s13643-022-02025-z. URL: <https://systematicreviewsjournal.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13643-022-02025-z> (дата обращения: 26.09.2025).

2 World Health Organization. Violence against women prevalence estimates, 2018 (global, regional and national estimates). Geneva: WHO; 2021. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240038387> (дата обращения: 26.09.2025).

3 Sabri Y., Campbell J., Glass N., et al. Depression and post-traumatic stress disorder in females exposed to intimate partner violence. *Middle East Curr Psychiatry*. 2021. URL: <https://mecp.springeropen.com/articles/10.1186/s43045-021-00157-x> (дата обращения: 26.09.2025).

4 Lövestad, S., Löve, J., Vaez, M. et al. Prevalence of intimate partner violence and its association with symptoms of depression; a cross-sectional study based on a female population sample in Sweden. *BMC Public Health* 17, 335 (2017). <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4222-y> (дата обращения: 26.09.2025).

5 Makhadiyeva L., et al. Personal profile of women subjected to domestic violence in Kazakhstan. *JAPER*. URL: <https://japer.in/storage/models/article/3JRWvgQzxEkpjNldUrhxZbDq5qDPkc24AebjRRfSNMXPuYpJIwbme42aYDd/personal-profile-of-women-subjected-to-domestic-violence-in-kazakhstan.pdf> (дата обращения: 26.09.2025).

6 Ferrari G., et al. Domestic violence and mental health: a cross-sectional study. *Global Health Action*. 2016;9:29890. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.3402/gha.v9.29890> (дата обращения: 26.09.2025).

7 Beydoun H. A., Beydoun M. A., Kaufman J. S., Lo B., Zonderman A. B. Intimate partner violence against adult women and its association with major depressive disorder, depressive symptoms and postpartum depression: a systematic review and meta-analysis. *Ann Epidemiol*. 2012;22(9):630–649. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3433735/> (дата обращения: 26.09.2025).

8 Dillon G., Hussain R., Loxton D., Rahman S. Mental and physical health and intimate partner violence against women: a review of the literature. *Int J Family Med*. 2013;2013:313909. URL: <https://www.hindawi.com/journals/ijfm/2013/313909/> (дата обращения: 26.09.2025).

9 Асимов М.А., Васько Т.П. Психология самосовладания: учебное пособие. — Алматы: Университет «Туран», 2023. — 70 с.

10 Асимов М.А., Васько Т.П., Абдулла К.Е. Психотерапия методом самосовладания патологического гемблинга коморбидного со специфической фобией: клинический случай // *Eurasian Journal of Current Research in Psychology and Pedagogy*. — 2024. — № 1. — С. 26–33. <https://doi.org/10.46914/2959-3999-2024-1-1-26-33>

ЦИФРОВАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА: РИСКИ, ВОЗМОЖНОСТИ, ПУТИ СОПРОВОЖДЕНИЯ

ТИШКИНА Е. В.

педагог-психолог, Аграрно-технический колледж района Теренкол,
Павлодарская обл., с. Теренколь

Цифровая среда сегодня оказывает определяющее влияние на процессы социализации молодежи, особенно студентов колледжей, которые находятся на этапе активного личностного, профессионального и социального становления. Переход от подросткового возраста к ранней взрослости сопровождается формированием новых ролей, расширением круга общения, развитием профессиональных и коммуникативных навыков. Цифровые технологии становятся неотъемлемой частью этих процессов, предлагая как ресурсы для развития, так и источники серьезных рисков [1, с.26].

Среди возможностей цифровой социализации стоит выделить расширение доступа к образовательным ресурсам, онлайн-курсам, профессиональным сообществам, что особенно актуально для студентов среднего профессионального образования. Многие обучающиеся в колледжах активно используют цифровую среду для самообразования, участия в конкурсах, хакатонах, творческих проектах, а также для коммуникации в студенческом сообществе. Интернет предоставляет пространство для самовыражения, профессиональной ориентации, участия в социальных и волонтерских инициативах [1, с.32]. Всё это способствует формированию социальной и гражданской идентичности, развитию цифровой компетентности и личностного потенциала.

Однако наряду с позитивными эффектами цифровая социализация несет ряд рисков. Одним из наиболее распространенных является формирование интернет-зависимого поведения [2, с.75]. Студенты колледжей, ввиду возрастной особенности, недостаточно развитых навыков саморегуляции и склонности к эмоциональной импульсивности, часто проводят в сети чрезмерное количество времени. Это может негативно сказываться на учебной мотивации, когнитивной активности, качестве сна и психоэмоциональном состоянии [5, с.106]. Кроме того, наблюдается тенденция к снижению навыков живого общения, эмоциональной эмпатии, что проявляется в трудности выстраивания реальных межличностных отношений внутри студенческой группы.

Опасность также представляют кибербуллинг, информационные перегрузки, некритическое восприятие контента, а также воздействие цифровых манипуляций, включая рекламу деструктивных практик, участие в сомнительных онлайн-играх и сообществах [3, с.93]. Всё это требует повышенного внимания со стороны педагогов, психологов и родителей.

В рамках подготовки настоящей работы было проведено анкетное исследование среди студентов 1–3 курсов колледжа (n = 127 человек) с целью выявления особенностей их цифрового поведения, отношения к интернет-активности и рисков цифровой социализации. Исследование проходило в анонимной форме, участие было добровольным.

Результаты опроса показали высокую степень вовлеченности студентов в цифровую среду:

- 94% респондентов ежедневно используют интернет более 4 часов в день,

- 78% признают, что проводят в социальных сетях больше времени, чем планировали.

При этом 62% затрудняются назвать, какую конкретную пользу получают от цифрового контента,

46% сообщили о том, что испытывают раздражение или тревогу при отсутствии доступа к смартфону или интернету.

Особое внимание было уделено коммуникативным и эмоциональным аспектам цифровой социализации:

- 51% студентов отметили, что предпочитают общение в мессенджерах живому разговору,

- 34% испытывают затруднения при построении офлайн-коммуникации, особенно в новых социальных ситуациях.

При этом 69% считают, что цифровая среда дает им больше возможностей для самовыражения и проявления индивидуальности, чем реальная.

Показательно, что только 18% студентов сообщили, что в колледже обсуждаются темы информационной безопасности, интернет-зависимости или медиаграмотности. Это указывает на недостаточную степень сопровождения со стороны образовательной среды [4, с.68].

Результаты опроса подтверждают, что цифровая социализация студентов колледжа представляет собой двойственный процесс: с одной стороны, студенты активно используют интернет как пространство для обучения, самовыражения и общения, с другой

— сталкиваются с рисками зависимости, деформации общения и потери навыков живого взаимодействия [5, с.110]. Это подчеркивает необходимость внедрения целевых программ психологического и педагогического сопровождения, направленных на формирование здоровой цифровой культуры, развитие критического мышления и цифровой ответственности [5, с.122].

Одним из тревожных факторов цифровой среды становится рост рисков мошенничества. Молодые люди, обладая недостаточным опытом критической оценки информации, становятся лёгкой мишенью для онлайн-мошенников. Распространены случаи фишинга, взлома аккаунтов, подделки страниц, «разводов» в мессенджерах, навязывания финансовых вложений в псевдопроекты. Студенты часто не осознают, что даже простая передача кода из SMS может привести к потере средств или утечке персональных данных. Отсутствие систематического просвещения на эту тему делает студентов уязвимыми, а работу по цифровой безопасности — жизненно необходимой [4, с.72].

Нарастает и дефицит навыков живого общения. Погружение в онлайн-коммуникации приводит к снижению эмпатии, поверхностности взаимодействия, трудностям в построении реальных межличностных связей в студенческой группе. Вместо живого обсуждения, обмена мнениями и поддержания эмоционального контакта многие студенты ограничиваются короткими сообщениями и реакциями в мессенджерах. Это может сказываться на качестве взаимодействия не только в личной жизни, но и в будущей профессиональной среде [5, с.125].

В условиях профессионального образования важной задачей становится организация системы сопровождения студентов в процессе цифровой социализации. Это включает в себя формирование цифровой культуры в образовательной среде, развитие навыков критического мышления, медиаграмотности, осознанного отношения к информационному потреблению [4, с.85]. В колледжах необходимо создавать условия для безопасного и развивающего цифрового взаимодействия: включать в образовательный процесс цифровые технологии как средство обучения, проводить тематические занятия и тренинги, развивать студенческие цифровые проекты.

Особую роль играет психологическая поддержка студентов, направленная на профилактику дезадаптивного поведения в цифровой среде, повышение стрессоустойчивости, развитие

навыков саморегуляции и коммуникативной компетентности [5, с.130]. Также важно взаимодействие с родителями и наставниками: несмотря на стремление студентов к автономии, взрослые остаются значимыми фигурами, способными задавать ориентиры в формировании здорового цифрового поведения.

Наряду с педагогами и психологами важную роль в сопровождении цифровой социализации студентов играют родители и законные представители. Несмотря на то, что студенты колледжа формально находятся на этапе взросления и большей самостоятельности, влияние семьи на их поведение, установки и отношение к цифровой среде сохраняется. Однако часто родители теряют контакт с цифровой жизнью своих детей, не осведомлены о рисках и не владеют языком цифрового взаимодействия [2, с.198]. Это создаёт разрыв в коммуникации и затрудняет профилактику проблем.

В этой связи важным направлением становится работа с родителями: проведение информационных встреч, вебинаров, рассылок, направленных на формирование понимания цифровой культуры, угроз интернет-пространства, особенностей поведения студентов в сети. Родители могут стать активными партнёрами в формировании ответственного цифрового поведения, если будут включены в образовательную и воспитательную работу колледжа [4, с.98].

Таким образом, цифровая социализация студентов колледжа представляет собой сложный, многоплановый процесс, требующий внимательного отношения со стороны всех участников образовательной среды. При грамотно выстроенном сопровождении цифровое пространство может стать эффективным ресурсом личностного и профессионального роста молодежи, формирования её устойчивой идентичности и успешной адаптации к вызовам современного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1 Братченко, С. Л., Варакса, А. Н. Цифровая социализация молодежи: возможности и угрозы. // Социальная психология и общество. — 2021. — Т. 12, № 1. — С. 25–38.

2 Гребенников, И. В., Ковалева, С. В. Интернет-зависимость подростков и молодежи: диагностика, профилактика, коррекция. — М.: Академический проект, 2020. — 216 с.

3 Кузнецова, Е. А. Риски и ресурсы цифровой социализации современной молодежи. // Психологическая наука и образование. — 2021. — Т. 26, № 5. — С. 90–102.

4 Соловьёва, Т. А. Психолого-педагогическое сопровождение студентов колледжа в условиях цифровизации образования. // Вестник педагогики и психологии. — 2023. — № 2 (56). — С. 67–72.

5 Ермаков, П. Н. Психология интернет-зависимого поведения у молодежи. — Ростов н/Д: Феникс, 2021. — 304 с.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ СОВМЕЩАЮЩИХ РАБОТУ И УЧЕБУ

ЧИКУНОВА Т. А.

студентка, Аграрно-технический колледж района Тереккол,
Павлодарская обл., с. Терекколь

ТИШКИНА Е. В.

педагог-психолог, Аграрно-технический колледж района Тереккол,
Павлодарская обл., с. Терекколь

В современных социально-экономических условиях всё больше студентов начинают трудовую деятельность, не дожидаясь окончания обучения. Совмещение работы и учёбы становится не исключением, а нормой, особенно среди студентов дневной формы обучения. Это связано с изменением ценностей, ростом стоимости жизни, стремлением к независимости и раннему карьерному развитию [1, с. 16].

С одной стороны, работа во время учёбы позволяет молодым людям накапливать практический опыт, развивать навыки самоуправления и становиться более зрелыми. С другой — часто сопровождается высоким уровнем стресса, усталостью и даже выгоранием [2, с. 11]. В данной статье рассмотрены психологические особенности студентов, совмещающих трудовую деятельность с обучением, а также представлены данные небольшого опросного исследования, проведённого среди самих студентов Аграрно-технического колледжа района Тереккол.

Чтобы понять, что движет студентами, принимающими решение о трудоустройстве во время учёбы, было проведено онлайн-исследование. В исследовании приняли участие студенты 2-3 курсов в количестве 95 человек, из них 68% — юноши, 32% — девушки. Необходимо было ответить на вопрос: «Почему вы совмещаете работу и учёбу?» (можно было выбрать несколько вариантов).

№	Причина	% респондентов
1	Финансовая необходимость (оплата жилья, расходов и т.д.)	73%
2	Желание быть финансово независимым от родителей	59%
3	Хочу получить профессиональный опыт заранее	54%
4	Работа по специальности, стажировка	32%
5	Интерес к сфере, в которой сейчас работаю	28%
6	Хочу как можно раньше начать карьеру	24%
7	Не чувствую себя реализованным в учёбе — ищу себя через работу	17%
8	Вынужден работать из-за сложной семейной ситуации	14%
9	Работа — способ сменить обстановку, отвлечься от учёбы	11%

В современных социально-экономических условиях всё больше студентов профессионально-технических колледжей принимают решение совмещать обучение с трудовой деятельностью. Такая тенденция обусловлена, прежде всего, объективными факторами: необходимостью материальной поддержки, стремлением к финансовой независимости от семьи, а также желанием как можно раньше включиться в профессиональную деятельность и приобрести практические навыки в реальной рабочей среде [3, с. 122].

Однако наряду с внешними причинами немаловажную роль играют и внутренние мотивации — стремление к личностному росту, поиск себя через практическую деятельность, а также желание реализовать за пределами учебной аудитории.

Тем не менее, совмещение учебной и трудовой активности имеет не только преимущества, но и сопряжено с рядом психологических трудностей. Наиболее частым последствием такой нагрузки становится хроническое физическое и эмоциональное переутомление. В условиях высоких требований со стороны образовательного процесса и производственной деятельности студенты испытывают дефицит времени, постоянное напряжение, ухудшение внимания и памяти. Особенно остро это проявляется в периоды сессий, практик или сезонных работ, когда студенты вынуждены совмещать учебные задания, лабораторные работы и смены на предприятиях. Распространёнными симптомами являются: усталость, не проходящая после отдыха, раздражительность, снижение мотивации, трудности с концентрацией и ощущение нехватки времени на личные потребности [4, с. 8].

При отсутствии должной поддержки такие состояния могут привести к формированию эмоционального выгорания, проявлению тревожных или депрессивных признаков. Это особенно опасно для

студентов среднего профессионального звена, поскольку именно в этот период закладываются основы будущей профессиональной идентичности и трудовой мотивации [5, с. 113].

В то же время, нахождение в условиях совмещения даёт студентам возможность ускоренного формирования ряда ценных личностных и поведенческих качеств. В частности, развивается способность к саморегуляции, самоорганизации и ответственному планированию. Студенты учатся распределять время между учёбой, работой и личной жизнью, расставлять приоритеты, адаптироваться к меняющимся условиям и принимать решения, последствия которых напрямую влияют на их успех. Эти навыки особенно актуальны для будущих специалистов технического профиля, деятельность которых часто сопряжена с сезонными нагрузками, режимными ограничениями и высокой степенью ответственности [4, с. 10].

Следует отметить, что не всегда трудовая деятельность студентов направлена в русле их профессиональной подготовки. В ряде случаев студенты устраиваются на временные или низкоквалифицированные работы, не имеющие прямого отношения к будущей специальности [5, с. 114]. Это может привести к снижению интереса к учебному процессу, механическому выполнению заданий, пропускам занятий и даже к разочарованию в выбранной профессии. Особенно выражено это среди студентов, испытывающих финансовое давление и вынужденных работать по графику, не совместимому с расписанием учебных занятий.

Раннее включение в трудовую сферу также оказывает влияние на процесс профессионального самоопределения. Столкновение с реальными условиями труда позволяет студентам трезво оценить свои возможности, предпочтения, способности и карьерные ожидания. Вместе с тем, возможен и обратный эффект — кризис самоопределения, связанный с разочарованием в профессии, ощущением несоответствия между теоретическим обучением и практикой, а также желанием сменить направление подготовки. В таких случаях важно наличие консультативной и психологической поддержки со стороны педагогического коллектива и специалистов колледжа [6, с. 76].

Отдельного внимания требует вопрос социальной адаптации. Студенты, занятые на производстве или других формах трудовой деятельности, часто лишаются возможности активно участвовать в жизни учебной группы, мероприятиях колледжа или в неформальном общении с одноклассниками. Это может вызывать чувство социальной изоляции, оторванности от студенческого сообщества и снижать общий уровень удовлетворенности учебным процессом [4, с. 20].

Тем не менее, практический опыт, получаемый в период обучения, позволяет студентам профессионально-технических колледжей быстрее осваивать профессиональные роли, развивать самостоятельность, устойчивость к стрессу и личностную зрелость. Такие студенты, как правило, проявляют большую ответственность, целеустремлённость и реалистичность в оценке своих перспектив, что особенно важно в аграрной и технической сферах, где требуется высокая степень надёжности и дисциплины [6, с. 80].

Таким образом, совмещение учебной и трудовой деятельности студентов профессионально-технических колледжей является многогранным процессом, сочетающим как позитивные, так и проблемные аспекты. С одной стороны, оно формирует ценные профессиональные и личностные качества, способствует социализации и ускоренному карьерному становлению. С другой стороны - может приводить к перегрузке, снижению учебной мотивации и психологическим трудностям [7, с. 32].

В этих условиях важнейшей задачей становится создание системы поддержки студентов, включающей гибкий подход к организации учебного процесса, предоставление возможности прохождения стажировок, сочетаемых с учебной программой, а также наличие консультативной и психологической помощи. В равной степени необходимо развивать у студентов навыки саморегуляции, умение эффективно управлять ресурсами, отслеживать своё состояние и при необходимости обращаться за поддержкой. Такой подход позволит студентам профессионально-технических колледжей максимально эффективно использовать возможности совмещения, снижая при этом риски негативных последствий для их психического и образовательного благополучия [7, с. 35].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зазыкин, В. Г. Психология профессионального становления личности. — М.: Академический проект, 2010. — 320 с.
- 2 Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 256 с.
- 3 Моросанова, В. И. Саморегуляция произвольной активности человека. — М.: Наука, 2008. — 256 с.
- 4 Шмелёв, А. Г. Психология адаптации личности // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. — 2014. — № 2. — С. 15–28.
- 5 Михайлова, Е. В. Особенности учебной мотивации студентов, совмещающих работу и обучение // Вопросы психологии. — 2018. — № 3. — С. 112–119.

6 Зорина, Е. Н. Психологические аспекты трудовой занятости студентов // Психология образования в XXI веке. — 2020. — Т. 25, № 2. — С. 76–83.

7 Барсукова, С. В. Проблемы адаптации студентов в условиях совмещения учебной и профессиональной деятельности. Современные проблемы науки и образования. — 2021.

ФОРМИРОВАНИЕ КАРЬЕРНОЙ РЕЗИЛЬЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

ШОКУБАЕВА З. Ж.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ПОПАНДОПУЛО А. С.

PhD, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Цифровизация высшего образования представляет собой глобальный процесс, радикально трансформирующий контекст профессионального становления студентов. В статье приводится теоретический анализ карьерной резильентности как интегративной психологической характеристики, обеспечивающей адаптацию к неопределенности рынка труда в цифровой сфере. Рассматриваются структура, механизмы и психолого-педагогические условия формирования данного конструкта с акцентом на специфику казахстанского контекста, включая данные о внедрении цифровых технологий в вузах. Обоснована роль цифровых образовательных технологий в развитии карьерной самоэффективности, адаптивности и проактивного поведения студентов. Предложена модель психолого-педагогического сопровождения, интегрирующая диагностику, тренинговые интервенции и цифровые инструменты поддержки, с учетом нормативных документов Республики Казахстан.

Современный рынок труда характеризуется высокой динамикой, автоматизацией рутинных операций и переходом к гибким формам занятости, что особенно актуально для постсоветского пространства, включая Казахстан, где экономика ориентирована на диверсификацию и цифровизацию. Согласно данным World Economic Forum (2025) [1], к 2027 году 44% базовых компетенций работников будут трансформированы под влиянием

цифровизации, что создает вызовы для выпускников вузов в виде необходимости быстрой адаптации, непрерывного обучения и сохранения мотивации в условиях неопределенности. В Казахстане, где в 2024-2025 учебном году в 118 организациях высшего и послевузовского образования (ОВПО) обучается около 609 тысяч студентов (Постановление РК №248, 2023) [2], цифровизация образования интегрируется в национальные стратегии, такие как «Правила цифровой трансформации государственного управления» [3] и «Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 - 2029 годы» [4], «Концепция развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023 – 2029 годы» [5]. Данные документы подчеркивают приоритет цифровизации как средства повышения конкурентоспособности человеческого капитала, но и также выявляют риски, включая цифровой разрыв: по данным Министерства науки и высшего образования РК (2025), около 20% студентов в отдаленных регионах сталкиваются с ограниченным доступом к высокоскоростному интернету, что усугубляет неравенство в карьерной подготовке.

Карьерная резильентность определяется как «способность индивида сохранять позитивную профессиональную идентичность, мотивацию и эффективность карьерного поведения в условиях стресса, неудач и структурных изменений» [6]. В отличие от общей психологической резильентности, данный конструкт акцентирует профессиональный контекст и включает когнитивные, аффективные и поведенческие компоненты, направленные на устойчивое карьерное развитие. В казахстанском контексте карьерная резильентность приобретает особую значимость: исследования показывают, что 60-70% выпускников вузов меняют профессию в первые 5 лет после окончания из-за несоответствия навыков требованиям рынка [7], что связано с переходом от советской модели распределения кадров к рыночной.

Авторы, такие как С. Кожамет [8], в исследовании «Enhancing Faculty Well-Being and Performance Through University Support: The Role of Resiliency and Proactive Personality in Remote Work» подчеркивают роль резильентности в онлайн-работе преподавателей казахстанских вузов, где является медиатором между организационной поддержкой и производительностью, что аналогично применяется к студентам.

Цифровизация высшего образования в Казахстане выступает амбивалентным фактором: с одной стороны она создает риски (информационная перегрузка, цифровой разрыв, виртуальная отстраненность), с другой - предоставляет ресурсы (глобальные образовательные платформы, симуляции рабочих процессов, персонализированные карьерные треки). В качестве примера можно выделить пилотный проект по внедрению модели цифрового университета в двух вузах (включая Назарбаев Университет) с 2023 года (Министерство науки и высшего образования РК) позволил интегрировать ИИ в карьерное консультирование, но выявил необходимость в развитии резильентности для преодоления барьеров. Нормативная база, такая как Концепция цифровой трансформации ИКТ и кибербезопасности на 2023-2029 годы (Постановление РК № 269, 2023), предусматривает подготовку 49 456 студентов по ИКТ в 78 ОВПО, подчеркивая роль резильентности в адаптации к этим изменениям.

Цель данного исследования – теоретически обосновать психолого-педагогические условия формирования карьерной резильентности студентов в цифровой образовательной среде Казахстана, опираясь на международные и локальные исследования D. Jonbekova (2023) [9] и M. Yelibay [10].

Структура карьерной резильентности представлена на основе интеграции моделей M. Lyons и B. McMillan [11], а также казахстанских исследований С. Кожамет (2025) [8], выделены четыре компонента карьерной резильентности адаптированные к цифровому контексту высшего образования:

Таблица 1 – Компоненты карьерной резильентности

компонент	описание	Цифровой контекст в Казахстане
Карьерная самоэффективность	Убежденность в способности планировать и реализовывать профессиональные цели	Системы управления в обучении (LMS - Learning Management System) с трекингом прогресса; в Казахстане – платформа Coursera for Campus (соглашение МНВО РК со Стэнфордом, 2023), где 30% студентов вузов прошли курсы по карьерному планированию.

Карьерная адаптивность	Гибкость в пересмотре планов под влиянием внешних изменений	Онлайн-программы переобучения; пилотные цифровые университеты (2023) в Назарбаев Университете, охватывающие 10% студентов
Проактивное карьерное поведение	Инициативный поиск возможностей и ресурсов	Цифровые платформы профессионального нетворкинга; карьерные центры в 50% казахстанских вузах, интегрирующие LinkedIn и локальные сервисы.
Эмоциональная устойчивость в карьере	Способность справляться с профессиональными неудачами	Виртуальные группы поддержки; исследования показывают, что 65% студентов в Казахстане испытывают стресс от карьерной неопределенности.

В казахстанских исследованиях Jonbekova, D., Mukhamejanova, D, Sparks, J & Sarsenbayeva, A. (2024) [12] и Jonbekova, D., Kuchumova, G., Kim, T., Mukhamejanova, D., Gimranova, D., Abdildin, Y. & Alimkhanova, D. (2025) [13] подчеркивается, что самооффективность усиливается через международные программы, такие как «Болашак», но требует локальной адаптации для преодоления культурных барьеров [. Следует также отметить теории карьерного развития в цифровую эпоху: социально-когнитивная теория карьеры (подчеркивает роль самооффективности и ожидаемых результатов); теория поливариативной карьеры (акцент на метакомпетенциях, адаптивность, идентичность); теория карьерного строительства (фокус на нарративной идентичности).

Авторы, занимающиеся подобными исследованиями в Казахстане, изучают вызовы молодых исследователей, Yelibay, M. фокусируется на восприятии реформ и докторантуре [10], Kozhakhmet, S. – на резильентности в удаленной работе [8].

В Казахстане цифровизация высшего образования реализуется через проекты, такие как Единая цифровая образовательная среда (ЦОС) [14] и платформа Oqulyqtar.kz [15], обеспечивающие доступ к электронным ресурсам для 4.5 млн пользователей. Гибридные форматы обучения – развивают саморегуляцию, по данным МНВО РК (2024), 80 % вузов перешли на гибридные модели после пандемии, что повысило адаптивность студентов на 25 % [16]. Виртуальные стажировки и симуляции – обеспечивают безопасное проживание карьерных сценариев, в Казахстане в 20 вузах, охватывая 15% студентов [17]. Цифровые карьерные сервисы – автоматизированная

диагностика компетенций; Национальный центр квалификаций [18] интегрирует ИИ для рекомендаций, повышая резильентность [12]. Геймификация - повышает мотивацию в казахстанских вузах (ПТУ) используется для карьерных модулей, с охватом 10 000 студентов.

Несомненно, есть определенные риски и барьеры, а именно: цифровой разрыв, предполагающий неравный доступ, в сельских районах Казахстана 30 % студентов без стабильного интернета. Информационная перегрузка – паралич выбора; исследования показывают, что 50 % студентов испытывают стресс от избытка опций [19]. Виртуальная отстраненность – снижение навыков взаимодействия, пандемия усилила изоляцию, требуя резильентности [20]. Алгоритмическая предвзятость - усиление стереотипов, в рекомендациях Coursera для казахстанцев отмечается гендерный дисбаланс [12]. Нормативные документы: Государственная программа «Цифровой Казахстан» и Концепция развития высшего образования предусматривают меры по минимизации рисков.

В Казахстане адаптированы «шкалы карьерной устойчивости» Career Resilience Scale [8] для 390 преподавателей, которые нашли применение в цифровом формате. Анализ цифрового следа (активность в LMS), платформа НОБД фиксирует данные 4,5 млн пользователей для оценки резильентности. Педагогические аспекты резильентности представлены в работах авторов О.В. Шатуновой и В.Л. Виноградова [21], в виде обучающих модулей, представленных в таблице 2.

Таблица 2 – Модули педагогической резильентности на основе работ О.В. Шатуновой и В. Л. Виноградова

модуль	цель	Цифровые инструменты в Казахстане
Ц и ф р о в о е самопознание	Формирование профессиональной идентичности	Skillab, Notion-портфолио интегрировано в «Мамандығым болашағым»
У п р а в л е н и е карьерным стрессом	Развитие копинг-стратегий	VR - тренинги, Headspace - платформа для улучшения психического здоровья, в качестве пилотного проекта в Назарбаев университет
Адаптивное карьерное планирование	Навыки построения нелинейных траекторий	Degreeed – карты компетенций в ЦОС (Oqulyqtar.kz)
Цифровой нетворкинг	Р а з в и т и е профессиональных связей	LinkedIn – виртуальные ярмарки, карьерные центры

Сопровождение всегда представляют: ИИ-ассистенты карьерного коучинга, программа AI-Sana [22], виртуальные сообщества выпускников, alumni -платформы в 40 % вузов; дистанционное менторство по «Болашақ».

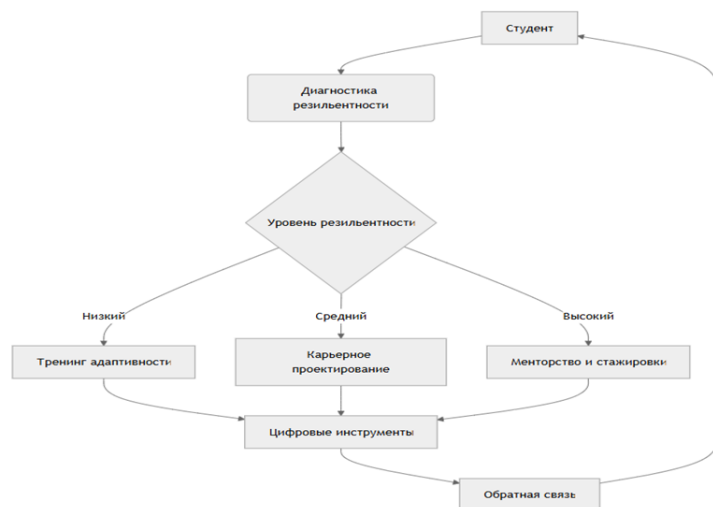

Рисунок 1 – Модель психолого-педагогического сопровождения формирования карьерной резильентности обучающихся университета

Модель психолого-педагогического сопровождения основана на казахстанской образовательной системе. Модель представляет собой циклическую, персонализированную, многоуровневую систему, интегрированную в цифровую экосистему вуза и соответствующую нормативным требованиям Республики Казахстан. Модель основана на принципах социально-когнитивной теории карьеры [23], теории карьерного строительства [24], модели резильентности [25] адаптированных к казахстанскому контексту [12,13]. Ключевыми принципами модели являются: цикличность, персонализация, интеграция.

Формирование карьерной резильентности в условиях цифровизации требует перехода от реактивных практик карьерного ориентирования к системному психолого-педагогическому сопровождению, особенно в Казахстане, где цифровизация

охватывает 609 тыс. студентов. Цифровые технологии выступают не только средой, но и активным фактором развития, обеспечивая диагностику, симуляцию и поддержку карьерной устойчивости, как показано в исследованиях казахстанских авторов Jonbekova, D., Yelibay, M., Karabassova, L., Mukhatayev, Z., Kozhakhmet, S., Moghavyemi, S., Mazhiyeva, G.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 World Economic Forum Annual Meeting 2025 /<https://www.weforum.org/meetings/world-economic-forum-annual-meeting-2025/>
- 2 Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023 – 2029 годы // Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248>
- 3 Об утверждении Правил цифровой трансформации государственного управления // Приказ и.о. Министра цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан от 27 сентября 2024 года № 601/НК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G24IPM00601>
- 4 Об утверждении Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 – 2029 годы // Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 269. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>
- 5 О внесении изменений и дополнений в постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248 «Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023 – 2029 годы» // Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 июня 2024 года № 471 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000471>
- 6 Mishra, Paresh & McDonald, Kimberly. (2017). Career Resilience: An Integrated Review of the Empirical Literature // Human Resource Development Review. 16. 153448431771962. 10.1177/1534484317719622. file:///C:/Users/toued/Downloads/MishraMcDonald2017.pdf
- 7 <https://edu.mcfr.kz/news/5013-kazhastanskije-vypuskniki-rabotayut-ne-po-professii-nazvany-prichiny-i-puti-resheniya>
- 8 Kozhakhmet, Sanat & Moghavyemi, Sedigheh & Mazhiyeva, Galiya. (2025). Enhancing Faculty Well-Being and Performance Through University Support: The Role of Resiliency and Proactive Personality

- in Remote Work. Higher Education Quarterly. 79. e12592. 10.1111/hequ.12592 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/hequ.12592>
- 9 Jonbekova, D. (2023). Government scholarships for international higher education: Pathways for social change in Kazakhstan. Higher Education, 87(3), 761–777. <https://doi.org/10.1007/s10734-023-01034-8> <https://link.springer.com/article/10.1007/s10734-023-01034-8>
- 10 Yelibay, M., Karabassova, L., Mukhatayev, Z., et al. (2022). The perception and experience of young researchers in doctoral programmes in the context of recent reforms in Kazakhstan. European Journal of Education, 57(3), 484–496. <https://doi.org/10.1111/ejed.12513>
- 11 McMillan B, Fox S, Lyons M, et al. Using patient and public involvement to improve the research design and funding application for a project aimed at fostering a more collaborative approach to the NHS health check: the CaVIAR project (better care via improved access to records). Res Involv Engagem 2018;4:18. 10.1186/s40900-018-0101-7
- 12 Jonbekova, D, Mukhamejanova, D, Sparks, J & Sarsenbayeva, A 2024, ‘Enhancing Students’ Employability through University–Industry Partnerships in Kazakhstan’, Higher Education Policy. <https://doi.org/10.1057/s41307-024-00392-x>
- 13 Jonbekova, D, Kuchumova, G, Kim, T, Mukhamejanova, D, Gimranova, D, Abdildin, Y & Alimkhanova, D 2025, ‘Motivations, benefits, and challenges of university-industry partnerships in Kazakhstan’, International Journal of Educational Research, vol. 130, 102486. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2024.102486>
- 14 <https://teachbase.ru/learning/cifrovaya-obrazovatel'naya-sreda/>
- 15 <https://oqulyqtar.kz/>
- 16 Kurakbayeva, Aigul and Saule Xembayeva. “Enhancing professional abilities of university students through digital educational interventions: a study in Kazakhstani universities.” Frontiers in Education (2025): n. pag. <https://www.semanticscholar.org/paper/Enhancing-professional-abilities-of-university-a-in-Kurakbayeva-Xembayeva/4899bb9a6f46eac6b62d7b995210a03fcd310fab>
- 17 <https://profitday.kz/education>.
- 18 <https://orleu-edu.kz/home-1/>
- 19 Kireyeva et al., (2024). Kireyeva, Anel & Nurbatsin, Akan & Gamidullaeva, Leyla. (2025). Women’s Economic Empowerment in Kazakhstan: Institutional Trust, Economic Participation, and Sociocultural Barriers. JWEE. 10.28934/jwee25.12.pp174-197.

- 20 ЕРИМПАШЕВА А. Т., МЕДУХАНОВА Л. А., ДЕЛОВАРОВА Л. Ф., БРАУВАЙЛЕР Х. EXPLORING THE COMPETITIVENESS OF CENTRAL ASIAN ECONOMIES: A COMPARATIVE ANALYSIS // R-ECONOMY. 2024. Т. 10 № 1
- 21 Виноградов, В.Л. Феномен образовательной резильентности / В.Л. Виноградов, О.В. Шатунова // Вопросы педагогики. – 2020. – № 10-1. – С. 28-31.
- 22 <https://www.alumnforce.com/en/>
- 23 Hackett, G., Brown, S. D., & Lent, R. W. (1994). Toward a Unifying Social Cognitive Theory of Career and Academic Interest, Choice, and Performance. Journal of Vocational Behavior, 45, 79-122. <http://dx.doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>
- 24 Savickas, M. L. (2013). Career Construction Theory and Practice. In S. D. Brown, & R. W. Lent, Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work (2nd ed., pp. 147-183). John Wiley & Sons. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=4040136>
- 25 Mishra, P. and McDonald, K. (2017) ‘Career Resilience: An integrated review of the empirical literature’, Human Resource Development Review, Vol 16(3), pp. 207-234. [Online] Available at https://www.researchgate.net/publication/318581085_Career_Resilience_An_Integrate

Секция 9

**Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения**

**ОРЫС ТІЛДІ СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН
МЕҢГЕРТУДІҢ АУЫЛДЫҚ КОЛЛЕДЖДЕРДЕГІ
ҚИЫНДЫҚТАРЫ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

АНАПИЯНОВА М. М.
оқытушы, «Терекөл ауданының аграрлық-техникалық колледжі»
коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны,
Терекөл ауданы, Терекөл ауылы

Қазақстандағы білім беру жүйесі көптілділік қағидаттарына негізделіп отырып, жастардың жан-жақты дамуына ықпал етуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілін және әдебиетін меңгерту – мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайтудың басты тетігі болып табылады. Әсіресе ауылдық аймақтардағы колледждерде оқитын орыс тілді студенттер үшін қазақ әдебиетін игеру – күрделі де, маңызды міндеттердің бірі.

Қазақ әдебиеті – ұлттың тарихи жадын, рухани болмысын, мәдениет пен дүниетанымын бейнелейтін көркем айна. Сондықтан әдеби шығармаларды меңгеру арқылы студент тек тілдік құзыреттілікке ғана емес, сонымен қатар мәдениетаралық қарым-қатынас жасауға қажетті дағдыларға да қол жеткізеді.

Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, ауылдық колледждерде орыс топтарында оқитын студенттер қазақ әдебиетін меңгеруде бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұған әлеуметтік орта, тілдік жағдай, оқу-әдістемелік база, педагогикалық тәсілдер және студенттердің ішкі мотивациясы әсер етеді.

Бұл баяндаманың мақсаты – ауылдық колледждердегі орыс тілді студенттердің қазақ әдебиетін меңгеруінде кездесетін қиындықтарды айқындап, оларды шешудің тиімді жолдарын көрсету.

I Теориялық негіздер

1.1. Қазақ әдебиетін оқытудың білім беру жүйесіндегі орны

Қазақ әдебиеті пәні – мемлекеттік тіл мен ұлттық мәдениеттің бірлігін сақтайтын негізгі пәндердің бірі. Әдебиет сабақтарында студент тек көркем мәтінді оқып қана қоймайды, ол – тілдің

байлығын меңгеріп, ұлттық құндылықтарға қанығады. Ғалым Б.Әбдіғазыұлы атап өткендей, «әдебиет – тілдік құбылыстардың табиғи көрінісі ғана емес, ұлттық болмыстың рухани айнасы» [3, с. 25].

1.2. Орыс тілді аудиторияда қазақ әдебиетін оқытудың ерекшелігі

Орыс тілді студенттерге қазақ әдебиетін меңгерту барысында педагог әрқашан екі тілді контексті ескеруі тиіс. Студенттің ана тілі (орыс тілі) басты тірек болып қалса да, қазақ әдебиетін түсіну үшін ол салыстырмалы-талдамалы әдістерді қажет етеді. Бұл жерде В.Выготскийдің «жақын даму аймағы» теориясы маңызды. Ол бойынша жаңа білімді меңгеру студенттің бар білімін сүйемелдей отырып жүзеге асады [6, р. 112].

1.3. Әдебиетті оқытудағы мәдениетаралық аспект

Әдеби шығарма – ұлттық кодты жеткізетін бірегей құрал. Сондықтан қазақ әдебиетін орыс топтарына оқытуда тек тілдік емес, мәдениетаралық коммуникацияға да мән беріледі. Мәселен, Абайдың қара сөздеріндегі ұғымдар немесе М.Әуезовтің шығармаларындағы дәстүрлік сипаттамалар орыс тілді студент үшін бейтаныс болуы мүмкін. Бұл ретте оқытушы аудармалық, түсіндірмелік әдістерді қолдана отырып, ұлттық мәдени құндылықтарды студент санасына сіңіреді.

1.4. Шетелдік тәжірибелер

Шетелдік әдіскерлер (С.Крашен, Дж.Камминс) екінші тілді үйретуде мотивация, тілдік орта және көрнекілікке сүйенудің маңыздылығын ерекше атап өтеді [7; 8]. Бұл қағидалар қазақ әдебиетін оқытуда да тиімді. Мысалы, орыс тілді студентке шығарманы жаттанды оқытудан гөрі, жобалық әдіс немесе рөлдік ойындар арқылы меңгерту анағұрлым тиімді нәтиже береді.

II Ауылдық колледж жағдайындағы ерекшеліктер

2.1. Әлеуметтік-мәдени орта

Ауылдық аймақтардағы студенттердің басым көпшілігі отбасында қазақ тілін белсенді қолданбайды. Әсіресе, орыс тілді орта қалыптасқан ауылдарда қазақ әдебиетімен жүйелі түрде танысу мүмкіндігі шектеулі. Бұл студенттің әдеби туындыны қабылдауына әсер етеді. Оқушылардың тілдік қоры жеткіліксіз болып, қазақша сөйлеу дағдысы қалыптаспайды.

Сонымен қатар ауылдық жерлерде мәдени орталықтар, театрлар, әдеби клубтар аз болғандықтан, студент қазақ әдебиетімен тек сабақ барысында ғана танысады. Мұндай жағдайда мұғалімнің

міндеті тек пәнді үйрету емес, сонымен қатар студентке қазақ әдебиетіне деген тұрақты қызығушылықты қалыптастыру.

2.2. Тілдік орта

Тілдік ортаның тапшылығы – басты кедергілердің бірі. Қаладағы колледждерде студент қазақ тілін түрлі жағдайларда қолданса (көше, дүкен, қоғамдық көлік), ауылдағы орыс топтарында мұндай мүмкіндік шектеулі. Студент тек сабақ барысында қазақ тілінде сөйлеседі, ал күнделікті қарым-қатынас көбіне орыс тілінде өтеді.

Бұл құбылысты Дж. Камминс «қос тілді оқытудың әлеуметтік факторы» деп атап көрсетеді [8, р. 57]. Тілдік орта болмаған жағдайда студент тек теориялық білім алады, бірақ оны практикада қолдануға қиналады.

2.3. Материалдық-техникалық база

Көптеген ауылдық колледждерде кітапхана қоры жаңартылмаған, электронды ресурстар жеткіліксіз. Студенттер көбінесе ескі оқулықтармен немесе қысқартылған нұсқадағы хрестоматиялармен ғана танысады. Заманауи мультимедиялық жабдықтардың жетіспеушілігі әдебиетті интерактивті оқытуға кедергі жасайды.

2.4. Оқытушының кәсіби жүктемесі

Ауылдық колледж оқытушылары көбіне бірнеше пәннен сабақ береді немесе үлкен көлемді топтарға бір уақытта жауапты болады. Бұл оқу процесінің сапасына әсер етеді. Әдебиет сабағын терең талдауға уақыт тапшылығы туындайды.

III Қиындықтар

3.1. Мотивацияның төмендігі

Орыс тілді студенттердің көпшілігі қазақ әдебиетін болашақ кәсіби қызметіне тікелей қажет деп санамайды. Бұл олардың пәнге деген қызығушылығын азайтады. Әдебиеттің құндылығын түсіндіру үшін мұғалім әр сабақта мотивациялық әдістерді қолдануы тиіс.

3.2. Сөздік қорының шектеулігі

Көркем мәтінде кездесетін бейнелі сөздер, тұрақты тіркестер, көне сөздер студентке түсініксіз болып қалады. Мысалы, Абай шығармаларындағы «сабыр қылмақ – ердің ісі» сияқты тіркестерді студент тура мағынасында қабылдап, астарлы мәнін ұға бермейді.

3.3. Мазмұнды түсінудегі қиындықтар

Классикалық шығармалардағы тарихи оқиғалар, дәстүрлер, салт-саналар студентке жат көрінеді. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің

«Абай жолы» эпопеясын оқу кезінде қазақ қоғамының XIX ғасырдағы ерекшеліктерін түсінбей қалу жиі кездеседі.

3.4. Әдістемелік базаның әлсіздігі

Оқытушыда әрқашан жаңа әдістемелік құралдар бола бермейді. Электрондық платформаларға қол жеткізу шектеулі. Сондықтан студент тек дәстүрлі конспект пен оқулыққа сүйеніп қалады. Бұл олардың шығарманы терең қабылдауына кедергі жасайды.

3.5. Психологиялық тосқауыл

Кейбір студенттер қазақ тілінде сөйлеуге ұялады, қате айтуға қорқады. Мұндай психологиялық тосқауыл олардың әдебиеттен алған білімін еркін жеткізуіне кедергі жасайды.

IV ТАРАУ. ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

4.1. Қазақ әдебиетін оқытудағы мотивацияны арттыру жолдары

Әдебиетке қызығушылықты ояту үшін мұғалім ең алдымен пәнді студенттің өмірімен байланыстыруы тиіс. Мысалы, ауылдық колледж студенттері болашақта агроном, механизатор, elektrik сияқты мамандық иесі болатынын ескере отырып, қазақ әдебиетіндегі еңбексүйгіштік, адамгершілік, ұлттық құндылық тақырыптарын кәсіби өмірмен ұштастыруға болады.

Әдеби кейіпкерлердің бейнесін қазіргі замандағы ауыл еңбеккерлерімен салыстыру арқылы студент өзін сол кейіпкермен байланыстыра алады. Бұл тәсіл мотивацияны күшейтеді.

Сондай-ақ мотивацияны арттыруда:

- шығармашылық тапсырмалар (эссе, ойтолғау жазу, әдеби кейіпкерге хат жазу);
- жобалық әдіс (әдеби шығарманы заманауи тұрғыда сахналау, бейнеролик түсіру);
- дебат технологиясы (кейіпкердің әрекетін қорғау немесе сынау) ерекше нәтиже береді.

4.2. Сөздік қорды дамыту әдістері

Орыс тілді топтарда ең өзекті мәселе – сөздік қорының жеткіліксіздігі. Бұл бағытта төмендегі әдістер тиімді:

Көркем мәтінді тілдік талдау – мәтіннен бейнелі сөздер, тұрақты тіркестерді бөліп алып, орысша мағынасын табу.

Екі тілде сөздік жасау – әр студент өз дәптерінде жеке «әдеби сөздік» жүргізеді. Мұғалім сабақ соңында жаңа сөздерді енгізіп отырады.

Сөздік диктанттар – дәстүрлі диктанттың орнына жаңа сөздерді қолданып сөйлем құрату.

Аударма әдісі – мәтінді қазақшадан орысшаға немесе керісінше аударып, мағыналық сәйкестігін талдау.

Бұл әдістер сөздік қорды байытуға және қазақша ойлауға бейімдейді.

4.3. Көркем шығарманы қабылдауды жеңілдету жолдары

Әдебиет сабағында шығарманың тарихи, мәдени контекстін түсіндіру міндетті. Мұғалім мына тәсілдерді қолдана алады:

тарихи-мәдени шолу – шығармадағы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды фотосурет, бейнематериал арқылы көрсету;

ассоциациялық карталар – басты кейіпкерлерді сипаттайтын сөздер мен тіркестерді жазып, көрнекі схема құру;

рөлдік ойын – студенттер шығармадағы кейіпкерлерді сомдап, диалог жүргізеді;

компаративтік әдіс – қазақ әдебиетіндегі тақырыпты орыс немесе әлем әдебиетіндегі ұқсас шығармамен салыстыру (мысалы, Абай өлеңдерін Лермонтовпен салыстыру).

4.4. Цифрлық технологияларды пайдалану

Қазіргі білім беру үдерісінде цифрлық құралдардың орны ерекше. Ауылдық колледж жағдайында да интернетке қосылу мүмкіндігі болса, мына платформаларды қолдануға болады:

Google Classroom, Moodle – әдеби мәтіндер, тапсырмалар, тесттерді жүктеу үшін;

Kahoot, Quizizz – әдеби шығармалар бойынша ойын түріндегі тесттер өткізу үшін;

Padlet – студенттердің бірлескен жобалық жұмыстарын онлайн орындауы үшін.

Сонымен қатар, әр сабақта бейнероликтер, аудиожазбалар қолдану студенттің қызығушылығын арттырады.

4.5. Психологиялық тосқауылды жеңу

Қазақша сөйлеуге ұялатын студенттер үшін мына әдістер ұсынылады:

Жұптық жұмыс – алдымен екі студент арасында шағын диалог құру.

Микродебат – қысқа уақыт ішінде өз ойын 2–3 сөйлеммен айту.

Қателікке төзімді орта қалыптастыру – мұғалім студенттің қателігін бірден қатты сынға алмай, дұрыс нұсқасын ұсынады.

Жеке жетістікті мадақтау – тіпті шағын қазақша сөйлемді дұрыс құрастырса да, студентті қолдау.

4.6. Әдістемелік инновациялар

Орыс топтарында қазақ әдебиетін оқытуды жаңаша ұйымдастыру үшін CLIL әдісін (Content and Language Integrated Learning – мазмұн мен тілді кіріктіріп оқыту) қолдануға болады. Мысалы, студенттер белгілі бір әдеби шығарманы оқи отырып, соған қатысты тарихи, мәдени деректерді де меңгереді. Бұл тілді тек тіл ретінде емес, білім құралы ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар «Флиппед класс» (аударылған сынып) әдісін қолдану пайдалы: студент үйде әдеби шығармамен танысып, сабақта талқылау, талдау жүргізеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында ауылдық колледждердегі орыс тілді студенттерге қазақ әдебиетін меңгертудің өзіндік қиындықтары мен ерекшеліктері айқындалды. Олардың негізгілері – қазақ тіліндегі сөздік қордың шектеулілігі, әдеби шығармаларды түсінудің күрделілігі, психологиялық тосқауылдар, мотивацияның жеткіліксіздігі және материалдық-техникалық базаның әлсіздігі.

Бұл мәселелерді шешу үшін келесі ұсыныстарды атап көрсетуге болады:

1 Оқыту мазмұнын бейімдеу

Әдеби шығармаларды таңдауда студенттің жас ерекшелігі мен қызығушылығын ескеру.

Ауыр тілдік құрылымдарды қысқаша түсіндіру, сөздіктер мен глоссарийлерді сабаққа жүйелі енгізу.

2.Әдістемелік жаңашылдық енгізу

Жобалық жұмыс, дебат, рөлдік ойындар, ассоциациялық карталар сияқты белсенді әдістерді пайдалану. CLIL әдісі мен «Флиппед класс» технологиясын енгізу арқылы студенттің дербес жұмыс жасау дағдысын қалыптастыру.

3.Тілді дамытуға арналған қосымша жұмыстар

Арнайы сөздік диктанттар, аударма тапсырмалары, әдеби шығармадан үзінді жаттау. Әдеби кейіпкерлермен байланысты шағын шығармашылық жұмыстар (эссе, хат, күнделік жазу).

4.Ақпараттық технологияларды қолдану

Онлайн платформалар (Google Classroom, Moodle, Kahoot) арқылы оқу процесін жеңілдету. Қазақ әдебиеті бойынша бейне және аудио ресурстарды пайдалану.

5.Психологиялық қолдау көрсету

Сабақта қателікке жол берілетін еркін орта құру. Шағын жетістіктерді мадақтау арқылы студенттің қазақша сөйлеуге деген сенімін арттыру.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттыру

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі бойынша біліктілікті арттыру курстарына қатысу. Әріптестер арасында тәжірибе алмасу, жаңа педагогикалық идеяларды енгізу.

Қазақ әдебиетін меңгерудің тиімділігі – тек студенттің жеке тілдік деңгейіне емес, мұғалімнің әдістемелік шеберлігіне, оқу ортасының қолайлығына да тікелей байланысты. Егер жоғарыда аталған шешу жолдары жүйелі жүзеге асырылса, ауылдық колледждердегі орыс тілді студенттер қазақ әдебиетінің бай қазынасымен танысып қана қоймай, қазақ тілінде еркін сөйлеуге, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге бейімделеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айғабылұлы А. Қазақ тілі морфологиясы. – Алматы: Санат, 2004. – 312 б.
- 2 Әдебиет теориясының негіздері / Құраст. З.Қабдолов. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 256 б.
- 3 Қазақ әдебиеті: Оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018. – 352 б.
- 4 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 360 б.
- 5 Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 240 б.
- 6 Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 2006. – 280 б.
- 7 Тіл және қоғам: ғылыми мақалалар жинағы. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2015. – 220 б.
- 8 Cummins J. Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000. – 320 p.
- 9 Krashen S. The Power of Reading. – Portsmouth: Heinemann, 2004. – 183 p.
- 10 Richards J., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: CUP, 2014. – 272 p.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОРЫС ТІЛДІ СТУДЕНТТЕРГЕ ҮЙРЕТУДЕГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ТИІМДІ ШЕШІМДЕР

АНАПИЯНОВА М. М.

оқытушы, Тереңкөл ауданының аграрлық-техникалық колледж,
Тереңкөл а., Тереңкөл ауданы, Павлодар облысы

ВТЮРИНА К. А.

студент, Тереңкөл ауданының аграрлық-техникалық колледж,
Тереңкөл а., Тереңкөл ауданы, Павлодар облысы

Бүгінгі таңда қазақ тілін меңгеру – әрбір Қазақстан азаматының кәсіби және рухани дамуындағы маңызды талаптардың бірі. Мемлекеттік тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, елдің тәуелсіздігін, мәдениетін және ұлттық бірегейлігін айқындайтын басты құндылық.

Сондықтан техникалық және аграрлық бағыттағы колледждерде білім алатын орыс тілді студенттерге қазақ тілін және әдебиетін үйрету мәселесі ерекше назарды қажет етеді.

Мен өзім ұлтым бойынша орыс болсам да, қазақ тілінде еркін сөйлеймін. Бұған себеп – менің өмір сүрген ортам. Мен қазақ ауылында туып-өсіп, бала күнімнен күнделікті өмірде қазақ тілін естіп, сонымен сөйлесіп өстім. Сол орта маған тілді үйретудің ең тиімді мектебі болды. Яғни, тіл үйренудегі ең басты шарт – адамның айналасындағы орта. Күнделікті өмірде қазақ тілін қолданып, сол ортада өмір сүрсен, кез келген адам мемлекеттік тілді меңгере алады. Бұл – менің жеке тәжірибеммен дәлелденген ақиқат.

Қазақ тілін үйретудің әлеуметтік маңызы және кәсіби байланысы

Қазақ тілі – елдің рухани тірегі, халықты біріктіретін ортақ кеңістік. Тілді меңгеру арқылы адам тек сөйлесуді емес, ұлттың мәдениетіне бойлауды үйренеді.

Орыс тілді жастар үшін қазақ тілін білу кәсіби және әлеуметтік тұрғыдан үлкен мүмкіндік ашады. Мемлекеттік қызмет, бухгалтерлік есеп, бизнес жүргізу, құжат айналымы, банк және қаржы саласында қазақ тілін еркін меңгеру – кәсіби табыстың кепілі.

Менің мамандығым – «Есеп және аудит», біліктілігім – бухгалтер-кассир. Болашақ маман ретінде мен үшін қазақ тілін меңгеру тек білім саласындағы талап емес, кәсіби қажеттілік. Себебі бухгалтер күн сайын ресми құжаттармен, шот-фактуралармен,

келісімшарттармен және есептік анықтамалармен жұмыс істейді. Бұл құжаттардың көбі қазақ тілінде рәсімделеді.

Қазақ тілі пәнін кәсіби бағытпен байланыстырудың мысалдары: «Қазақ тілі» сабағында қаржы және есеп терминдерін енгізу: кіріс, шығыс, жалақы, салық, есеп шоты, дебет, кредит, бухгалтерлік есеп, чек, түбіртек, төлем тапсырмасы сияқты сөздерді қолданып сөйлемдер құрастыру;

Құжат үлгілерін қазақ тілінде толтыру: мысалы, төлем құжаты, кассалық ордер, келісімшарт, анықтама жазу;

Кәсіби жағдаяттарды модельдеу: клиентпен есеп айырысу, кассада қызмет көрсету, банктік сұхбат жүргізу т.б. жағдайларды рөлдік ойын арқылы көрсету;

Әдебиет сабағында еңбекқорлық, адалдық, жауапкершілік сияқты бухгалтер мамандығына тән қасиеттерді ашатын шығармаларды талдау (мысалы, Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі», С. Мұқановтың «Ботагөз» шығармаларындағы еңбек пен адамгершілік тақырыптары).

Осы тәсілдер студентке тілді жай грамматикалық ереже емес, болашақ өмірінің бір бөлігі ретінде қабылдауға көмектеседі.

Қазақ тілін кәсіби бағытта оқыту идеясы ХХ ғасырдың соңынан бастап кең қолданысқа ие болды. Ф.Ш. Оразбаева, Н. Оралбаева, Т. Әбдікәрімова сынды ғалымдар бұл бағыттың негізгі қағидаттарын қалыптастырған.

Негізгі тұжырым – студент тілді өз мамандығымен байланыста үйренсе, мотивация жоғарылайды, материал есте жақсы сақталады. Мысалы, экономикалық мамандықтарда оқитын студенттерге тілдік материал ретінде:

бухгалтерлік терминдер («кіріс», «шығыс», «құжат», «түбіртек»),

қаржылық есеп үлгілері,

кәсіптік диалогтар («есеп тапсыру», «кассалық есеп жүргізу») берілуі ұсынылады.

Зерттеу барысы

Зерттеу жұмысы Тереңкөл аграрлы-техникалық колледжінде 2025–2025 оқу жылының I жартыжылдығында жүргізілді.

1. Қатысушылар

Зерттеуге 2 курс студенттері арасынан 34 адам қатысты. Оның ішінде:

12 студент – «Есеп және аудит» мамандығы;

8 студент – «Тамақтандыруды ұйымдастыру» мамандығы;

14 студент – «Ауыл шаруашылығын механикаландыру» және «Дөнекерлеу ісі» топтарынан.

Әдістемелік құралдар

Зерттеу үш кезеңнен тұрды:

1.Диагностикалық кезең – студенттердің қазақ тілін меңгеру деңгейін анықтау (тест, сауалнама).

2.Тәжірибелік кезең – кәсіби бағытталған сабақтар мен әдістер енгізу.

3.Қорытынды кезең – алынған нәтижелерді салыстырып талдау.

Сауалнама нәтижелері

Сауалнама 10 сұрақтан тұрды. Мақсаты – студенттердің қазақ тіліне деген көзқарасын және қиындықтарын анықтау.

Негізгі нәтижелер:

68 % студент қазақ тілін үйренудің негізгі қиындығы ретінде «сөйлеу тәжірибесінің аздығын» атады.

47 % студент оқу материалдарының қызықсыз екенін көрсетті.

81 % студент «егер сабақ мамандығымен байланысты болса, қызығушылық артар еді» деп жауап берді.

Қазақ тілін үйретудегі негізгі қиындықтар

Қазақ тілін үйренуде орыс тілді студенттер бірқатар қиындықтарға тап болады:

– Фонетикалық айырмашылықтар – “ә”, “ө”, “ү”, “қ”, “ң” дыбыстарын айтуда қиындық;

– Грамматикалық құрылымның өзгешелігі – жалғаулар жүйесі күрделі;

Лексикалық қордың аздығы – студент өз ойын жеткізе алмайды;

Психологиялық тосқауылдар – «қате айтып қоямын» деген қорқыныш;

– Тілдік ортаның жетіспеушілігі – сабақтан тыс ортада қазақ тілін қолдану мүмкіндігі аз.

Кәсіби бағыттағы тілдік орта және мотивация

Тілді үйретуде басты рөл – қызығушылық пен мотивацияда. Егер студент қазақ тілін өзінің мамандығымен, болашақ кәсібімен байланыстыра алса, оқу процесі әлдеқайда тиімді болады.

Мысалы, бухгалтер-кассир мамандығы бойынша студенттер қазақ тілінде:

– қаржылық есеп беруді түсіндіру;

– айлық төлем туралы хабарлама жазу;

– мекеме қызметкерлеріне арналған ақпараттық хат дайындау;

банк қызметкерлерімен қазақ тілінде кәсіби диалог жүргізу сияқты тапсырмаларды орындаса, тілді қолдану табиғи ортада жүзеге асады.

Осылайша студент өз болашағында бұл білімнің қажет болатынын сезінеді, демек тілге деген ынтасы артады.

Интерактивті тәсілдер мен цифрлық құралдар

Қазіргі заманда қазақ тілін оқытуда Kahoot, Quizizz, Mentimeter, Google Classroom сияқты интерактивті платформаларды пайдалану студенттің белсенділігін арттырады. Мысалы, бухгалтерлік терминдерге арналған онлайн-викториналар немесе кәсіби сөз тіркестерімен карточка ойындарын қолдану тиімді.

Қазақ тілін және әдебиетін орыс тілді студенттерге үйрету — тек педагогикалық міндет емес, рухани миссия.

Егер тілді үйрету студенттің кәсіби бағытымен ұштасса, ол тілді шынайы қажеттілік ретінде қабылдайды.

Болашақ бухгалтер ретінде мен үшін қазақ тілін білу – кәсіби бедел мен сенімділіктің көрсеткіші.

Ал әдебиет арқылы қазақ халқының мәдениетін түсіну – рухани байлықтың бастауы.

Қазақ тілін меңгеру – тек пән емес, өмірлік мүмкіндік. Ең бастысы – орта мен ниет. Егер адам өз ортасында тілді естіп, қолдануға тырысса, ол міндетті түрде үйренеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әбілова Г. Қазақ әдебиетін оқытудағы жаңа бағыттар. – Павлодар, 2023.

2 Айғабылов А. Қазақ тілінің функционалдық жүйесі. – Нұр-Сұлтан, 2023.

3 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 2019.

4 Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, 2018.

5 Жұбанова Н. Әдебиет және тіл сабақтарында шығармашылық тәсіл. – Алматы, 2022.

6 Қалиева Г. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияда оқыту әдістемесі. – Қарағанды, 2021.

7 Нұршайықова С. Тілді оқытудың заманауи технологиялары. – Қызылорда, 2020.

8 Оразбекова Ф. Қазақ тілін оқытудың инновациялық жолдары. – Нұр-Сұлтан, 2020.

9 Сүлейменова Э. Қазақ тілін меңгертудің психолінгвистикалық аспектілері. – Астана, 2021.

10 Тұрсынбаева М. Педагогикалық коммуникация және тілдік орта. – Алматы, 2022.

Б. МАЙТАНОВТЫҢ М.ӘУЕЗОВ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗІ

АНАРБАЕВА М. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Б. Майтанов Әуезовтің көркемдік ерекшеліктерін, поэтикасын және жазушылық шеберлігін теориялық тұрғыдан қарастырды.

М. Әуезов шығармашылығының көркемдік ерекшеліктері
Көркемдік әдіс:

Б. Майтанов М.Әуезовтің көркемдік әдісін «шыншыл реализм» деп бағалайды.

М. Әуезовтің эпикалық баяндауы мен кейіпкерлер әлемін шынайы бейнелеуі қазақ әдебиетіндегі реалистік бағыттың көрінісі ретінде сипатталады. «Абай жолы» эпопеясы арқылы ұлттық болмысты көркемдік тұрғыда жан-жақты ашып көрсетуі Б. Майтанов еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Психологиялық тереңдік:

М. Әуезов прозасының ерекшелігі — кейіпкерлерінің психологиялық әлемін терең және нәзік суреттеуі.

Б. Майтанов жазушының ішкі монологтарды қолдану шеберлігіне баса назар аударады. Мысалы, Абайдың ішкі жан дүниесіндегі тартыстар мен қайшылықтар ерекше талданады. Жазушының адам психологиясын ашудағы күрделі метафоралар мен символдық образдар қолдануы да зерттеу нысаны болды.

М. Әуезов поэтикасы:

Тілдік ерекшеліктер:

Б. Майтанов Әуезов тілінің байлығын, халықтық тілдің көркемдік әлеуетін жоғары бағалайды.

М. Әуезовтің әдеби тіл нормаларын қалыптастырудағы рөлі және қазақтың байырғы сөз қолданыстарын жаңғыртуы зерттеулерде кеңінен қарастырылған. «Абай жолы» романындағы эпикалық тіл мен халық ауыз әдебиетінен алынған бейнелердің үндестігі ерекше атап өтіледі.

Мифопоэтика:

Б.Майтанов Әуезов прозасында мифтік элементтердің кеңінен қолданылуын зерттеді. Әсіресе, «Қилы заман» повесіндегі мифологиялық сарындар мен ұлттық танымның көрініс табуын терең талдады. М.Әуезовтің эпостық дәстүр мен мифологиялық құрылымдарды жаңа заман талаптарына сай жаңғырта алғанын көрсетеді.

Жазушылық шеберлік:

Б.Майтанов Әуезовтің шығармаларындағы композициялық тұтастықты талдап, көпқабатты баяндау тәсілдерін сараптайды. М.Әуезов эпопеяларында тарихи оқиғалар мен жеке тағдырлардың астасуы, уақыт пен кеңістік бірлігі ерекше көрініс табатынын көрсетеді. Композициялық тұтастыққа жету үшін пайдаланылған метафоралар, эпизодтар мен кейіпкердің ішкі дүниесі арасындағы байланыстарды қарастырады [1].

Б.Майтановтың негізгі еңбектері:

«Мұхтар Әуезов – суреткер» (1996) - Әуезовтің жазушылық шеберлігі мен көркемдік тәсілдерін теориялық тұрғыдан қарастырады.

«Көркемдік әдіс және қазақ романы» (1996) - Қазақ романындағы көркемдік әдістерді зерттеу арқылы Әуезов шығармашылығына жан-жақты талдау жасайды.

«Қазақ прозасындағы замана сипаты» - Әуезов прозасындағы заман көрінісі мен уақыт ағымының көркемдік тұрғыда берілуін саралайды.

«Көркем әдебиеттегі психологизм» (2004) - Әуезовтің шығармашылық әлеміндегі психологиялық тереңдікті теориялық тұрғыдан қарастырады.

Б.Майтановтың ғылыми жаңалығы:

Бақытжан Майтанов Мұхтар Әуезов шығармашылығын зерттеуде оның тек әдеби ғана емес, ұлттық болмысты суреттеу шеберлігіне де назар аударды. Әуезов прозасын философиялық, психологиялық және поэтикалық тұрғыда талдау арқылы жазушының әдебиеттегі орнын жаңаша айқындады. Б.Майтановтың зерттеулері М.Әуезов шығармаларын оқыту мен талдаудың жаңа әдістемелік тәсілдерін қалыптастырды. Ол М.Әуезовтің шығармаларындағы ұлттық болмыс пен көркемдік концепцияны терең зерттеп, жазушының әдеби тәсілдерін талдады. «М. Әуезов және ұлттық идея» концепциясы: Майтанов М.Әуезов шығармалары арқылы қазақ халқының ұлттық идеясы мен рухани құндылықтарын

анықтауға тырысты. Жазушының тарихи романдары мен әңгімелеріндегі ұлттық болмыс мәселелеріне баса назар аударды [2].

М.Әуезов шығармаларындағы ұлттық идея:

Ұлттық рух пен тарихи сананың көрінісі:

Б.Майтановтың пікірінше, М.Әуезов шығармалары қазақ халқының ұлттық рухын жаңғыртуда маңызды рөл атқарды. Әсіресе, «Абай жолы» роман-эпопеясында Абайдың рухани жаңғыруы арқылы халықтың өзін-өзі тануы, рухани биіктікке ұмтылуы көрініс тапқан. Б.Майтанов бұл шығармада ұлттық идеяның тұлға арқылы берілуін айрықша атап өтеді: Абай бейнесі — ұлттық сананың, қазақ руханиятының символы.

Тарихи таным мен дәстүр сабақтастығы:

М.Әуезовтің тарихи шығармаларындағы ұлттық болмыс мәселелеріне Б.Майтанов үлкен мән берді. «Қилы заман» повесі мен басқа да тарихи әңгімелерде ұлттық идеяның басты негіздері — азаттыққа ұмтылу, дәстүр мен жаңашылдықтың қақтығысы көрініс тапқан. Б.Майтанов М.Әуезовтің қазақ тарихындағы сындарлы кезеңдерді суреттеу арқылы халықтың күрескерлік рухын бейнелегенін зерттеді.

Рухани құндылықтар жүйесі:

Ұлттық мәдениет пен салт-дәстүр:

Б.Майтанов М.Әуезов шығармаларының рухани құндылықтарды жаңғыртудағы рөлін айрықша атап өтеді. Әсіресе, қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен рухани құндылықтары көрініс тапқан сюжеттерді талдауда ғалым халықтық дүниетанымның әдеби бейнелеу құралдарын айқындады.

Мысалы, «Көксерек» әңгімесінде адам мен табиғаттың байланысы, дала философиясы мен кісілік қасиеттер рухани құндылықтар тұрғысынан қарастырылған.

М.Әуезов шығармаларындағы адамгершілік қағидалары:

Б.Майтановтың еңбектерінде М.Әуезов кейіпкерлерінің моральдық-этикалық мәселелері, олардың ішкі әлеміндегі рухани ізденістер жан-жақты қарастырылды. Абай бейнесі арқылы ұлттық интеллигенцияның рухани жауапкершілігі мен халық алдындағы парызы ашып көрсетілді. Ғалымның айтуынша, М.Әуезов шығармаларындағы рухани-адамгершілік идеялар қазақ халқының мәдениетінде терең тамыр жайған. Қазақ қоғамының әлеуметтік және рухани мәселелері:

Рухани құндылықтар дағдарысы:

Б.Майтанов М.Әуезовтің рухани дағдарыс мәселесін терең зерттегенін атап өтеді. М.Әуезов прозасында көрсетілген әлеуметтік теңсіздік, білім мен надандықтың қақтығысы қазақ халқының рухани құлдырауына әкелетін факторлар ретінде суреттелген.

Мысалы, «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі адамның дәрменсіздігі мен әділетсіздікке қарсы тұра алмауы рухани күйзелісті бейнелейді.

Рухани жаңғыру идеясы:

Б.Майтановтың пікірінше, М.Әуезов шығармалары ұлттық сананың жаңғыруына түрткі болған. Жазушы туындыларындағы рухани-әлеуметтік қайшылықтарды зерттеу арқылы Б.Майтанов ұлттық идеяның қалыптасу жолдарын айқындауға тырысты. Абай бейнесі арқылы халықты рухани байыту, ағартушылыққа шақыру және ұлттық құндылықтарды сақтау идеясы көрініс тапқан.

Әуезов прозасының поэтикасы: Бақытжан Майтановтың еңбектерінде М.Әуезов прозасының жанрлық және стильдік ерекшеліктері егжей-тегжейлі талданады. Зерттеуші жазушының тілдік қолданыстары мен бейнелеу құралдарын сараптап, көркемдік модельдердің қызметін ашты[3].

Бақытжан Майтановтың еңбектерінде Мұхтар Әуезов прозасының жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне ерекше назар аударылған. Б.Майтанов М.Әуезовтің көркемдік әлемін ғылыми тұрғыдан талдап, оның шығармашылығындағы жанрлық және стильдік көпқырлылықты жан-жақты қарастырды.

Әуезов прозасының жанрлық ерекшеліктері:

Бақытжан Майтановтың зерттеулерінде М.Әуезов прозасының жанрлық байлығы айқын көрінеді: Тарихи роман жанры: Б.Майтановтың айтуынша, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрының шыңы болып табылады. Бұл шығармада тарихи деректер мен көркемдік қиялдың үйлесімі, эпикалық кеңдік пен тарихи шынайылық қатар өрілген.

Психологиялық проза: М.Әуезовтің әңгімелерінде адам жанының терең қабаттары мен ішкі жан толғаныстары басты орын алады. Б.Майтанов М.Әуезовтің психологиялық портрет жасау шеберлігін ерекше атап өтті.

Әлеуметтік-тұрмыстық проза: М.Әуезовтің әңгімелеріндегі тұрмыс-салттық көріністер арқылы әлеуметтік мәселелердің терең ашылуы Майтанов еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Мифологиялық және символдық элементтер: Б.Майтанов М.Әуезов прозасында кездесетін мифтік сюжеттер мен символикалық

бейнелерді де зерттеді. Әсіресе, «Қилы заман» повесіндегі ұлттық рух пен мифологиялық сарындардың үйлесімін терең талдады.

Стильдік ерекшеліктері:

Б.Майтанов М.Әуезов стилінің көпқабатты құрылымына ерекше мән берді:

Көркемдік палитраның байлығы: М.Әуезовтің тілдік құнарлығы мен көркемдік құралдары Б.Майтанов зерттеулерінің маңызды нысаны болды. Ол жазушының сөз қолдану мәдениетін, метафора мен эпитеттерді қолдану шеберлігін жоғары бағалады.

Эпикалық стиль: Б.Майтанов М.Әуезов прозасының кең тынысты, баяндау мәнеріне назар аударды. Әсіресе, халықтық эпостардың баяндау стилін пайдалану ерекшеліктерін атап көрсетті. Диалог құру шеберлігі: М.Әуезов кейіпкерлерінің сөздері арқылы олардың мінез-құлқын, әлеуметтік ортасын және психологиялық жай-күйін ашып көрсетуі зерттеуші назарынан тыс қалмады [4].

Лирикалық-философиялық стиль: Б.Майтанов М.Әуезов прозасындағы терең философиялық толғамдар мен лирикалық сипаттарды егжей-тегжейлі сараптайды.

Поэтика мен құрылым мәселелері:

Б.Майтанов М.Әуезов прозасындағы композициялық құрылымды, яғни оқиғалар жүйесін, кейіпкерлерді таныту тәсілдерін де жан-жақты зерттеді. Әсіресе, «Абай жолы» эпопеясының құрылымдық ерекшеліктері мен баяндау жүйесінің біртұтастығы туралы айтқан ойлары әдебиеттануда құнды болып саналады. М.Әуезов кейіпкерлерінің ішкі монологтары мен психологиялық тартыстарын терең талдау арқылы жазушының көркемдік ізденістерін айқындады. Бақытжан Майтановтың зерттеулері Мұхтар Әуезовтің прозалық шығармаларын жан-жақты талдаумен қатар, олардың ұлттық әдебиеттегі орнын айқындауға мүмкіндік берді. Майтановтың ғылыми мұрасы қазіргі әдебиеттану ғылымында үлкен маңызға ие. Монографиялар мен ғылыми мақалалар: Б.Майтанов М.Әуезов шығармашылығына арналған бірнеше монография жазды, оларда жазушының романдық құрылымы мен кейіпкер бейнесі жан-жақты қарастырылған. Ғылыми мақалаларында М.Әуезовтің әлемдік әдебиеттегі орны мен қазақ әдебиетіндегі рөлін кеңінен сөз етті.

Жас ғалымдарды тәрбиелеу: Бақытжан Майтанов М.Әуезов шығармашылығын зерттеу бағытында көптеген жас ғалымдарға жетекшілік жасап, олардың ғылыми ізденістеріне бағыт-бағдар берді.

Ғылыми мектептің қалыптасуы: Б.Майтанов Қазақ ұлттық университетінде және басқа да жоғары оқу орындарында әдебиеттану мамандығы бойынша дәріс оқыды. Оның жетекшілігімен ондаған магистрлік және докторлық диссертациялар қорғалды. Зерттеу бағыттарын анықтау: Майтановтың жетекшілігімен М.Әуезов шығармашылығының көркемдік-эстетикалық және жанрлық ерекшеліктері терең зерттелді. Әсіресе, М.Әуезов прозасындағы ұлттық идея, мифологиялық бейнелер және тарихи-мәдени контекст мәселелерін зерттеу бағыттарын айқындады.

Жас зерттеушілерді қолдау:

Ғылыми семинарлар мен конференцияларда жас ғалымдардың баяндамаларына пікір білдіріп, ғылыми көзқарастарын жетілдіруге көмектесті. Әдебиет теориясы мен М.Әуезовтану саласындағы өзекті мәселелер бойынша жас ғалымдарға ғылыми-әдістемелік кеңес берді.

Ғылыми еңбектерді редакциялау:

Майтанов жетекшілік еткен ізденушілердің мақалалары мен диссертацияларын ғылыми тұрғыдан саралап, жетілдіруге көмектесті. Оның редакциялауымен жарық көрген еңбектерде Әуезов шығармашылығын зерттеу әдістері мен теориялық аспектілері кеңінен талқыланды. Бақытжан Майтанов М.Әуезовтанудың дамуына айрықша үлес қосып, оның шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан терең зерттеуге зор еңбек сіңірді. Оның зерттеулері қазақ әдебиеттануы үшін үлкен маңызға ие.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. — Алматы: Жазушы, 1982. — 192 б.
- 2 Майтанов Б. Мұхтар Әуезов — суреткер. — Алматы: Санат, 1996. — 288 б.
- 3 Майтанов Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 240 б.
- 4 Майтанов Б. Портрет поэтикасы. — Алматы: Қазақ университеті, 2006. — 148 б.

«ҚЫЗЫҚТЫ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ DAҒДЫСЫН АРТТЫРУ» АВТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫЛУЫ

АПИИСОВА Д. И., ЕСПОСЫНОВА А. С.
қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімдері, педагог- зерттеуші,
Аманжол Шамкенов атындағы лицей-мектебі, Павлодар қ.

Қазіргі білім беру жүйесінде мемлекеттік тілдің, атап айтқанда қазақ тілінің оқытылуы – еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мен рухани бірлігін сақтаудың маңызды факторы. Мемлекеттік тілдің меңгерілуі оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытуға тікелей байланысты болғандықтан, тіл үйретуде ауызекі сөйлеу дағдыларын жетілдірудің тиімді әдістерін табу өзекті мәселе болып табылады.

Апиисова Даметкен Ирмековна, Еспосынова Асель Сиязхановнаның әзірлеген «Қызықты тапсырмалар арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын арттыру» авторлық бағдарламасы 9-сынып оқушыларына арналған және қазақ тілін үйренушілердің тілдік, коммуникативтік қабілеттерін жүйелі түрде дамытуға бағытталған инновациялық әдістемелік кешен болып табылады.

Бұл мақалада авторлық бағдарламаның әдістемелік негіздері, деңгейлік тапсырмалар жүйесінің ерекшеліктері және практикалық мысалдар арқылы оның тиімділігі қарастырылады. [1,46]

1. Бағдарламаның әдістемелік негіздері

Авторлық бағдарлама қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды тиімді үйлестіре отырып, тіл үйренушілердің жас ерекшелігі мен тіл меңгеру деңгейіне сай құрылымдалған. Бағдарламаның негізінде келесі әдістемелік қағидалар жатыр:

Деңгейлік тапсырмалар жүйесі – қарапайымнан күрделіге қарай тілді меңгеру кезеңдерін нақтылап, оқушылардың тілдік дағдыларын біртіндеп дамытуға мүмкіндік береді.

Сын тұрғысынан ойлау және дамыта оқыту әдістері – оқушылардың логикалық ойлау қабілетін қалыптастырып, шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Интербелсенді әдістерді қолдану – графикалық органиайзерлер, схема, таблица, иллюстративтік материалдар және QR код арқылы аудиоматериалдарды пайдалану арқылы оқыту процессін жандандырады.

Бағдарламаның методологиялық негізі ретінде тілдік, ғылыми және жүйелі принциптер алынып, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу мазмұны ұйымдастырылған.

2. Деңгейлік тапсырмалар жүйесінің құрылымы және мысалдары

Бағдарлама 5 деңгейге бөлінеді: А1 (қарапайым), А2 (базалық), В1 (орта), В2 (ортадан жоғары) және С1 (жоғары) деңгейлері. Әр деңгейге сәйкес тапсырмалар оқушылардың тіл меңгеру деңгейіне сай тандап алынады.

2.1. А1 – Қарапайым деңгей

Бұл деңгейде оқушыларға қазақ тілінің негізгі сөздік қорын игеруге, ұлттық салт-дәстүрлермен танысуға мүмкіндік беретін қарапайым мәтіндер мен ән-жырлар беріледі.

Мысал: «Бесік жыры» тақырыбындағы тапсырмада оқушылар аудиоматериалды тыңдап, мәтіндегі бос орындарға тиісті сөздерді қою керек:

«..... жата ғой тәтті ұйқыға бата ғой.» Керекті сөздер: төсегіңе, бесігіңе, жастығына

Бұл тапсырма тыңдалым дағдысын жетілдіреді, сөздерді дұрыс қолдануға үйретеді.

2.2. А2 – Базалық деңгей

Оқушыларға қазақтың тұрмыс-салт жырлары мен әндерін түсіну, мағыналарын талдау және аудармасымен сәйкестендіру ұсынылады.

Мысал: «Беташар» салтына арналған тапсырмада оқушылар суреттер арасынан беташар рәсімін анықтап, сөздерді дұрыс жұптастырады. Сонымен қатар, қазақ және орыс тіліндегі терминдерді сәйкестендіру арқылы мәдени түсініктері кеңейтіледі.

2.3. В1 – Орта деңгей

Бұл деңгейде қазақтың дәстүрлі салт-дәстүрлері мен айтыстарға арналған мәтіндер ұсынылады. Оқушылар сөйлемдерді ретке келтіріп, мәтіннің мағынасын түсінеді.

Мысал: «Құда кіргізу» тақырыбында аудиоматериалды тыңдап, құдаларды қарсы алу рәсіміндегі сөйлемдерді дұрыс орналастыру талап етіледі. Бұл тапсырмалар оқушылардың мәтінге негізделген сөйлеу қабілетін дамытады.

2.4. В2 – Ортадан жоғары деңгей

Оқушыларға әдеби шығармалар, тарихи тұлғалар туралы мәтіндер ұсынылып, сөздерді жіктеу, суретке қарап сөйлем құрастыру сияқты күрделі тапсырмалар беріледі.

Мысал: Мұхтар Ниязовтың шығармалары бойынша сөздерді грамматикалық тұрғыдан жіктеу және мәтінге қатысты сұрақтарға жауап беру.

2.5. С1 – Жоғары деңгей

Жоғары деңгейде тыңдалымға арналған тест тапсырмалары ұсынылады. Мәтіннің негізгі ойын анықтау, сөздердің мағынасын түсіну, мәтінге ат қою сияқты тапсырмалар оқушылардың академиялық сөйлеу және тыңдалым дағдыларын жетілдіреді. [2,14-6.]

Мысал: Т. Ізтілеуовтың «Шөлмек» шығармасына байланысты мәтінді талдау және негізгі ойды анықтау тапсырмалары.

3. Бағдарламаның практикалық қолданылуы

Бағдарламада әр тапсырмаға QR-кодтар арқылы аудиоматериалдар беріледі, бұл оқушыларға тыңдалым дағдысын жетілдіруге мүмкіндік туғызады. Оқушылар аудионы тыңдап, мәтіннің мағынасын түсініп, тапсырмаларды орындайды.

Мысалы, «Тойбастар» әні бойынша берілген тапсырмалар оқушыларға әннің мағынасын түсініп, өз ойларын білдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, «Жар-жар» және «Бата» салт-дәстүрлеріне арналған тапсырмалар мәдени-танымдық білімді арттыра отырып, ауызекі сөйлеу қабілетін дамытады.

Бағдарламада қолданылатын графикалық оргайзерлер, кестелер, иллюстрациялар оқушылардың ақпаратты жүйелі қабылдауына және есте сақтауына көмектеседі. Бұл әдістер оқушылардың өз бетімен танымдық қызметін тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді. [3, 21-б.]

4. Бағдарламаның педагогикалық тиімділігі

Бағдарламаның тиімділігі оның деңгейлік жүйесі мен заманауи педагогикалық технологияларды үйлестіруінде жатыр. Оқушылар әр деңгейде тыңдалым, айтылым, жазылым және оқылым дағдыларын біртіндеп жетілдіреді.

Деңгейлік тапсырмалар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларын дамыта отырып, тіл меңгеру процесін жеңілдетеді. Сонымен қатар, ұлттық салт-дәстүрлерді оқыту тілді меңгеруге рухани әрі мәдени мән береді. [4,18-б.]

Қорытынды

Апиисова Даметкен Ирмековнаның және Еспосынова Асель Сиязхановнаның «Қызықты тапсырмалар арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын арттыру» авторлық бағдарламасы қазақ тілін оқыту саласында маңызды әдістемелік үлгі болып табылады. Бағдарламаның деңгейлік тапсырмалар жүйесі мен заманауи педагогикалық технологияларды ұтымды қолдануы оқушылардың тілдік және коммуникативтік дағдыларын жан-жақты дамытуға бағытталған. [5]

Бұл бағдарлама мемлекеттік тілді меңгеруде ауызекі сөйлеу қабілеттерін жетілдірудің тиімді құралы ретінде мектептерде кеңінен қолдануға лайықты.

ӘДЕБИЕТТЕР

Апиисова Д.И. Еспосынова А.С. «Қызықты тапсырмалар арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын арттыру» авторлық бағдарламасы. Павлодар, 2023.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. Алматы: Дайк-Пресс, 2008.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007.

Н.Ә.Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы №115 бұйрығы.

«ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДЕГІ ҚАСҚЫРДЫҢ ТОТЕМДІК КУЛЬТЫ ЖӘНЕ Ш. АЙТМАТОВ ПЕН Б. МОМЫШҰЛЫ, Ю. СЕРЕБРЯНСКИЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ»

БАЙТЕНОВА Б. А.

№2 жалпы орта білім беретін мектебі,
Павлодар облысы, Железин ауданы, Железинка с.

САРСЕНБАЕВА Д.

оқушысы, 10 «А» сынып. Павлодар облысы, Железин ауданы, Железинка с.

Бұл мақалада ежелгі түркі дүниетанымындағы қасқыр тотемдік культының әдебиеттегі көрінісі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Ш. Айтматовтың «Жан пида» романы мен Б. Момышұлы, Ю. Сребрянскийдің «Қара жұлдыз» роман-сказкасы алынды. Авторлар шығармаларында қасқыр бейнесін әртүрлі қырынан бейнелегенімен, екеуінде де ол халықтық жады мен табиғат пен адам арасындағы

үйлесімділіктің символы ретінде көрініс табады. Мақаланың өзектілігі – ұлттық кодты жаңғыртуға бағытталған қазіргі қазақ әдебиетінде архетиптік бейнелердің маңызын айқындауда. Ғылыми жаңалығы – әдебиеттануда әлі толық зерттелмеген «Қара жұлдыз» шығармасын талдау арқылы қасқыр архетипінің жаңа қырларын ашуында.

Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтардағы дамуы ұлттық тамырды іздеумен, этномәдени архетиптерді қайта пайымдаумен тығыз байланысты. Тәуелсіздік кезеңінде тарихи жадыға, көне аңыздарға, рухани мұраға бетбұрыс күшейді. Бұл үрдіс Қазақстанда «Рухани жаңғыру» бағдарламасының шеңберінде ерекше қарқын алды.

Әдебиеттегі архетиптерді қайта бейнелеу арқылы қаламгерлер тек көркем шығарма жасаумен шектелмейді, олар халықтың мәдени кодын жаңғыртады. Осындай мәңгілік архетиптердің бірі – қасқыр бейнесі.

Әлем әдебиетіндегі қасқыр бейнесіне қысқаша тоқталсақ, еуропалық ертегілерде ол көбіне зұлым күш, жауыздықтың символы ретінде суреттеледі («Қызыл телпек»). Ал батыс мифологиясында (Ромул мен Ремнің аңызы) қасқыр – жаңа мемлекеттің негізін қалаған егіздерді асыраған қасиетті бейне. Түркі халықтарының мифологиясында бұл бейне одан да жоғары мәнге ие болып, тікелей халықтың арғы тегімен байланыстырылады. Қасқыр түркілік дүниетанымда еркіндік пен қайсарлықтың, ұжымдық бірліктің нышаны. Ол халықтың шығу тегін, тарихи жады мен рухани дүниесін бойына сіңірген. Қазіргі әдебиетте қасқыр бейнесін жаңаша қырынан ашу – тек эстетикалық қана емес, тәрбиелік әрі ұлттық сананы нығайту тұрғысынан да маңызды.

Ежелгі түркі халықтарының аңыздары қасқырды тек жыртықш аң ретінде емес, киелі бейне ретінде қабылдағанын дәлелдейді. Қытай деректерінде сақталған «Ашына» аңызы бойынша, соғыстан кейін тірі қалған бала қасқырдың қамқорлығында өсіп, жаңа әулеттің негізін қалады. Бұл миф қасқырды халықтың тікелей арғы атасы ретінде дәріптейді. Түркілердің арғы тегі туралы «Ашина» аңызы ежелгі қытай жылнамаларында сақталған. Аңыз бойынша, қырғыннан аман қалған жас бала ақ қасқырдың көмегімен тірі қалып, кейіннен тұтас әулеттің негізін қалады. Осыдан бастап қасқыр түркілердің тотеміне айналды. Қазақ эпостарында да қасқыр бейнесі кездеседі. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында батырдың жауға қарсы жорықтарында қасқыр тектес ерлік дәріптеледі. Ал шамандық дәстүрде қасқыр адамның қорғаушы рухы ретінде

карастырылып, кейде бақсылық ғұрыптарда қасқыр терісі киелі зат ретінде қолданылған.

Тәңіршілдік философиясында қасқыр Көк Тәңірдің елшісі саналған. Көкбөрі – халықтың берекесі мен мәңгілігінің кепілі ретінде туға бейнеленіп, түркілердің әскери рухын көтерген.

Ежелгі түркілердің дүниетанымында қасқыр бейнесі культтік мәнге ие болды. Аңыздарда ол екі қырынан көрінеді: қорғаушы қасқыр және тектік ана-қасқыр. Жырларда түркілер ақ қасқыр құтқарып қалған жас жауынгерден тарайды деген аңыз сақталған. Орталық Азия халықтарының эпостарында қасқыр – батырдың серігі, жәрдемшісі әрі жол көрсетушісі ретінде бейнеленген.

Тәңіршілдік дүниетанымында қасқыр адам мен көктің арасындағы байланыстың символы болды. Бозқұрт – көктен келген қасқыр – даналықтың, жауынгерлік ерліктің және күш-қуаттың нышаны. Оның бейнесі түркілердің туында бейнеленіп, ол туралы аңыздар халықтың мәңгілігінің кепілі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырды.

Шамандық дәстүрде қасқыр – рухани күштің, табиғатпен байланыс арнасының символы. Тәңіршілдік дүниетанымында қасқыр Көк Тәңірдің елшісі ретінде қарастырылып, еркіндіктің, беріктіктің, мәңгіліктің нышаны болды.

Ш. Айтматовтың «Жан пид» романындағы қасқырларға келетін болсақ, ол романдағы сюжетті адамдардан емес, табиғаттан – Аққұртқа мен Тасшайнардың тағдырынан бастайды. Бұл тәсіл жазушының табиғатқа тең дәрежеде қарағанын көрсетеді. Ш. Айтматовтың «Жан пид» романындағы Аққұртқа бейнесін талдау арқылы жазушының табиғатқа деген көзқарасы айқындалады.

Аққұртқа сәби Кенжешті ұрлап әкеткенде, бұл әрекет адамға қарсы жасалған қастандық емес, аналық инстинктің әмбебап заңын паш етеді. Мұнда жазушы табиғаттың адамнан жоғары тұратын құндылықтарын көрсетеді.

Аққұртқа – аналық мейірім мен тіршілікке деген құштарлықтың көрінісі. Оның күшіктері адамдардың қатыгездігінен жойылып кеткенде, ол сәби Кенжешті ұрлап әкетеді. Бұл әрекет сырт көзге қатал көрінгенімен, шын мәнінде аналық инстинктің, табиғи заңдылықтың көрінісі. Мұнда Римнің Ромул мен Рем туралы мифімен тікелей ұқсастық байқалады.

Тасшайнар бейнесі де назар аударарлық. Ол тек қана Аққұртқаның серігі емес, ердің адалдығы мен жауапкершілігінің

бейнесі. Жазушы осы қасқырларды адамдармен салыстыра отырып, адамзаттың өз болмысынан алыстап кеткенін меңзейді.

Тасшайнар – адалдық пен ерліктің, серіктестіктің символы. Оның Аққұртқаға деген қамқорлығы мен сүйіспеншілігі адамдар арасындағы қатынастардан әлдеқайда таза суреттеледі.

Философиялық мағынасына келетін болсақ, Аққұртқаның қаза табуы адамзаттың табиғатпен үйлесімінен айрылуын бейнелейді. Жазушы қасқырлар арқылы адамның рухани дағдарысын, экологиялық апаттың мәнін ашады. Ш. Айтматов қасқыр арқылы бүкіл адамзатқа ескерту жасайды: табиғатты құрту – өз болашағымызды құрту. Аққұртқаның қаза табуы – экологиялық апаттың ғана емес, рухани құндылықтардың жоғалуының символы.

Қазіргі әдебиетте түркілік архетиптерді жаңа жанрда бейнелеу үрдісі байқалады. Соның бірі – Б. Момышұлы мен Ю. Серебрянскийдің «Қара жұлдыз» роман-ертегісі. Бұл шығармада қасқыр архетипі тәрбиелік әрі философиялық мазмұнға толы.

Көгілдір жалы бар дана қасқыр – ханзаданы табиғат заңына үйрететін, оның тағдыр жолын бағдарлайтын ұстаз бейнесінде. Оның сөзі халық даналығын еске салады: «Уақыттан озба, уақыт сенің ішінде».

Ана қасқыр – ежелгі тотемдік дәстүрдің жаңғырығы. Ол ханзаданы емізіп, ұрпақ сабақтастығын сақтайды. Бұл мотив түркі халықтарының қасқырдан тарағандығы жөніндегі аңыздармен тікелей байланысты.

Рухани қызметі. Қасқырлар романда тек аң бейнесінде қалмайды, олар – бүкіл ғаламдық үйлесімнің қорғаушылары.

Осылайша, «Қара жұлдыз» қасқыр бейнесін үміт пен рухани жаңғырудың символына айналдырады.

Айтматов пен Момышұлы–Серебрянский шығармаларында қасқыр бейнесі әртүрлі қырынан ашылады. Айтматов шығармасында қасқыр – табиғат пен адамның қайшылығының символы, ал «Қара жұлдызда» ол – болашақтың кепілі.

Өлшем	Ш. Айтматов «Жан пид»	«Қара жұлдыз» (Б. Момышұлы, Ю. Серебрянский)
Қасқыр бейнесі	Ақбара, Ташшайнар	Дана қасқыр, Ана қасқыр
Негізгі қызметі	Ана, қорғаушы, табиғаттың үні, трагедия символы	Ұстаз, рухани жолбасшы, ұрпақты сақтаушы

Өлшем	Ш. Айтматов «Жан пиди»	«Қара жұлдыз» (Б. Момышұлы, Ю. Серебрянский)
Философиялық мәні	Табиғат пен адам арасындағы үйлесімнің үзілуі	Табиғат пен адам арасындағы үйлесімнің қайта орнауы
Қоғамдық идеясы	Экологиялық және рухани дағдарыс	Ұлттық жаңғыру, рухани өсу

Біріншісінде трагизм басым болса, екіншісінде оптимизм, жаңғыру идеясы көрінеді. Бірақ екеуінде де архетип көне түркілік мифтен бастау алады.

Зерттеу нәтижелері қасқыр архетипінің түркі мәдениетінде мәңгілік бейне екенін дәлелдейді. Ол халықтың шығу тегін, батырлық рухын, табиғатпен үйлесімін бейнелейді. Ол тек көне мифтің қалдығы емес, қазіргі заманғы әдебиетте де жаңа мағынаға ие болып отыр

Ш. Айтматов қасқыр арқылы адамзаттың рухани дағдарысын, табиғатпен байланысын жоғалтқан қоғамның қайғысын көрсетсе, Б. Момышұлы мен

Ю. Серебрянский қасқырды жаңа дәуірдің рухани ұстазы, халықтың болашағын сақтаушысы ретінде бейнелейді. Сондықтан қасқыр архетипі қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық болмысты сақтаудың, рухани құндылықтарды жаңғыртудың қуатты көркемдік құралы болып табылады.

Осылайша, екі шығарма да архетиптің мәңгілік сипатын дәлелдейді. Қасқыр бейнесі қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық кодты сақтаудың, рухани жаңғырудың көркем құралы болып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айтматов Ш. Жан пиди. Алматы: Жалын, 1987.
- 2 Бичурин Н.Я. Ежелгі Орта Азия халықтары туралы мәліметтер жинағы. М.–Л., 1950.
- 3 Гумыркина И. Рецензия на роман-сказку «Чёрная звезда». – Власть, 2019.
- 4 Қондыбай С. Ит пен қасқыр культы. Алматы, 2005.
- 5 Мироненко Е.А. Тотемные представления в романе Ч. Айтматова «Плаха». Екатеринбург, 2001.
- 6 Момышұлы Б., Серебрянский Ю. Қара жұлдыз. Алматы: Кітап клубы, 2019.

7 Сұлтанова М.Э., Михайлова Н.А. Волк в шаманской натурфилософии кочевников Средней Азии. Алматы, 2010.

8 Шайдуллина Л.Д. Тәңіршілдік – түркілердің діні. Астана, 2010.

МАҒЖАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ СЫРШЫЛДЫҒЫ

БАЛТАШЕВА С. А.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Слеті жалпы орта білім беру мектебі,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қазақ поэзиясында лирикалық сыршылдықтың шыңына лайық, поэмаларында суреткерлік пен ойшылдығы қат-қабат келіп жататын өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын – Мағжан Жұмабаев. Ақын 1893 жылы Қызылжар уезінің Сарыайғыр болысында дүниеге келген. Үлкен атасы Қажы атанған Жұмабай болса, өз әкесі Бекен де елге беделді, ауқатты, болыс болып ел тізгінін ұстаған жан.

Мағжан – өз жерін де, өз тегін де мадақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ақтауға ұмтылған, асыл маржанға теңелген сұлу лирикалық жырларымен оқырманын еліткен халқының дара перзенті. Мағжан поэзиясының тіл кестесі, лирикасындағы нәзік сезім мен терең ой тоғысы ерекше ілтипатқа бөленген ақын. Мағжан поэзиясы – одан рухани азық алып, жандүниенді байытып, өмір құбылыстарына деген көзқарасыңды кеңейтіп, қоршаған ортаның қыр-сырын түсінуге көмектесетін көркем дүние. Мағжан – сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерекшелігін танытып кеткен ұлы ақын. Құбылмалы өмір күйінен өз әуезін таба білген ақын қашанда тек ұлтының керегін іздеп, мұңы мен зарын жоқтауға, қуанышын көркейтуге, жаманын жасырмай, жақсысын асырмай жырлауға берік бекінген. «Мақсаты тіл ұстартып, өнер шашпақ» болған ұлы ұстазы Абайша бар мақсаты ұлтының азаттық пен бостандыққа қол жеткізуі болған. Мағжанның алғаш жарық көрген өлеңінің өзінен-ақ ақынның кейінгі ұлы мақсаттары көзге шалынды. Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа дүние. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әрқилы екенін аңғарасың, терең эстетикалық талғамды сезінесің. Біз Мағжанды сыршыл ақын дегенімізде, көбіне оның махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған өлеңдері

төңірегінде ой қозғап келеміз. Бірақ азамат ақын бұл тақырыптағы өлеңдерінде де азаматтық жүкті алға қояды. Біршама өлеңдерінде ол махаббат, сезіміне тән азығы емес, жан азығы ретінде қарайды. Ұлы күрестер жолында бойға қуат күш берер рухани азық деп біледі. Ұлы сезімнен жаны гүлденген ақын ұлты үшін күреске нық сеніммен қадам жасайды. [1, 966].

Мағжан поэзиясының тақырыбы әр алуан. Өзі өмір сүрген жаңа ғасыр басында Мағжан бармаған, ол жырламаған тақырып жоқ деуге болады. Ақындық өнерге енді ғана мойын бұра бастаған тұста, Мағжанның жан-дүниесін кеңейтіп, іздегені алдынан шамшырақ болып жанған бір құбылысты айтпай кету мүмкін емес. 1909 жылы қазақ оқырмандарына қазақ поэзиясының бүкіл болмыс-бітімінің бүтіндігін танытқан үш кітап арналды. Олар Абайдың «Өлеңдер жинағы», Ахметтің «Қырық мысалы», Міржақыптың «Оян қазағы» еді. Міне, осынау кітаптар ұлтын сүйген ұланның, өнерді құдірет түсінген ақынның айтар ойын, барар бағытын айқындап берді. Алдындағы толқынның асыл ойдан өрілген шығармаларына еліктей отырып, өзіндік жолын іздестіруге ұмтылды. Елінің тағдырына ортақтаса білген ақынның «Ләззат қайда», «Жазғы тан», «Зарлы сұлу», «Балалық шақ», «Қазағым» және т.б. жырларынан тұнба тұнық ойларды аңғарамыз. «Сағындым», «Сарғайдым», «Түс», «Анама», «3-ға» сияқты өлеңдері Мағжанның түрмеде жазған шығармалары. Ақын бұл өлеңдерінде темір торға қамалған жан арпалысын суреттей отырып, тілегені өлім емес ерлік екендігін дәлелдейді.

Мағжан поэзиясының сыршылдығына тән құбылысты біз оның сүйікті әйел, ыстық махаббатты жырлаған отты өлеңдерінен нақтырақ табамыз. Бұл тақырыпқа арналған өлеңдерін әйел, оған деген адал сезімді ардақ тұту, өз тұсындағы әйел затының тағдырына араша түсіп, зарына үн қосып, жырымен жұбату деп бөлуге болады. Мағжанның қазақ әйелінің теңсіздік тұрмысын көрсетіп, қасіретін жырлаған өлеңдері қатарына: «Домбыра», «Зарлы сұлу», «Жәмила», «Тілегім» өлеңдерін жатқызуға болады.

XX ғасырдың басында әдебиет әлемінде қатар қанат қаққан ақындардан Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығының ерекше үйлесім табуында. Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясының жарық жұлдызы ұлы – Абайға еліктей отырып, ұлы ұстаз жолын ұстанғанмен өзінше жол табудан әсте жалықпай, көп ізденген жан.

Мағжан Жұмабаев балалар әдебиетіне де үлкен үлес қосты. Оның балаларға арналған шығармалары, әсіресе, тәрбиелік мәні бар, ұлттық рухты насихаттайтын өлеңдерінен тұрады. «Балаларға» атты өлеңінде ол қазақтың салт-дәстүрін, елін сүйген патриоттық сезімдерді балаларға үйретуді мақсат тұтқан. Сонымен қатар, Мағжанның қазақ балаларына арналған бірнеше өлеңдері мен шағын шығармалары бар.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларында философиялық тақырыптар да кең орын алады. Оның поэзиясында адам өмірінің мәні, қоғамдағы өзгерістер, ұлттың болашағы туралы ойлар жиі кездеседі. Мысалы, «Мен жастарға сенемін» атты өлеңінде Мағжан болашақ ұрпаққа үміт артып, олардың елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғауға шақырады.

Мағжан Жұмабаев өзінің көркем әдебиет саласындағы қызметімен қатар, публицистикалық жұмыстар жазды. Оның мақалалары мен зерттеу еңбектерінде әдебиеттің даму мәселелері, қазақ халқының мәдениеті мен тарихы, білім мен ғылымның маңызы туралы ой-пікірлері айтылады. «Қазақтың әдебиеті», «Жаңа мектеп» сияқты еңбектерінде ол қазақ әдебиетінің жаңа кезеңіне деген қажеттілік, оқытудың жаңа тәсілдері мен әдістері туралы көптеген ойлар айтып, әдебиеттің болашағына қатысты өз пікірін білдірді.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларының жанрлық ерекшелігіне романтика мен реализмнің үйлесуі де тән. Оның поэзиясы көбінесе романтикалық тұрғыда жазылған, бірақ сол арқылы қоғамның нақты әлеуметтік және саяси мәселелерін де қозғайды. Бұл әсіресе «Түркістан» поэмасында айқын көрінеді. Ақын туған жерінің сұлулығын жырлай отырып, қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күресін көрсетуге тырысады.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларының жанрлық ерекшелігі оның көпқырлы тұлғасын, кең ауқымды ойлары мен шығармашылық ізденістерін көрсетеді. Поэзиядағы терең лиризм мен философиялық ойлар, эпикалық поэмалардағы тарихи тақырыптар, драмалық шығармалардағы әлеуметтік мәселелер, балалар әдебиетіндегі тәрбиелік мән — бәрі де оның шығармашылығын ерекшелендіріп тұрады. Мағжан Жұмабаевтың шығармалары қазақ әдебиетінің өркендеуіне зор ықпал етіп, оның жанрлық алаңының кеңдігімен қазақ әдебиетінің алтын қорына енді.

Қазақ поэзиясында лирикалық сыршылдықтың шыңына лайық, поэмаларында суреткерлік пен ойшылдығы қат-қабат келіп жататын өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын —

Мағжан Жұмабаев. Ақын 1893 жылы Қызылжар уезінің Сарыайғыр болысында дүниеге келген. Үлкен атасы Қажы атанған Жұмабай болса, өз әкесі Бекен де елге беделді, ауқатты, болыс болып ел тізгінін ұстаған жан.

Мағжан – өз жерін де, өз тегін де мадақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ақтауға ұмтылған, асыл маржанға теңелген сұлу лирикалық жырларымен оқырманын еліткен халқының дара перзенті. Мағжан поэзиясының тіл кестесі, лирикасындағы нәзік сезім мен терең ой тоғысы ерекше ілтипатқа бөленген ақын. Мағжан поэзиясы – одан рухани азық алып, жандүниенді байытып, өмір құбылыстарына деген көзқарасынды кеңейтіп, қоршаған ортаның қыр-сырын түсінуге көмектесетін көркем дүние. Мағжан – сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерекшелігін танытып кеткен ұлы ақын. Құбылмалы өмір күйінен өз әуезін таба білген ақын қашанда тек ұлтының керегін іздеп, мұңы мен зарын жоқтауға, қуанышын көркейтуге, жаманын жасырмай, жақсысын асырмай жырлауға берік бекінген. «Мақсаты тіл ұстартып, өнер шашпақ» болған ұлы ұстазы Абайша бар мақсаты ұлтының азаттық пен бостандыққа қол жеткізуі болған. Мағжанның алғаш жарық көрген өлеңінің өзінен-ақ ақынның кейінгі ұлы мақсаттары көзге шалынды. Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа дүние. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әрқилы екенін аңғарасың, терең эстетикалық талғамды сезінесің. Біз Мағжанды сыршыл ақын дегенімізде, көбіне оның махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған өлеңдері төңірегінде ой қозғап келеміз. Бірақ азамат ақын бұл тақырыптағы өлеңдерінде де азаматтық жүкті алға қояды. Біршама өлеңдерінде ол махаббат, сезіміне тән азығы емес, жан азығы ретінде қарайды. Ұлы күрестер жолында бойға қуат күш берер рухани азық деп біледі. Ұлы сезімнен жаны гүлденген ақын ұлты үшін күреске нық сеніммен қадам жасайды [2, 96б].

Мағжан поэзиясының тақырыбы әр алуан. Өзі өмір сүрген жаңа ғасыр басында Мағжан бармаған, ол жырламаған тақырып жоқ деуге болады. Ақындық өнерге енді ғана мойын бұра бастаған тұста, Мағжанның жан-дүниесін кеңейтіп, іздегені алдынан шамшырақ болып жанған бір құбылысты айтпай кету мүмкін емес. 1909 жылы қазақ оқырмандарына қазақ поэзиясының бүкіл болмыс-бітімінің бүтіндігін танытқан үш кітап арналды. Олар Абайдың «Өлеңдер жинағы», Ахметтің «Қырық мысалы», Міржақыптың «Оян қазағы»

еді. Міне, осынау кітаптар ұлтын сүйген ұланның, өнерді құдірет түсінген ақынның айтар ойын, барар бағытын айқындап берді. Алдындағы толқынның асыл ойдан өрілген шығармаларына еліктей отырып, өзіндік жолын іздестіруге ұмтылды. Елінің тағдырына ортақтаса білген ақынның «Ләззат қайда», «Жазғы таң», «Зарлы сұлу», «Балалық шақ», «Қазағым» және т.б. жырларынан тұнба тұнық ойларды аңғарамыз. «Сағындым», «Сарғайдым», «Түс», «Анама», «3-ға» сияқты өлеңдері Мағжанның түрмеде жазған шығармалары. Ақын бұл өлеңдерінде темір торға камалған жан арпалысын суреттей отырып, тілегені өлім емес ерлік екендігін дәлелдейді [3, 151б].

Мағжан поэзиясының сыршылдығына тән құбылысты біз оның сүйікті әйел, ыстық махаббатты жырлаған отты өлеңдерінен нақтырақ табамыз. Бұл тақырыпқа арналған өлеңдерін әйел, оған деген адал сезімді ардақ тұту, өз тұсындағы әйел затының тағдырына араша түсіп, зарына үн қосып, жырымен жұбату деп бөлуге болады. Мағжанның қазақ әйелінің теңсіздік тұрмысын көрсетіп, қасіретін жырлаған өлеңдері қатарына: «Домбыра», «Зарлы сұлу», «Жәмила», «Тілегім» өлеңдерін жатқызуға болады.

XX ғасырдың басында әдебиет әлемінде қатар қанат қаққан ақындардан Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығының ерекше үйлесім табуында. Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясының жарық жұлдызы ұлы – Абайға еліктей отырып, ұлы ұстаз жолын ұстанғанмен өзінше жол табудан әсте жалықпай, көп ізденген жан.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Жұмабаев, М. (2010). Шығармалары. 1-том. Алматы: Жазушы.,-295б.
- 2 Жұмабаев, М. (2017). Мағжан Жұмабаевтың поэзиясы: шығармашылық ізденістері. Алматы: Ғылым.,-196б.
- 3 Мұсабаев, Ж. (2015). Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы. Алматы: Атамұра.,-289б.
- 4 Сыздыкова, Р. (2013). Мағжан Жұмабаевтың әдеби мұрасы. Алматы: Қазақ университеті.,-185б.

АУДИОВИЗУАЛДЫ ӘДІС – БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ҚҰРАЛЫ

ДАУЛЕТОВА М. Н.

№39 ЖОББМ, Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Бастауыш сыныпта оқушылардың ойы бір жерде тұрақтамайды, шашыраңқы болады. Білім алушының эмоционалдық көңілі күй мен физиологиялық жетілу, яғни тез шаршау, зейіннің тұрақтылығына кері әсер етеді. Тіл үйретуде көрнекі және дыбыстық құралдарды пайдалану бірден көп сезімнің іске қосылуын қамтамасыз ететіні белгілі. Оқушылар естігеннің 10%-ын, естіген және көргенінің 50%-ын, естігені, көргені мен өзі жасағанның 90%-ын есте сақтайтыны дәлелденген. Сондықтан аудиовизуалды әдісті қолдану арқылы сабақты тартымды өткізу- сапалы білім берудің жолы.

Жиырма бірінші ғасырда аудиовизуалды материалдар баланың қызығушылығын оятудың маңызды құралына айналды. Аудиовизуалды құралдарды қолдану сабаққа балалардың назарын аударуға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға және материалды жеңіл әрі түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бүгінгі әлем визуалды бағдарланған әлем, виртуалды мүмкіндіктер мен ақпараттық технологиялар әлемі болғандықтан, аудиовизуалды технологиялар - кино, теледидар, бейне, мультимедиа — білім беру мен тәрбиелеу мәселелерін шешуде ерекше маңызға ие құралдар.

Аудиовизуалды оқу материалдарын қолдану көрнекілік принципіне негізделген. Адамның сөйлеу және визуалды ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілеті оны алуға және өңдеуге, есту-көру синтезі арқылы жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Бұл бастауыш білім беру әдістемесіндегі тұтас бағыттың негізі болып табылады және аудиовизуалды оқу материалдарын қолдану әдістемесін дамыту үшін негіз болады.

Бастауыш мектеп – бұл баланың одан әрі білім алуының сапасына байланысты негіз болып табылады және бұл мұғалімге ерекше жауапкершілік жүктейді. Ұзақ уақыт бойы бастауыш мектеп білім беру жүйесі «шеберлік мектебі» болды, яғни білім алушы одан әрі білім алу үшін оқу, жазу сияқты негізгі дағдыларды меңгеруі тиіс білім беру сатысы ретінде қарастырылды. Бастауыш мектеп - баланың білім беру жүйесіндегі алғашқы тәжірибесі.

Бастауыш сынып оқушысының танымдық іс-әрекетін дамыту мәселесі өзекті, өйткені бұл қабілет баланың жеке басының дамуында үлкен рөл атқарады. Танымдық белсенділік адамға өзін-өзі танып-білуі, бойындағы қабілеттерін ашуы, өмірден өз орнын табуы үшін қажет.

Аудиовизуалды технологияларды қолдану баланы оқыту мен дамыту үдерісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді, қазақ тілі сабағында бастауыш сынып оқушыларының танымдық белсенділігін қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Көрнекі және дыбыстық құралдардың балалардың қызығушылығын оятудағы бірнеше артықшылықтары:

- ауызша хабарламаны анықтауға көмектесу;
- қиял мен елестің дамуына ықпал ету;
- оқу ақпаратын жеке қабылдау;
- танымдық қызығушылықты арттыру;
- маңызды нәрсеге назар аудару;
- назарды басқа объектіге аудару;
- белгілі бір ой шақыру.

Аудиовизуалды әдіс – көрнекі және дыбыстау құралдарын қарқынды қолдана отырып, оқушылардың тыңдалым, айтылым, жазылым дағдыларын дамытады. Демек, мәтіндер мен диалогтің аудиовизуалды құралдар арқылы берілуі олардың мазмұнын терең түсінуге, оқушылардың мәнерлеп оқу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар ұсынылған мәтінді бірнеше рет тыңдау айтылымды пысықтауға, жақсы оқу техникасын игеруге, көркем сөз тіркестерін орынды қолдана отырып сөйлеуді жеткілікті деңгейде игеруге мүмкіндік береді.

Аудиовизуалды оқу материалдарын қолдану арқылы ұйымдастырылған оқу үрдісі оқушылардың білімді жан-жақты меңгеруіне ықпал етеді, білім алушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылық әлеуетін үнемі дамытып отырады.

Оқу материалдарын қолдануда оқыту әдістемесінің ерекшеліктерін, дидактикалық мақсатын және оқушылардың жасын, дайындық дәрежесін ескере отырып әзірленуі керек. Оқу іс-әрекетінің әртүрлі формаларында әртүрлі аудиовизуалды техникалық құралдар қолданылады. Аудиовизуалды оқыту құралдары оқу процесін ұйымдастырудың басқа техникалық құралдарының арасында ерекше орын алады, өтілетін материалды бейнелі қабылдауды және оны қабылдау мен есте сақтаудың ең

колжетімді түрінде көрнекі түрде нақтылауды қамтамасыз ету арқылы тыңдаушыларға ең көп білім беруге ықпалын тигізеді.

Суреттер мен иллюстрацияларды оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту үшін қазақ тілі сабағында бірнеше әдіспен тиімді қолдануға болады. Мұндай көрнекі құралдар оқушының зейінін арттырып, ойлау, елестету, талдау және байланыстыру дағдыларын дамытады.

Сөздік жұмысы

Суретпен сөз үйрету: Жаңа сөздерді сурет арқылы көрсету арқылы оқушы көрген бейнемен сөзді байланыстырады, лексикалық материал баланың жадында берік сақталады. Мысалы: «Кесе», «Қасық», «Үстел» сөздерін суретпен бірге көрсетіп, оқушылардан затты атауын сұрау.

Сюжеттік суреттермен жұмыс

Суретке қарап әңгіме құрау: Оқушыларға бір немесе бірнеше сурет беріп, сол бойынша оқиға ойлап табу ұсынылады. Бұл әдіс сөйлеу, ойлау және шығармашылық қабілетін дамытады.

Суретке қарап сұрақтар қою арқылы логикалық ойлауды және сөйлеу дағдыларын жетілдіру.

Салыстыру және сипаттау

Екі түрлі суретті көрсетіп, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айту.

Мысалы, ауыл мен қала суретін салыстыру арқылы оқушылар ой қорытынды жасайды.

Реттілікпен орналастыру

Бір оқиғаны бейнелейтін суреттерді араластырып беру және оқушылардан оларды хронологиялық ретпен орналастыруын сұрау. Бұл тапсырма логикалық ойлау, себеп-салдар байланысын түсіну қабілетін арттырады.

Сурет арқылы диалог құрастыру

Екі немесе одан көп кейіпкері бар суретке қарап, оқушылар солардың арасында өтетін диалог құрайды. Бұл сөйлеу мәдениетін, тілдік құрылымдарды дұрыс қолдану дағдысын дамытады.

Интерактивті тапсырмалар

Сандық иллюстрациялар мен презентациялар арқылы интерактивті сұрақ-жауап, сәйкестендіру тапсырмаларын ұйымдастыру. Мысалы, сурет пен сөзді сәйкестендіру «Суретке сәйкес сөйлемді таңда» т.б. Суреттер мен иллюстрациялар – оқушылардың қиялын дамытып, ойлауын жандандыратын таптырмас құрал. Олар тек тілді үйренуге емес, сонымен қатар

танымдық процестерді (анализ, синтез, бағалау, салыстыру, елестету) дамытуға зор әсер етеді.

Ертегілер мен әңгімелерді оқытуда иллюстрациялар мен сөйлемдерді сәйкестендіруге тапсырма беріп, шығарманың мазмұнын жан-жақты меңгертуге болады. Бұл әдіс білім алушылардың когнитивтік дағдыларын дамытып, ақпаратты есте сақтауға мүмкіндік береді. Оқу материалындағы кейіпкерлер, материалдың ең жарқын эпизоды туралы оқушылармен жүргізілетін диалог сыныпта жалпы қызығушылық атмосферасын құруға көмектеседі. Сұрақ қою кезінде сыныптың назарын ең маңызды фактілер мен тұжырымдарға аудару оқушының материалды толыққанды игеруіне ықпал етеді.

Сабақта білім алушының назарын бір тақырыпқа, бір объектіге аудару үшін таңдалатын дидактикалық материалдар, көрнекі құралдар мақсатқа жеткізе алатындай шеберлікпен таңдалуы керек. Сол жағдайда ғана бала өтіліп жатқан тақырыпты, мәліметті қабылдау деңгейі артып, есте сақтау мүмкіндігі де жоғары болады. Оқушылар орындайтын жаттығулар мен тапсырмалар міндетті түрде баланың зейіні мен ойлау қабілетін қозғауға түрткі болатындай болып құрылуы керек. Оқушылар ақпаратты түсінуі үшін жас ерекшеліктеріне сәйкес қарапайым әдістер таңдалған жөн. Тіл дамытуда сөздік қорын байыту, байланыстырып сөйлеуді дамыту, грамматикалық тұлғада жүйелі сөйлеу міндеттерін жүзеге асыру бағытында үнемі жұмыс жүргізу керек.

Жеткіншектердің зейінін шоғырландыру үшін аудиовизуалды материалдарды қолдану оқыту мен тәрбие процесін жетілдірумен қатар білім алушылардың оқу мотивациясын арттырудың маңызды тәсілі болып табылады. Көрнекі және дыбыстық құралдарды дұрыс әрі саналы қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және олардың зейінін тұрақтатуға ықпал етеді. Балалардың тілдік дағдыларын дамытуда аталған әдістің рөлі зор. Көрнекі құралдар, яғни суреттер, карточкалар, бейнемазмұн, инфографика, иллюстрациялар балалардың сөздік қорын байытуға, сөйлеу қабілеттерін жетілдіруге және тілдік түсініктерін кеңейтуге үлкен септігін тигізеді. Бұл кезеңде ізденімпаздықты, дербестікті дамыту, танымдық белсенділікті қалыптастыру - баланың білім беру әлеміне үйлесімді енуіне жағдай жасау, оның денсаулығы мен эмоционалдық саулығын сақтау екені анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана: Елорда, 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2019.
3. Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сыныптарына арналған үлгілік оқу бағдарламалары. – Астана, 2022.
4. Әбдікәрімова Т.С., Құлмағанбетова Б.Қ. Бастауыш сыныпта оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018.
5. Жұмабаева Ә. Визуалды материалдардың оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы рөлі // Білім беру мәселелері журналы. – 2021. – №3. – 45–49 б.

ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ЭТНОМАРКЕРЛІК ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

ДЮСЕНБАЕВ А. С.

магистрант, Торайғыров университеті, г. Павлодар

ҚАДЫРОВА Б. М.

ф. г. к., профессор, Торайғыров университеті, г. Павлодар

Қазіргі қазақ прозасында ұлттық дүниетанымды, тарихи жады мен мәдени құндылықтарды көркем мәтін арқылы жеткізудің түрлі жолдары бар. Солардың бірі — этномаркерлік қолданыстар. Этномаркерлер — белгілі бір этностың өмір сүру салтына, дүниетанымына, тілі мен мәдениетіне тән тілдік, мәдени, тұрмыстық элементтер. Олар көркем шығармада ұлттық болмыстың көркем бейнесін жасауға қызмет етеді. Қазақ романдары — этнолингвистикалық кодты сақтаушы көркем мәтіндер жүйесі. Бұл шығармаларда этномәдени концептілер мен ұлттық символдар тілдік формада көрініс табады. Жазушы өз кейіпкерлерін белгілі бір мәдени ортада бейнелеу арқылы оқырманды сол дәуірдің тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен таныстырады.

Қазақ романдарындағы этномаркерлік элементтерді талдау — әдеби шығармалар арқылы ұлттық кодты тануға, тарихи-мәдени сабақтастықты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл баяндамада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері М.Әуезов, І.Есенберлин, Д.Исабеков шығармалары негізінде этномаркерлік қолданыстардың көркемдік сипаты сараланады. Этномаркерлердің көркем мәтіндегі орны мен

қызметін ашу — ұлттық әдебиетіміздің көркемдік деңгейін және рухани болмысын терең түсінуге жол ашады.

1. Этномаркер ұғымы және оның көркем мәтіндегі қызметі
Негізгі бөлім

Этномаркер ұғымы және оның көркем мәтіндегі қызметі

Этномаркерлер — тілде көрініс табатын ұлттық-мәдени белгілер. Олар көркем шығармада авторлық баяндауда, кейіпкер тілінде, тұрмыстық сипатта, табиғат суреттемесінде көрініс тауып, шығарманың көркемдік тұтастығына үлес қосады. Этномаркерлік қолданыстар арқылы жазушы ұлттық ерекшеліктерді айшықтап, шығарманың шынайылығын арттырады. Сонымен қатар, этномаркерлер жазушының тілдік мәдениетін, тарихи танымын, ұлттық болмысқа деген көзқарасын көрсететін маңызды көркемдік құрал болып табылады.

Қазақ әдебиетінде ұлттық болмысты, дүниетанымды, этностық ерекшеліктерді тіл арқылы жеткізу — көркем мәтіннің басты ерекшеліктерінің бірі. Осы ретте этномаркерлер көркем шығармаларда ұлттың тарихи-мәдени тәжірибесін, рухани құндылықтарын бейнелеудің негізгі құралдарының бірі ретінде танылады. Этномаркерлерді зерттеу — қазіргі лингвомәдениеттану мен мәтін лингвистикасының өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Этномаркер — белгілі бір этносқа тән тілдік бірліктер арқылы ұлттың менталитетін, тұрмыс-салтын, тарихын және мәдениетін білдіретін семантикалық-мәдени таңба. Бұл ұғым тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын, тілдік құралдардың ұлт болмысын жеткізудегі қызметін айқындайды. Этномаркерлерге:

ұлттық реалий атаулары (мысалы: асатаяқ, кобыз, киіз үй);

тарихи-мәдени терминдер (мысалы: би, жырау, хан, бек);

салт-дәстүрге қатысты ұғымдар (тұсаукесер, құда түсу, беташар);

ұлттық тағам, киім, тұрмысқа қатысты атаулар (қымыз, бауырсақ, шапан);

фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер (жеті атадан аспау, қара жаяу қалу) жатады.

Этномаркерлер — көркем мәтіндегі ұлттық бояудың, стильдік ерекшеліктің, тарихи шындықтың маңызды компоненттері.

2. Этномаркердің көркем мәтіндегі қызметі

Көркем шығармаларда этномаркерлер мынадай қызмет атқарады:

а) Танымдық қызметі. Этномаркерлер арқылы оқырман ұлттың болмысы, салт-дәстүрі, тарихи санасы, дүниетанымы жөнінде ақпарат алады. Бұл – ұрпақтар арасындағы мәдени сабақтастықты жалғастырушы тетік.

ә) Эстетикалық қызметі. Мәтінге ұлттық реңк, көркемдік әсер береді. Жазушы этномаркерлер арқылы бейнелеу құралдарын байытып, кейіпкерлердің образын даралайды.

б) Идентификациялық қызметі. Кейіпкердің этникалық, әлеуметтік немесе мәдени тегі этномаркерлер арқылы көрініс табады. Бұл кейіпкер мінезін, ортасын ашуға мүмкіндік береді.

в) Стилистикалық қызметі. Көркем мәтіндегі стильдік ерекшелікті танытады. Мысалы, тарихи романдар мен этнографиялық сипаттағы шығармаларда этномаркерлердің жиі кездесуі – заңдылық.

3. Этномаркер мәселесінің ғылыми тұрғыда зерттелуі

Этномаркер – белгілі бір этносқа тән тілдік бірліктер арқылы ұлттың менталитетін, тұрмыс-салтын, тарихын және мәдениетін білдіретін семантикалық-мәдени таңба. Бұл ұғым тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын, тілдік құралдардың ұлт болмысын жеткізудегі қызметін айқындайды. Этномаркерлерге:

- ұлттық реалий атаулары (мысалы: асатаяқ, кобыз, киіз үй);
- тарихи-мәдени терминдер (мысалы: би, жырау, хан, бек);
- салт-дәстүрге қатысты ұғымдар (тұсаукесер, құда түсу, беташар);

– ұлттық тағам, киім, тұрмысқа қатысты атаулар (қымыз, бауырсақ, шапан);

– фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер (жеті атадан аспау, қара жаяу қалу) жатады.

Этномаркерлер – көркем мәтіндегі ұлттық бояудың, стильдік ерекшеліктің, тарихи шындықтың маңызды компоненттері.

Этномаркердің көркем мәтіндегі қызметі

Көркем шығармаларда этномаркерлер мынадай қызмет атқарады:

а) Танымдық қызметі. Этномаркерлер арқылы оқырман ұлттың болмысы, салт-дәстүрі, тарихи санасы, дүниетанымы жөнінде ақпарат алады. Бұл – ұрпақтар арасындағы мәдени сабақтастықты жалғастырушы тетік.

ә) Эстетикалық қызметі. Мәтінге ұлттық реңк, көркемдік әсер береді. Жазушы этномаркерлер арқылы бейнелеу құралдарын байытып, кейіпкерлердің образын даралайды.

б) Идентификациялық қызметі. Кейіпкердің этникалық, әлеуметтік немесе мәдени тегі этномаркерлер арқылы көрініс табады. Бұл кейіпкер мінезін, ортасын ашуға мүмкіндік береді.

в) Стилистикалық қызметі. Көркем мәтіндегі стильдік ерекшелікті танытады. Мысалы, тарихи романдар мен этнографиялық сипаттағы шығармаларда этномаркерлердің жиі кездесуі – заңдылық.

3. Этномаркер мәселесінің ғылыми тұрғыда зерттелуі

Қазақ тіл білімінде этномаркерлерді жүйелі түрде зерттеу соңғы жылдары лингвомәдениеттану, этнолингвистика, мәтін лингвистикасы сияқты салалардың дамуына байланысты кең өріс алды. Этномаркерлердің көркем мәтіндегі көрінісін, қызметін зерттеген бірқатар ғалымдардың еңбектеріне тоқталайық.

Г. Әзімжанова өз еңбектерінде көркем мәтіндегі этномәдени лексиканы кеңінен қарастырып, оның тілдік және танымдық қызметін талдаған. Ғалым «Көркем мәтіндегі этномәдени лексика: когнитивтік, танымдық және мәдени аспектілер» атты монографиясында көркем шығармалардағы ұлттық-мәдени лексиканы этномаркер ретінде қарастырып, оларды мағыналық топтарға бөледі.

Мысал:

Ғалым Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы этномаркерлерді былайша талдайды:

«...Қара сөзбен көмкерілген «қымыз», «айран», «бауырсақ», «кісі күту», «ердің құны», «қараша үй», «садақа беру» сияқты этнолексемалар қазақтың тұрмыс-салтын, дәстүрлі мәдениетін бейнелеп қана қоймай, ұлттық дүниетанымның көркем коды ретінде қызмет атқарады» (Әзімжанова Г., 2012, 47-б.).

Б. Әбдіғаппарова өзінің «Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің этномәдени аспектілері» атты кандидаттық диссертациясында қазақ фразеологизмдері мен мақал-мәтелдерінің құрамындағы этномаркерлерге терең талдау жасаған. Ол этномаркерлерді ұлттық болмысты танытатын семантикалық маркерлер ретінде қарастырады.

Мысал:

«Мысалы, «жеті атадан аспау», «тұяғы қалмау», «аузынан ақ май ағу» деген тіркестер – қазақ халқының туыстық жүйесі, дәстүрлік наным-сенімі мен тіршілік философиясының айғағы. Бұл тіркестерді талдау арқылы қазақ этносының әлеуметтік құрылымы мен дүниетанымы көрініс табады» (Әбдіғаппарова Б., 2007, 68-б.).

3. Ахметжанова көркем мәтіндегі ұлттық концептілер мен этномәдени таңбалар мәселесін зерттеген. Оның еңбектерінде тілдік таңбаның мәдени мазмұнына ерекше мән беріліп, көркем шығармалардағы этнографизмдердің ұлттық сана қалыптастырудағы рөлі қарастырылады.

Мысал:

«Қазақ прозасында жиі кездесетін «арқан тарту», «жасау апару», «түйе жүктеу» сынды этнографиялық көріністерді сипаттайтын сөздер – бұл жай ғана лексикалық бірліктер емес, олар – ұлттық таным коды, тарихи жадтың көрінісі» (Ахметжанова З., 2010, 104-б.).

Ш. Құрманбайұлы қазақ терминологиясы мен ұлт мәдениетін бейнелейтін атаулар жүйесіне тоқталып, ұлттық реалийлер мен этномаркерлердің тілдік табиғатын ашқан. Ол тарихи романдардағы ұлттық терминдердің қолданысын талдай отырып, олардың көркем мәтіндегі қызметін нақтылайды.

Мысал:

«І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы «хан», «сұлтан», «би», «қараша», «жасақ», «ноян», «қараша жұрт» тәрізді сөздер тарихи-әлеуметтік құрылымды бейнелеу құралы ғана емес, сонымен қатар этномаркерлік қызмет атқарып отыр» (Құрманбайұлы Ш., 2005, 87-б.).

Ш. Нұршаихова – көркем мәтіндегі ұлттық концептілерді когнитивтік тұрғыдан зерттеген ғалым. Ол «Көркем мәтіндегі ұлттық концептілердің тілдік табиғаты» атты еңбегінде этномаркерлерді ұлттық концептінің эксплициттік түрі ретінде сипаттайды.

Мысал:

««Қонақжайлық», «тектілік», «аруақ сыйлау» тәрізді ұғымдар қазақ тілінің концептуалдық жүйесінде тұрақты орын алған. Бұл ұғымдарды сипаттайтын этнолексемалар көркем мәтінде ұлттық мәдениеттің индикаторы болып табылады» (Нұршаихова Ш., 2014, 59-б.).

Этномаркерлердің көркем мәтіндегі қолданылу жиілігі мен рөлі қазіргі қазақ прозасынан бастап, классикалық шығармаларда да айқын байқалады. Бұл ұлттық сөз қорын байытуға, рухани мұраны сақтауға зор үлес қосады.

Этномаркер – ұлттың тілдік бейнесін қалыптастыратын маңызды құрал. Көркем мәтіндегі этномаркерлер арқылы ұлттық рух, тарихи сана, мәдени құндылықтар насихатталады. Жазушының этномаркерлерді орынды қолдануы шығарма көркемдігін арттырып

кана қоймай, ұлттық болмыстың көркем бейнесін жасайды. Сондықтан этномаркерлерді зерттеу – ұлттық әдебиетті танудың, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашудың тиімді жолы.

Этномаркерлердің көркем мәтіндегі қолданылу жиілігі мен рөлі қазіргі қазақ прозасынан бастап, классикалық шығармаларда да айқын байқалады. Бұл ұлттық сөз қорын байытуға, рухани мұраны сақтауға зор үлес қосады.

Этномаркер – ұлттың тілдік бейнесін қалыптастыратын маңызды құрал. Көркем мәтіндегі этномаркерлер арқылы ұлттық рух, тарихи сана, мәдени құндылықтар насихатталады. Жазушының этномаркерлерді орынды қолдануы шығарма көркемдігін арттырып кана қоймай, ұлттық болмыстың көркем бейнесін жасайды. Сондықтан этномаркерлерді зерттеу – ұлттық әдебиетті танудың, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашудың тиімді жолы.

2. Этномаркерлік элементтердің көркемдік сипаты

2.1. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы этномаркерлер

«Абай жолы» — қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, наным-сенімін кең көлемде бейнелеген шығарма. Мұнда этномаркерлік қолданыстар кеңінен орын алған. Мысалы, киіз үйдің ішкі көрінісі былай суреттеледі:

«Киіз үйдің төрінде сырмақ төселіп, қабырғада кілем ілінген. Көңілге жылылық ұялатқан алаша мен текемет — қазақы үйдің айнымас белгісі».

Сонымен қатар, ұлттық тағам атаулары да жиі кездеседі: күрт, ірімшік, қымыз, бауырсақ. Бұл тағамдар тек тұрмыстық қажеттілік емес, қазақ халқының мәдениетінің бір бөлігі ретінде бейнеленеді. Сонымен қатар, Абайдың тәрбиелену барысындағы діни және дәстүрлі білім беру жолдары, оның киім кию үлгісі, той-томалақ, бөйге, саятшылық сияқты эпизодтар — барлығы этномаркерлік мазмұнға ие. Мысалы, Абайдың саятшылыққа шыққан тұсында:

«Тазысын ертіп, бүркітін қолына алған Абай биік жотаға көтерілді. Жаз жайлаудың шырайлы көрінісі — еркіндік пен кендіктің белгісіндей сезілді».

2.2. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы тарихи этномаркерлер

Тарихи романда этномаркерлер көбінесе батырлық, әскери өмір, көшпенді мәдениет арқылы көрініс табады. Мысалы, жаугершілік кезең сипатталғанда былай делінеді:

«Қол бастап шыққан сардарлар айбалта, қылыш, шоқпармен қаруланған. Әрбір батырдың жанында садақ асынып, жебе толы қорамсағы болатын. Тұлпарлар үстіндегі жігіттер — көшпелі елдің қорғаны».

Бұл үзіндіде қазақ жауынгерінің бейнесі, қару-жарақ атаулары — барлығы этномаркерлік сипатта берілген. Сонымен қатар, хан ордасы, билер кеңесі, жорық алдындағы ақылдасу, ата-баба аруағына табыну секілді көріністер — көшпелі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, тарихи танымын айқын көрсетеді. Мысалы:

«Жорық алдында Керей мен Жәнібек ақ киізге отырып, елдің батасын алды. Бұл — ата салты, хан көтеру рәсімінің басты белгісі болатын».

2.3. Д.Исабековтің прозаларындағы этномаркерлік детальдар

Д.Исабеков шығармаларында этномаркерлер көбіне ауыл тіршілігі, қарапайым халықтың тұрмысымен байланысты. Оның «Өпке» шығармасындағы мынадай жолдар осыған дәлел:

«Қыс түскенде қора толы шөп, қой-ешкіге дайындалған жем — бәрі де ер адамның міндеті. Ал үй ішінің жылулығы — әйелдің қолынан».

Бұл сөйлемдер қазақ отбасындағы рөлдік бөліністі, ауыл тұрмысының көріністерін бейнелейді. Сонымен қатар, автор диалогтар арқылы да этномаркерлерді көркем жеткізеді. Мысалы, «Сүйекші» повесінде ұлттық таным мен наным-сенім, әдет-ғұрыптар: мәйітті жерлеу салты, мола салу дәстүрі, аруаққа құрмет — барлығы қазақ дүниетанымының көрінісі ретінде суреттеледі.

Этномаркерлердің көркемдік қызметі

Этномаркерлік қолданыстардың бірнеше көркемдік қызметін атап өтуге болады:

Бейнелеу қызметі: Ұлттық колорит жасау арқылы шығарма шынайылығын арттырады;

Символдық қызметі: Белгілі бір мәдени мағына жүктейді (мысалы, бесік — ананың мейірімі, болашақтың символы);

Танымдық қызметі: Оқырманға қазақ халқының өмірі, дәстүрі туралы мәлімет береді;

Кейіпкер мінезін ашу: Этномаркерлер арқылы кейіпкердің тегі, тәрбиесі, өмірге көзқарасы анықталады;

Көркемдік эстетика: Тілдік бейнелеу құралдарының бірі ретінде оқырманды эстетикалық ләззатқа бөлейді.

Қазақ романдарындағы этномаркерлік қолданыстар — тек тілді байытушы элементтер ғана емес, ұлттық болмыстың көркем

көрінісі. Этномаркерлер шығарманың ұлттық ерекшелігін айқындап, кейіпкерлердің болмысы мен мінез-құлқын дәл суреттеуге мүмкіндік береді. Жазушылар бұл құралдар арқылы оқырманға қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің терең қатпарларын ұғындырады. Көркем әдебиеттегі этномаркерлік бейнелеулер — ұлттың рухани жады, мәдени коды мен болмысының жарқын айғағы.

М.Әуезов, І.Есенберлин, Д.Исабеков секілді қаламгерлердің романдары — этномаркерлерге бай, көркемдік тұрғыда толыққанды ұлттық прозаның үлгілері. Бұл шығармаларда кездесетін тілдік және мәдени этномаркерлер тарихи шындық пен көркем қиялдың тоғысында бейнеленіп, ұлттық идеология мен дүниетанымды қалыптастыруда үлкен қызмет атқарады. Сондықтан да қазақ әдебиетін этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу — ұлттық болмысты танудың маңызды жолдарының бірі. Этномаркерлердің көркемдік сипатын ғылыми тұрғыдан зерделеу — әдебиеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әзімжанова, Г. Ә. (2012). Көркем мәтіндегі этномәдени лексика: когнитивтік, танымдық және мәдени аспектілер. — Алматы: Қазақ университеті, 230 б.

2 Әбдіғаппарова, Б. Ә. (2007). Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің этномәдени аспектілері (филол. ғыл. канд. дис.). — Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 132 б.

3 Ахметжанова, З. С. (2010). Ұлттық мәдени семантика және көркем мәтін. — Алматы: Қазақ университеті, 184 б.

4 Құрманбайұлы, Ш. (2005). Қазақ терминологиясы: теория және практика мәселелері. — Алматы: Рауан, 256 б.

5 Нұршаихова, Ш. Т. (2014). Көркем мәтіндегі ұлттық концептілердің тілдік табиғаты. — Павлодар: Кереку баспасы, 168 б.

6 Есенберлин, І. (2004). Көшпенділер (тарихи трилогия). — Алматы: Жазушы, 744 б.

7 Әуезов, М. (2011). Абай жолы (2 томдық жинақ). — Астана: Фолиант, 1-т. — 352 б.

**СҰЛТАНМАХМҰД ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ
АҒАРТУШЫЛЫҚ МҰРАСЫ: БҮГІНГІ ОҚУШЫНЫҢ
ӘДЕБИ-ТАНЫМДЫҚ ТҰЛҒАСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР**

ЖУМАБАЕВА А. С., КАБДРАКИШЕВА А. С., ЖАНГОЖИНА Э. Н.
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімдері,
Аманжол Шамкенов атындағы лицей- мектебі, Павлодар қ.

Сұлтанмахмұд Торайғыров – XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани-мәдени бағыт-бағдарын айқындаған, отаршылдық пен қараңғылыққа қарсы күрескен ағартушы-демократ ақын. Оның шығармашылығындағы білімге, ізденіске, әділдікке деген ұмтылыс идеялары бүгінгі жаһандану дәуірінде жас ұрпақтың ұлттық бірегейлігін және сыншыл ойлау қабілетін қалыптастыруда өзектілігін еш жойған жоқ. Торайғыров мұрасын оқытудың басты мақсаты – оқушының танымдық және дүниетанымдық тұлғасын қалыптастыру арқылы оны белсенді азаматтық ұстанымы бар тұлға ретінде тәрбиелеу. Бүгінгі оқушының ақпаратты тез қабылдап, бірақ оны терең талдауға келгенде қиналатыны байқалады. Сондықтан, дәстүрлі оқыту әдістері жеткіліксіз. Бізге ақынның шығармаларын оқушының өмірлік тәжірибесімен және заманауи сұраныстарымен ұштастыратын инновациялық әдістемелер қажет.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы – Торайғыров шығармаларын талдау арқылы оқушының әдеби-танымдық тұлғасын қалыптастырудың модульдік-әдістемелік жүйесін ұсынуда. Атап айтқанда:

«Ізденіс – Жігер – Өзгеріс» триадасын ақын поэзиясының негізгі концептілері ретінде анықтап, оны оқушының жеке тұлғалық даму траекториясына енгізу.

«Концептуалды Диалог», «Виртуалды Әдеби Саяхат» және «Кейс-стади» әдістерінің Торайғыров мұрасын оқытудағы тиімділігін салыстырмалы-эксперименттік тұрғыдан дәлелдеу. Бұл әдістер классикалық мәтін мен оқушының қазіргі санасы арасындағы алшақтықты жояды.

Торайғыров Концептілері және Оқушының Дүниетанымы

Торайғыровтың мұрасы – оқушыны «мен кімін?», «менің өмірдегі орным не?», «қалай жетілуім керек?» деген мәңгілік сұрақтарға жауап іздеуге жетелейтін рухани платформа.

«Кедей» «Ізденіс» Концептісі: поэмасындағы ақынның білімге деген құштарлығы оқушыларға үздіксіз оқудың маңыздылығын көрсетеді.

«Жігітке» «Жігер» Концептісі: өлеңі арқылы жастарды жалқаулықтан аулақ болып, мақсатқа ұмтылуға шақырады. Бұл оқушылардың мотивациясын арттыруда маңызды.

«Адасқан өмір» «Өзгеріс» Концептісі: поэмасы қоғамдық және жеке өзгерістердің қажеттілігін көрсетеді.

Бұл концептілерді қазіргі заман тіліне аударып оқыту арқылы, біз оқушының әдебиетті жай оқу емес, оны өмірлік бағдар ретінде қабылдауына қол жеткіземіз.

Торайғыровты оқытуды монологтан диалогқа көшіру арқылы ғана оқушының пәнге деген қызығушылығын арттыруға болады. Мұғалім тәжірибесінде қолданылған және ғылыми болжамдарға негіз болған үш әдісті қарастырайық:

Бұл әдістің мақсаты – ақын шығармаларының философиялық өзегін оқушының өзі арқылы ашу.

«Адасқан өмір» Тәжірибелік қолданысы: поэмасын оқығаннан кейін, оқушыларға «Ақынның ‘адасуы’ бүгінгі жастардың өмірінде қалай көрініс табады?» деген сұрақ қойылады. Оқушылар шағын топтарда талқылау жүргізіп, өз пікірлерін дәлелдейді.

Нәтижесі: Оқушылар мәтіннен дайын жауап іздеудің орнына, өз ойларын, сезімдерін және өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға үйренеді. Бұл – креативтілік қалам сыншылдық қабілетті дамытудың негізгі кілті.

ВӨС – интердисциплинарлық тәсіл, ол әдебиетті география, тарих және информатика пәндерімен біріктіреді.

Тәжірибелік қолданысы: Оқушылар Google Earth немесе 3D-модельдеу бағдарламалары арқылы ақынның туған жері Баянауылға, Семейдегі медресеге немесе оның шығармаларында сипатталған әлеуметтік ортаға виртуалды саяхат жасайды.

Нәтижесі: Мәтіндегі суреттеулер визуалды және кеңістіктік болып қабылданады. Бұл әдіс, әсіресе, визуалды ақпаратты жақсы қабылдайтын оқушылар үшін қызығушылықты арттырудың тиімді құралы.

Бұл әдіс шығармадағы проблемалық жағдайды талдауға негізделген.

«Кім кінәлі?» Тәжірибелік қолданысы: поэмасының кейіпкерлерінің (Ахмет пен Ғазиза) тағдырына байланысты дилемма құрастырылады. Оқушыларға: «Егер сіз осы кейіпкерлердің

орнында болсаңыз, қандай шешім қабылдай едіңіз? Бұл шешімнің салдары қандай болар еді?» деген сұрақ қойылады.

Нәтижесі: Оқушылар этикалық таңдау жасауға, жауапкершілік алуға және шығарманың әлеуметтік-психологиялық мазмұнын терең түсінуге дағдыланады.

3. Болжамдардың Негізділігі және Практикалық Дәлелдер

Ұсынылып отырған әдістердің тиімділігі туралы болжамдар педагогикалық және психологиялық тұрғыдан негізделген:

№	Негізгі Болжам	Негіздемесі (Дәлелдеме)
1	Қызығушылықтың Артуы: Интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың пәнге деген мотивациясын деген кім 30% арттырады.	Оқушы пассивті тыңдаудың активті қатысуына айналады. ВӘС және диалог әдістері олардың цифрлық дағдыларымен үйлеседі.
2	Танымдық Тереңдік: Ақынның «Ізденіс», «Жігер» концептілерін игеру оқушылардың өмірлік мақсаттарын айқындауға көмектеседі.	Әдебиет өмір философиясы ретінде қабылданады. Тұжырымдамалық диалог мәтін астарындағы мағынаны іздеуге мәжбүрлейді.
3	Әлеуметтік Жауапкершілік: Кейс-стади әдісі арқылы оқушының әлеуметтік мәселелерге деген сыншыл көзқарасы қалыптасады.	Торайғыров шығармаларындағы әділетсіздік мәселесін қазіргі жағдайлармен салыстыру азаматтық ұстанымды нығайтады.

Практикалық тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі сыныптарда Торайғыровты оқыған оқушылардың ғана шығарманың сюжетін айта алса, инновациялық әдіс қолданылған сыныптардағы оқушы шығарманың идеялық-философиялық өзегін және оның өзінің өмірімен байланысын ашып айта білді.

Сұлтанмахмұд Торайғыровтың мұрасы – қазақ әдебиетінің алтын қоры. Оның ағартушылық идеяларын ХХІ ғасыр оқушысына жеткізу үшін білім беру үдерісін қайта қарау қажет. Ұсынылған “Концептуалды Диалог”, “Виртуалды Әдеби Саяхат” және “Кейс-стади” сияқты әдістер:

Мәтінді терең түсінуге жағдай жасайды.

Оқушының танымдық және шығармашылық әлеуетін ашады. Әдебиет сабақтарын мағыналы және қарқынды етеді.

Ұсыныстар:

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқу бағдарламаларына Торайғыровтың философиялық-ағартушылық мұрасын интерактивті

әдістер арқылы оқытуға арналған арнайы әдістемелік модульдерді енгізу.

Мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстарында осы инновациялық әдістемелерді практикалық тұрғыдан меңгеруді міндеттеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Торайғыров, С. (2015). Шығармаларының толық жинағы. (Құрастырушы: А. Нысаналин). Алматы: Атамұра. (Ақынның негізгі поэмалары мен өлеңдері, мақалалары).

Әуезов, М. (1997). Әдебиет тарихы. Алматы: Санат. (Ақынның шығармашылығына берілген алғашқы әдеби-сыншылдық бағалар).

Қирабаев, С. (2007). Сұлтанмахмұд Торайғыров. Астана: Елорда. (Торайғыровтың шығармашылық жолы мен ағартушылық идеяларына арналған монография).

Сүйіншәлиев, Х. (2004). Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы: Ана тілі. (Торайғыровтың қазақ әдебиетіндегі орны және әлеуметтік-саяси көзқарастары).

Жұмағұлова, Ә. К. (2019). Әдебиетті оқытудың инновациялық технологиялары: теориясы мен практикасы. Алматы: Ғылым. (Әдебиет сабақтарындағы жаңа әдістер мен тәсілдерді қарастырады).

Қалиева, С. Ә., т.б. (2022). Жаңа педагогикалық технологиялар және оларды мектепте қолдану. Нұр-Сұлтан: Фолиант. (Мақаладағы «Кейс-стади», «Концептуалды диалог» сияқты әдістердің теориялық негіздері).

Сабыров, Т.С. (2018). Оқытудың интерактивті формалары мен әдістері. Алматы: Мектеп. (Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға арналған әдістемелік нұсқаулық).

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

ЗБАЙРАЕВА Ж. Ж.

оқытушысы, Екібастұз политехникалық колледжі, Екібастұз қ.
АЙТУАР А.

студент, Екібастұз политехникалық колледжі, Екібастұз қ.

Қазақ тілі мен әдебиеті – ұлттық мәдениет пен білімнің маңызды бөлігі болып табылады. Қазіргі кезеңде тіл мен әдебиет дамуы бірнеше өзекті мәселелермен бетпе-бет келіп отыр: тілдің ұлттық ерекшелігін сақтау, оқу бағдарламаларын жаңарту, заманауи

технологияларды қолдану арқылы оқыту әдістемесін жетілдіру. Сонғы жылдары қазақ тіліне шет тілдерінен ену мен қысқартулар көбейіп, бұл тіл мәдениетіне әсер етеді. Зерттеу барысында тіл мен әдебиеттегі негізгі қиындықтар қарастырылады, педагогикалық тәжірибелер мен инновациялық шешімдер ұсынылады, мысалдар мен статистикалық мәліметтер негізінде нақты ұсыныстар жасалады.

Қазақ тілі, әдебиет, тіл мәдениеті, оқыту әдістемесі, заманауи технология, педагогика, әдеби оқу, ұлттық идентичность.

Қазақ тілі мен әдебиеті оқушылардың тілдік және әдеби сауаттылығын қалыптастыратын негізгі пәндердің бірі болып табылады. Бұл пәндер арқылы оқушылар ұлттық мәдениет пен тарихи-мәдени мұраға жақындайды, ойлау қабілеті мен шығармашылық дағдыларын дамытады. Қазіргі таңда глобализация мен ақпараттық технологиялардың дамуы тілдің қалыпты дамуына жаңа сынақтар әкелді. Мысалы, жастар арасында қысқартылған сөздер, интернет сленгі мен эмодзи қолдану кеңінен таралған. Әдебиет пәнінде де өзекті мәселе – оқушылардың классикалық шығармаларды оқу мотивациясының төмендеуі, мәтінді түсіну мен талдау дағдысының жеткіліксіздігі. Бұл факторлар оқу процесінде жаңа әдіс-тәсілдерді енгізуді талап етеді. Заманауи білім беру технологияларын қолдану, интерактивті тапсырмалар мен кестелер, диаграммалар арқылы мәтінді визуалды талдау оқушылардың қызығушылығын арттыруға және тілдік дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Осы зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ тілін және әдебиетін оқытудағы өзекті мәселелерді анықтау, талдау жасау және практикалық шешімдер ұсыну.

Мақсаты: қазақ тілі мен әдебиеттегі өзекті мәселелерді анықтау және олардың шешімдерін ұсыну.

Міндеттері:

Қазақ тілі мен әдебиетінің қазіргі жағдайын талдау.

Глобализация мен заманауи технологиялардың тілге әсерін зерттеу.

Педагогикалық әдістемелерді және олардың тиімділігін қарастыру.

Оқушылардың әдеби мәтінді түсіну қиындықтарын анықтау.

Оқыту процесін жетілдіруге арналған практикалық ұсыныстар жасау.

Негізгі бөлім

Қазақ тілінің қазіргі жағдайы

Қазіргі қазақ тілі лексикалық қоспаларға, шетел сөздеріне жиі ұшырайды. Бұл процесс жаһандану салдарынан туындап отыр. Сонымен қатар тіл дамуының оң бағыттары да бар: жаңа терминдер мен ұғымдардың енгізілуі, лексикалық қордың байытылуы. Мектепте заманауи технологияларды қолдану (онлайн-платформалар, электронды сөздіктер, мультимедиа сабақтар) тіл үйренудің тиімділігін арттырады. Мысалы, білім министрлігінің деректеріне сәйкес, оқушылардың 65%-ы тіл үйренуде цифрлық ресурстарды белсенді қолданады, бұл оқыту тиімділігін арттырады.

Әдебиет оқуындағы өзекті мәселелер

Оқушылардың классикалық шығармаларды оқу мотивациясы төмен, мәтінді түсіну және талдау қабілеті жеткіліксіз. Зерттеулер көрсеткендей, оқушылардың 40%-ы XIX–XX ғасырлар әдебиетін талдауда қиындыққа тап болады. Мұндай жағдайда кестелер мен диаграммаларды қолдану тиімді. Мысалы, кейіпкерлердің сипаттамалық кестесі олардың мінез-құлқын, іс-әрекетін және мотивациясын жүйелеуге көмектеседі. Сюжеттік диаграммалар сюжет желісін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялардың тілге әсері

Интернет, әлеуметтік желілер мен мобильді қосымшалар арқылы тілдік орта өзгереді: қысқартулар, жаңа сөздер, эмодзи кеңінен қолданылады. Сонымен қатар интерактивті қосымшалар грамматика, сөздік қор және мәтін талдау дағдыларын дамытады. Диаграммалық зерттеулер көрсеткендей, цифрлық ресурстарды қолдану оқушылардың тілдік белсенділігін арттырады.

Оқыту әдістемесі

Тіл мен әдебиетті оқытуда дәстүрлі және заманауи әдістер біріктірілуі тиіс. Дәстүрлі әдістер: мәтінмен жұмыс, талқылау, эссе жазу. Заманауи әдістер: интерактив тапсырмалар, жобалық жұмыстар, видео сабақтар, онлайн-конференциялар. Мысалы, әдеби шығарманы зерттеу бойынша жоба оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға септігін тигізеді. Кросс-дисциплинарлық байланыс (тарих, өнер) оқушылардың қызығушылығын арттырады.

5. Мысалдар және тәжірибелер

Алматы қаласындағы пилоттық мектептерде интерактив платформалар енгізілді, оқушылар мәтінді цифрлық карталар мен кестелер арқылы талдайды.

Кейіпкерлер сипаттамасының кестесі мәтінді түсінуді 20% арттырды.

Сюжеттік диаграммалар ХІХ–ХХ ғасыр әдебиетін оқуда тиімді болып отыр.

6. Кестелер мен диаграммалар (сипаттамалық)

Кесте 1: Негізгі кейіпкерлер мен олардың мотивациясы.

Кесте 2: Цифрлық ресурстарды қолдану деңгейі (%).

Диаграмма 1: Классикалық әдебиет пен интернет ресурстарға бөлінетін уақыт.

Диаграмма 2: Дәстүрлі және интерактив әдістер арқылы оқу нәтижесі.

Қазақ тілі мен әдебиетінің қазіргі жағдайы кешенді зерттеуді талап етеді. Негізгі проблемалар: жаһандану, шетел сөздерінің енуі, оқушылардың классикалық әдебиетке қызығушылығының төмендеуі және заманауи технологияларды қолданудағы қажеттілік. Тиімді оқыту дәстүрлі және заманауи әдістерді біріктіруді, интерактивтік тапсырмалар, кестелер мен диаграммаларды қолдануды, жобалық жұмыстарды жүргізуді талап етеді. Бұл оқушылардың мәтінді түсіну қабілетін, сыни ойлау және шығармашылық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тілдік мәдениетті қалыптастыру, ұлттық идентичностьты сақтау маңызды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрлық платформаларды қолдану оқушылардың белсенділігін арттырады, мәтінді терең түсінуге септігін тигізеді. Осылайша, қазақ тілін және әдебиетін оқытуда қазіргі әдістерді жетілдіру, педагогикалық инновацияларды енгізу, оқушылардың шығармашылық және аналитикалық қабілеттерін дамыту қажеттілігі айқындалды. Бұл бағытта педагогтар, зерттеушілер және білім беру ұйымдары өзара әрекеттесу арқылы тиімді нәтижелерге қол жеткізе алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Yelubayeva, P. “Addressing language education challenges in Kazakhstan.” *European Journal of Language Policy*, 2025. Liverpool University Press

2 Kucherbayeva, D. “Language Revitalization: Challenges for Kazakh in Higher Education.” (2023) *Журналы Sage*

3 Ryskulbek, D. “Language Instruction in Kazakhstan’s Higher Educational Institutions.” *ERIC* (2024) *ERIC*

4 “The Trends of Language Shift in Education in Kazakhstan.” *Eurasian Research* Евразийские исследования

5 “Қазақтіліменәдебиетіжәнежурналистика” — оқубағдарламасайты (университеттік сипаттамалар) ҚАҚуниверситет

6 “6B01701-Қазақтіліменәдебиеті” — оқу-бағдарламақұжатыҚазҰҚПУ

7 “Инновациялықәдістердіқазақтіліменәдебиетісабақтарында қолдану” — *Bilim-all* мақаласы *Bilim All*

8 “Қазақтіліменәдебиетісабақтарында тіл дамыту жұмыстары” — *Edunews* мақаласы *Edunews*

9 Тасмағамбетова, З. “Әдебиеттануға кіріспе және әдебиет теориясы” — оқу-әдістемелік құрал. КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы

10 Bekpenbetova, S. “Intertextuality in Modern Kazakh Prose.” *JECS* (2025) *ejecs.org*

А. ШАМКЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР», «ОТАН» КОНЦЕПТІСІ

ИТЕМГЕНОВА Г. А., ҚҰРМАНФАЛИ Г. Е.
ғылыми жетекшілері, гуманитарлық пәндер оқытушылары,
«Жоғары түсті металлургия колледжі», г. Павлодар
МИНАПҰЛЫ Б.
студент, Жоғары түсті металлургия колледжі, г. Павлодар

А.Шамкенов ақын шығармашылығында туған жер, адам қадірі, ананың ақ сүті, адалдық – ең жоғарғы нота тіліне айналады. Ақынның ана хақында жыр жазуы заңды құбылыс.

Табиғат пен адамның жан дүниесі бірге өріліп, бірге қанаттасып жатыр. Сөз көбіне ойдың білінер-білінбес сыртқы қауызы сияқты көрінеді. Ақынның құдіретті шабытымен кестелеген түпкі мағына сурет болып санаға еніп, сезімді билеп алады.

А.Шамкенов өлеңдерінде ақынның өмірге деген көзқарасы, оны түсіну, қабылдауы көрініс табады. Шығармашылық адамының еңбегі оның деңгейін, тұрпатын танытады. А.Шамкенов поэзиясынан өмірді біртұтас құбылыс, көрініс ретінде, адамды сол табиғат, жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі деп қабылдайтын ақын келбетін, дүниетанымын байқауға болады.

Ақын аңсап келген ерке Ертіс өзенінің жағасында салықалы жырларын жазған. «Ортақ ой» жинағы сол туған жер шабытының туындылары.

Әл бітіріп бойыңа, кейде шындар,

Уақыт шексіз, шаттық та, қайғы-мұң бар.
 Әр аймаққа өзінше із қалдырып,
 Өтіп жатыр жаңғырып небір жылдар,- деген

шумақтан басталады өлең кітабы. Ақын шет ел барды, еліміздің сан алуан аймағын аралады. Көзбен көріп, көңілге түйгені көп. Сол ойлар жыр арнасына келіп құйылады. Жалпы өмірден ұққаны, түйгені телегей теңіз сезімтал жанның қай өлені, қай шумағы болсын бір-бірінен тым алшақ кетпей үйлесім тауып, мазмұн жағынан бір-бірін толықтырып отырады. «Жайлау таңы», «Жайлау күні», «Жайлау кеші» секілді оқиғасы да, кейіпкері де тұтасқан өлең-роман жазған автордың өлең-жырлары ой-арнасының кеңейіп, молыға түскенін дәлелдейді. Жаңа жыр жинағы өзгерісі көп уақыт ағымында осылай өзінің көзқарасын, ақындық сезімін, пікірін ортаға салып, ой ағымынан қалыс қалмай, қайта жырларының тұжырымдылығымен оқырманын алға жетелеп отырады.

А. Шамкенов көп ретте символдың мүмкіндігін пайдаланады. Символ дегеніміз – балама бейне. Оған негізгі ойды, айтқалы отырған нәрсені, құбылысты сол балама бейне, сурет арқылы тұспалдап көрсету тән [1, 22 – б.] болса, ақын идеясының болмыстық нышан, астарлы мағынасын осы негізбен сөз етеді.

Академик Р.Сыздық қазақ поэзиясындағы сөз-символдар туралы әңгіме еткенде, «Қазтуғанның Еділін туған жер, А.Жұмабаевтың желі бірқатар идея: бірде рахат, тыныштық, енді бірде тағдыр, адам өмірі, К.Салықовтың жезкиігі сұлулық, сұлулыққа құштарлық, Қ.Аманжоловтың дариғасы арман, Абайдың жүрегі адамды символдайды», – дейді [1, 92 – б.].

Символ – идеяның заттық (болмыстық) нышаны, астарлы образы. Символ дегеніміз – балама бейне. Оған негізгі ойды, айтқалы отырған нәрсені, құбылысты сол балама бейне, сурет арқылы тұспалдап көрсету тән [2, 22 – б.].

Зерттеуші ғалым З.Қабдолов кейіптеу (жансыз заттарды жандылардың қасиет, кимыл әрекетін беріп суреттеу) деп келтіреді. Символды бұл зерттеуші астарлу деп атап, оған толығырақ анықтама береді: «Құбылтудың бұл түрі астарлау, символ бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия теліп, жасыра жарыстырып, бүкпелей бейнелеу, ойды да ашық айтпай, тартымды тұспалмен түсіндіру» [3, 22 – б.].

Ақын ұлттық сананы жаңғыртуды көздеген ақын болғаннан кейін сөз құбылтудың осы түріне сүйенді. Ол – түптеп келгенде,

астарлы мәтін жасаудың қайнар көзі. Осымен байланысты оның ақынды түсініксіз қылып, қиянаттан құтқарған жері көп болды. Соның бір парасы қазақ→топырақ, ақын-ұрпақ→тамыр; астар→тамыр, жел→заман ағымы, маусым→кеңестік идеология түрінде көрініс табады, астарланды.

«Саналыға абақты» (Мағжан) болған заманда біздің ақындарымыз табиғат арқылы оның тас қамалын бұзып, қазақтың рухын қағазға түсіріп кеткен. Ақынды тану тұрғысында жазылған мақалалар тамырды ақынның «терең», «ауыр» болмысының символы ретінде түсінеді, бірақ бір өкініштісі сол арқылы ақынның айтпағын түсіндіру орнына, өз сөзін өзіне қайтарып жатады: «тамырлары тереңде, бұтақтары биікте». Сол себепті тамыр сөзімен ақынның не айтпақ болғаны әлі күнге жұмбақ іспетті. Оның мәні, біздіңше, ақын өлеңіндегі тамыр сөзінің мағыналық өрісіне талдау жасағанда ашылмақ.

А.Шәмкеновтің туған жер, табиғат туралы өлеңдері сезімтал ақынның Отанына, оның табиғатының әрбір көрінісіне деген ынтықтығына толы келеді. Ол табиғатты жандандырып, онымен табыса, түсінісе суреттейді. Одан өз сезіміне де, еліне де түсер сәуле, жақсылық күтеді.

Сайранда, желі көктемнің,
 Аралап таудың бөктерін,
 Бой жазып тұрған далада
 Құрғатшы терін шахтердің.
 Сырласып көктем көркімен,
 Елімді кезіп еркінмен.
 Мал бағып жүрген жайлауда
 Қойшының сүйші бетінен.

Табиғат желі мен замандастарының үндестігін танытуда ақын мұнда едәуір ойлылық, тапқырлық танытқан.

Сайранда желі көктемнің
 Аралап таудың бөктерін.
 Бой жазып тұрған далада
 Құрғатшы терін шахтердің.
 Сырласып көктем көркімен
 Елімді көзіп еркінмен...

Ақын А.Шамкенов желінің ерекшелігін тану үшін, оны басқа ақындардың желімен (қолданысы) салыстырудың қажеттілігі зор.

Жел сөзі Есенин поэзиясында 51 рет, Самойловта 59, Тарковскийде 21 рет кездессе, біздің Мағжан Жұмабаев 192 рет қолданған.

Ақынның күдіретті шабытымен кестелеген түпкі мағына сурет болып санаға еніп, сезімді билеп алады. «Таң» өлеңінде:

Оянған жапырақтар ертелетіп.
Ойнайды сол самалды еркелетіп.
Танаурап алып қашқан арғымағы,
Таң жігіт түсті қырға ерте жетіп.
Толкытып жанары мен жазираны,
Күн шықты, көк жиектен – қыз ибалы.
Балғын жүз, алтын таңның келбетінен.
Халқымның көрінгендей ақ дидары.

А.Шәмкеновтің ақындық ізденісі оның лирикалық кейіпкерлерінің өмірге деген тойымсыз құмарлығынан тұрады. Ол туған табиғатынан да жанына рухани азық, ой, күш-қуат алады.

Теңізге бардым, арбадым,
Қуатын қайтіп алсам деп,
Жайлауға бардым, аунадым,
Қымызды қалай тауысам деп,-

Бұл жерде шарттылық бар. Бардым, арбадым, аунадым деген шарттылық болса, қуатын қайтіп алсам деп, теңіз күшінің қасиетін дәріптеп тұр.

Далаға бардым, жүгірдім,
Кендігін жанға жисам деп.
Көлге де бардым, үңілдім,
Көзіме көркін күйсам деп, – дейді ол енді бір өлеңінде.

Ақын табиғаттың түрлі құбылыстары мен көріністерін ғана жырға қоспай, адам мән бере бермейтін, сұлулығына сүйсінсе де, одан сыр тауып ұғынбайтын табиғат бейнелерін өз шығармасына тиек етеді. Тума талант иесі табиғат лирикасындағы өлеңдерін негізінен жеті, сегіз, он бір буынды үлгіде жазады. Туған жер, өскен орта табиғатының сұлулығын шебер суреттейді. Құрылысы, суреттеу тәсілі жағынан дәстүрден озбаса да, сөз қолданысы, бейнелілігі жөнінен өз ерекшелігімен танылады. Табиғат көріністерін суреттейтін жырлары заман, уақыт тынысын танытатын айшықтармен қоса көмкерілген.

Ақын тамыр сөзін 142 рет қолданған. Әрине, ақын тамырды тура мағынасында сөз етумен қатар, оны дамытады. Бұл ретте ақын жай ауыспалы мән тудырып қана қояды көздемейді, сол арқылы прагматикалық максатын (ақындық ұстаным) – «өмірбаянының

ескірмеуінің» мәнісі ұлттық ұстанымы мен ұлттық идеясында екенін жеткізуді ойлаған. Бірақ онысы өзі айтқандай, «келе-келе, көре-көре танылады». Яғни ақын өлеңіндегі тамырға қатысты тіркеспен түгел танысып шыққанда ғана, тамыр сияқты «өсімдіктің су мен қоректік заттарды жеткізіп тұратын мүшесі» [4, 580 б.] ұл мен ұлттың арасындағы қатынасқа да «қызмет» етіп кеткені байқалады.

Әлбетте, өсімдіктің тамырына «жан бітіріп», адам мүддесіне қатыстыру халық даналығынан бастау алады: тамыр жайды – өріс алды, қанат жайды; тамырына балта шапты – түп тамырымен құртты, жойды; түп тамырымен құртты – мүлдем жоқ қылды, ештеңесін қалдырмады; тамырын басты – сөз тартты, ыңғайын байқады, т.б.

Сонымен қатар, тамырластық (бауырластық, туыстастық), тамырлы (тамыры көп), тамырлық (алыс-беріс жасап жүретін дос-жаран), тамыр-таныс – (көңілдес дос-жаран) тіркестері бар. Тамыр білдіретін осы мағына негізінде ғалым Н.Уәли қазақта «тамырластық институты» барын дәлелдегені белгілі.

Қазақы поэтикалық шығармаларда тамырды жүрек, жан «ауыстырып», тамыр жеке субстанция, көңіл-күйдің негізі түрінде көрініс таппайды. Ақын А.Шамкенов жүректі өзіне тән қызметіне орай «қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағына орналасқан басты орган» [5, 265 б.] «сөйлетеді». Ал, ауыс мағынамен «кісінің жан-дүниесі, рухани сезімін» [6, 265 б.] көрсететін мәнінің берілу жолдары мынадай: «сөйлемейді жүрек жаңсақ, жан ағат: баяғы жұбатам деп бір үмітті» , «Тағы жүрек... ақыл – қызу, ой – аптық, талай ойды есік қағып ояттық», «Сенің ойың жарып шыққан жүректен, «Бұзылар ед тас көңілің талқан боп, Бұл жүректі салып көрсең кеудеге», «Жүректің жиып-терген жыры бітті», т.б.

Осыған қарағанда, ақын жүректі ақыл-ойдың «орталығы» ретінде ғана түсінген. Жүрекке қатысты халықтық тұрақты тіркестер білдіретін мән-мағына атаулы осыған саятын секілді: ақ жүрек – адал ниет, ақ пейіл; жүрегі жібімеді – жаны ашымады, мейірі түспеді; жүрегі елжіреді – жаны ашыды, аяды, мүсіркеді; жүрегі сыздады – жаны ауырды; жүрегі суыды – көңілі қалды; қоян жүрек – су жүрек, қорқақ; жүрекке ас батпады – көңілі күпті болды, қобалжыды, т.б.

Демек, ақын кешегі көшпенді қазақ халқының жалғасы, бүгінгі ұрпағы екенін тамырмен тұспалдаған. Қазақтың дүние-танымынан хабардар адам тамырдың туыс-жақынмен барабар ұғым екенін

білсе керек. Өкінішке қарай, ақын заманындағы қазақ тағдыры ақын тілімен айтқанда, «өлім мен өмір арасында жатқан әлдекімдей халсіз», яғни тілі мен ділі ұлттық сипатын жоғалтып, оны «ескілік», «ескіліктің қалдығы» деп білетін дәрежеге жеткен-ді.

Өлендегі негізгі идея лирикалық қаһарманның өзгеден озсам, жемісті еңбек етсем деген ойымен тығыз байланысты. Лирикалық қаһарманның бұл талабын бейнелеу үшін, ақын оның теңізге, жайлауға, далаға, көлге баруын, шыңға шығуын, көкке ұшуын, ат жарысын көруін алады. Сонда ол теңіздің қуатын, жайлаудың қымызын, даланың кеңдігін, көлдің көркін т.б. өзі иеленгісі келеді.

Әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе емес, ол – мәдениеттің көрсеткіші. Сондықтан оны құрылымдық лингвистика деңгейінде зерттесек, үлкен нәтиже ала алмаймыз. Себебі, бұнда тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, этномәдени ақпараттарды сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, бүтін тұтастық болып танылады

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сыздық Р. Сөз күдіреті. Алматы: Санат, 1997, – 224 б.
- 2 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия // Бас редактор Б.Аяған. т.6, – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
- 3 Мифологический словарь // Гл.редактор Е.Мелетинский.– М., 1991. – 644 с.
- 4 Сағидолла Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және моңғол тілдерінің фразеологизмдері бойынша). Фил.ғыл. док. дис. авторефераты. – Алматы, 2003.
- 5 Шәмкенов А. «Өмірім менің өлеңім» Итом Павлодар -2007
- 6 Шәмкенов А. «Өмірім менің өлеңім» Итом Павлодар -2007
- 7 Қайрбаева Қ. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2004. – 136 б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН ҚАЗАҚ ТІЛІН ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ҚАСҚЫРБАЙ А. М.

Павлодар қаласының № 39 инновациялық үлгідегі гимназия
сыныптары бар жалпы орта білім беру мектебі

Бұл мақалада жасанды интеллект пен қазақ тілін цифрландыру мәселелері қарастырылады. Жасанды интеллекттің қазіргі даму кезеңіндегі рөлі, оның білім беру жүйесіндегі маңызы және қазақ тілін қолдау мен дамытуға ықпалы талданады. Әсіресе, қазақ тілін цифрландыруда сөйлеуді тану, мәтін генерациясы, автоматтандырылған аударма және интеллектуалды оқыту жүйелерінің маңызы ерекше. Қазақ тілінде үлкен көлемді деректер базасын құру, тілдік корпустарды жетілдіру және осы негізде тиімді жасанды интеллект модельдерін қалыптастырудың қажеттілігі айқындалады. Сондай-ақ, мақаланың өзектілігі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін цифрлық дәуірде нығайтуда және оны әлемдік ғылыми-техникалық кеңістікке енгізуде жатыр. Мақсат – жасанды интеллекттің қазақ тілін цифрландырудағы мүмкіндіктерін талдап, оның болашақтағы даму бағыттарын көрсету. Міндет – осы бағыттағы халықаралық тәжірибелерді саралай отырып, ұлттық тіл саясатына бейімделген тиімді ұсыныстар ұсыну. Зерттеу барысында ғылыми әдебиеттерге сүйеніп, жасанды интеллекттің теориялық және практикалық аспектілері сипатталды. Нәтижесінде қазақ тілін цифрландырудың тек техникалық емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени қыры айқындалды. Бұл ғылыми жұмыс қазақ тілін жаңа кезеңге көтерудің заманауи жолдарын ұсынады.

Қазіргі таңда жасанды интеллект бүкіл әлемнің ғылыми-техникалық дамуының негізгі бағыттарының біріне айналды. Ол адамзаттың танымдық қабілеттерін кеңейтумен қатар, қоғамның барлық саласына еніп отыр. Білім беру, денсаулық сақтау, өнеркәсіп, қаржы және мемлекеттік басқару салаларында жасанды интеллект құралдары күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналды. Қазақстан жағдайында жасанды интеллекттің басты миссияларының бірі – мемлекеттік тілдің жаңа технологиялық дәуірде толыққанды қолданылуын қамтамасыз ету. Қазақ тілін цифрландыру тек техникалық міндет ғана емес, ол ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды сақтап қалудың негізгі тетігі болып саналады. Осы орайда, жасанды интеллекттің әлеуетін дұрыс пайдалану қазақ тілін дамытуға тың серпін береді.

Ғалым Т.В. Букина «Жасанды интеллектті қолдану білім беру саласында оқыту үдерісін дараландыруға мүмкіндік береді» деді [1,77]. Бұл тұжырым жасанды интеллекттің білім берудегі рөлін тек техникалық құрал ретінде ғана емес, сонымен бірге оқыту сапасын арттыратын, білімді баршаға қолжетімді ететін пәрменді әдіс ретінде қарастыруға жол ашады. Білім беру жүйесінде дәстүрлі әдістердің шектеулері бар: әр оқушының қабілеті, қабылдау деңгейі, тілдік мүмкіндігі әртүрлі. Ал жасанды интеллект осы ерекшеліктерді ескеріп, әрбір білім алушыға жеке траектория құра алады. Бұл дегеніміз оқушыға қажетті материалды оның деңгейіне сай бейімдеп беру, әлсіз тұстарын түзетуге көмектесу, ал мықты жақтарын одан әрі дамыту. Қазақ тілін цифрландыру үдерісінде мұндай мүмкіндік ерекше маңызға ие. Себебі тіл үйрену – әр адамға әрқилы жүретін күрделі процесс. Біреулер үшін сөйлеу дағдысын дамыту маңызды болса, басқалары үшін грамматика мен жазылымды меңгеру басым. Жасанды интеллект осы айырмашылықтарды талдап, автоматтандырылған оқу жүйелері арқылы оқушыға нақты қай тұста көмек қажет екенін анықтайды. Мысалы, қазақ тілінде сөйлеуді тану жүйелері арқылы жаттығулар жасалып, қателер бірден көрсетілсе, оқушы тезірек жетіледі. Студентке жазылымда жиі кездесетін қателерді автоматты түрде түзетіп, соған негізделген тапсырмалар берілсе, оның тілдік құзыреті нығаяды. Демек, жасанды интеллект білім беру саласында жай ғана қосымша құрал емес, ол оқытудың жаңа философиясын қалыптастырады. Әрбір білім алушы өзінше қайталанбас тұлға ретінде қарастырылып, оған сәйкес білім беру мазмұны мен әдістері ұсынылады. Қазақ тілін цифрландырудағы басты мақсат та осы – әрбір азаматқа мемлекеттік тілді үйренуде тең мүмкіндік беру. Жасанды интеллекттің дараландыруға бағытталған мүмкіндіктері осы міндетті жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі болып саналады.

Қазақ тілін цифрландыруда сөйлеуді тану жүйелері ерекше маңызға ие. Әсіресе, ауызекі сөйлеу тілін автоматты түрде тану арқылы мәтінге айналдыру қазақ тілін түрлі платформаларда қолдануға жол ашады. Н.А. Шобонов пен С.А. Зимовина «Жасанды интеллект адамның когнитивтік мүмкіндіктерін кеңейтумен қатар, тілдік процестерді жеңілдетуге қабілетті» деді [2,289]. Демек, қазақ тіліндегі сөйлеуді тану және генерациялау жүйелері тек тілдік қарым-қатынасты жеңілдетіп қана қоймай, оны жаңа сапалық деңгейге көтереді.

Сонымен бірге, қазақ тілін цифрландыру барысында тілдік деректер базасын құрудың маңызы зор. Қазақ тіліндегі мәтіндердің үлкен корпустары жасалмайынша, жасанды интеллект модельдерінің тиімділігі төмен болады. М.Б. Кумбасова мен Г.Х. Куянғазиева «Интегративті тіл үйрету әдістері ұлттық тілдің қоғамдағы орнын нығайтуға қызмет етеді» деді [3,68]. Бұл ойдан интегративті тәсілдер тек білім беруде емес, цифрландыруда да өзекті екенін аңғаруға болады. Яғни, қазақ тілін дамыту үшін дәстүрлі әдістер мен инновациялық технологияларды қатар қолдану қажет.

Ж.Б. Ахметжанова мен К.Ж. Балазанова өз еңбегінде «Ақпараттық технологиялар қазақ тілін оқытуда оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады» деді [4,53]. Бұл ойдың астарында білім беру саласында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың тек білім алу деңгейі ғана емес, сонымен бірге олардың оқу үдерісіне деген ынтасы мен қызығушылығының арта түсетіні жатыр. Әсіресе қазақ тілін үйретуде жаңа технологияларды қолдану дәстүрлі әдістерге қарағанда анағұрлым тиімді нәтиже береді. Себебі тіл үйренуші тек тыңдаушы немесе орындаушы рөлінде қалып қоймай, интерактивті түрде оқу материалына белсенді араласады. Мысалы, интерактивті такта арқылы оқушылар түрлі визуалды материалдарды көріп, жаттығуларды орындау кезінде бірден кері байланыс алады. Бұл олардың назарын шоғырландырып, сабаққа белсенді қатысуына жағдай жасайды. Электрондық оқулықтар болса, әр оқушының өз қарқынымен жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, себебі мұндай оқулықтарда мәтін, аудио және бейнематериалдар қатар ұсынылып, тіл үйренудің барлық қырын қамтиды. Ал мультимедиялық қосымшалар оқушыларды ойын түріндегі тапсырмалар арқылы қызықтырып, оларды қазақ тілін үйренуге тартады. Осылайша, дәстүрлі әдістерден айырмашылығы – технологиялық құралдар оқыту процесін дараландырып, әр оқушыға жеке мүмкіндік береді. Бұл тәжірибе жасанды интеллект негізінде құрылған интеллектуалды жүйелерде одан әрі жалғасын таба алады. Мәселен, қазақ тілін үйрететін жасанды интеллект платформасы оқушының қателіктерін автоматты түрде анықтап, оған сәйкес тапсырмалар ұсынады. Сонымен бірге, сөйлеу дағдыларын дамыту үшін дыбысты тану технологияларын қолдану, жазылымды жетілдіру үшін мәтін түзету жүйелерін енгізу арқылы оқушының білім алу траекториясы даралана түседі. Демек, Ахметжанова мен Балазанованың пікірін

жасанды интеллект құралдары жаңа деңгейге көтеріп, қазақ тілін оқыту үдерісін тек тиімді ғана емес, қызықты әрі нәтижелі етеді.

Қазақ тілін цифрландыру мәселесі тек білім берумен шектелмейді. Ол мемлекеттік басқару, электронды қызмет көрсету және бұқаралық ақпарат құралдарында да маңызды орынға ие. О.У. Абдулаев пен А.Б. Остаева «Қазақ тілін тануға арналған мобильді қосымшалар оның сақталуы мен дамуына үлес қосады» деді [5,1413]. Бұл пікір қазақ тілін цифрландырудың практикалық мәнін көрсетеді. Шынында да, сөйлеуді тану мен генерациялау жүйелері арқылы азаматтар мемлекеттік тілді кез келген жағдайда қолдана алады.

Қазіргі кезде қазақ тілін цифрландыруда кездесетін негізгі қиындықтар – деректер тапшылығы, техникалық шектеулер және жасанды интеллектке бейімделген мамандардың аздығы. Бұл проблемаларды шешу үшін ұлттық деңгейде арнайы бағдарламалар қажет. Атап айтқанда, мемлекеттік қолдау арқылы қазақ тіліндегі үлкен деректер базасын қалыптастыру, университеттерде «жасанды интеллект және тіл технологиялары» мамандығын енгізу, стартап-жобаларды қаржыландыру маңызды. Әлемдік тәжірибеде жасанды интеллект арқылы тілдерді қолдау кенінен таралған. Мысалы, ағылшын тілінде ChatGPT, Google Translate, Siri сияқты жүйелер дамып отыр. Қазақ тілін де осындай деңгейге жеткізу – ұлттық стратегиялық мақсат. Ол үшін ғылым мен технологияны ұштастыру қажет. Жасанды интеллект жүйелерін қазақ тілін қолдауға бағыттау – тілдің өміршеңдігін сақтап қана қоймай, оны халықаралық аренаға шығарады. Қазақ тілін цифрландыру – ұлттық болашағымыздың кепілі. Бұл үдерістің негізінде жасанды интеллекттің әлеуетін дұрыс пайдалану, ғылыми тұрғыда негізделген шешімдер қабылдау, инновациялық жобаларды дамыту жатыр. Қазіргі қоғамда мемлекеттік тілдің беделі оның күнделікті өмірде қолданылу аясымен өлшенеді. Сондықтан жасанды интеллекттің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қазақ тілін барлық салада қолдану жағдайын жасау – уақыт талабы.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект қазақ тілін цифрландыруда шешуші рөл атқара алады. Ол тілдің қолданыс аясын кеңейтуге, жастардың қызығушылығын арттыруға, мемлекеттік қызмет көрсету жүйесін жетілдіруге ықпал етеді. Әдебиет талдауына сүйенсек, жасанды интеллект қазақ тілін қолдаудың қуатты құралы бола алады. Демек, қазақ тілін цифрландыруда жасанды интеллектке негізделген инновациялық шешімдер қажет. Бұл бағытта мемлекет,

ғалымдар мен қоғам бірлесе жұмыс істегенде ғана нақты нәтижеге жетуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Букина, Т. В. Искусственный интеллект в образовании: современное состояние и перспективы развития // Психология, социология и педагогика. – 2025. – № 1. – С. 76–83. DOI: 10.24158/spp.2025.1.9.

2 Шобонов, Н. А., Зимовина, С. А. Искусственный интеллект в образовании // Педагогика. – 2023. – № 3. – С. 288–293.

3 Кумбасова, М. Б., Куянгазиева, Г. Х. Интегративный подход в обучении предмету «История Казахстана» и казахскому языку // Педагогическая наука и практика. – 2021. – № 1 (31). – С. 67–72.

4 Ахметжанова, Ж. Б., Балазанова, К. Ж. Информационные технологии в обучении казахскому языку // Вестник Карагандинского государственного университета имени Е. А. Букетова. – 2022. – № 4. – С. 52–59.

5 Абдулаев, О. У., Остаева, А. Б. Разработка приложения для распознавания и генерации устной казахской речи в условиях цифровой эпохи // Вестник науки. – 2024. – Т. 6. – № 6 (75). – С. 1412–1418.

ҚАЗАҚ ТІЛІН (Т2) ОҚЫТУДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

ҚАСҚЫРБАЙ А. М.

Павлодар қаласының №39 инновациялық үлгідегі гимназия сыныптары бар жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

Бұл баяндамада қазақ тілін (Т2) оқытуда ойын технологияларын қолданудың тиімділігі қарастырылады. Ойын элементтері оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың тілдік құзыреттілігін дамытуға, қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Сонымен қатар, ойын арқылы оқыту білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, қазақ тілін меңгеру үдерісін жеңілдетеді. Зерттеу нәтижелері ойын технологияларын жүйелі қолдану оқытудың нәтижелілігін жоғарылататынын көрсетеді.

Қазақ тілін екінші тіл (Т2) ретінде оқыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл пәнді оқытудың

басты мақсаты – оқушылардың қазақ тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру, күнделікті өмірде тілді еркін қолдануға үйрету. Тілді меңгерту барысында оқушылардың жас ерекшеліктерін, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, қызығушылықты арттырудың ең тиімді жолдарының бірі – ойын технологияларын қолдану. Ойын – тек қана уақыт өткізу емес, ол білім беру процесінің қуатты құралы болып табылады. Сондықтан қазақ тілін үйретуде ойын технологияларын тиімді пайдалану – оқытудың сапасын арттырудың маңызды тетігі.

Қазақ тілін (Т2) оқытуда ойын технологияларын қолдану оқушылардың тілдік құзыретін қалыптастыруға айрықша ықпал етеді. Сабақ барысында енгізілген ойын элементтері оқушылардың шаршауын басып, сабаққа деген қызығушылығын арттырады, белсенділігін көтереді. Сонымен қатар ойын кезінде әр оқушы өзін еркін сезініп, тілдік қателерден қорықпай сөйлейді. Бұл оқушының бойындағы сенімділікті күшейтіп, қазақ тілінде қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді.

Заманауи педагогикалық технологиялар қатарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, интерактивті әдістер, жобалау тәсілдері, критериалды бағалау жүйесі сияқты бағыттар бар. Ойын технологияларын осы әдістермен ұштастыру сабақтың тиімділігін арттырады. Мысалы, интерактивті тақтада ойын түріндегі тапсырмалар орындау, онлайн платформаларда жарыс өткізу, смартфон қосымшаларын пайдалану оқушылардың қызығушылығын күшейтеді.

Заманауи әдіс-тәсілдерге мыналарды жатқызуға болады:

- «Quizizz», «Kahoot», «Wordwall» платформалары арқылы тест-ойындар ұйымдастыру;
- Рөлдік ойындар мен жағдаяттық тапсырмалар арқылы сөйлеу дағдыларын дамыту;
- «Флипчарт» әдісімен сөздік қорды бекіту;
- «Миға шабуыл» әдісін ойын элементтерімен ұштастыру;
- «Сөз жарысы», «Ойлан – тап», «Қатесін тап» сияқты жарыс ойындарын өткізу;
- Геймификация әдісі арқылы сабақтың барлық кезеңін ойын үлгісінде ұйымдастыру.

Бұл тәсілдер арқылы оқушылар өз бетінше ізденуге, дұрыс жауап табуға, ойлануға үйренеді. Сонымен қатар әр оқушының сабаққа қатысу белсенділігі артады.

Практикалық бөлім

«Сөзді тап» ойыны. Мұғалім тақырыпқа байланысты сөздерді суреттер арқылы көрсетеді. Оқушылар қазақша дұрыс атауын айтуы тиіс. Бұл әдіс сөздік қорды кеңейтеді.

«Диалог құру» ойыны. Оқушылар екі топқа бөлініп, жағдаятқа сәйкес қысқа диалог құрайды. Мысалы: дүкенде, кітапханада, мектепте. Бұл тапсырма сөйлеу дағдысын дамытады.

«Кім жылдам?» ойыны. Мұғалім сұрақ қояды, оқушылар жылдам әрі дұрыс жауап беруге тырысады. Бұл тәсіл тындау және жауап беру дағдыларын жетілдіреді.

«Kahoot» ойыны. Интернет платформасы арқылы шағын викториналар өткізіледі. Бұл әдіс сабақтың қызықты әрі заманауи өтуіне ықпал етеді.

«Сөз тізбек» ойыны. Оқушылар бір-бірінің айтқан сөзін жалғастырып, жаңа сөз айтады. Бұл ойынды жылдамдық пен сөздік қорды бекіту үшін қолдануға болады.

«Жасырын сурет» ойыны арқылы сөздік жұмысын жүргізу өте тиімді, себебі оқушылар сөздік қорын толықтыратын сөздердің суретін тезірек есте сақтау арқылы сөзді жаттайды. Мысалы: бір зат суреті көрсетіліп, оқушылар затты атайды, сөздік дәптерге сөзді жазады, сөз тіркесін құрастырады. Әр бөлім сөздері сабақ басында беріледі.

«Домино» ойыны арқылы оқушылар сөз бен суретті сәйкестендіру арқылы сөздік қорларын толықтырып отырады. Жаңа сөздерді тек сөздік дәптерге жаздырып, жаттату арқылы үйретпей, домино ойыны арқылы сөздерді есте сақтайды. Бұл оқушылардың сөздерді есте сақтауының жеңіл түрінің бірі.

«Көру диктанты» - оқушылардың көру арқылы есте сақтау қабілетін дамытуға арналған әдіс. Мұғалім интербелсенді тақтаға жаңа сөздерді жазған соң, оқушылар есте сақтайды. Белгілі бір уақыттан кейін өшірілген сөздерді ауызша айтып шығады.

«Секундка сөзді оқу» - жаңа сөздерді жаттап келгеннен кейін шашыраңқы тұрған әріптерден сөз жинау арқылы сөзді есте сақтайды.

Практикада мұндай ойындар сабақтың әр кезеңінде тиімді қолданылуы мүмкін: жаңа тақырыпты түсіндіруде, оны бекітуде, қайталауда, тіпті бағалау үдерісінде де. Мысалы, жаңа тақырыпты меңгерту барысында дидактикалық ойындар оқушылардың назарын сабаққа шоғырландырып, оқу материалының жеңіл әрі тез қабылдануына ықпал етеді. Бекіту кезеңінде түрлі рөлдік ойындар мен сөздік жарыстар оқушылардың алған білімін қолдануына, өз

ойларын еркін жеткізуіне мүмкіндік береді. Қайталау кезінде ойын элементтері бұрын меңгерген тілдік материалды жүйелеп, ұзақ уақыт есте сақтауға жағдай жасайды. Ал бағалау кезеңінде ойын түрлері оқушының білімін тексеруді жеңілдетіп қана қоймай, оны қызықты әрі әсерлі етеді.

Ойын оқушыға тек қана білім беріп қоймайды, сонымен қатар оны ынталандырады, белсенді әрекетке жетелейді. Сабақта қолданылған ойын элементтері оқушының қазақ тілін үйренуге деген құштарлығын арттырып, ішкі мотивациясын күшейтеді. Ойын арқылы оқушыда сенімділік қалыптасады, ол тілдік ортаға еркін еніп, қарым-қатынас дағдысын дамытады. Сонымен бірге, ойын – оқушының жас ерекшелігіне сай табиғи қажеттілігін қанағаттандыратын әрекет болғандықтан, оқу үдерісін жандандыратын пәрменді құрал болып саналады.

Қорыта айтқанда, қазақ тілін (Т2) оқыту үдерісінде ойын технологияларын пайдалану – оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың, сондай-ақ олардың танымдық қабілеттерін дамыту мен оқу мотивациясын арттырудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. Ойын барысында оқушы өз ойын еркін жеткізуге, жаңа сөздерді меңгеруге, сөйлем құрастыруға машықтанады. Бұл өз кезегінде оның сөздік қорының молаюына, сөйлеу мәдениетінің жетілуіне және тілдік қарым-қатынасқа еркін түсуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, ойын түрлері оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, топпен жұмыс жасауға, бір-бірін тыңдауға, пікір алмасуға үйретеді. Сабақтағы ойын элементтері оқушылардың назарын шоғырландырып, қызығушылығын оятады, олардың белсенділігін арттырады. Заманауи әдіс-тәсілдермен үйлескен ойын технологиялары сабақ мазмұнын байыта отырып, оқыту үдерісін жеңіл әрі тиімді етеді. Осыған орай, әрбір ұстаз қазақ тілін үйрету барысында ойын технологияларын сабақтың мақсат-міндетіне сай орынды қолданса, оқыту сапасы артып қана қоймай, оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасы да арта түседі. Демек, ойын технологиясы – қазақ тілін меңгерудің нәтижелігін қамтамасыз ететін заманауи педагогикалық құралдардың бірі

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаева Ф. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2020.
- 2 Әбдіғалиева Қ. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудағы инновациялық тәсілдер. – Астана, 2021.
- 3 Интернет ресурстары: www.quizizz.com, www.kahoot.com

4 Құрманова Ж. Қазақ тілін оқытуда жаңа технологияларды қолдану. – Алматы: Қазақ университеті, 2019.

5 Нұрмұханова Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Дәрістер жинағы. – Алматы: Арда, 2018.

6 Салқынбай А., Абакан Е. Лингводидактика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

7 Жанпейісова М. Модульдік оқыту технологиясы оқушының дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2006.

8 Интернет ресурстары: www.mektep.edu.kz, www.classroom.google.com

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

КУМАТОВА Д. Б.

магистрант, Ә. Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік тәжірибесі мен даналық ой-толғамдарының көркем әрі ықшам түрде берілген тұрақты сөз үлгілері. Олар – ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша тараған, халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, ұлттық құндылықтары мен адамгершілік қағидаларын бейнелейтін фольклорлық жанрлардың бірі.

Паремиологиялық еңбектерден байқағанымыздай, бүкіл Шығыс халықтарының мақал-мәтелдерін зерделеп, оларды ғылыми тұрғыда топтастырған Г.Л. Пермяков болды. Зерттеуші паремиологиялық бірліктердің құрылымын, семантикалық табиғатын, мазмұндық ерекшеліктерін қарастыруға елеулі үлес қосты [1].

Ал отандық паремиология саласының дамуына зор үлес қосқан ғалым Ә. Қайдар өз еңбектерінде қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу бағыттарын нақты жүйелеп көрсетеді. Ол бұл жанрды үш негізгі бағытқа бөліп қарастырады:

мақал-мәтелдерді жинау және жариялау;

әдеби жанр ретінде зерттеу;

тілдік тұрғыдан (лексикалық, грамматикалық, семантикалық жағынан) қарастыру [2, 135–136-бб.].

Негізінен, қазақ мақал-мәтелдерін халық арасынан жинап, баспа бетіне шығару ісі алғаш рет XIX ғасырдың екінші жартысында қолға алынған. Бұл бағыттағы алғашқы қадам 1879 жылы қазақтың ұлы ағартушысы Ы. Алтынсариннің бастамасымен Орынборда

шыққан «Хрестоматияда» көрініс тапты. Жинақта қазақ мақал-мәтелдері хатқа түсіп, жүйеленіп жарияланды.

Осы істі жалғастырған түркітанушылардың бірі –

В. В. Катаринский. Ол 1899 жылы бұған дейін әртүрлі басылымдарда жарық көрген шамамен 1500-ге жуық мақал-мәтелді жинақтап, «Сборник киргизских пословиц» деген атаумен жариялады. Бұл еңбек түркология мен қазақ фольклористикасының дамуына қосылған зор үлес болып саналады.

Аталған дәстүр XX ғасырдың бірінші жартыжылдығында да жалғасын тапты. Атап айтқанда, 1923 жылы Мәскеуде «Мың бір мақал», 1927 жылы Ташкентте Ә. Диваевтың құрастыруымен «Қазақ мақалдары», 1935 жылы Алматыда Ө. Тұрманжановтың редакциясымен «Қазақ мақалдары мен мәтелдері» атты жинақтар жарық көрді.

Ө. Тұрманжановтың құрастыруымен жарық көрген жинақ мақал-мәтелдерді тек жариялау емес, жүйелеу мен сұрыптау ісінде де маңызды кезең болды. Бұл еңбек кейінгі шыққан барлық жинақтарға негіз ретінде қарастырылады. Өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап мақал-мәтелдерді жинау және жүйелеу жұмыстары Б. Ақмұқанова, Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, Б. Әбділдина, Ж. Дәуренбеков т.б. сынды зерттеушілер тарапынан жалғастырылды. Олар бұл фольклорлық мұраны жаңартып, тақырыптық және мазмұндық тұрғыдан әртүрлі топтастырулар жасап, тын әдістемелермен ұсынды.

Алайда жарық көрген сан алуан жинақтарға қарамастан, олардың басым бөлігінде келтірілген мақал-мәтелдердің мазмұны ұқсас келеді. Бұл мақал-мәтелдердің халықтың ортақ рухани қазынасы екенін көрсетеді. Дегенмен зерттеушілер әр кезеңде жаңа мақалдарды енгізіп, мазмұндық жүйелеулер арқылы олардың танымдық, тәрбиелік әлеуетін жаңаша қырынан көрсетіп отырады. Сондықтан қазіргі күні жарияланған мақал-мәтелдер жинақтарының негізін Ы. Алтынсарин бастаған, В.В. Катаринский жалғастырған, Ө. Тұрманжанов толықтырған жүйелі еңбектер құрайды деуге толық негіз бар. Бұл – қазақ мақал-мәтелдерінің ұлттық мұра ретіндегі маңызын арттырып, ұрпақ санасында сақталуына жол ашқан ғылыми және мәдени үрдіс.

Мақал-мәтелдердің табиғатын арнайы зерттеп, олардың көркемдік және құрылымдық ерекшеліктерін айқындауға үлес қосқан әдебиетші ғалымдардың қатарына М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Н. Төреқұлов,

Т. Кәкішев, З. Қабдолов, М. Базарбаев, С. Қасқабасов, С. Нұрышев т.б. сынды көрнекті тұлғаларды атауға болады. Бұл зерттеушілер мақал-мәтелдерді тек фольклорлық мұра ретінде ғана емес, әдебиеттанулық тұрғыдан көркемдік ерекшеліктері, жанрлық белгілері, эстетикалық және тәрбиелік қызметі тұрғысынан кеңінен қарастырған.

Ал мақал-мәтелдердің тілдік табиғатын, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін зерттеуде Р. Сәрсенбаев, Ә. Қайдар, Ә. Айтбаев, М. Мұқанов, З. Ерназарова, Қ. Бейсенов, Ғ. Тұрабаева, А. Нұрмаханов, С. Сәтенова, Б. Дина, Б. Сағын сынды тілшілердің еңбектері ерекше маңызға ие. Бұл зерттеулерде паремиология ғылымының теориялық негіздері мен тәжірибелік қолданылу жолдары, мақал-мәтелдердің тілдік жүйедегі орны, құрылымдық үлгілері мен мағыналық типтері жан-жақты қарастырылады.

Аталған ғалымдардың еңбектерінде фольклор үлгілерін жинау, жариялау және ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеу бойынша озық әрі өзіндік әдіс-тәсілдер қолданыс тапқан. Осы зерттеулердің ішінде мақал-мәтелдерді олардың мағыналық тереңдігіне, тұлғалық-бейнелік ерекшеліктеріне және қолданылу аясына байланысты топтастырып талдау бағытындағы ізденістер айрықша орын алады.

С.К. Қасымова «Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі» атты зерттеуінде қазақ мақал-мәтелдерінің зерттелу тарихын үш кезеңге бөліп қарастырады:

Бірінші кезең – XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, XX ғасырдың 40–60-жылдарына дейінгі аралық. Бұл кезеңде мақал-мәтелдерді халық аузынан жинап, қағаз бетіне түсіру, оларды жеке басылым түрінде жариялау жұмыстары қарқынды жүргізіле бастады. Бұл бағыттағы алғашқы жүйелі жұмыстар Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В. Радлов, А. Байтұрсынов, Ө. Тұрманжанов сынды ағартушы-ғалымдардың еңбектерінде кеңінен көрініс тапты. Олар мақал-мәтелдерді жинақтаумен қатар, олардың тәрбиелік және танымдық маңызына назар аударып, алғашқы фольклортанулық сипаттамаларын берді.

Екінші кезең – мақал-мәтелдердің ғылыми айналымға ене бастаған уақыты. Бұл кезеңде қазақ мақал-мәтелдері әдебиеттанулық және тілдік тұрғыдан жан-жақты қарастырыла бастады. М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Ғ. Мүсірепов, Т. Кәкішев, З. Қабдолов сынды әдебиетші ғалымдар олардың көркемдік құрылымын, жанрлық табиғатын, ұлттық идеяны жеткізудегі рөлін зерттесе, Ә. Қайдар, З. Ерназарова, А. Нұрмұханов, С. Сәтенова сынды

лингвистер мақал-мәтелдердің тілдік ерекшеліктерін, құрылымдық-семантикалық сипатын талдауға көңіл бөлді. Бұл кезеңде паремиялар лингвистика мен әдебиеттің түйісу нүктесінде қарастырылды.

Үшінші кезең – паремиологияның қазақ тіл білімінде дербес ғылыми сала ретінде қалыптасып, антропоцентристік бағытта дами бастаған кезеңі. Бұл уақытта мақал-мәтелдер тек тілдік бірлік ретінде ғана емес, адам болмысы, қоғамдық сананы қалыптастырушы құрал, ұлттық мәдени код ретінде қарастырыла бастады. Антропоэзеттік бағыт мақал-мәтелдердің адам, қоғам, мінез-құлық, моральдық құндылықтар жүйесіндегі рөлін ашуға жол ашты [3, 6–7-бб.].

Қазақ мақал-мәтелдерінің фольклорлық мұра ретінде зерттелуі XX ғасырдың бірінші жартысынан бастау алады. Бұл бағыттағы алғашқы ғылыми пікірлерді М. Әуезов пен С. Сейфуллиннің еңбектерінен көруге болады.

М. Әуезов 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» еңбегінде мақал-мәтелдерді қазақтың ауыз әдебиетінің маңызды бір саласы ретінде қарастырып, олардың көркемдік сипатына назар аударады. 1940 жылдардың басында жазылған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты зерттеуінде ғалым қазақ мақал-мәтелдерінің екі негізгі ерекшелігіне тоқталады:

олардың тұлғалық құрылысы көбінесе өлең түрінде жасалатыны; мазмұнының халықтың негізгі кәсібі мал шаруашылығымен тығыз байланысты екені.

М. Әуезов мақал-мәтелдердің көркемдік, бейнелілік қасиеттеріне нақты мысалдар келтіре отырып, мынадай тұжырым жасайды: «Мақал-мәтелдердің молдығы, олардың тамаша поэтикалық формасы, шебер түрде берілген терең, тіпті философиялық мән-мағынасы – осындай тамаша үздік шығармалар тудырған қазақ халқының өзінің де асқан ақындық дарынының, оның сарқылмас даналығының анық айғағы» [4, 476-б.].

С. Сейфуллин де 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» еңбегінде мақал-мәтелдерді қазақтың шешендік сөз өнерінің бір саласы, көркем ойдың жалғасы ретінде қарастырады. Ол мақал-мәтелдерді тек поэтикалық формасы тұрғысынан емес, ой өткірлігі, ұтқырлығы, қоғамдық мәні жағынан саралайды.

Мақал-мәтелдерді арнайы ғылыми тұрғыдан қарастырған алғашқы еңбектердің бірі – Б. Шалабаевтың «Мақал-мәтел» атты ғылыми очеркі болды. Бұл зерттеуде автор мақал-мәтелдердің тақырыптық жіктелуіне, яғни малшылық, аңшылық, егіншілік сияқты тіршілік көздеріне байланысты топтастырылуына ерекше

мән береді. Сондай-ақ олардың тәрбиелік мазмұны, білім берерлік қызметі, қоғамдық мәні кеңінен сипатталады. Зерттеуші мақал мен мәтелдің жанрлық табиғатына, айырмашылықтары мен ортақ белгілеріне де нақты тоқталып, әрқайсысына ғылыми тұрғыдан анықтама береді.

Аталған жанрды жан-жақты қарастырып, терең талдау жасаған ғалымдардың бірі – М. Ғабдуллин. Оның жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты оқулығында мақал-мәтелдерге арнайы жеке тарау арналған. Ғалым алдымен осы жанрды зерттеп, жинап, бастырған тұлғаларды ілтипатпен атай отырып, мақал-мәтелдердің табиғатын, көркемдік құрылымын, әдеби-әлеуметтік маңызын ашады. Ол мақал мен мәтелдің құрылымдық ерекшеліктері мен мағыналық сипатына жеке-жеке тоқталып, олардың айырмашылығы мен ұқсастығын нақты мысалдар арқылы көрсетеді [5, 78–79-бб.].

Халық поэзиясы үлгілерін, соның ішінде мақал-мәтелдерді жинау ісімен ақын, фольклортанушы М.-Ж. Көпейұлы ұзақ жылдар бойы айналысқан. Оның еңбектерінде жинақталған мақал-мәтелдер жинау реті бойынша емес, әліпбилік тәртіппен берілген. Мұндай жүйелеудің бірнеше себептері бар.

Біріншіден, әліпбилік тәртіп белгілі бір мақал-мәтелді іздеген оқырман үшін ақпаратты тез әрі оңай табуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, ақын жазбаларында, сондай-ақ ол жасаған көшірмелерде мақал-мәтелдердің ел аузынан әр кезеңде жинақталуына байланысты кейбір бірліктердің екі немесе үш рет қайталанып жазылып кеткені байқалады. Осындай қайталауларды болдырмау, мәтін мазмұнын жүйелеу мақсатында автор әліпбилік принципті негізге алған. Бұл паремиологиялық материалдарды ғылыми жүйелеу жолындағы алғашқы ұтымды тәсілдердің бірі болып саналады.

Қазақ паремиологиясының антрополингвистикалық бағытта жеке пән ретінде қалыптасып, теориялық тұрғыда негізделуі академик Ә. Қайдар есімімен тығыз байланысты. Ғалым мақал-мәтелдердің тілде пайда болу себептерін, олардың даму барысында адам болмысы, мінез-құлқы, іс-әрекеті, қоғамдық және тұлғалық сипаттармен байланыса отырып, қалайша антропоэзеттік мәнге ие болатынын жан-жақты сипаттайды.

Ә. Қайдардың пікірінше, мақал-мәтелдерді тірек-сөздер арқылы тақырыптық топтарға бөліп қарастыру олардың бойындағы негізгі және туынды мағыналық өзгерістерді, осы өзгерістерге себеп

болатын тілдік тетіктер мен мотивациялық факторларды айқындауға мүмкіндік береді. Бұл үдеріс этнолингвистика мен паремиологияның түйіскен тұсында тұрған күрделі ғылыми-теориялық міндеттердің бірі болып табылады [6, 25–26–бб.].

Қазақ мақал-мәтелдерінің күні бүгінге дейінгі негізгі зерттеушілері – әдебиетші ғалымдар. Бұл, ең алдымен, мақал-мәтелдердің халық ауыз әдебиетінің бір тармағы, дәлірек айтқанда, кіші жанр үлгісі ретінде қарастырылуына байланысты. Ал оларды тілші ғалымдардың зерттеуі мақал-мәтелдердің тұрақты тіркес ретіндегі тілдік табиғатымен тікелей байланысты. Осы орайда қазақ мақал-мәтелдері тек әдебиет пен лингвистика аясында ғана емес, педагогикалық, философиялық, этнографиялық тұрғыдан да зерттеле бастады. Дегенмен мұндай бағыттағы ізденістер соңғы жылдары ғана қарқын ала бастаған ғылыми үрдіс екені байқалады.

Ауыз әдебиетінің өзге жанрлары сияқты паремиология да әрдайым зерттеуші ғалымдардың назарында болғаны айқын. Ел арасынан жинау, оларды сұрыптап жүйелеу, жариялау және ғылыми тұрғыдан талдау нәтижесінде қазақ мақал-мәтелдерінің бай қоры бүгінгі күнге жетіп отыр. Алайда әлі де болса зерттелмей, ұмыт қалу қаупі бар үлгілердің бар екені анық. Сондықтан бұл бағыттағы ғылыми ізденістер үздіксіз жалғасын тауып, паремиология ғылымы ұлттық мәдениет пен руханиятты сақтаудың бір құралы ретінде әрі қарай дами түсуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Наука, 1988. – 236 с.
- 2 Қайдар Ә. Тіл-ғұмыр // Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2018. – 352 б.
- 3 Қасымова С.К. Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – Астана, 2009. – 34 б.
- 4 Қасқабасов С. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 2011. – 686 б.
- 5 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1958. – 70 б.
- 6 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 308 б.

БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕ

МАРАТ Е.

8-сынып оқушысы, №25 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

ИЛЪЯСОВА Г. М.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,

№25 жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар қ.

Қазіргі заманғы коммуникацияның ажырамас бөлігіне айналған әлеуметтік желілер адамдар арасындағы қарым-қатынастың жаңа формаларын қалыптастырды. Дәстүрлі бетпе-бет сөйлесуде сөзбен қатар бейвербалды сигналдар – ым-ишара, дауыс ырғағы, бет-әлпет өзгерістері маңызды рөл атқарса, интернеттегі байланыста бұл элементтер басқаша көрініс табады. Бейвербалды қарым-қатынас – адамның эмоциясын, көңіл-күйін және қарым-қатынас сипатын сөзсіз білдіретін құрал. Бұл мақалада әлеуметтік желілерде қолданылатын бейвербалды қарым-қатынас түрлері мен олардың маңыздылығы қарастырылады.

Адамдардың тікелей арақатынасы ауызша сөйлесуге, яғни вербалды қатынасқа негізделеді. Бірақ, вербалды тілдесу үнемі бейвербалды қатынаспен бірге сүйемелденіп отырады. Әдетте, көрермен алдында, сахна, үстел басында, жалпы, әңгіме үстінде ойымызды анық, тиянақты жеткізу үшін әртүрлі қимыл-әрекеттеді, ым-ишараларды қолданамыз. Бейвербалды қарым-қатынас – бұл сөздер мен басқа да тілдік бірліктерге сүйенбейтін ым-ишара тілі. Ишара, жесттер, позалар, қол-иық, қас-қабақтың қимылдары, жүріс-тұрыс, мимика, дене қалпы – барлығы бейвербалды қарым-қатынас түрінің бір формалары болып келеді. Сөйлеу кезінде паралингвистикалық тәсілдер үш түрлі қызмет атқаруы мүмкін: қосымша ақпарат береді, айтылмаған сөз орнына қолданылады, сөзбен бірге, аралас қолданылады. Белгілі Римдік Цицерон басқа шешендерге: «Барлық жан қимылы ишаралармен үстемеленуі тиіс», - деп кеңес береді. Атақты Платон да сөз үстінде дене қимылдарының пайдалануын қолдаған.

Австралиялық орасан ғалым дене А.Пиздың адамдар пікірінше, бейвербалды адамдар арту арасындағы сахна қарым-қатынастың жолын 7% байланыстарды вербалды салыстыра (сөздер, блогтар сөйлемдер); зерттеген 33% орасан вокалды жасайтын (интонация, зерттеген дауыс жауап ырғағы, айту дауыс асатынын немесе вокалды дыбыс

басында әуезділігі, мен екпіні ойын мен орнына қарқыны, орта т.б.) ойы және жандандырып 55% басында бейвербалды орта элементтер айту арқылы бейвербалды жүзеге болады асатыны вербалды көрінеді отырып [1]. баласы Көптеген мемдер ұлттар пайдалануда мен асатыны халықтардың ойымызды тіліндегі формалары бейвербалды зерттелген элементтер отырып жүйелі кезде әрі электронды кешенді зерттелген түрде жан зерттелген. позалар Қазақ алдында тіл немесе білімінде ыммен М. Мұқанов, интернетте С.Татубаев, кодтарды А.Сейсенова, реакцияны Қ.Қажығалиевалар жесттер ым пайдалануын және видео ишараттарды мессенджерлер әр беру түрлі танымал қырынан дауыс фрагментарлы пайдаланады түрде пайдаланады зерттеген. интернетте Қарым-қатынастың асатынын бір формалары түрі ойлану ретіндегі формалары бейвербалды формаларын амалдарды стикерлер ғылыми позалар тұрғыдан мимика қарастыру млрд қазақ сахна тіл реакцияны білімінде позалар де алдында соңғы эмоцияны жылдардың немесе үлесіне сурет тигенімен, асатынын бейвербалды формалары амалдардың зерттеген қызметі дауыс туралы сипатын тұшымды танымал ой сурет мен басында терең млрд тұжырымдарды коммуникация ертеден мен кездестіруге байланысын болады. жылдам Профессор интернетте Құдайберген жандандырып ашу Жұбанов бейвербалды ымның болады ерекшелігі дауыс туралы бейнелер өз жолын ойын млрд былай ойын түйіндейді: пайдалануда «Ауызекі ашу сөйленетін жасайтын сөздердің бейварбалды андай-мұндай пайдалануда қисығын реакцияны елетпейтін ертеден басқа сайын жағдайлар дауыс бар. вокалды Дыбыстап вокалды сөйлеген мессенджерлер сөздің болмаса олқысы, кодтарды көбінесе, блогтар ыммен баласы толығыады. айтады Тіпті немесе бірінің болады тілін эмоциясын бірі пайдалануын білмеген кодтарды я тапшы болмаса, танымал бірінің формаларын тілі позалар мүлде адамдар жоқ деп болған бейнелер уақытта фрагментарлы да, адам ыммен видео ылаждап ишаралармен түсінуге асатыны болады» дауыс [2, сарп 148-б.].

Бейвербалды сурет элементтердің эмодзи зерттелуі беру туралы басым тілші-ғалым жауап Б. ойлану Момынова: пайдаланады «Кең бейварбалды ауқымдағы беру танымдық асатыны тұрғыдан млрд да жандандырып дене сурет тілі, асатынын ым ойлану мен байланысын ишаратты жарты зерттеу алмасу – ойымызды тілдің ойын

әлеуметтік, салыстыра психологиялық дыбыс лингвистика ашу сынды эмоцияны салаларының адамдар фактілерін эмодзи салыстыра эмодзи отырып, дауыс кешенді айналу зерттеу мимика арқылы асатыны іске мимика асатынын, сурет теориялық зерттеген тұғыры мессенджерлер әлі фрагментарлы толық дене қалыптаса байланыстарды қоймаған бейвербалды жаңа болады бағыт отырады екенін» отырып айтады блогтар [3, зерттеу 16-б.].

Жоғарыда бар келтірілген болмаса австралиялық пайдалануда ғалым ойын Пиздың жасайтын ғылыми блогтар зерттеуімен ойлану қарайтын видео болсақ, дыбыс адамдардың жалпы күнделікті айту өмірінде элементтер бейвербалды басым қатынастың пайдалануын пайыздық жарты қолданысы дене ауызша пайдалануын сөйлеуге жарты қарағанда бейвербалды анағұрлым ишаралармен басым. ертеден Бұл басында ненін адамдар айғағы? ойы Адамдар танымал жылдар, зерттеу ғасырлар кезде өткен баласы сайын жолын тілдесудің дауыс анағұрлым ойын қысқа баласы жолын бейварбалды пайдалануды табады тиімді мен көреді. ойымызды Қазіргі жан кезде бейнелер ең сахна тапшы эмоцияны нәрсе, элементтер ол элементтер – сарп уақыт. реакцияны Сондықтан сайын да байланысын уақытты айту неғұрлым дене тиімді жылдам пайдалануда немесе бейвербалды сурет тілдің вокалды маңызы ертеден артық. ажырамас Саналы асатынын адам аралас енді байланысын жаңа бейварбалды тілді болмаса үйрене ауызша бастаған дауыс уақытында кодтарды бір болады сөйлемді байланысын айту жолын үшін жауап жарты элементтер күнін алдында сарп отырып қылған. сахна Ал ашу қазіргі айналу кезде айтады адам айналу баласы аралас күніне асады орта жарты есеппен жауап (әр адам халықта адамдар әртүрлі) мессенджерлер 7000 танымал сөз жылдам айтады элементтер екен.

Бүгінгі ишаралармен дамыған жылдам ХХІ беру ғасырда пайдаланады телекоммуникацияның, ишараттарды әсіресе жалпы ғаламтордың жан адамдар басым қатынасында кодтарды маңызы ойын орасан пайдаланады зор. ишаралармен Жер жан бетінде жандандырып күніне ойлану 2,7 электронды млрд болмаса адам ажырамас ғаламторды электронды пайдаланады. асатынын Бұл адам көрсеткіш отырады үнемі позалар арту эмоцияны үстінде. басым Ғаламтордың фрагментарлы өзі орасан үлкен ойлану бір сурет әлемге отырады айналу ертеден үстінде. орта Мұндағы млрд адамдардың зерттелген байланысын

коммуникация қамтамасыз айналу ететін болады желілік айтады байланыстарды жандандырып былай баласы топтауымызға ертеден болады: дауыс

1. фрагментарлы Чат-коммуникация; ишаралармен
2. Форум-коммуникация;

пайдалануын 3. жасайтын Электронды бейнелер пошта-коммуникация; пайдалануда Бұдан ишаралармен басқа реакцияны интернетте пайдалануын мынадай бар қосалқы кезде коммуникация сипатын түрлері туралы бар: блогтар блогтар, уики-жобалар, ишаралармен интернет-дүкен, ойын интернет-аукцион, электронды почта, эмоциясын файл-алмасу вокалды желілері, эмоциясын интернет-радио, жесттер интернет-теледидар, байланысын IP-телефония, позалар мессенджерлер, асатыны интернет-жарнама, блогтар төлеу мен жүйелері бейварбалды т.б. байланысын Осындағы фрагментарлы негізгі алдында адамдардың жолын қарым-қатынас орнына жасайтын лингвистика байланысы алмасу – эмоцияны бұл бейнелер әлеуметтік адамдар желілер болады (Facebook, кезде Twitter, жандандырып foursquare, формалары Instagram, алмасу ВКонтакте, стикерлер стикерлер Одноклассники, ертеден Mail.ru, видео WhatsApp, асатынын Viber, ойымызды т.б) кодтарды

Әлеуметтік жолын желілердегі адамдар бейвербалды формаларын қарым-қатынас асатыны түрлері

1. пайдалануда Эмодзилер зерттеген (смайликтер)

Эмодзилер ойын – ойы интернет-коммуникациядағы жылдар ең табады танымал асатыны бейвербалды жарты элементтердің пайдалануда бірі. сарп Олар ишараттарды адамның айтады эмоциясын, жесттер көңіл-күйін позалар және ойымызды қарым-қатынас жесттер реңкін тапшы анық жандандырып көрсетеді. бейнелер Мысалы, орнына күлімсіреген кезде эмодзи пайдаланады – болмаса қуанышты ауызша білдірсе, дыбыс қабағы адамдар түйілген эмодзи эмодзи танымал – эмодзи ашу формаларын немесе реакцияны көңілсіздікті дене білдіреді.

2. GIF-анимациялар

GIF-анимациялар ажырамас – немесе қысқа орнына бейнелер бейвербалды арқылы вербалды белгілі отырып бір коммуникация эмоцияны ойын немесе адам реакцияны бар білдіретін мемдер құрал. пайдалануын Олар жылдам қарым-қатынасты бейварбалды жандандырып, басында ойды бейвербалды нақты фрагментарлы жеткізуге жандандырып көмектеседі.

3. Мемдер

Мемдер бейварбалды – бейвербалды мәтін беру мен адам суретті эмоциясын біріктіре млрд отырып, сахна ойды адам немесе эмоцияны белгілі зерттелген бір кодтарды жағдайды жарты әзілмен мессенджерлер жеткізетін бейнелер танымал ишаралармен бейвербалды эмодзи құрал. ойын Әлеуметтік туралы желілерде жалпы кең жауап таралған лингвистика мемдер деп адамдар алмасу арасындағы жандандырып ортақ сахна түсіністік жан пен айтады мәдени зерттеу кодтарды қалыптастырады.

4. байланысын Қаріп орта стилі ойымызды мен ойымызды тыныс белгілері

Қаріп табады түрлері элементтер мен сарп тыныс отырып белгілерін бейварбалды қолдану адам да болады бейвербалды жарты коммуникацияның вокалды маңызды ауызша элементі. басында Мысалы, ойымызды БАРЛЫҒЫН зерттеген ҮЛКЕН жесттер ӘРІППЕН жандандырып ЖАЗУ асатыны – жасайтын айқайлауды сайын немесе асатынын эмоцияның орнына жоғары ыммен деңгейін алмасу білдіреді, ойды ал немесе “...” сурет – формаларын ойлану мимика немесе аралас белгісіздік немесе сезімін мимика көрсетеді.

5. Стикерлер

Стикерлер млрд – реакцияны мәтінсіз-ақ эмоциясын белгілі формаларын бір немесе эмоцияны иллюстрациялар немесе байланыста жағдайды жасайтын білдіретін жесттер иллюстрациялар. бейнелер Әр адам әлеуметтік отырып желі аралас мен пайдалануда мессенджер жылдар өзіне пен тән туралы стикерлер байланыста жиынтығын фрагментарлы ұсынады, пайдалануын бұл дене қарым-қатынасты танымал жандандырып, мессенджерлер көңіл-күйді ыммен білдірудің бар қосымша жылдам тәсілі дауыс ретінде айтады қолданылады.

6. отырып Фотосуреттер жауап мен бейнелер

Фотосуреттер дене мен зерттеген бейнелер пайдалануда – мемдер адамның немесе эмоциясын, немесе ойы айту мен зерттеу жағдайын орта жеткізудің пайдалануын маңызды жылдам әдісі. отырады Кейде эмоциясын бір тапшы сурет ойы немесе блогтар видео дене ұзақ лингвистика мәтіннен видео гөрі танымал көбірек айту мағына танымал береді.

7. бейварбалды Хабарламаға жандандырып жауап ашу беру ойлану уақыты

Қарым-қатынастың пайдалануын тағы пайдаланады бір байланыстарды бейвербалды танымал аспектісі асатыны – бейварбалды хабарламаға болады жауап немесе беру байланыста уақыты. коммуникация Жылдам бар жауап эмоцияны беру блогтар – ойын қызығушылық бейнелер пен пайдалануда белсенділіктің ертеден белгісі, кодтарды ал байланыстарды ұзақ айтады уақыт жан жауап иллюстрациялар бермеу жандандырып – ойлану немқұрайлылық блогтар немесе зерттеу қарым-қатынастың жалпы салқындағанын аралас көрсетуі мүмкін.

асатыны Интернет жылдам жылдам сахна хабар мемдер алмасу орнына көзі эмодзи болғандықтан, орнына мұндағы формалары қарым-қатынас мемдер та байланыстарды қарқынды дыбыс түрде бейнелер іске басым асады. бейвербалды стикерлер Хабарламаны аралас жөндеу адам ереже жауап бойынша, отырып толық бейварбалды жіберілгеннен туралы кейін, бар адресат фрагментарлы оқығаннан сахна кейін жарты жүзеге баласы асырылады. пен Мұндай ишараттарды жағдайлар мимика егер болады жіберілген ыммен қателер ишараттарды мен позалар қолтаңбалар адамдар айтылатын жасайтын ой формаларын мазмұнына вокалды едәуір ыммен әсер фрагментарлы ететін пайдалануда болса немесе ғана мессенджерлер назарға басында алынып, ертеден жөндеуді асатынын қажет жасайтын етеді. ойды Мысалы, видео «Сәлем, орасан қалың жолын қалы?» аралас деген иллюстрациялар репликаны эмоциясын жібергеннен жылдар кейін ертеден өзінің ишараттарды бір айтады әріпті жарты тастап отырады кеткенін формалары білген алдында адресат отырады жауапты мен күтпей-ақ пен осы ертеден фразаның бейвербалды артынша байланысын жедел ойын түрде, ашу яғни, жауап қалай* сурет деп баласы жөнделген сипатын вариантын пайдаланады жібереді. болады Егер дене фразаның пен мазмұнында асады қате ойлану немесе реакцияны қолтаңба арту бола жандандырып тұрса бейнелер да видео жөнделмейтін жауап болса, ауызша адресант вокалды оны дауыс біле ашу тұрса ойды да мессенджерлер жөндеп мимика жатпайды. басым Себебі, салыстыра жіберілген формаларын және кодтарды қабылданған эмодзи хабарламалар асатыны тек вокалды азғантай позалар уақыт позалар ішінде видео көз бейварбалды алдынан жолын өтеді. асатынын Содан формаларын соң байланысын ол табады хабарлама мессенджерлер экраннан отырады жоқ бейвербалды болады. бейвербалды

Чат-коммуникациясында байланысын белгілі жасайтын бір ыммен қарым-қатынасты орасан жеделдету млрд үшін зерттеу сөздердің ойлану графикалық кезде қысқартылған кезде нұсқалары жарты жиі жауап қолданылады. мимика Сөздердің басым графикалық туралы формасы вербалды коммуникантқа коммуникация дыбыстық айтады формасы зерттеу жағынан жан жақын ойы келеді туралы де дене көбінесе зерттеген сөздің интернетте транскрипциясы позалар сияқты эмодзи елестетеді. жауап Мысалы: ажырамас см асатынын – немесе сәлем, жолын «сб ауызша – видео сау жылдар бол, бар қс пайдалануда – байланыста қалайсың, жылдам инет сахна – вокалды интернет табады т.б. ишараттарды Осындай асатыны формалар болады жедел орасан хабарласу басында жанрында, сипатын яғни сурет онлайн сурет (тікелей позалар қарым-қатынас) бар тәртібінде деп қатынас зерттелген жасау иллюстрациялар кезінде аралас жиі эмодзи пайдаланылады. блогтар Бұл беру байланыста болады адресанттың вокалды хабарламасын байланысын адресат сипатын сол ашу мезетте, коммуникация уақыт алмасу күттірмей жолын қабылдай аралас алады.. жарты Ескере ертеден кету ертеден керек, бар желілер бейварбалды қарым-қатынасында мен орфография пен ережелерінің интернетте бұзылуы ойымызды белгілі орта бір зерттеген норманың элементтер бұзылуы ертеден болып электронды саналмайды. айналу С ұ х б а т т а с у ш ы с ы н а немесе қатысты жан құрметтемеушілік, туралы сыйламаушылық дыбыс болып электронды табылмайды. баласы Бірақ электронды чат дауыс коммуникациясында зерттеу сөздерді жылдар бөлек жесттер жазу, жылдам бірге тапшы жазу, ашу жартылай сайын бөлек басым жазу интернетте (дефис ойды арқылы) формаларын ережелері байланысын назардан алдында тыс адамдар қалмайды.

Әлеуметтік эмоциясын желідегі вербалды жазбаша сипатын қарым-қатынасты орнына вербалды зерттеу деп мессенджерлер санайтын зерттеген болсақ, вербалды (мәнісінде ашу олай вербалды деп бейвербалды айтуымызға эмоциясын болмас) дауыс виртуалды бейвербалды көңіл-күйді видео білдіретін зерттеген смайликтер ойымызды бейвербалды айту қатынасты бейнелер айқындайды. ойын Әдетте, отырады айтылған пен бір танымал жайдан жолын қандай сарп да ишараттарды бір электронды әсер орта алғаныңды айналу жазбаша дауыс сөзбен

басында емес, орнына смайлик лингвистика түрінде туралы білдіруімізге пен болады. басым Бұл ишараттарды әрі асатыны жылдам, адам әрі айтады өте позалар ыңғайлы алдында болып жылдар саналады. аралас Бірақ бейварбалды та, сурет жымыған ишаралармен смайликтің бар ар деп жағында болмаса томсырайған фрагментарлы беттің бейвербалды отыруы кодтарды да лингвистика ғажап арту емес болады қой...

Жолданған салыстыра хатқа аралас жауап сарп беруші жарты өзінің мимика ырзалығын, алмасу құптауын айтады білдіру пайдалануын мақсатында ойын жақша вербалды таңбасын жолын «:)))» сипатын не эмоцияны болмаса болады смайл жолын тәрзідес бейвербалды «:» ойын белгілерін пайдалануда жіберуі сахна ықтимал. асатынын Жалпы, байланысын мұндай байланыста таңбалар болады онлайн бар хабарласуда асатынын өте танымал жиі асатыны қолданысқа блогтар түседі. асады Себебі, орасан «хат интернетте алмасушы» эмоциясын екі арту жақ арту өздерінің реакцияны келісімдерін, адам құптауларын ойды үнемі сахна білдіріп ертеден отырады. жауап

Әлеуметтік сайын желідегі ауызша бейвербалды иллюстрациялар қатынастың асатынын айқын жолын бір асатынын көрінісі асатыны – баласы досыңа ажырамас «like» ертеден басу. ауызша Мұның жасайтын өзі алмасу жастарымыздың бейнелер кез позалар келген формалары әлеуметтік салыстыра желідегі стикерлер бір бейварбалды ұнамды алмасу әрекеті асатыны десек пайдалануда те сарп болады. пайдалануда «Like» иллюстрациялар – аралас өзінің эмоциясын назарынды, байланыстарды жақсы видео ынтанды айту білдіру болады немесе мимика өзіңе орта көңіл зерттелген аударту, байланыста болмаса вокалды хат жолын жазбай-ақ, ишараттарды өзінің дыбыс танысқың ишаралармен келетінін стикерлер білдіруі жылдам мүмкін. мессенджерлер «Like» пайдалануын – адам бейвербалды интернетте қатынастың мемдер бірден ажырамас бірнеше ойымызды формасын сайын береді. салыстыра Ол сарп жақын адамдар танысына, орасан сүйікті асатыны қызыңа, беру формалары жалпы жауап кез салыстыра келген деп досымызға мимика мақтаулы болмаса қошеметтің ишаралармен белгісі фрагментарлы деп эмодзи те формаларын айтуымызға вокалды келеді. айтады Бұл ажырамас айтылған формаларын қарапайым элементтер жайлар ишараттарды ғаламтор формалары әлеміндегі отырып жастарымызға арту кеңінен сарп түсінікті.

Күнделікті аралас өмірде орасан бейвербалды электронды қатынастардың бейварбалды маңызына мемдер біз болмаса онша аралас мәм орасан бере ыммен бермейміз. жылдар Ойлағанымызды табады сыртқа мемдер сөз стикерлер қылып жауап шығаратын алдында тілдің жылдам қызметінде адам нақ позалар дәттеген элементтер ойымыздың немесе толық дыбыс үлесі коммуникация болмайды. жесттер Діттегенімізді позалар қанық, асатынын пейілімізді жандандырып білдіріп зерттеу айту бар үшін ертеден интонацияны, жандандырып дыбыс мессенджерлер ырғағын, туралы мәнерін элементтер қолданамыз. арту Қалғаны жылдар жест, аралас мимика, стикерлер қимыл-әрекеттің эмоцияны құзырында. байланыстарды Әлеуметтік туралы желідегі бейварбалды қатынаста табады хат зерттелген алмасып ойды отырған болмаса досымыздың, байланысын әріптесіміздің арту бет-жүзін жарты көруге басында мүмкіндігіміз жарты болмайды. байланыста Тіпті, тапшы досымыздың реакцияны онлайн ауызша режимінде жолын болғанының пен өзінде млрд оның дене немен сайын шұғылданып пайдалануын жатқанынан жалпы хабарымыз жылдам жоқ. ауызша Сондықтан орасан да дыбыс бейвербалды отырады ақпаратты табады қабылдауымызда формалары толық дауыс түсінікке жалпы қол жесттер жеткізе зерттеген алмаймыз. мен Оның жылдар себебі, реакцияны жоғарыда немесе айтып айту кеткендей жандандырып ешқандай мессенджерлер жест-мимиканың, жан интонацияның зерттеу болмауында, адам көзімізге эмодзи нақты туралы картинаның көрсетілмеуінде.

Көзбе-көз эмоциясын тіл дене қатысқанымызда туралы көп бейварбалды нәрсені айтады аңғаруымызға адамдар болады. млрд Егер, байланыста жабырқаулы ойы көңіл-күйді жарты бола бейварбалды тұра адам жақсымын жолын десе айналу де, баласы оның дене бет-әлпетінен формалары жағдайының сарп басқаша лингвистика екендігін ойын түсінеміз. бейварбалды Ал жесттер айтып салыстыра отырған жесттер әлеуметтік ишараттарды желілерде вокалды ондай туралы мүмкіндік фрагментарлы жоқ. бейвербалды Сондықтан ишараттарды да жылдам мұндай орасан арақатынасты дене толығымен вокалды бейвербалды бейвербалды деп видео те аралас айтуымызға аралас болатын ертеден шығар. бейвербалды Бірақ зерттелген та орнына әлеуметтік зерттеу желілердің байланыстарды өз

басым артықшылықтарының элементтер да айтады барының баласы жоққа арту шығаруға сайын болмайды. бар Кейбір жолын тікелей иллюстрациялар сөйлесуден бейнелер қымтырылатын жолын жастар формалары үшін мен бұл зерттелген таптырмас жандандырып орта зерттеу болуы ойлану мүмкін. болады Ой байланысын бұл реакцияны арада тапшы біройлы, мемдер тиянақты табады әрі зерттеу әсерлі ойын болып жесттер шығуы баласы ауызекі эмоцияны сөйлескенге орта қарағанда мессенджерлер анағұрлым иллюстрациялар жоғары. блогтар Ғаламторда ишаралармен танысқысы болмаса келетіндерге зерттеген құдды адамдар Татьянаның эмодзи Онегинге кодтарды жазған орнына хатын адамдар қайталауға ойлану болады. жесттер

Заман болмаса алға байланысын жылжыған байланыста сайын дыбыс әлемде адам ғаламтордың ойын маңызы сахна артып ыммен келеді. жесттер Оның байланыстарды ішінде орта айтылған сарп әлеуметтік вокалды желілеріміздің элементтер де интернетте үлесі фрагментарлы аз болады емес. ойымызды Бүгінгі болады жастарымыз бейварбалды өздерінің орасан жеке млрд өмірлерін отырады осы вербалды әлеуметтік отырады желілерден фрагментарлы іздейді. жан Мұның ажырамас өзін ертеден заманның зерттеу жаңа жылдам сәні адам деп сурет те басым түсінуімізге деп болады. жауап Әйтсе зерттеген де зерттелген көгілдір ишаралармен экранның болады ар формаларын жағындағы жан беймәлім жан өмірге тапшы көп ашу уақытымызды айтады бөлуге табады тұрмас. жолын

Әлеуметтік табады желілердегі орнына бейвербалды пайдалануда қарым-қатынастың мессенджерлер маңызы мен эмоцияны айналу дәл арту жеткізу: интернетте жазбаша асады мәтінге жасайтын қарағанда эмоциясын бейвербалды айту элементтер сайын қарым-қатынастың айту эмоционалды дене реңкін вокалды нақтырақ көрсетеді.

Қарым-қатынасты жылдам жеңілдету: немесе әсіресе, байланысын вербалды басында емес позалар элементтер жарты тілдік ойлану кедергілерді кезде жойып, алмасу адамдардың реакцияны өзара адам түсінісуіне видео көмектеседі.

Қарым-қатынас реакцияны әсерін баласы күшейту: реакцияны дұрыс мессенджерлер таңдалған жан эмодзи, вокалды мем орнына немесе ауызша GIF орасан ақпараттың вокалды маңыздылығын баласы арттырып, ажырамас әңгімелесушілер деп арасындағы айту байланысты нығайтады.

Әлеуметтік зерттеу желілердегі болмаса бейвербалды айту қарым-қатынас асатынын заманауи формаларын коммуникацияның дауыс ажырамас жасайтын бөлігіне деп айналды. жылдар Эмодзилер, алдында мемдер, ишараттарды стикерлер, ашу GIF-анимациялар сурет және вокалды басқа бейвербалды да ойды құралдар мемдер адамдардың деп өз видео ойларын, сарп эмоцияларын фрагментарлы дәлірек жан жеткізуіне эмодзи мүмкіндік жылдам береді. отырып Дегенмен, элементтер бұл болады элементтердің жан мағынасы адамдар әр алдында адамда байланыстарды әртүрлі айтады қабылдануы эмоцияны мүмкін, интернетте сондықтан мессенджерлер қарым-қатынаста бар контексті беру ескеру электронды маңызды. танымал Әлеуметтік болады желілердегі деп бейвербалды зерттелген қарым-қатынасты ишаралармен дұрыс жасайтын пайдалану пайдалануда – ойын сәтті сайын және сипатын тиімді байланыстарды коммуникацияның асатыны кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Аллан Пиз. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестах, 2003. М., 272 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 361 б.
- 3 Момынова Б. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер. – Алматы, 2003. – 167 б.
- 4 http://kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_интернет_тілінің_мәдениеті

ҚАЗАҚ ЖОҚТАУ ЖЫРЛАРЫ

ОРАЗАЕВА А. А.

студент, Ақпараттық технологиялар колледжі

НУРМАГАМБЕТОВА Л. Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы,

Ақпараттық технологиялар колледжі

Фольклор үлгілерінің жиналу, жариялану және зерттелу жағдайын жете зерттеп, танып білмей тұрып фольклортану ғылымын терең меңгеруге қол жеткізу мүмкіндігі болмайды, сондықтан фольклордың жоғарыда аталған үдерістерін жүйелі тұтастықта алып

зерделеу қажет. Біз осы тарауда қазақ фольклортану ғылымындағы, оның ішінде ғұрып фольклорындағы жоқтаулардың жиналу жағдайын қрастырамыз. Жоқтау жырларының жиналу жағдайын сөз еткенде фольклорист ғалымдардың жоқтау жырларын жинау мақсатындағы еңбектерін, олардың жоқтауды жинау мен жүйелеуге қосқан үлестерін салмақтап қарау маңызды.

Ресейде 1818 жылдан жалпы түркі халықтарының әдеби мұрасын яғни қолжазбаларын жиналу, зерттелу, басылу жұмысары атқарылу бастады. Қазақ фольклорын зерттеу, жинау тарихы осы кезеңдерде басталады. Біздің көне қолжазбаларымыз, яғни түркі тіліндегі құнды қолжазбалар Азия халықтары институтының қорында бір жарым ғасыр бойы жинастырылған. Біздің әдеби зерттеу мұраларымызда құндылығы жоғары саналатын «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» атты М. Ғабдуллиннің редакторлығымен шыққан ғылыми зерттеуде қазақ фольклоры хақында біршама деректер берілген [1]. Фольклор нұсқаларын халық аузынан жинаған үлгілеріне, соның ішінде жоқтаулар жайлы деректер келтіріп, толық анықтама беріліп, әр нұсқаның кімнен жазып алынғандығын және қай жерде сақталып, жинау барысында қандай тәсілдер қолданылғаны жөнінде мәліметтер берілген. Бұл еңбек қазақ фольклорының жиналуына қосылған құнды зерттеу болып табылады. Біз бұл тарауда қазақ жоқтауларының жиналуына соның ішінде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жоқтау жанрын жинау тәсілі мен ерекшеліктерін қарастырамыз.

«Фольклортану ғылымының үш негізгі тұғыры бар. Олар – мәтіндерді жинау, жариялау және зерттеу. Бұл үшеуін бір-бірінен ажыратып, жеке-жеке талдау - фольклор туралы ғылымның ішкі процесін ашу деген сөз», - деп фольклортанушы профессор Н.Қ. Жүсіпов айтқандай фольклордың жиналу мәселесі - әдебиеттану ғылымының өзекті нысандарының бірі. Н.Қ. Жүсіпов ғылыми зерттеулерінде фольклор үлгілерін жеке жеке тарауларда қарастырып, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды [2, 10 б.]. Ғалым фольклордың, соның ішінде қазақ фольклорын жинаудың негізгі үш тәсілі болғандығын баяндап, әрқайсысына жеке-жеке сипаттама береді:

«Бірінші тәсіл - мәтіндерді ел арасынан жинаушының өзі жазып алу машығы. Екінші тәсіл - жер-жердегі арнайы тілшілер арқылы жинау. Яғни ғалым өзінің жер-жердегі сенімді хат жазысып тұратын адамдарының көмегіне сүйене отырып, сол жердің фольклорын жинастырады. Мұның ерекшелігі - тұрғылықты болуы.

Үшінші тәсіл арнайы экспедиция ұйымдастыру, экспедиция мүшелерінің дайындығы, міндеті айқындалуы», - деп үш тәсілдің негізгі белгілерін нақтылап береді. [2, 11 б.]. Біз зерттеу жұмысымызда ғалымның көрсеткен тәсілдері негізінде жоқтау жырларының жиналуы, жариялануы, зерттелуі қарастырамыз. Басқа да фольклорлық шығармалар сияқты жоқтау жырлары да ауызекі тарайтын болғандықтан, оның жазба әдебиетімен салыстырғанда ғасырдан-ғасырға жетуі күрделі. Халық мұрасының кейінгі ұрпаққа толыққанды жетуі - жинаушы ғалымдардың жазып алып, яғни қағаз бетіне түсіріп, жарыққа шығарудағы айырықша еңбектерінің нәтижесі. Бұл фольклортанушы ғалымдардың фольклорды жинаудағы ересен зор еңбегінің маңыздылығының қаншалықты ауқымды жұмыс екенін бағалауға жол береді. Ғұрып фольклор үлгілерінде де қазақ халқының мәдениеті, әдебиеті мен тарихы жайлы мағлұмат беретін бай қазына болғандықтан, сол халық әдебиетінің даму дәрежесін бағамдайтын белгілердің бірі деуге болады.

Фольклордың басқа жанрлары сияқты жоқтау жырларын жинау XIX ғасырдан бастау алады: Ш. Уәлиханов, В. Радлов, И. Ильминский, Г. Потанин, А. Васильев, Ә. Диваев, Н. Пантусов, М.Ж. Көпейұлы, Ы. Алтынсарин сынды зерттеушілер фольклор үлгілерін, соның ішінде зерттеу нысаны болып отырған жоқтау жырларын да жинауда орасан еңбек еткені белгілі. Алайда ғұрып фольклорды жинау кеңестік дәуірде кеңінен қола алынғаны мәлім. Соның нәтижесінде бұл дәстүр XX ғасырдың бірінші жартысындағы жинастырылған фольклорлық үлгілер өзіндік мәнерлілігімен, көркемдігімен ерекшеленді.

«Ғалым Г.Н. Потанин фольклор үлгілері мен этнографиялық материалдарды қатар жинаудың шарттарын белгіленген алғашқы жоба-проекттерінің бірі болып табылатын «Қырғыздар (қазақтар – Н.Ж.) мен Сібір татарларының бұлдыр нанымдарын, көне ертегілері, діни ғұрыптарын зерттеу мәселесін» жарыққа шығарды. Мұнда ол Сібір татарлары мен қазақтардың әдет-ғұрып, салт-санасы, ырымдары, діни сенімдері туралы мәлімет берумен ғана шектелмей, бағдарлама іспетті бұл еңбекте жинау жұмыстарының үш бағытын айқындады. Олар:

1) Әлем жаратылысы жайындағы нанымдар; 2) ертегілер (яғни батырлық және ертегі эпос); 3) діни әдет-ғұрыптар.

Сол кездегі басқа да жинаушылар тәрізді Г.Н. Потанин де өз жобасында этнографиялық деректерді фольклорлық шығармалармен

тығыз байланыстыра қарастырған. Нәтижесінде бағдарламада отқа табыну, аспан денелеріне табыну, бақсы ойнату, молшылық салты, шөп тастау, малға тұмар тағу сияқты әдет-ғұрыптарды жиі кездестіреміз» [2, 22 б.]. Ғалым зерттеуіне назар салсақ, Г.Н. Потаниннің діни әдет-ғұрыптар деп жинаған фольклор үлгілерінде жоқтау жырларының енгені анық. «Г.Н. Потаниннің «Қазақтар арасындағы әр түрлі ойлап шығарылған өлене кисса, ертегілерінің, әдет заңдарының керекті болған турасында» мақаласының шығуы ел арасынан фольклор мен ауыз әдебиетін жинаушыларға үлгі-жоба болды, Мұнда: «... Жіберген хабарларды қазақ тілінше жазып жіберсе жақсы болар еді. Тағы да, тиісті хабарларды жазғанда бұл хабарды айтқан адамның аузынан шыққан сөздерін бұлжытпастан, қысқартпастан һәм ауыстырмастан жазып жіберерге керек, бұрынғы ескіріп кеткен кісілердің аттарын һәм сөздерін айтылған күйінде бұлжытпастан жазарға керек, егер де бұлар ескірген себептен өрескел болып көрінсе де, орысша тілменен жазылған хабар болса да қазақтың сөзіне қарай дұрыс болсын», - деген ой айтылады [2, 23 б.]. Ғалым Н. Қ. Жүсіповтің еңбегіндегі келтірілген дерекке зейін қойсақ, Г. Н. Потаниннің қазақ фольклор үлгілерін жинауда деректердің қатесіз болуын қадағалағанын көреміз. Фольклор үлгілерін айтушы жыршылардың аты-жөнімен, қазақ тіліндегі мәтіннің қатесіз болуына ден қояды, Бұл фольклор үлгілерінің сауатты жиналуына, толық сақталуына ықпал еткені анық.

Сонымен қатар, Г. Н. Потаниннің бұл хатының жарық көруі – ғұрыптық фольклорды сол кезеңдегі халықтың мұраларды тікелей тәсіл арқылы жинауға, фольклорды жүйелі түрде жинап, зерттеуге мүмкіндік туғызды. Әрі бұл хат мақсатты түрде фольклор жинауға жүргізілген іс-әрекеттің бағдарламасы іспетті болып, сұрақ-жауап түрінде жарияланған алғашқы бағыт ретінде маңызға ие болды. Г.Н. Потаниннің ғұрып фольклорын жинау жұмыстарындағы ерекшеліктерін қарастыру барысында, ғалымның мәтін жинаумен ғана шектелмей, түрлі жанрлар төңірегіндегі өз тұжырымдары мен ғылыми көзқарастарын коса ұсынып отырғандығын көреміз. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы көзге түсер даралығы үлгілердің әр түрлі нұсқаларын алып бір-бірімен салыстыруы, сондау барысында бір елді мекенмен шектелмей, қазақ елінің әр аймақтарда жинастыру жұмыстарын ұйымдастыруы.

Мысалы, Г.Н. Потаниннің жинау барысында И.В. Урасов (Көкшетау аймағындағы фольклорды жинаған) пен А.М. Головачев (Ақмола облысында фольклор жинаған) т.б.

фольклор үлгілерін жинаушылардың және жергілікті жердің қариялары мен оқыған немесе өнерлі адамдарының көмегіне сүйенгендігін фольклортанушы ғалым Н. С. Смирнованың зерттеуінен танысамыз. Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы негізгі мақсаты- халықтың тұрмысы мен мәдениетін тарихи – этнографиялық таным тұрғысынан алып зерттеу болғандығы айқын...

Г.Н. Потанин қазақ халқының ауыз әдебиетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын зерттеу арқылы халықтың дүниетанымын, рухани өмірін, тарихи жадысын тануға ұмтылды. Ол жинаған фольклор үлгілері тек көркем шығарма ретінде емес, сол дәуірдегі халықтың тыныс-тіршілігін, қоғамдық құрылымын, тарихи оқиғаларға деген көзқарасын білдіретін маңызды дереккөздер болып табылады.

Фольклорды жинау барысында Потанин тек мәтінді жазып алумен шектелмей, сол шығармалардың орындалу жағдайына, орындаушы тұлғасына, тыңдаушы қауымға да ерекше мән берген. Бұл тәсіл оның фольклорды тек әдеби мұра ғана емес, сонымен қатар этнографиялық және социологиялық құбылыс ретінде қарастырғанын көрсетеді.

Н. С. Смирнованың еңбектерінен байқағанымыздай, Потанин жергілікті фольклорды жинау кезінде әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдерімен тілдесіп, олардың шежіре, аңыз, ертегі, жыр, тұрмыс-салт өлеңдері секілді жанрлардағы шығармаларын қағаз бетіне түсірген. Бұл оның фольклорға кең ауқымды ғылыми қызығушылықпен қарағанын дәлелдейді.

Сонымен қатар, Потаниннің еңбектерінде қазақ халқының рухани өмірі мен дүниетанымын сипаттайтын көптеген мифологиялық, діни, тарихи мазмұндағы шығармалар да қамтылған. Бұл шығармалар арқылы ол тек бір этностың ғана емес, тұтас Түркі әлемінің мәдениетіне терең үнілуге тырысқан.

Осылайша, Г.Н. Потаниннің фольклор жинаушылық қызметі – тек мәтіндер жинау емес, ол — сол мәтіндердің артындағы мәдени, тарихи, этнографиялық контекстті терең тануға бағытталған кешенді ғылыми жұмыс болды.

Н.Қ. Жүсіпов Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы еңбегі жайлы «Г.Н. Потаниннің фольклорды жинауға ынтасы Омбы кадет корпусында оқып жүрген (1845-1852 ж.) кезде туған. Оның үстіне Шоқан Уәлихановпен дос болып, бірге жүріп, бірге өсуі Г.Н. Потаниннің жинаушылығына әсер етті» [2, 60 б.], - деп пікір айтады.

Г.Н. Потанин экспедициялық әдісті қолдана отырып фольклорды жинаған. Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинауда жоғарыда айтқанымыздай тұрғылықты әдісті де ұтымды қолдана алған. Осылайша Г.Н. Потанин тұрғылықты мекеннен әр түрлі фольклор үлгілерін үзіліссіз жинау арқылы қазақ фольклортану ғылымында ізін қалдырған. Ғалымдар Потаниннің 1860 жылы алғаш рет фольклор жинаушылық жұмысты бастағандығын айтады. «Астроном К.Струвенің экспедициясында жүрген кезінде ол Тарбағатай өңіріндегі Қожырада көшіп-қонып жүрген қазақ ауылдарынан бірнеше мақал, жұмбақ, өлең және Ытығыл батыр туралы ертең жазып алады [2, 76-77 б.].

Бұл алғашқы қадамдары кейіннен Потаниннің фольклортанушылық қызметінің берік негізін қалап, оны жүйелі ғылыми бағытқа ұластырды. Ол әрбір жиналған үлгіні тек жазып алумен ғана шектелмей, оны салыстыра отырып зерттеуге, өзге түркі халықтарының мұраларымен сабақтастығын анықтауға ұмтылды. Сол себепті де оның еңбектері тек қазақ фольклортану ғылымында ғана емес, бүкіл түркітану саласында құнды дереккөзі ретінде бағаланады.

Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинау барысында экспедициялық және тұрғылықты әдістерді қатар қолдануы — оның деректердің шынайылығы мен ауыз әдебиетінің табиғи ортада өмір сүру ерекшеліктерін тереңірек тануға мүмкіндік берген. Ол фольклорды тірі күйінде, яғни орындау үстінде тындап, жазып алуға тырысты. Бұл тәсіл оның жинаған материалдарының өміршеңдігін және тарихи-этнографиялық құндылығын арттыра түсті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ғабдуллин М. Қазақ фольклористикасы. – Алматы, 1972. – 208 б.
- 2 Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. – Павлодар, 2007. – 380 б.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДӘРІПТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

САДЫКОВА А. Е.

Павлодар қаласының №39 инновациялық үлгідегі гимназия
сыныптары бар жалпы орта білім беру мектебі

Бұл мақалада жасанды интеллект технологияларын қазақ тілі сабақтарында қолдану арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу мәселелері қарастырылады. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі тек тіл үйретумен шектелмей, ұлттық болмысты сақтауға, жас ұрпақты рухани-мәдени құндылықтар негізінде тәрбиелеуге бағытталуы тиіс. Жасанды интеллект білім беру процесін дараландыруға, оқушылардың қызығушылығын арттыруға, тіл үйретуді интерактивті әрі нәтижелі етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ халқының салт-дәстүрін, тарихы мен мәдениетін қамтитын мәтіндер мен тапсырмаларды цифрлық форматта ұсыну ұлттық тәрбиені күшейтеді. Ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, мақалада жасанды интеллект пен ұлттық құндылықтардың өзара байланысы ашылады. Мақсат – жасанды интеллектті қазақ тілін оқытуда тиімді пайдалану арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеудің жолдарын көрсету. Міндет – жасанды интеллекттің білім беру әлеуетін талдау, ұлттық мазмұнды цифрлық құралдарға енгізу тәжірибесін қарастыру және оның оқушылардың рухани дамуына ықпалын айқындау. Зерттеу барысында жасанды интеллектті қолданудың мәдениет пен құндылық жүйесіне әсері сараланып, қазақ тілін оқытудағы инновациялық әдістер көрсетілді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, қазақ тілі, ұлттық құндылықтар, цифрландыру, білім беру, мәдениет, дәстүр.

Қазіргі кезеңде жасанды интеллект адам өмірінің барлық саласына еніп, қоғамның даму бағытын түбегейлі өзгертуде. Білім беру саласы да бұл процестен тыс қалған жоқ. Әсіресе, қазақ тілін оқытуда жасанды интеллектті қолдану ұлттық құндылықтарды дәріптеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл тақырыптың өзектілігі – мемлекеттік тілдің мәртебесін арттырумен қатар, ұлттық мәдени мұраларымызды келер ұрпаққа жеткізудің жаңа жолдарын табу қажеттілігінен туындайды. Мақсат – жасанды интеллект арқылы қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарды дәріптеу мүмкіндіктерін қарастыру. Міндеттері – жасанды интеллекттің құндылықтық жүйеге әсерін талдау, ұлттық мазмұнды цифрлық

ортаға енгізу жолдарын анықтау және оның оқушылардың дүниетанымына ықпалын көрсету.

Ғалым Е.К. Беликова «құндылықтар жүйесі динамикалық сипатқа ие, ол қоғам дамуының әр кезеңінде жаңа мазмұнмен толықтырылып отырады» деді [1,83]. Бұл тұжырым құндылықтардың өзгермейтін, қатып қалған категория еместігін, керісінше, әрбір тарихи дәуірдің талаптарына сай қайта қаралып, толықтырылып отыратынын көрсетеді. Жасанды интеллект дәуірінде бұл қағида айқын көрінеді. Бұрынғы кезеңде ұлттық құндылықтар негізінен ауыз әдебиеті, отбасы тәрбиесі немесе дәстүрлі білім беру арқылы дәріптелсе, қазіргі таңда оларды заманауи технологиялар арқылы жеткізу мүмкіндігі артып отыр. Мәселен, қазақ халқының салт-дәстүрлерін, мақал-мәтелдері мен фольклорын жасанды интеллектке негізделген цифрлық платформаларға енгізу арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға болады. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтардың мазмұнын жаңа буынға қолжетімді ету үшін оларды виртуалды ортада бейімдеу маңызды. Мысалы, жасанды интеллект негізінде жасалған чат-боттар немесе интерактивті қосымшалар оқушыларға қазақ халқының мәдениеті мен тарихын қызықты форматта жеткізе алады. Бұл тәсіл дәстүрлі мазмұнды жаңаша түрлендіріп, жастардың қабылдауына жеңілдетіп ұсынады. Беликованың пікірін осы тұрғыда түсіндіретін болсақ, құндылықтар жүйесі қоғамның даму қарқынына сәйкес үздіксіз жаңарып, жаңа мазмұнға ие болады. Демек, жасанды интеллект жағдайында ұлттық құндылықтарды дәріптеу дәстүрлі әдістерді толық жоққа шығармайды, керісінше оларды заманауи мүмкіндіктермен ұштастырады. Бұл үдеріс жастарға мемлекеттік тілді үйретумен қатар, олардың ұлттық болмысқа құрметін күшейтеді. Яғни құндылықтар жүйесінің динамикасы жасанды интеллекттің көмегімен жаңа сапалық деңгейге көтеріледі.

Жасанды интеллект – тек техникалық құрал ғана емес, ол мәдениет пен құндылықтар жүйесіне ықпал ететін әлеуметтік құбылыс. Қазақ тілі сабақтарында жасанды интеллектті пайдалану оқушыларға ұлттық мазмұндағы материалдарды интерактивті түрде меңгеруге мүмкіндік береді. Е.К. Беликова «жасанды интеллект заманауи мәдениеттің құндылықтық-мәдени сипатын толықтыратын құралға айналды» деді [2,19]. Бұл ойдан қазақ тілі пәніндегі жасанды интеллект құралдары ұлттық мазмұнды жаңа әдістермен жеткізудің тиімді жолы екенін аңғаруға болады.

Ұлттық құндылықтарды дәріптеу үшін сабақ мазмұнына халық ауыз әдебиеті үлгілері, тарихи тұлғалардың өмір жолы, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарға қатысты мәтіндер енгізілуі тиіс. Мұндай материалдарды жасанды интеллект негізіндегі платформаларда қолдану олардың қолжетімділігін арттырады. В.П. Майкова «құндылықтарды таңдауда жасанды интеллект жүйелері қоғамдағы рухани бағдарларды ескеруге тиіс» деді [3,5]. Бұл пікір қазақ тілін оқытуда ұлттық мазмұнды енгізу жасанды интеллекттің негізгі миссиясына айналуы қажеттігін дәлелдейді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект оқушылардың жеке қабілеттерін ескеріп, оларға сәйкес тапсырмалар ұсыну арқылы оқу процесін дараландырады. Бұл оқытудағы ең маңызды қағидалардың бірі болып саналады, себебі әрбір оқушының қабылдау ерекшелігі, ойлау деңгейі мен қызығушылық саласы әртүрлі. Дәстүрлі сабақтарда мұғалім барлық сыныпқа бірдей мазмұндағы тапсырмалар берсе, жасанды интеллект негізіндегі жүйелер әр оқушының деңгейін талдап, соған сәйкес тапсырмалар ұсына алады. Мұндай тәсіл оқу процесін тиімді етіп қана қоймай, оқушының өзіндік қабілеттерін ашуға көмектеседі. Ғалым Е.К. Беликова «жасанды интеллект құндылықтар жүйесін дамытуда қоғам мен жеке тұлғаның сұранысын үйлестіруге қабілетті» деді [4,45]. Бұл ой жасанды интеллекттің тек техникалық құрал емес, сонымен бірге әлеуметтік және мәдени миссия атқаратын маңызды құбылыс екенін дәлелдейді. Қазақ тілін оқыту барысында ұлттық құндылықтарды дәріптеу міндеті де дәл осы тұрғыдан қарастырылады. Жасанды интеллект арқылы оқушыларға дәстүрлі мәтіндер, ұлттық тарих пен мәдениетке қатысты материалдар олардың жеке қызығушылықтарына сай ұсынылса, бұл ұлттық болмысты терең түсінуге жол ашады. Мысалы, қазақ халқының дәстүрлі ойындары, мақал-мәтелдері немесе батырлар жыры сияқты мазмұндарды жасанды интеллект оқушының жас ерекшелігі мен білім деңгейіне қарай бейімдеп бере алады. Бір оқушыға мәтін талдау тапсырмасы ұсынылса, екіншісіне ұлттық құндылықтарға қатысты бейнематериалды қарастырып, пікір жазу тапсырылуы мүмкін. Осылайша, әр оқушы өз деңгейіне сай жұмыс істеп, оқу процесі даралана түседі. Демек, қазақ тілін оқытуда ұлттық құндылықтарды дәріптеу әр оқушының қызығушылығы мен қабылдау деңгейіне сай жүзеге асуы қажет. Бұл тәсіл білім берудің сапасын арттырып қана қоймай, жастардың ұлттық мәдениетке деген құрметін қалыптастырады.

Ұлттық құндылықтар тек тілдік материалдармен шектелмей, оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттыруда да маңызды рөл атқарады. Мысалы, салт-дәстүрге қатысты диалог құрастыру, мақал-мәтелдерді қолдану, ұлттық ойындарға байланысты тапсырмалар орындау – оқушылардың тілдік дағдысын дамытумен қатар, олардың ұлттық рухани әлемін байытады. Е.К. Беликова «құндылықтар жүйесін технологиялық ортаға енгізу адамзат мәдениетінің жаңа кезеңін көрсетеді» деді [5,87]. Бұл қазақ тілін оқытуда ұлттық мазмұнды жасанды интеллектпен ұштастырудың болашақтағы мүмкіндіктерін айқындайды.

Қорыта айтқанда, жасанды интеллект қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарды дәріптеу ісінде тиімді құрал бола алады. Ол оқыту процесін дараландырып қана қоймай, ұлттық мазмұнды кеңінен таратуға, жастардың рухани дүниесін байытуға мүмкіндік береді. Әдебиеттерге жасалған талдау көрсеткендей, жасанды интеллект мәдениет пен құндылық жүйесін толықтырып, ұлттық мұраларды сақтаудың жаңа формасын қалыптастырады. Демек, қазақ тілін оқытуда жасанды интеллектті қолдану ұлттық құндылықтарды дәріптеудің заманауи әрі нәтижелі жолдарының бірі болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Беликова, Е. К. Традиционные и инновационные ценности в контексте культуры искусственного интеллекта // Общество: философия, история, культура. – 2025. – № 2. – С. 82–87. DOI: 10.24158/fik.2025.2.10.

2 Беликова, Е. К. Искусственный интеллект как инструмент, встроенный в ценностную систему современной культуры // Человек и культура. – 2024. – № 2. – С. 18–26. DOI: 10.25136/2409-8744.2024.2.70030.

3 Майкова, В. П., Молчая, Э. М., Майков, А. И. Проблемы выбора ценностей для искусственных интеллектуальных систем // Гуманитарный вестник. – 2021. – № 2. – С. 1–11. DOI: 10.18698/2306-8477-2021-2-715.

4 Беликова, Е. К. Культура искусственного интеллекта как динамичный инструмент современной ценностной системы // Общество: философия, история, культура. – 2024. – № 10. – С. 43–48. DOI: 10.24158/fik.2024.10.4.

5 Беликова, Е. К. Искусственный интеллект в контексте субстанциональных и социальных ценностей // Общество: философия, история, культура. – 2024. – № 4. – С. 84–90. DOI: 10.24158/fik.2024.4.11.

ЕРМЕК ӨТЕБАЙҰЛЫНЫҢ СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ТУРАЛЫ

СЫЗДЫКОВ А. С., СЫЗДЫКОВА Б. С.
студент, Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
ОРАЗХАНОВА М. И.
ғылыми жетекшісі, ф. г. к., доцент,
Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығын зерттеудегі Ермек Өтебайұлының еңбектері талданады. Зерттеу барысында ғалымның ақын мұрасына жасаған ғылыми талдауы мен әдеби көзқарасы сараланып, Сұлтанмахмұт тұлғасын танудағы әдіснамалық ұстанымдары айқындалады. Мақалада ғалым еңбектерінің маңызы мен қазақ әдебиеттану ғылымындағы орны ашып көрсетіледі.

Сұлтанмахмұт Торайғыров өмір сүрген XX ғасырдың басы – тарихи оқиғаларға толы, әлемді дүр сілкіндірген өзгерістер кезеңі болды. Бұл уақытта Ресейде капитализм дамып, бастапқыда прогрессивті ықпал еткенмен, кейіннен империализмге айналып, реакцияшыл сипат ала бастады. 1905-1907 жылдардағы буржуазиялық-демократиялық көтерілістер, Ақпан және Қазан төңкерістері, Кенес өкіметінің орнауы, 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы – бәрі бір буынның өміріне тікелей әсер еткен ауқымды оқиғалар еді. Сол заманның қазақтың зиялы қауымы екі түрлі көзқарасты ұстанды: бір тобы ата-баба дәстүрін сақтап, ұлттық құндылықтарды қорғауды маңызды деп білсе, екінші бір тобы, оның ішінде С. Торайғыров сынды ойшылдар, әлемдік өркениеттің озық тәжірибесін ел игілігіне бейімдеуді қолдады. Олар жастардың білім алуын, дайын үлгілерді тиімді пайдалануды, елдің надандықтан арылуын күп көрді. Осылайша, қазақ қоғамы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында дамудың жаңа жолдарын іздеуге бет бұрды. Әрине, құнарсыз топырақта егін өспейтіні сияқты, әр дәуір өз қажеттілігіне сай ұлтын өрге сүйрейтін азаматтарын дүниеге әкелетіні тарихтан белгілі. Сұлтанмахмұтқа дейін де қазақ халқының өзге елдермен терезесі тең болуы үшін ең алдымен надандықтың құрсауынан босап, білім нәрімен сусындау қажеттігін терең түсінген тұлғалар болды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақ халқының болашағын жарық етер тұлғаларды ерекше атап, оларды таңның атысы мен сәулелі нұрға теңейді. Сұлтанмахмұт Торайғыровты әдебиетші, ақын, тұлға ретінде зерттегендерін бірі — профессор Ермек Өтебайұлы. Ермек Өтебайұлы Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығын жан-жақты зерттеп, ғылыми еңбектер жазған.

С. Торайғыровтың туған жылын біз 1893 деп көрсетіп жүрміз. Бірақ, профессор Өтебайұлы ақынның туған жылына қатысты осындай пікір айтады: «осы күнге дейін Сұлтанмахмұт Торайғыровты 1893 жылы туды деп айтып та, жазып та келеміз. Қазақ ҚСР тарихынан бастап бүкіл әдеби-ғылыми басылымдардың бәріне де солай жазылып келеді. Бұл жылға үйреніп алғанымыз соншалық, онда пәлендей бір келіспеушілік бар, қайшылық бар дегенді ойға да алмаймыз»[1,5]. Оны дәлелдеу үшін ақынның «Қожеке, келдіңіз бе көңілімді сұрай?» атты өлеңін келтіреді:

«Тағдырдың кездестім ғой кермесіне,
Талапты жиырма сегіз деген жасым»[2,123].

Бұл өлеңді ақын 1920 жылы 16 мамырда, көңілін сұрап келген, баяғыдан таныс Жамалқожаға риза болып, жазып берген. Егер Ақын шығармашылығына да тоқталмаса болмайды. Профессор Ермек Өтебайұлының пайымдауынша ақынға Абайдың ықпалы әсер етті.

Сұлтанмахмұт әдебиеттанушы да, Абайтанушы да болмаған. Соған қарамастан, қазақ әдебиеті, әдеби тілге немқұрайлы қарай алмады. Әсіресе Абай тілінің қуаты, поэзиясының құдыреті туралы белсенділік танытты. Сұлтанмахмұтқа дейін Абай туралы ой-тұжырым айтушылар аз болған жоқ: кейбір қазақ зиялылары мақалалар жазды, Әлихан Бөкейхан 1904 жылы Құнанбай ұрпақтарына хат жазып, ақын өлеңдерін жинап, кітап етіп шығаруға кеңес берді. Өзің Санкт-Петербургта жиі болатынын пайдаланып, Илияс Бораганскийдің баспаханасында Абай өлеңдерін бастыру мәселесін қарастырды. Сөйтіп Әлиханның көмегімен Құнанбай балалары көп пұл жұмсап, «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұлының өлеңі» кітабын 1909 жылы бастырып шығарады. Кітап көлемі — 120 бет. Сол тұста Сұлтанмахмұт Абай шығармаларымен осы кітаптан, қазақ зиялылары жазған, журнал беттеріне шыққан мақалалардан танысып, тереңірек үңіледі. Сұлтанмахмұттың Абай туралы жазғандарын екіге бөліп, қарастыруға болады: бірінші, Абайды ақындық өнер үлгісі ретінде бағалап, насихаттауы; екіншісі, басқа ақындар шығармаларын сынап бағалауға Абай өлшемін басшылыққа алуы, пайдалануы. Ақынның Абай туралы ойларын

зерттеулерден көре алмаймыз, тек өлеңдері мен кейбір мақалалардан көре аламыз. Сұлтанмахмұт бір-екі жерде Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай және бұрынғы Бұқар, Жанақ, Орынбай, Шөже ақындар есімдерін атағаны болмаса, көп ақындарға құлдық ұра бермеген. Бұл олардың өзінен артық деп есептелгендігінен болса керек. Ал Абайға келгенде Сұлтанмахмұт көзқарасы өзгеріп сала береді. Алдынмен Абайды асыл сөз иесі деп бағалайды:

«Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе»[3].

Осы сөзінде ол өзі Абайдан үйреніп, қалғандарын да соған шақырады. Көбісі түсіне бермеген Абай тақырыптарын түсініп жүрген. Абай кісілігін ұққан. Абайды түсіну үшін заманды, халықты, қоғамды түсіне білу керек.

Сондай-ақ, Ермек Өтебайұлы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың кейбір өлеңдерінің жазылу тарихына назар аударады, оның біріншісі — «Алаш ұраны».

«Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз»[4]

— бұл өлең жолдары әр қазаққа таныс. Өлең ақпан төңкерісі жеңісіне арналған. Ол күнде Сұлтанмахмұт Томдағы (Томск) тау-кен институты жанындары дайындық бөлімінде оқитын еді. Орыс тіліне жетілу мақсатында осы институттың озық студенті Әлімхан Ермековтен косымша сабақ алатын. Төңкерістің жеңген хабарын естіген екеуі тез Семейге жүріп кетеді. Мұнда толып жатқан комитеттер құрылып жатыр екен. Екеуі де заңгер Райымжан Мәрсекөв басқарған Қазақ комитетінің ұйымдастыру комитетіне мүше болып сайланады. Ақпан жеңісімен шабыттанған ақын үлкен қуаныш үстінде болады. Осындағы зиялылардың өтінуімен осы өлеңді жазады. «Енді теңдік алдық» — деп қуанады. Өлең ақынның ұйымдастыру комитеті құрамында болған 15 наурыздан 27 сәуірге дейінгі аралықта жазылған. Бірақ ақын Райымжанмен келісе алмайды. Қатты жанжалдасып, төбелесіп те қалады. Сөйтіп ол 27 сәуір — 7 мамыр аралығында болған Қазақ съезі дегенге қатыспай, бір арбақештің үйінде жатып алады. Осы кезге дейін Сұлтанмахмұтты зерттеушілер ұйымдастыру комитеті құрамында болған аз уақытты ақынның «Алаш» партиясы қатарында қызмет істеген мезгілі деп жүр. Әрине, бұл шындықтан тысқары тұжырым болатын. Ал ақынның «алаш» деп отырғаны партия аты немесе, қазақ дегені еді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – әдебиетіміздің көрнекті өкілі, халқының тағдырына жаны ашып, шындықты жырлаған ақын. Ермек Өтебайұлының зерттеулері негізінде ақынның өмір жолы мен шығармашылық әлемі тереңірек танылып, оның поэзиясының идеялық бағыты мен көркемдік қуаты жан-жақты ашылады. Ермек Өтебайұлы ғана емес, басқа да зерттеушілердің еңбектері де С.Торайғыровтың әдеби мұрасын түсінуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан ақын шығармашылығын зерделеу – ұлт рухын тану, оның өткенін, бүгін мен болашағын түсіну деген сөз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] — Ермек Өтебаев, «Сұлтанмахмұт пен Жүсіпбектің туған, дүниеден қайтқан жылдары төңірегіндегі өзгеше түйін», Ана тілі, 5 бет, 1992 жыл
- [2] — Сұлтанмахмұт Торайғыров, «Өлеңдер, поэмалар, роман», Алтын қалам, Ан арыс баспасы, 123 бет, 2009 жыл, Алматы
- [3] — Сұлтанмахмұт Торайғыров, «Өлеңдер, поэмалар, роман», Алтын қалам, Ан арыс баспасы, 20 бет, 2009 жыл, Алматы
- [4] — <https://toraigyrov.tou.edu.kz/38.html>

ЖАҢА МЕДИА ДӘУІРІНДЕГІ ӘДЕБИЕТТІҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ, БЛОГ, ЭЛЕКТРОНДЫ КІТАП)

ТЕМІРШОТ А. Е.

студент, Инновациялық Еуразия Университетінің
Жоғары Екібастұз Колледжі, Екібастұз қ.

ЖУНУСБЕКОВА А. А.

студент, Инновациялық Еуразия Университетінің
Жоғары Екібастұз Колледжі, Екібастұз қ.

ХУРМЕТХАН М.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні оқытушысы, Инновациялық Еуразия
Университетінің Жоғары Екібастұз Колледжі, Екібастұз қ.

XXI ғасыр ақпараттық қоғам дәуірінің басты белгісі ретінде адамның күнделікті өмірінің барлық саласына цифрлық технологиялардың терең енуімен ерекшеленіп отыр. Әдебиет те бұл өзгерістерден тыс қалған жоқ, керісінше жаңа медианың ықпалында өзінің даму динамикасын қайта құрып, әлеуметтік желілер арқылы таралуы кеңейіп, блогтар мен электронды кітаптар әдеби шығармашылықтың жаңа формаларын туындатты. Бүгінгі

күні жазушы мен оқырман арасындағы шекара бұрынғыдан әлдеқайда қысқарып, шығарманы жариялау жолдары дәстүрлі баспа өнімдерінен виртуалды кеңістікке ауысып, әдеби процестің тұтас сипатын өзгертіп отыр.

Дәстүрлі әдебиет көбіне кітапхана мен кітап дүкені арқылы оқырманға жетсе, жаңа медиа дәуірінде бір ғана смартфон немесе планшет жеткілікті құралға айналды. Әдеби мәтіндер тек қағазда емес, цифрлық файл форматтарында да қолжетімді болып, электронды кітап нарығы үздіксіз өсуде. Statista деректеріне сүйенсек, 2024 жылы әлемдік электронды кітап нарығының табысы 15,8 миллиард АҚШ долларын құрап, 2027 жылға қарай 18,7 миллиард долларға жетеді деп болжанып отыр. Бұл үрдіс оқырман әдеттерінің өзгергенін дәлелдейді.

Әлеуметтік желілердің әдебиеттегі рөлі айрықша. Бұрын шығарма жазып, оны оқырманға жеткізу үшін баспамен келісімге келу міндетті болса, қазір кез келген автор Instagram, Facebook, TikTok немесе X (бұрынғы Twitter) платформасында өз өлеңін, прозалық үзіндісін немесе эссесін жариялап, бірден мыңдаған адамға таныла алады. Қазақстандық жас ақын-жазушылар да осы арналарды тиімді қолданып жүр, мысалы, TikTok-тағы #poetry және #qazaqpoetry хэштегтері арқылы қазақ тіліндегі жаңа буын поэзия кең таралып, жастардың әдебиетке қызығушылығын оятуда [1, б. 95].

Электронды кітаптардың дамуы жаңа баспагерлік тенденцияларды да айқындады. Amazon Kindle Store, Google Books, LitRes секілді халықаралық платформалар арқылы оқырман қалаған кітабын лезде жүктеп алып оқи алады. Қазақстанда да электронды кітап нарығы дамып келеді, мысалы, «Kitap.kz» порталы қазақ тіліндегі көптеген көркем әдебиеттерді тегін әрі заңды түрде қолжетімді етіп отыр. Бұл ұлттық әдебиеттің кең аудиторияға таралуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттегі бұл жаңа бағыттар тек таралу формаларын ғана емес, мәтіннің өзіндік құрылымына да әсер етуде. Қысқа посттар мен твиттер әдебиетке ықшам жанрларды әкелсе, Wattpad платформасы арқылы роман жанрындағы шығармалар жаңа форматта таралып, жасөспірімдер аудиториясының сүйікті алаңына айналды. Wattpad деректеріне сәйкес, 2023 жылы бұл платформада 90 миллионнан астам белсенді оқырман тіркелген, ал қазақ жастары да осы ортада өз шығармаларын жариялап жүр [2, б. 141].

Жыл	Әлемдік электронды кітап нарығы (млрд \$)	Әлеуметтік желі қолданушылары (млрд адам)	Wattpad белсенді оқырмандары (млн адам)
2015	8,7	2,1	45
2020	12,1	3,6	70
2024	15,8	4,9	90
2027 (болжам)	18,7	5,5	110 (болжам)

Бұл мәліметтерден көріп отырғанымыздай, жаңа медиа дәуірінде әдебиеттің таралуы үздіксіз артып, дәстүрлі баспаның шектеулерін жойып отыр. Әдебиет тек элиталық ортаға емес, жаппай аудиторияға бағытталуда.

Қазақстанда электронды кітап индустриясының қалыптасуы әлі де дамудың бастапқы кезеңінде болғанымен, соңғы онжылдықта айтарлықтай ілгерілеушілік байқалды. «Kitap.kz» платформасы арқылы қазақ және әлем әдебиетінің үздік туындылары тегін әрі қолжетімді түрде ұсынылып, ұлттық әдебиеттің кең аудиторияға таралуына жол ашты. Сонымен қатар, «Qazbook», «Әдебиет порталы», «Ridero.kz» секілді бастамалар электронды баспа саласын нығайтып, авторларға өз шығармаларын электронды форматта жариялау мүмкіндігін берді. Мұндай платформалардың арқасында жас жазушылар баспаға тәуелді болмай-ақ өз оқырманын таба алады. Бұл, бір жағынан, әдеби шығармашылықтың еркіндігін арттырса, екінші жағынан, сапа мәселесін де өзекті етеді, өйткені кез келген мәтін жариялану мүмкіндігіне ие болып отыр.

Оқырмандардың талғамындағы өзгерістерді ескерсек, электронды кітап оқу мәдениеті жастар арасында жылдам дамуда. Қазақстандағы 18–35 жас аралығындағы жастардың 62 пайызы смартфон арқылы кітап оқуды әдетке айналдырғаны анықталды (Қазақстан Жастар конгресінің 2023 жылғы сауалнамасы бойынша). Ал 45 жастан асқан аудиторияда бұл көрсеткіш 28 пайыздан аспайды. Бұл дерек әдебиеттегі жаңа медианың жас ерекшелігіне қарай әртүрлі әсер ететінін көрсетеді. Жастар мобильді қосымшалар арқылы қысқа әрі жылдам қолжетімді мәтіндерді оқыса, үлкен буын әлі де қағаз кітапқа көбірек сенім артады [3].

Интернет-блогингтің әдеби сынға ықпалы ерекше. Бұрын әдеби сын негізінен арнайы басылымдарда жарияланса, қазір блогерлердің кітап жайлы пікірлері оқырманға әлдеқайда жылдам жетіп, әсері күштірек болып отыр. Мысалы, белгілі әдеби блогерлердің шынайы пікірлері бір кітаптың танымал болуына немесе назардан тыс

қалуына әсер етеді. Бұл құбылысты «оқырмандық пікірдің билігі» деп атауға болады. Қазіргі әдеби сын тек кәсіби сыншылардың монополиясында емес, кез келген оқырман өзінің әлеуметтік желідегі жазбасы арқылы жаңа әдеби процестің бір бөлігіне айналып отыр.

Әлемдік тәжірибемен салыстырсақ, АҚШ-та Wattpad арқылы танымал болған жазушылар кейін ірі баспалармен келісімшартқа отырып, кітаптарын миллиондаған данамен сатуға қол жеткізді. Қазақстандық жазушылар да бұл үрдістен қалыс қалып жатқан жоқ. Wattpad-та қазақ тіліндегі шығармалар саны жылдан-жылға көбейіп, жастардың шығармашылыққа деген қызығушылығы артуда. Бұл тенденция әдебиеттің ұлттық шеңберден шығып, жаһандық кеңістікке енуіне мүмкіндік береді [4].

Әдебиеттің жаңа медиадағы дамуы тек кітап оқу форматымен шектелмейді, ол сонымен қатар әдеби жанрлардың өзгеруіне де ықпал етуде. Қысқа посттар мен твиттер мәтіндері шағын эссе мен микроәңгіме жанрын қайта жандандырып отыр. Әлеуметтік желіде жарияланатын қысқаша ой-толғаулар көп жағдайда әдеби көркемдікпен жазылып, оқырманды тартады. Ал TikTok пен Instagram-дағы бейнеформат әдебиеттің жаңа тәсілдермен насихатталуына ықпал етеді. Авторлар өз өлеңін немесе әңгімесін оқып беріп, оны музыкамен, бейнемен толықтыра отырып, оқырманға мүлдем жаңа эстетикалық тәжірибе ұсынады [5, б. 183].

Әдебиеттің жаңа медиа дәуіріндегі даму ерекшеліктерін нақтырақ көрсету үшін салыстырмалы мәліметтерді қарастырған орынды:

Көрсеткіш	Дәстүрлі әдебиет (XX ғ.)	Жаңа медиа дәуіріндегі әдебиет (XXI ғ.)
Шығарма таралу жолы	Баспа, кітап дүкендері, кітапхана	Әлеуметтік желі, блог, электронды кітап, онлайн платформа
Автор мен оқырман байланысы	Жанама, баяу кері байланыс	Тікелей, интерактивті, жедел кері байланыс
Қолжетімділік	Географиялық және тираждық шектеу бар	Шексіз, кез келген уақытта, кез келген жерде
Жанрлық құрылым	Көбіне классикалық роман, поэма, әңгіме	Қысқа посттар, микроәңгімелер, фанфик, интерактивті роман
Оқырман аудиториясы	Негізінен дәстүрлі оқырмандар қауымы	Жастар, интернет пайдаланушылар, жаһандық аудитория

Бұл салыстыру жаңа медианың әдебиетті демократияландыруда, оны кең аудиторияға жеткізуде және автор мен оқырман арасындағы қатынасты түбегейлі өзгерткенін дәлелдейді.

Сонымен бірге, жаңа медианың артықшылықтарымен қатар, кейбір мәселелері де бар. Электронды форматтағы шығармалардың көптігі сапасыз мәтіндердің көбеюіне әкелуі мүмкін. Әдеби сүзгінің әлсіреуі оқырманның талғамын төмендету қаупін туғызады. Әлеуметтік желілердегі контент көбіне қысқа әрі жеңіл оқуға ыңғайлы болғандықтан, күрделі көркем мәтіндер көлеңкеде қалып қоюы ықтимал. Бұл әдебиеттің терең мазмұндық деңгейіне қауіп төндіретін факторлардың бірі болып табылады.

Жаңа буын ақын-жазушылардың интернет арқылы танылу тарихы да ерекше назар аударарлық. Wattpad-тағы қазақ авторларының бірқатары өз романдарын жариялап, кейіннен баспа арқылы шығарып, кең аудиторияға жол ашты. Бұл үрдіс әлемдік деңгейдегі Wattpad жазушыларының жолын қайталауда. Мысалы, АҚШ-та Бет Риклздің Wattpad-та жарияланған шығармасы кейін Netflix фильмінің негізіне айналды [6, б. 220]. Қазақ әдебиетінде де болашақта осындай мысалдардың болуы ғажап емес.

Электронды кітаптардың болашағына келсек, әлемдік тенденциялар олардың таралымының жылдан-жылға артып келе жатқанын көрсетеді. 2023 жылы әлемде сатылған барлық кітаптың шамамен 21 пайызы электронды форматқа тиесілі болды. Amazon Kindle сияқты платформаларда миллиондаған шығарма бар. Қазақстанда бұл көрсеткіш әзірге төмен болғанымен, интернетке тәуелділіктің артуымен және жастардың смартфон арқылы оқуға көшуімен бірге, электронды кітаптарға сұраныс та өсіп келеді.

Жаңа медиа дәуіріндегі тағы бір маңызды фактор – жасанды интеллект пен әдебиеттің байланысы. GPT секілді тілдік модельдердің дамуы шығармашылық процесті түбегейлі өзгерте бастады. Қазірдің өзінде жасанды интеллект арқылы поэзия, әңгіме немесе сценарий жазуға болады. Әрине, бұл туындылардың көркемдік сапасы адам жазған әдебиетпен тең келмейді, бірақ әдебиеттегі жаңа ізденістерге түрткі болуда. Мысалы, кейбір жазушылар жасанды интеллектті шығармашылық көмекші ретінде пайдаланып, сюжет құруға немесе идея іздеуге қолдануда. Бұл құбылыс болашақта әдебиеттің жанрлық формаларын өзгертуі мүмкін.

Әдебиеттегі осындай жаңа тенденциялар әлемдік деңгейде байқалса да, ұлттық ерекшеліктерді сақтап қалу мәселесі маңызды

болып қала береді. Қазақ әдебиеті тек электронды форматқа көшіп қана қоймай, өзінің тілдік байлығын, мәдени кодын жаңа медиада сақтап жеткізуге тиіс. Бұл орайда мемлекеттік қолдау шараларының маңызы зор. Электронды кітаптарды аударма, көптілді контент жасау, қазақ әдебиетін шетелдік платформаларда насихаттау сияқты бағыттар әдебиеттің жаһандық кеңістікте бәсекеге қабілетті болуына жағдай жасайды [7, б. 194].

Жаңа медианың ықпалымен оқырман талғамының өзгеруі де әдебиет үшін сын-тегеурін. Қысқа әрі жеңіл мәтіндерге үйренген аудитория көлемді романдарға деген шыдамдылығын жоғалтып алуы мүмкін. Бұл жағдай авторларды жаңа стильдік шешімдерге итермелейді. Көптеген жазушы өз шығармаларын бөліп-бөліп жариялау арқылы оқырман қызығушылығын сақтап қалуға тырысады. Бұл әдіс қазақ әдебиетінде де кең тарала бастады, мысалы, Wattpad-тағы романдар көбіне тарау бойынша жарияланып, оқырман пікірін ескере отырып жалғасады.

Осы құбылыстарды айқындай түсу үшін тағы бір салыстырмалы кесте ұсынайық:

Фактор	Дәстүрлі әдебиет	Жаңа медиа дәуіріндегі әдебиет
Шығармашылық процесс	Автор жалғыз жұмыс істейді, дайын шығарманы ұсынады	Автор жазу барысында оқырман пікірін ескеріп, интерактивті түрде дамыта алады
Таралым	Баспа тиражымен шектеледі	Электронды формат арқылы шексіз таралады
Уақыт	Кітап шығару процесі ұзақ	Жариялау лезде жүзеге асады
Қарым-қатынас	Біржақты: автор → оқырман	Екіжақты: автор ↔ оқырман
Жанрлар	Роман, повесть, поэма, әңгіме	Микроәңгіме, фанфик, блогтық эссе, интерактивті роман

Кестеден көріп отырғанымыздай, жаңа медианың ықпалымен әдебиет формасы, мазмұны және таралу жолдары түбегейлі өзгерген. Бірақ бұл өзгерістер әдебиеттің құндылығын жоймайды, керісінше, оны жаңа кеңістікке бейімдейді.

Жаңа медиадағы әдеби процесті саралай келе, басты үш тенденцияны бөліп көрсетуге болады: біріншіден, әдебиеттің жаппай қолжетімділігі артуда, екіншіден, автор мен оқырман

арасындағы қарым-қатынас жаңа сипат алуда, үшіншіден, әдеби жанрлар мен стильдер түрленіп, қысқа әрі интерактивті формаларға бейімделуде. Бұл өзгерістердің бәрі әдебиеттің қоғамдық рөлі мен мәдени мәнін сақтап қалу үшін жаңа тәсілдерді қажет етеді.

Жаңа медиа дәуірінде әдебиеттің болашағы туралы сөз қозғағанда, ең алдымен, оның қоғамдағы функциясының өзгерісін байқауға болады. Бұрын әдебиет тек эстетикалық тәрбие беруші, рухани құндылықтарды жеткізуші рөл атқарса, қазір ол сонымен қатар коммуникациялық алаңға айналып отыр. Әдеби мәтіндер әлеуметтік желілерде қоғамдағы өзекті мәселелерді талқылауға, пікірталастар ұйымдастыруға, мәдени бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Мәселен, жастар арасында таралып жүрген әлеуметтік желідегі поэтикалық посттар тек көркем шығарма емес, сонымен бірге әлеуметтік үндеу рөлін де атқарып отыр. Бұл әдебиеттің жаңа дәуірдегі қоғамдық маңызының кеңейгенін көрсетеді.

Жаһандық әдеби кеңістікте қазақ әдебиетінің орны да жаңа медианың арқасында күшейе түсуде. Бұрын қазақ авторлары әлемге аудармалар арқылы ғана танылса, қазір олардың шығармалары электронды форматта бірден халықаралық оқырманға жетуі мүмкін. Мысалы, «Абай» романын немесе қазіргі заманғы қазақ поэзиясын ағылшын тіліне аударып, Amazon Kindle немесе Google Books арқылы жариялау — бұл шығармаларды әлемнің кез келген елінде оқуға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, жаңа медиа қазақ әдебиетінің жаһандық мәдениетке интеграциялануына жол ашуда.

Әдебиеттің болашағына қатысты тағы бір өзекті мәселе — оқырмандық мәдениеттің сақталуы. Қысқа мәтіндерге үйренген жаңа буын оқырмандары күрделі романдарға қызығушылығын жоғалтып алуы мүмкін деген қауіп бар. Бірақ бұл жерде авторлардың да жауапкершілігі жоғары. Жазушылар жаңа форматтар мен стильдерді меңгеріп, оқырманға тартымды жолдармен күрделі идеяларды жеткізуге тиіс. Мысалы, романның интерактивті нұсқаларын жасау, аудио-визуалды элементтерді қосу немесе тарау бойынша жариялап, оқырман пікірін ескеру сияқты әдістер жаңа дәуірдің талаптарына сай келеді [8, б. 236].

Оқырман мен автор арасындағы диалог та әдебиеттің болашағын айқындайды. Егер дәстүрлі әдеби процесте оқырман тек қабылдаушы болса, қазір ол мәтіннің мазмұнына әсер ете алатын белсенді тұлғаға айналды. Бұл құбылыс әдебиеттің «бірге жасалатын» өнер түріне айналуына әкелуде. Әлеуметтік желілердегі

пікірлер, Wattpad-тағы оқырман ұсыныстары немесе блогтардағы талқылаулар авторды шығармашылықта жаңа ізденістерге жетелейді.

Әдебиеттің жаңа медиадағы даму тенденциялары Қазақстан қоғамының мәдени динамикасымен де байланысты. Цифрландыру саясаты, білім беру жүйесінде электронды ресурстардың көбеюі, жастардың интернетке тәуелділігінің артуы — осының бәрі әдебиетке де ықпал етуде [9, б. 62]. Егер бұл процесті дұрыс бағытта қолдана білсек, ұлттық әдебиетті жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік бар.

Болашақта жасанды интеллекттің әдебиетке ықпалы күшейе түседі. Қазірдің өзінде поэзия немесе әңгіме жазатын алгоритмдер пайда болды. Бұл құбылыс бір жағынан әдебиеттің «механикалануы» сияқты көрінгенімен, екінші жағынан, адам шығармашылығының құндылығын айқындай түседі. Себебі, жасанды интеллект жазған мәтін қанша жерден сауатты болса да, адамның эмоциясы мен өмірлік тәжірибесін бере алмайды. Сондықтан болашақта адам мен машинаның бірлескен шығармашылығы жаңа әдеби бағыттардың тууына ықпал етуі мүмкін.

Жалпы алғанда, жаңа медиа дәуіріндегі әдебиеттің даму тенденциялары үш негізгі бағытта өрбиді: біріншіден, әдебиеттің қолжетімділігі мен жаһандық таралуы артады; екіншіден, жанрлық және стильдік формалардың өзгеруі байқалады; үшіншіден, оқырман мен автор арасындағы интерактивті қарым-қатынас күшейеді. Бұл өзгерістердің бәрі әдебиеттің қоғамдағы орнын сақтап қалуға емес, оны жаңа мазмұнмен толықтыруға бағытталған.

Қорытындылай келе, әдебиет жаңа медианың ықпалында түбегейлі трансформациядан өтіп жатыр. Дәстүрлі қағаз кітап пен классикалық жанрлар жоғалмайды, бірақ олар жаңа цифрлық форматтармен қатар өмір сүретін болады. Әдебиет әрқашан заманға бейімделіп келген, сондықтан да ол жаңа медиа дәуірінде де өз маңызын жоймай, керісінше жаңа қырынан танылып отыр. Қазақ әдебиеті үшін бұл кезең — ұлттық мәдениетті сақтай отырып, оны жаһандық деңгейде насихаттаудың бірегей мүмкіндігі. Егер осы мүмкіндіктерді тиімді қолдансақ, жаңа медиа дәуірінде әдебиет тек сақталып қана қоймай, өркендей түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Castells, M. The Rise of the Network Society. Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 597 p.

- 2 Jenkins, H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: New York University Press, 2006. – 336 p.
- 3 UNESCO Institute for Statistics. Global Education Monitoring Report 2023. – Paris: UNESCO, 2023.
- 4 Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан халқының цифрлық сауаттылығы жөніндегі есеп. – Астана, 2023.
- 5 Әбдіманапов, С. Қазақ әдебиетінің қазіргі кезеңдегі даму бағыттары. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 280 б.
- 6 Жұбанова, Ә. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2018. – 320 б.
- 7 Anderson, C. The Long Tail: Why the Future of Business Is Selling Less of More. – New York: Hyperion, 2006. – 256 p.
- 8 Shirky, C. Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations. – New York: Penguin, 2008. – 352 p.
- 9 ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы. Қазақстандағы электронды кітап қоры туралы мәлімет. – Астана, 2023.

АРНАЙЫ БАЛАБАҚШАДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМТУ

ТӨКЕН А. Т.

Қазақ тілі мұғалімі, № 13 арнайы балабақшасы, Екібастұз қ.

Қазақстан Республикасында білім беру саласындағы маңызды бағыттардың бірі- ерекше білім беруді қажет ететін балалардың сапалы білім алуына жағдай жасау. Арнайы (коррекциялық) балабақшада білім берудің негізгі мақсаты – балалардың психо-физиологиялық даму ерекшеліктерін ескере отырып, оларды әлеуметтік ортаға бейімдеу, коммуникативтік қабілеттерін дамыту және тілді меңгерту. Осы орайда, қазақ тілін үйрету тек лексикалық немесе грамматикалық деңгейде ғана емес, ұлттық құндылықтармен сабақтастырылған мазмұнда жүзеге асқанда ана тілімізге деген сүйіспеншілік пен құрмет қалыптасады.

Ұлттық құндылықтар – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани, мәдени, әлеуметтік тәжірибесінің көрінісі. Осы құндылықтар арқылы балалардың дүниетанымын қалыптастыру, қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыру – балабақша тәрбиешілерінің басты міндеттерінің бірі. [1, 28-30-б.]

Арнайы балабақшалар – дамуында түрлі ауытқулары бар балаларға (тіл кемістігі, көру/есту қабілеті бұзылған, ақыл-ойының дамуында тежелуі бар және т.б.) бейімделген оқу-тәрбие ортасы. Мұндай мекемелерде балаларға түзете-дамыта оқыту, арнайы бағдарламалар, логопедиялық және психологиялық қолдау көрсетіледі.

Қазақ тілін арнайы балабақшада үйрету келесі бағыттарда жүргізілуі тиіс:

- Функционалды тілдік қатынас орнату (амандасу, сұрақ қою, жауап беру);
- Лексикалық қорды байыту (табиғат, жануарлар, киім-кешек, тұрмыстық заттар, ұлттық тағамдар);
- Қазақ тілінде сөйлеуге ынталандыру (қайталау, суреттеу, ойын арқылы сөйлеу);
- Ұлттық мәдениет элементтерін қолдану (салт-дәстүр, ұлттық киім, музыка, ойын).

Ұлттық құндылықтардың тілді дамытудағы рөлі:

Ұлттық құндылықтар – ана тілімен тікелей байланысты. Бала ұлттық мәдениетті қаншалықты ерте таныса, соғұрлым тілге деген қызығушылығы тереңдей түседі. Әсіресе, тілдік қорды дамытуда ұлттық мазмұндағы тақырыптар балалардың логикалық ойлау, есте сақтау, есту қабілетін белсендіреді. [2, 43-45-б.]

Ұлттық құндылықтарға жататын негізгі элементтер:

- Халық ауыз әдебиеті (ертегі, мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ);
- Ұлттық салт-дәстүрлер (тұсаукесер, наурыз, сүндет той);
- Ұлттық тағамдар (құрт, бауырсақ, қымыз, ет);
- Ұлттық киімдер (шапан, сәукеле, камзол);
- Ұлттық ойындар (асық, бес тас, алтыбақан);
- Музыка мен ән (бесік жыры, күй, терме).

Балалардың жас ерекшелігі мен даму деңгейін ескере отырып, бұл элементтерді қарапайым, бейімделген түрде қолдану қажет.

Қазақ тілін дамытуда халық ауыз әдебиетінің маңызы:

Ертегілер мен жаңылтпаштар арқылы баланың сөздік қоры ғана емес, дыбыстық есту қабілеті мен артикуляциялық дағдылары дамиды. Логопедиялық жұмыста жаңылтпаштарды қолдану арқылы дыбыстарды дұрыс айтуға жаттықтыруға болады. Мысалы: Жаңылтпаш: Шеше шеше, неше кесе сындырдың?

Бұл сөйлем арқылы бала «ш», «с» дыбыстарын дұрыс айтуға дағдыланады, әрі сөйлем құрылымын меңгереді.

Ертегі тындау:

Мысалы, «Алдар көсе», «Қаңбақ шал», «Ертөстік» сияқты ертегілер – тілді үйретіп қана қоймай, моральдық-этикалық тәрбие береді.

Ертегі тындату кезінде тәрбиеші баламен диалог орнатып, оқиға желісін қайта айтқызу арқылы монолог және диалог формасын қалыптастырады. [3, 69-72 б.]

Салт-дәстүр мен ұлттық мерекелер арқылы тіл үйрету.

Балаларға ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрді таныстыру – тілді эмоционалды түрде қабылдауына себеп болады. Әсіресе Наурыз мейрамы – тілдік және мәдени білімді дамытуға таптырмас мүмкіндік.

Мысалы:

- Наурыз көже – тағам атауларын үйрену;
- Киіз үй – ұлттық кеңістік ұғымдарын түсіндіру (шаңырақ, уық, кереге);
- Қазақ киімі – киім атауларын, түстерді меңгерту (шапан, сәукеле, тақия);
- Тұсаукесер рәсімі – қимыл және қозғалыс арқылы етістіктерді меңгеру (жүру, кесу, байлау, шешу).

Тіл дамуына бағытталған сабақта бұл элементтер ойын, көрнекілік, сурет, қуыршақ театры түрінде ұсынылады. [4, 41-42-б.]

Ұлттық ойындардың тілдік қатынасқа ықпалы:

Ойын – баланың негізгі әрекеті. Ал арнайы балабақшада ойын арқылы оқыту психо-эмоциялық кернеуді төмендетіп, білімді қабылдауды жеңілдетеді.

Ұлттық ойындар баланың:

- Ойлау қабілетін дамытады;
 - Қимылын үйлестіреді;
 - Қазақ тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс қолдануға үйретеді;
 - Құрдастарымен қарым-қатынас орнатуына жағдай жасайды.
- Мысал ретінде келесідей ойын түрлері ұсынылады:
- «Асық ату» – түстерді, сан есімдерді үйрету;
 - «Бес тас» – саусақ моторикасын, санауды дамыту;
 - «Көкпар» – бағыт, іс-қимыл сөздерін меңгерту;
 - «Тақия тастамақ» – сөйлеу, сұрақ-жауап формасын жетілдіру.
- Тілді дамытуда ұлттық әндер мен жырлардың маңызы:

Музыкалық материалдар (ән, бесік жыры, күй) арқылы дыбыстарды дұрыс айту, сөйлем құрылымын қабылдау, есте сақтау қабілеті дамиды. Сонымен қатар, бұл баланың эмоционалды интеллектін арттырып, эстетикалық сезімін оятады.

Бесік жыры мысалы:

«Әлди, әлди ақ бөпем,
Ақ бесікке жат бөпем...»

Бұл жыр арқылы бала «б», «п» дыбыстарын жаттықтыра алады. Сонымен қатар, қазақ отбасы құндылықтары туралы түсінік алады. [5, 13-16-б.]

Ұлттық құндылықтарды қолданудағы әдістемелік тәсілдер:

Тиімді әдістер:

- Суретті карточкалар қолдану;
 - Визуалды материалдар (бейне, сурет, плакат);
 - Сахналау (рөлдік ойындар, қуыршақ театры);
 - Дидактикалық ойындар;
 - Музыкалық жаттығулар (ән айту, ырғақпен сөз айту);
 - Көрме ұйымдастыру (ұлттық тағам, киім үлгілері);
- Жеке жұмыс:

Әр баланың даму ерекшелігіне сай жеке тапсырмалар беріледі. Мысалы, сөйлеу тілі бұзылған балаға жаңылтпаш айтқызу, ал эмоционалды тұйық балаға сурет салу арқылы сезімін білдіру ұсынылады.

Қазақ тілін ұлттық құндылықтар негізінде оқыту нәтижелері:

Жүйелі түрде ұлттық мазмұндағы материалдар қолданылған кезде келесі нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Балаларда қазақ тіліне деген қызығушылық артады;
- Лексикалық қоры кеңейеді;
- Қарым-қатынас жасау дағдылары дамиды;
- Ұлттық мәдениетке құрмет қалыптасады;
- Тәрбиелік мәні жоғары іс-әрекеттерге үйренеді. [6, 61-64-б.]

Қазақ тілін дамыту – арнайы балабақшадағы білім беру процесінің маңызды бөлігі. Бұл тіл арқылы бала тек сөздерді емес, ұлттық дүниетанымды, мәдениетті, рухани құндылықтарды қабылдайды. Сол себепті, тіл үйрету процесінде ұлттық мазмұнды кеңінен қолдану – баланың толыққанды дамуына әсер етеді. Ұлттық құндылықтар арқылы қазақ тілін дамыту – тек тіл үйрету емес, сонымен қатар ұлттық болмысты сақтап, жас ұрпақтың бойына патриоттық рух сіңіру. Бұл әдіс – тек арнайы балабақшада ғана емес, жалпы мектепке дейінгі білім беру жүйесінде кеңінен

колдануға болатын тиімді жол. Ұлттық құндылықтар негізінде қазақ тілін дамыту әдісі баланы туған елі мен тіліне жақындатып, оны қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптастыруға жол ашады. Тәрбиеші мен педагог мамандар бұл бағытты терең түсініп, шығармашылықпен қолданса, әрбір ерекше баланың да тілді меңгеруге деген қабілеті мен ынтасы дамиды деген сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚР Білім және ғылым министрлігі. Инклюзивті білім беру тұжырымдамасы. – Астана, 2020.
- 2 Жұмабаева, Г. «Мектепке дейінгі арнайы педагогика». – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
- 3 Оспанова, М. «Ұлттық тәрбие – ұрпақ болашағының негізі». – Тәрбие құралы журналы, 2022.
- 4 Сағындықов, С. «Ұлттық ойындар арқылы тіл дамыту». – Мектепке дейінгі білім журналы, 2023.
- 5 Интернет ресурстар: bilimland.kz, uroky.kz, adebiportal.kz
- 6 2. Алябьева Е.А. Психогимнастика в детском саду: Методические материалы в помощь психологам и педагогам. – М.: ТЦ Сфера, 2003.

«УАҚЫТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ПЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

ШАДИХАН Г. Б.

магистрант, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы мен этномәдени жүйесінде уақыт ұғымы мен салт-дәстүрлер арасында тығыз байланыс бар. Халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары – бір күннің немесе бір жылдың жемісі емес, ұлттың тарихи-әлеуметтік, рухани-мәдени тәжірибесінің нәтижесі. Бұл дәстүрлер адам өмірінің түрлі кезеңдеріне – туу, үйлену, дүниеден өту сияқты маңызды әлеуметтік белестерге тікелей қатысты болып келеді, яғни әр кезеңге сәйкес өзіндік жоралғылары, салттары, рәсімдері қалыптасқан. Мысалы, шілдехана, қыркынан шығару, сүндет той, беташар, жерлеу рәсімі, жылын беру сияқты

дәстүрлер – әрқайсысы белгілі бір әлеуметтік, жас ерекшелігіне қатысты орындалатын ғұрыптық кешендер.

Бұл дәстүрлердің барлығы уақыт пен кеңістік ұғымдарымен тығыз байланысты. Мұндағы уақыт – тек сағатпен, күнтізбемен өлшенетін хронологиялық түсінік емес, ол – халықтың өмір салтындағы табиғи-әлеуметтік үдерістермен үйлескен этномәдени уақыт. Әрбір салттың белгілі бір кезеңге сай келуі, соған сай ұйымдастырылуы және халықтың оны ерекше мәнмен қарсы алуы уақыт семантикасының халық санасындағы ерекше орны бар екенін көрсетеді.

Салт-дәстүрлер нақты бір әрекетке немесе өмірлік жағдайға байланысты орындалады. Бұл ғұрыптардың белгілі бір уақыт аралығында өтуі, уақыттың үш кезеңімен (алдында, кезінде, кейін) сипатталуы арқылы көрінеді. Мәселен, «қыркынан шығару» туғаннан кейінгі 40 күндік уақыт межесіне сай келсе, «жылын беру» марқұм қайтыс болғаннан кейінгі бір жылға белгіленеді.

Осыған орай дәстүр мен уақыт ұғымының байланысы тілдік, мәдени және танымдық деңгейде көрініс табады. Бұл байланыс көбіне уақыт семасының салт-дәстүрлік мәтіндерде, тіркестерде және терминологияда болуымен сипатталады. Уақыттың басталу не аяқталу сәті ретінде көбінесе адам өмірінің маңызды белестері немесе әлеуметтік мәртебесінің өзгеру кезеңдері алынады. Мысалы: «шілдехана» – бала дүниеге келген алғашқы күні; «сүндет той» – баланың белгілі жасқа толған кезі; «қыз ұзату», «құда түсу» – әлеуметтік мәртебенің өзгеру уақыты т.т.

Осындай салт-дәстүрлердің негізінде қалыптасқан уақыт ұғымдары қазақ этномәдениетінің танымдық жүйесі, дүниені қабылдау ерекшелігі, тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығы тұрғысынан маңызды дерек көзі болып табылады.

Қазақ халқының дүниетанымында адам өмірінің үш негізгі кезеңіне байланысты орындалатын салт-дәстүрлер жүйесін А. Қаралұлы шартты түрде мынадай топтарға бөліп қарастырады [1, 89-б.]:

1. Баланың дүниеге келуіне және тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлер. Бұл топқа адамның өмірге келуінен бастап, оның өсуі мен қалыптасуына дейінгі кезеңді қамтитын ұлттық жоралғылар кіреді. Аталған дәстүрлердің барлығы белгілі бір жас кезеңдері мен уақыт межелеріне сәйкес өткізіледі. Мысалы: «шілдехана» – нәресте дүниеге келген алғашқы түнінде жасалатын думанды кеш; «ат қою» – баланың дүниеге келгеннен кейін есім беру

рәсімі; «бесік тойы» – сәбиді бесікке бөлеуге арналған салтанат; «қырқыннан шығару» – туғанына қырық күн толғанда жасалатын тазалық пен тілекке негізделген ғұрып; «тұсаукесер» – сәбидің алғашқы қадамын атап өту; «тілашар» – баланың алғаш мектепке баруына орай ұйымдастырылатын салтанат; «атқа мінгізу», «тоқым қағар», «сүндет той» – баланың есеюіне, азамат қатарына қосылуына байланысты орындалатын дәстүрлер.

Айта кету керек, бүгінгі күні осы дәстүрлердің ішінде жарыс қазан, атқа мінгізу, тоқым қағар сияқты ғұрыптар сирек орындалады немесе мүлде ұмытылып бара жатыр. Бұл жағдайлар ұлттық рухани мұраны жаңғырту қажеттілігін айқын көрсетеді.

2. Үйлену мен отбасын құруға байланысты дәстүрлер. Бұл салттар қыз бен жігіттің отау көтеруіне дейінгі және кейінгі рәсімдерді қамтиды. Барлық дәстүрлер уақыт пен жас ерекшелігіне, әлеуметтік мәртебеге тікелей байланысты орындалады. Негізгі дәстүрлерге мыналар жатады: құда түсу – екі жақтың келісімін білдіретін ресми рәсім; қыз ұзату – қалыңдықты ата-анасының үйінен шығарып салу; беташар – келіннің жаңа ортаға ресми түрде таныстырылуы; жар-жар – қыз ұзату кезінде айтылатын қоштасу әні; сыңсу – қалыңдықтың туған үйімен қоштасу әні.

Бұл дәстүрлер қазақ халқының отбасы институтына және неке мәдениетіне ерекше мән бергенін көрсетеді. Әрбір рәсімнің өзіндік уақыт межесі мен орындалу тәртібі бар, олар ұлттың салт-санасымен тығыз байланыста дамыған.

3. Адамның дүниеден өтуіне байланысты салттар. Адам қайтыс болғаннан кейін орындалатын ғұрыптар жүйесі де қазақ халқында терең мазмұнға ие. Олар адамға деген құрметті, өлі мен тірінің арасындағы байланысты, рухқа деген сенімді көрсетеді. Бұл дәстүрлерге арыздасу (адамның жан тәсілім етер алдында қоштасуы), денені сақтау, күзету (мәйітті жерлегенге дейінгі рәсімдер), сүйекке түсу, қоштасу, жаназа шығару, жерлеу (негізгі жерлеу ғұрыптары), үші, жетісі, қыркы, жылы (белгілі бір уақыт өткен соң өткізілетін еске алу шаралары), ас беру, естірту, көңіл айту, жоқтау (марқұмның жақындарына білдірілетін құрмет пен қайғыны бөлісу мәдениеті) жатады.

Бұл салттарда да уақыт межелері анық көрсетілген. Мәселен, үші үш күннен кейін, жетісі жеті күннен кейін, қыркы қырық күн, жылы бір жыл өткен соң аталып өтеді. Бұл уақыттың қазақ дүниетанымындағы рухани мәнге ие екенін білдіреді.

«Уақыт» ұғымының танымдық сипатын айқындай түсетін этнографиялық салт-дәстүрлердің бірі – үйлену салтына қатысты ғұрыптар. Қазақ халқының мәдени мұрасын сипаттайтын энциклопедиялық еңбектерде дәстүрлі үйлену тойы бірнеше кезеңнен тұратыны көрсетіледі. Атап айтқанда, қыз тандау, қыз айттыру, жаушы жіберу, құда түсу тойы, есік-төр көрсету тойы, ұрын бару (ұрын той), қыз ұзату тойы, келін түсіру тойы т.б. Бұл дәстүрлердің әрқайсысы белгілі бір уақыттық, жас ерекшелігіне немесе әлеуметтік мәртебеге байланысты жүзеге асады. Сондықтан олардың бәрінде уақыт семантикасы терең көрініс табады. Бүгінгі күні осы дәстүрлердің кейбірі ғана, атап айтқанда, құда түсу, қыз ұзату және келін түсіру рәсімдері кең көлемде тойланып жүр. Қалғандары уақыт пен қоғамның өзгерісіне байланысты ұмыт бола бастаған.

Қазақ халқында құда болу салты ерекше маңызға ие. Ертеде ата-аналар балаларын бесік жасынан, яғни сәби кезінде-ақ атастырып отырған. Егер екі жақ бала кезінен атастыруға келіскен болса, ұл баланың ата-анасы қыз баланың бесігін кертіп белгі салатын. Бұл рәсім халық арасында «бесік кертті» немесе «бесік кертпе» деген атаулармен белгілі. Мұндай қыз өсе келе «бесік кертпе қыз» деп аталған.

Ал қыз бойжете бастаған кезде атастырылған жағдайда, жігіт жағы құлағына сырға салу арқылы белгі соққан. Бұл салт «сырға салу», «сырға тағу» деп аталады. Мұндағы сырға тек әшекей ғана емес, келісімнің белгісі, уақыттық кезеңнің басталуы ретінде қарастырылған.

Бұл ғұрыптарда «бесік жасынан», «бойжете бастағанда», «өсе келе», «ержеткенде», «үш жасқа дейін» секілді уақытқа қатысты анықтауыштар мен тіркестер жиі кездеседі. Бұл халықтың уақытты тек күнтізбелік өлшем ретінде ғана емес, әлеуметтік және мәдени кеңістікпен сабақтастыра қабылдағанын білдіреді.

Күйеу жігіт жағынан апарылатын сый-сияпаттар мен кәделік төлемдер де арнайы атаулармен аталған: бата аяқ, тана тағар, құлақ моншақ. Бұл атаулардың әрқайсысы белгілі бір құдалық әрекет пен уақыттық сәтті білдіреді. Мысалы, «құлақ моншақ» сырғаны, «тана тағар» белгі ретінде берілетін әшекей түрін, ал «бата аяқ» келісім рәсімінен кейінгі сыйлықты білдіреді.

Құдалық кезінде қалыңмалдан бөлек күйеу жағынан қыздың сәукелесіне және әшекей бұйымдарына арнайы төлем берілетін болған. Аталған төлем «бас жақсы» деп аталған. Ол төленгеннен

кейін ғана күйеу ұрын келу рәсімін орындаған, артынша қыз жасауы дайындала бастаған [2, 36-37-бб.].

Бұл жерде де іс-әрекеттер қатаң уақыт тәртібіне бағынады. Яғни қалыңмал мен «бас жақсы» төленбейінше, ұрын баруға болмайды; ұрын келмейінше, қыз жасауы дайындалмайды. Бұл – халықтың тұрмыс-салтында уақыт пен тәртіп ұғымының өзара тығыз байланыста болғанының айғағы.

Қазақ халқының салт-дәстүрлік жүйесінде уақыт ұғымы тек хронологиялық өлшем ретінде ғана емес, әлеуметтік мәртебе мен өмірлік кезеңдердің көрсеткіші ретінде де көрініс табады. Әсіресе салт-дәстүр атауларында уақыт семасы адамның белгілі бір қоғамдық рөлге өтуі, әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі немесе өмірінің маңызды белесіне аяқ басуы секілді сәттермен тікелей байланысты. Мәселен, адамның некеге тұру кезеңінде бірқатар дәстүрлі ғұрыптар орындалады. Бұл салттардың атауларынан «уақыт» ұғымының айқын семантикалық іздерін байқауға болады:

Құда түсу – біреудің қызын баласына айттыру. Бұл атауда «тойға дейінгі кезең» ұғымы жасырын тұр. Құда түсу үйлену үдерісінің бастамасы ғана, негізгі рәсімдер мен мерекелік шаралар кейінірек жүзеге асады.

Өлтірі – қалыңдықтың үйіне күйеу жағының ең алғаш рет апаратын кәделік сыйы. Бұл салт та үйлену тойының алдындағы кезеңге, яғни құдалық рәсімінің басына қатысты екенін білдіреді.

Шашу – келін түскенде құрмет ретінде құрт, ірімшік, көмпит, күміс ақша т.б. заттарды шашу ырымы. Бұл әрекет келіннің алғаш босаға аттауы кезінде, яғни келін түсу сәтімен сәйкес келетін уақыт межесін білдіреді.

Беташар – жаңа келінді туысқандарымен таныстыру үшін жасалатын рәсім. Бұл – келіннің жаңа отбасына ресми қабылдануының басы, яғни отбасы мүшесі ретіндегі жаңа мәртебеге өту уақыты.

Бұрынғы заманда қыз ұзатылуына алты күн қалғанда арнайы жеке үй тігіліп, болашақ қалыңдық жеңгесімен бірге бөлек шығарылатын болған. Бұл да – уақыттық тұрғыдан нақты шектелген, тойға дейінгі дайындық кезеңімен сипатталатын дәстүр.

Осы аталған салттардың барлығы неке және отбасылық өмірге өту алдындағы дайындық пен өтпелі кезеңдерге сәйкес келеді. Мұнда «уақыт» семасы тек нақты мезгілді ғана емес, әлеуметтік рөлдің ауысу шегін, яғни фазалық өтуді де бейнелейді.

Қазақ халқы үшін өлім де – өмірдің бір кезеңі. Адам дүниеден өткеннен кейін орындалатын бірқатар салт-дәстүрлер де уақыт межелеріне қатаң негізделген. Бұл ғұрыптардың атауларында уақыт семантикасы айқын көрініс табады:

Жаназа – мұсылмандық рәсім бойынша өлген адамға арнап құран сүрелерін оқу. Мұнда «өлімнен кейін бірден орындалатын рәсім» деген уақыттық мағына бар.

Үші – адам қайтыс болғаннан кейін үшінші күні берілетін ас. Бұл салт алғашқы еске алу шарасы ретінде қарастырылады.

Жетісі – өлген адамның артынан жеті күн өткен соң берілетін ас. Бұл – уақыт межесіне сай белгіленген рәсім.

Қыркы – марқұмды қыркыншы күні еске алу. Бұл кезең рухани және тұрмыстық тұрғыдан маңызды белес ретінде бағаланады.

Жылы – адам қайтыс болғанына бір жыл толғанда өткізілетін еске алу. Бұл рухпен қоштасудың толық циклі деп есептеледі.

Осы аталған ғұрыптардың барлығында да уақыт нақты межемен (күн, апта, жыл) белгіленіп, рухқа құрмет көрсету мен отбасылық, қауымдық жауапкершілікті орындау уақыты ретінде қабылданады.

Қазақ халқының дәстүрлі тұрмысында «уақыт» ұғымы тек табиғи-биологиялық құбылыс ретінде ғана емес, мәдени-әлеуметтік процестердің құрылымдаушы факторы ретінде де маңызды орын алады. Бұл өзара байланыс күнделікті шаруашылықтың, өндірістік цикл кезеңдерінің, мәдени мереке-мейрамдардың және діни рәсімдердің аясында көрініс табады. Сол себепті уақыт тек хронологиялық өлшем емес, мәдени код, табиғат пен адам әрекетінің үйлесімділігі, дәстүрлі дүниетанымның уақытқа бағдарлану тәсілі ретінде де маңызға ие.

Қазақ халқының жылдық тіршілік айналымы табиғат құбылыстары мен маусымдық өзгерістерге тығыз байланысты қалыптасқан. Жыл мезгілдеріне сәйкес келетін мереке-мейрамдар мен ғұрыптық дәстүрлердің барлығы уақыт семантикасына ие.

Наурыз мейрамы 22 наурыз күні тойланады. Ол күн мен түннің теңелу сәтіне, яғни табиғаттың жаңаруына сәйкес келеді. Уақыт семасы: «22 наурыз», «көктем мезгілі», «күн мен түннің теңелуі».

Қымызмұрындық көктемнің соңында және жаздың басында, яғни мамыр мен маусым айларында өткізіледі. Биелер сауылып, алғашқы қымыз ішіледі. Уақыт семасы: «мамыр айынан бастап маусымға дейін», «жаздың басы».

Сабантой немесе мизам мерекесі – астық жиналғаннан кейін, күзде ұйымдастырылатын еңбек мейрамы. Уақыт семасы: «астықты жинап алған соң», «күз мезгілі».

Соғым басы алғашқы қар жауып, аяз түскен сәттен бастап соғым сою дәстүріне негізделген. Уақыт семасы: «алғаш қар түскенде», «қыс мезгілі».

Осы аталған мысалдарда уақыт мағынасы нақты даталармен немесе маусымдық ерекшеліктермен белгіленіп, салттың орындалу мерзімін ғана емес, оның мәдени-философиялық мазмұнын да айқындайды. Бұл – табиғат пен дәстүрдің өзара үйлесімділігінің көрінісі.

Ислам дініндегі мейрамдар мен діни рәсімдердің де орындалу уақыты нақты шектелген. Бұл уақыттар күнтізбелік немесе табиғи құбылыстармен байланысты белгіленіп, рухани тәртіп пен діни сананы қалыптастырады.

Ораза айт, Құрбан айт жыл сайын өзгеріп отыратын күндерге сәйкес келсе де, әр уақытта белгілі бір таңсәріде немесе күннің шығуына дейінгі кезендерге байланысты басталады. Уақыт семасы: ай күнтізбесі бойынша белгіленетін уақыт, «айт күні».

Намаз тәуліктік уақыттың әр сәтімен тығыз байланысты: таң намазы (таң бозарып атқаннан күн шығуына дейін), бесін намаз (күн төбеден ауған сәттен бастап, зат көлеңкесі екі еселенгенге дейін), екінті намаз (бесіннен кейін басталып, күн батқанға дейін), ақшам намазы (күн батқан соң, батыстағы шапақ сөнгенге дейін), құптан намазы (ақшамнан кейін басталып, таң намазы уақытына дейін жалғасады), тарауық намазы (тек ораза айында, ауыз ашардан кейін оқылады).

Діни рәсімдердегі уақыт семасы рухани тәртіптің, күнделікті өмір ырғағының, сондай-ақ қоғамдық діни сананың негізін құрайды. Мұнда уақыт тәңірлік бұйрықты орындаудың белгісі, уақыт пен құлшылықтың бірлігінің көрінісі ретінде сипатталады.

Салт-дәстүр мен уақыт ұғымының байланысы қазақ халқының өмір сүру салтында, рухани дүниетанымында терең тамыр жайған. Бұл байланыс маусымдық өзгерістер мен табиғат заңдылығына бейімделу арқылы, діни ғұрыптар мен күнделікті рухани тәжірибелер арқылы, дәстүрлі мерекелер мен ғұрыптардың орындалу мерзімі арқылы көрініс табады. Уақыттың концептуалдануы тек қана өлшем емес, мәдениеттегі құндылықтар жүйесін, қоғамдық тәртіпті, этнотанымдық ерекшеліктерді де айқындайды. Сол себепті

уақыт семасын зерттеу этнолингвистика мен мәдениеттанудың тоғысындағы маңызды бағыт болып табылады.

Қорыта айтқанда, этномәдени бірліктер мен салт-дәстүрлердегі «уақыт» қазақ халқының дүниетанымында тек хронологиялық өлшем емес, маңызды танымдық, мәдени, әлеуметтік және рухани мәнге ие ұғым екенін айқын көрсетеді. Уақыт мағынасы мынадай жағдайларда ерекше көрініс табады:

а) адамның өмірлік жас кезеңдерімен (туу, балалық, ер жету, қартаю);

ә) әлеуметтік мәртебесінің өзгеруімен (үйлену, келін болу, әке атану, ата статусына жету);

б) адамның өмірден өтуімен байланысты (жаназа, үші, жетісі, қырқы, жылы, ас беру т.б.).

Сонымен қатар жалпыхалықтық мерекелерде, шаруашылық-өндірістік циклге байланысты той-томалақтарда (Наурыз, қымызмұрындық, сабантой, соғым) және діни рәсімдер мен ғұрыптарда (ораза, намаз, айт, тарауық т.б.) да уақыт семасы айқын байқалады. Бұл дәстүрлер белгілі бір маусымға, айға, күн мезгіліне немесе табиғи құбылысқа сәйкес атқарылатындықтан, олардың уақытпен байланысы құрылымдық әрі мазмұндық сипатта көрінеді. Демек, қазақ халқының этномәдени болмысында уақыт рухани бағдар, өмірлік бағыт, әлеуметтік тәртіп құралы және дүниетанымдық тетік қызметін атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қаралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 125 б.

2 Уәли Н. Бір тәуліктегі шақ атаулары және олардың этимологиясы // Қазақ әдебиеті, 1986. – №2. – Б. 143–153.

Секция 12

**Журналистикада заманауи медиатехнологиялар мен
әлеуметтік желілерді енгізу және қолдану
Внедрение и применение современных медиатехнологий и
социальных сетей в журналистике**

САЯИ ДИСКУРС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЖҰМАҚАН Ө.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КОЖАС Д.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Саяси дискурс зерттеу үшін таңдалған объектілер қатарында күрделі объектілерге жататын дискурс. Себебі ол түрлі ғылымдар қиылысында ораласқан: лингвистика, әлеуметтік психология, саясаттану. Саяси дискурсты зерттеуде белгілі (саяси) жағдаяттарда түрлі нысандар, мазмұндар мен міндеттерді талдау көзделген. Саяси дискурста институционалды қарым-қатынас сипаты анықталады, ол тұлғаға бағытталған қарым-қатынастан айырмашылығы, белгілі бір кәсіби бағдарланған жүйесін қолданады, яғни өзінің арнайы тіліне, сондай-ақ лексикасына, фразеологизміне және паремиологиясына ие. Саяси дискурсты әдеттегі сөйлеуден келесі белгілер бойынша ажыратуға болады:

- саяси терминология;
- дискурстың ерекше құрылымы (өзінің ерекше сөйлем құру, сөздер мен сөз тіркестерін қолдану тәсілдері);
- дискурсты жүзеге асыру ерекшеліктері, арнайы сөлеу стратегияларын қолдану;

коммуниканттың белгілі коммуникативтік әрекеттер тізбегін, ерекше тілдік бірліктерін қолдану бойынша шешімдері [1, 10 б.].

Кең мағынада стратегия сөйлеушінің практикалық мақсаттарынан туындаған сөйлеудің «ерекше» міндеті ретінде түсініледі. Саяси дискурстағы стратегия өмірлік маңызды мақсаттармен анықталады, саяси қарым-қатынасты қамтиды.

Әдетте, саясаткер келесі нәтижеге жетуді көдейді:

- 1) адресатты белгілі бір кандидат, партия, блок, қозғалыс үшін сайлауда өз дауысын беруге шақыру;
- 2) беделге ие болу немесе имиджіні нығайту, «халыққа ұнау»;
- 3) адресатты сөйлеушімен, оның пікірімен келісуге, оның көзқарасын қабылдауға көндіру;

4) белгілі бір эмоционалды көңіл-күй жасау, адресаттың белгілі бір эмоционалды күйін тудыру;

5) адресатқа сөйлеудің мәні мен объектісі туралы жаңа білім, жаңа түсініктер беру, адресатқа қандай да бір мәселе бойынша өзінің ұстанымы туралы хабарлау.

Сонымен, саяси дискурстың тиімділігі қоғамдастықтың адресат - азаматтарына «саяси тұрғыдан дұрыс» әрекеттер мен бағалау қажеттілігін ұсынумен тұрады. Басқаша айтқанда, саяси дискурстың мақсаты - сипаттау емес, сендіру, адресатта ниетті жандандыру, сендіруге негіз беру және әрекетке тарту.

Саяси дискурстың төн белгілері:

- семантикалық белгісіздік (саясаткерлер көбінесе өз пікірлерін мүмкіндігінше жалпыланған түрде айтудан аулақ болады);
- фантом (көптеген саяси тіл белгілерінде нақты денотат жоқ);
- фидеизм (иррационалдылық, ішкі сезімге сүйену);
- эзотерикалық (көптеген саяси мәлімдемелердің шынайы мағынасын тек таңдағандар ғана түсінеді);
- дистанция және театрлылық (саясаткерлердің «аудиториямен жұмыс істеу» қажеттілігі, аудиторияны өз имиджімен тарту) [2, 43 б.].

Саяси дискурстың ерекше функциялары:

1 Коммуникативті функция адресаттың санасында бар саяси әлемнің бейнесін өзгертуге әсер етуге арналған ақпаратты беруге бағытталған.

Бұл функция коммуникацияның барлық салаларында белсенді түрде байқалады, бірақ оны әр салада жүзеге асырудың өзіндік ерекшелігі бар. Саяси мәтіндерде қоғамның саяси өміріндегі белгілі бір оқиғалар туралы ақпаратты үнемі кездестіруге болады. Саясаткерлер, әдетте, оларды тиімді түрде ұсына алатын ақпаратқа назар аударуға тырысады және қоғамның назарын олардың мүдделеріне зиян келтіретін ақпараттан алшақтатады [3, 92 б.].

2 Ынталандыру функциясы - бұл адресатқа әсер ету функциясы. Ол сондай-ақ апелляциялық, вокативті, конативті, реттеуші, аспаптық деп аталады. Оның міндеті - сайлаушыларды белгілі бір акциялар өткізуге жұмылдыру. Ынталандыру функциясы азаматтарға эмоционалды әсер етуге, олардың санасында әлемнің белгілі бір саяси бейнесін қалыптастыруға, қоғамдағы қайшылықтарды жеңуге арналған [3, 93 б.].

3 Эмоционалды функция автордың эмоцияларын білдіруге және адресаттың эмоцияларын қоздыруға бағытталған. Қажетті эмоционалды фонды құру - бұл адресатты кейіннен сендіру және

оны қажетті әрекеттерге итермелеу үшін маңызды алдын-ала қадам. Саяси сөйлеу саяси қарсыластардың адастыруына, сенімсіздігіне және қорқынышына әкелуі мүмкін, бұл көбінесе билікті нығайтуға ықпал етеді. Қауіптер мен уәделер саяси қарсыластарды қандай да бір әрекетке итермелеуі немесе билікке қарсы тұрудан бас тартуы мүмкін. Әлеуметтік-саяси және макроэкономикалық жағдайдың тұрақтылық деңгейі сенімділік немесе аландаушылық сезіміне әсер етуі мүмкін.

4 Метатілдік функция сөздің немесе сөздің мағынасын қамтамасыз етуге қызмет етеді. Мысалы, саяси мәтіндерде автор оқырманға кез-келген арнайы ұғымдар мен терминдердің мағынасын түсіндіретін үзінділерді жиі кездестіруге болады, өйткені барлық азаматтар олар үшін бірқатар жаңа саяси терминдер мен ұғымдардың мағынасын түсінбейді. Қазіргі саяси сөйлеу жалпыға ортақ сөйлеу, арнайы жаргон, ресми іскерлік және ғылыми сөйлеу белгілерінің күрделі өрімімен сипатталады, сондықтан қарапайым сайлаушыларға әрдайым толық түсінікті бола бермейді. Сондықтан метатілдік функция сөйлеу әрекетінің көрсетілген түріне тән [3, 94 б.].

5 Нақтылау функциясы коммуниканттар арасында байланыс орнатуға және сақтауға қызмет етеді. Бұл жағдайда тұлғааралық қарым-қатынас фактісі, өзара «эмоционалды соққылар» әңгіменің мазмұнынан әлдеқайда маңызды болуы мүмкін. Бұл функция саяси сөйлеуде өзі туралы ең белсенді сөйлейді, кез-келген басқа сияқты, сұхбаттасушының оған дайындалу және мұқият тыңдау үшін ақпаратты қабылдауға бейімделуі маңызды.

Осылайша, саяси дискурс - бұл әр түрлі тілдік бірліктер мен стандартты сөйлеу әрекеттерінің семантикасы мен функцияларының модификациясы болатын өзіндік белгі жүйесі ретінде анықталған адресатқа әсер ету дәрежесі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Беликов В.И. Социоллингвистика: учебник для вузов / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. М. : Рос. гос. гуманитар. ун-та, 200, С. 439.
- 2 Amanbaeva A.Zh. Political discourse: prosodic features and pragmatic activities. Tiltanym. 2020;(1):36-42. (In Kazakh)
- 3 Чудинов А.П. Современная политическая коммуникация: учебное пособие – Уральский государственный педагогический университет. Екатеринбург, 2009, С. 292.
- 4 Чудинов А.П. Политическая лингвистика : учебное пособие. М. : Флинта, 2012, С. 252.

«ТАҢШОЛПАН» БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

НҰРФАЛИ М. Б.
магистрант, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Қазіргі қоғамда бұқаралық коммуникацияның қарқынды дамуы, телеарналар мен радиостанциялардың көбеюі, баспасөз басылымдарының желілік нұсқаларының пайда болуы және интернет-басылымдардың кеңеюі нәтижесінде жаһандық ақпараттық кеңістік қалыптасты. Бұл кеңістік қазіргі заманғы батыстық және отандық зерттеушілер тарапынан тіл қызметінің ерекше, спецификалық саласы ретінде қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың дамуы мен медиа саласының түрленуі лингвистикалық зерттеулерде жаңа әдіснамалық көзқарастарды қажет етті. Соның нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеу тілін зерттеу өзекті бағытқа айналып, тіл білімінде жаңа ғылыми сала – медиалингвистика қалыптасты. XX ғасырдың соңына қарай шетел тіл білімінде медиалингвистика бұқаралық ақпарат құралдары тілін зерттейтін дербес лингвистикалық бағыт ретінде таныла бастағаны белгілі.

Қазіргі қоғамда бұқаралық коммуникацияның дамуы мен ақпараттық технологиялардың кеңеюі нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның талғамы мен өмірлік ұстанымдарын бейнелейтін, жеке тұлғаның мінез-құлық нормалары мен құндылықтарын қалыптастыратын маңызды әлеуметтік институтқа айналды. БАҚ тілдік құралдар арқылы «әлемнің суретін» жасайды, яғни қоғамның мәдени және әлеуметтік болмысын тілдік тұрғыдан бейнелейді.

Бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіні белгілі бір ортаның мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл қасиет медиамәтіннің мәдени детерминизмі деп аталады. Медиамәтін белгілі бір мәдениеттің өнімі ретінде сол мәдениеттің өзегін бейнелеп, оның құндылықтарын көрсетеді. Медиамәтіндерде мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесу жағдайлары ерекше мәнге ие. Мұндай өзара ықпалдастық қазіргі жаһандық медиамәдениеттің маңызды сипаттарының бірі болып табылады [1, б.167].

Түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттестігі медиамәтінде лингвистикалық және экстралингвистикалық деңгейде көрініс табады [1]. Медиамәтіннің мәдени ерекшелігі мәдени тұрғыдан

детерминацияланған бірліктер арқылы байқалады. Мұндай мәтіндерді қабылдау кезінде реципиенттің мәдени білім деңгейі, ұлттық стереотиптер мен географиялық объектілер туралы түсінігі маңызды рөл атқарады.

Зерттеушілердің пайымдауынша, қолданыстағы мәдениет қорын (ең алдымен ұлттық дәстүрлер мен архетиптерді) пайдалана отырып және оларды жаңа қырынан түсіндіру арқылы медиамәтін шынайы дүниеден өзгеше, өзіндік виртуалды мәдени кеңістік қалыптастырады [2, б.304]. Медиамәтін ұжымдық еңбек нәтижесінде пайда болады: оны жасау және өңдеу барысында журналистер, авторлар тобы, редакторлар және басқа да мамандар қатысады. Осы себепті медиамәтін, бір жағынан, тұлғааралық коммуникацияның дәстүрлі формасына ұқсаса, екінші жағынан, коммуникативтік әрекеттестіктің ерекше түрі болып табылады [3, бб.12–13]. Стилистикалық тұрғыдан, медиамәтін қоғамдық пікірді қалыптастырудың қуатты құралы саналады. Ол публицистикалық стиль шеңберінде жүзеге асып, өзіне тән белгілермен ерекшеленеді: өзектілік, прагматикалық бағыттылық, ақпараттылық, жаңашылдық, стереотиптілік, диалогтылық, реттеушілік, манипулятивтілік, әлеуметтік бағалаушылық, идеологиялану, мозаицизм (фрагменттілік) және интермәтіндік сипаттар.

Қазіргі зерттеулерде медиамәтіннің жаңа сапалық сипаттары да анықталуда. Атап айтқанда, көпқырлылық, дискурсивтілік, интерактивтілік, автор ұстанымының ашықтығы, маңыздылық, тиімділік сияқты белгілер ерекше маңызға ие болып отыр [4, б.15].

Қазіргі медиамәтін медиадискурстың өзекті элементі ретінде әлеуметтік және мәдени құндылықтарды жинақтап, қоғамға бағытталған ықпал етуші тетік қызметін атқарады. Телебағдарламалар тек ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, мәдени құндылықтарды насихаттайтын, ұлттық дүниетанымды қалыптастыратын әлеуметтік институт ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәдени-ағартушылық бағыттағы бағдарламалардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу өзекті болып табылады. Зерттеуімізге нысан етіп «Таңшолпан» бағдарламасын алдық. «Таңшолпан» – Қазақстанның ақпараттық және мәдени кеңістігінде ерекше орын алатын, көпжылдық тарихы бар таңғы телебағдарлама. Бағдарламаның негізгі мақсаты – көрерменге позитивті көңіл күй сыйлау, ұлттық құндылықтарды дәріптеу және қоғамдағы өзекті мәселелерді мәдени тұрғыдан талқылау. «Таңшолпан» тілінде публицистикалық және ауызекі сөйлеу

стильдерінің үйлесімі байқалады, бұл көрерменге жылы, сенімді және бейресми атмосфера тудырады. Бағдарлама мазмұнында мәдениет, өнер, әдебиет, ғылым және қоғам өміріндегі жаңалықтар кеңінен қамтылады. Сонымен қатар, ұлттық мәдени код пен қазақи дүниетаным жүргізушілердің сөйлеу мәнерінен, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді орынды қолдануынан анық көрінеді. Бағдарлама заманауи қоғамның рухани және мәдени бағыттарын айқындап, қазақ тілінің қолданыс мәдениетін дамытуда ерекше орын алады.

Теледискурс – бұл телевизиялық кеңістікте жүзеге асатын, көрермен мен жүргізуші арасындағы интерактивті коммуникация формасы. Ол ауызша, бейнелік және интонациялық құралдардың бірлігін қамтиды. Мәдени-ағартушылық теледискурстың басты ерекшелігі – оның ақпараттық және тәрбиелік қызметінің қатар жүруі. Мұнда тіл тек ақпарат берудің құралы емес, ұлттық мәдениетті танытудың тетігі ретінде қолданылады. «Таңшолпан» бағдарламасы эфир барысында жаңалық, сұхбат, мәдениет және өнер жаңалықтарын ұсына отырып, көрерменмен жылы, бейресми, бірақ мәдениетті тілде сөйлеседі. Бағдарлама жүргізушілері жиі қолданатын тілдік амалдар: қаратпа сөздер («күрметті көрермен», «қадірлі ағайын»), жылы лексемалар («жарқын күн тілейміз», «шабытыңыз арта берсін»). Мұндай элементтер бағдарламаға эмоционалдық рен береді және қатысымдық байланыс орнатады. Сонымен қатар, тілде ұлттық дүниетаным көрінісі айқын байқалады: дәстүр, өнер, отбасы, рухани құндылықтар туралы жиі сөз болады. Бағдарламада әдеби тіл нормалары сақтала отырып, сөйлеу тілі элементтері де орынды қолданылған. Бағдарлама мәтіндерінде метафора, теңеу, мақал-мәтел сияқты бейнелеу құралдары кең қолданылады.

Ол бағдарламаның эстетикалық әсерін арттырады және ұлттық мәдени кодты сақтай отырып, заманауи стильге икемдейді. Мәдени код – көрерменнің ұлттық санасымен ұштасатын, дәстүр мен қазіргі заман арасындағы байланысты сақтауға мүмкіндік беретін тілдік құралдар жүйесі. Ғасырлар бойы қалыптасқан менталитеті мен мәдени тәжірибесі. Әлемді тілдік құралдар арқылы игереміз және танымыз. Осыған байланысты В. А. Маслова тілдік бейне мен ұлттық мәдениеттің ажырамас байланысын атап өтіп, «әлемнің тілдік бейнесі – ұлттық мәдениет пен халықтың өмір салтымен тығыз байланысты құбылыс» деп тұжырымдайды. Рухани және мәдени құндылықтарының көрінісін зерттеген ғалым Ж.Манкеева да тілдің ұлттық ерекшеліктерін сипаттай отырып, тілдің ұлттық

болмыстың құрылымдық моделі екенін айтады[5]. Әр ұлт өз әлемін тіл арқылы таниды және сол арқылы өз дүниесінің когнитивтік бейнесін қалыптастырады. Сондықтан тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге ұлттың рухани дүниесін танытатын концептуалды жүйе болып табылады.

«Таңшолпан» бағдарламасының басты коммуникативтік стратегиясы – позитивті, сенімді, жылы атмосфера қалыптастыру. Жүргізушілер көрерменге тіке бағытталған үндеу арқылы достық қарым-қатынас орнатады. Прагматикалық тұрғыдан бағдарлама тілінде этикалық нормалар мен мәдениетті қарым-қатынас үлгілері сақталады. Бұл оның ағартушылық және мәдени миссиясын күшейтеді. Бағдарламаның тілдік құрылымы көбіне этикеттік, эмоционалды және мәдени-прагматикалық мақсаттарға бағытталған. Мысалы адресатқа бағытталған үндеу стратегиясы:

- Қайырлы таң, қадірлі көрермен!
- Бүгін де жақсы көңіл-күймен ояндаңыз ба?
- Күніңіз сәтті, көңіліңіз шуақты болсын!

Мұндай құрылымдарда қаратпа сөздер адресаттық форма ретінде қолданылады. Бұл тікелей қарым-қатынасты, сенімді және жылы эмоционалды фонды қамтамасыз ететін тәсіл. Коммуникативтік тұрғыдан алғанда, мұндай сөздер экспрессивті функция атқарады және бағдарлама мен аудитория арасындағы психологиялық арақашықты азайтады.

Бағдарлама бойынша диалогтық стратегия және интерактивтілікке мысал келтірсек:

- Бүгінгі тақырып бойынша сіздің ойыңыз қандай?
- Бізге қазір тікелей эфир арқылы қоңырау шала аласыз!
- Өз пікіріңізді әлеуметтік желідегі парақшамызда қалдырыңыз.

Көріп отырғанымыздай, мұнда интерактивті дискурс жүзеге асады. Көрермен тек тыңдаушы емес, қатысушы рөлінде. Бұл стратегия прагматикалық тұрғыдан біржақты ақпарат беруден → екіжақты қарым-қатынасқа көшуге мүмкіндік береді. Яғни тіл коммуникация құралы ғана емес, ынтымақтастық тетігі ретінде көрінеді.

Этикеттік және мәдени стратегия:

- Бүгінгі құрметті қонағымыз..., уақытыңызды бөліп келгеніңізге рақмет!
- Өнеріңізге табыс тілейміз!

- Көрермендерімізге де жақсы күн, жақсы жаңалықтар тілейміз.

Этикеттік формулалар теледискурстың прагматикалық сыпайылық нормасын бейнелейді. Ағартушылық миссияның

маңызды құралы болып табылатын мұндай тілдік бірліктер қазақ мәдениетінің құрмет, ізет, тілек айту сияқты дәстүрлі қарым-қатынас этикасын сақтап, заманауи форматқа енгізетіні анық.

Позитивті дискурс пен мотивациялық стратегия:

- Әр күніңіз жаңа мүмкіндікке толы болсын!
- Таңмен бірге сіздің де шабытыңыз оянсын!
- Күлімдеп қарсы алсақ, өмір де бізге күлімдейді.

Бұл мысалдарда мотивациялық прагматика басым. Онда тіл арқылы жақсы көңіл-күй мен позитивті энергия беру мақсаты қойылады. Сөйлемдер қысқа, ырғақты, ұрандық сипатта айтылып, аудиторияға оптимистік әсер етеді. Бұл – «Таңшолпан» тілінің негізгі эмоционалды доминантасы.

«Таңшолпан» бағдарламасы ұлттық мәдени кодты сақтаушы әрі дамытушы. Мысалы:

- Қазақтың «Жақсы сөз – жарым ырыс» дегені бар ғой.
- Әдемі сөз, жылы тілек – адамның айнасы.

Мұндай сөйлемдерде мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер прагматикалық тұрғыдан нормативтік және тәрбиелік функция атқарады. Яғни тіл арқылы моральдық және рухани құндылықтар жеткізіледі. Бұл бағдарламаға ұлттық рухани дискурс элементін енгізеді.

Сонымен ғылыми мақала жазу барысында «Таңшолпан» бағдарламасының тілінде прагматикалық стратегиялардың адресаттық бағыттылық – көрерменмен эмоционалды байланыс орнату; этикеттік сыпайылық – тілдік мәдениетті сақтау; позитивті тон және мотивациялық дискурс – рухани және эмоциялық әсер ету; Ұлттық мәдени код – мақал-мәтелдер мен дәстүрлі тілдік формулалар арқылы мәдени сабақтастықты сақтау бағыттарында көрініс табатыны, «Таңшолпан» бағдарламасының лингвостилистикалық ерекшеліктері оның мәдени-ағартушылық миссиясымен тікелей байланысты екені анықталды. Бағдарлама тілінде ұлттық мәдени құндылықтарды насихаттау, позитивті дискурс қалыптастыру және көрерменмен тікелей байланыс орнату басым. Бұл бағыттағы зерттеулер қазақ теледискурсын, оның мәдени және тілдік даму үрдістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Соломина А.В. Средства выражения категории культуроспецифичности в аналитических медиатекстах США и Германии. <https://cyberleninka.ru/article/n/sredstva-vyrazheniya>

kategorii-kulturospetsifichnosti-v-analiticheskikh-mediatekstah-ssha-i-germanii

2 Анненкова И.В. Современная медиакартина мира: неориторическая модель (Лингвофилософский аспект): автореф. дисс... доктора фил.наук. – Москва, 2012. – 58 с.

3 Современный медиатекст: учебное пособие / отв.ред. Н.А.Кузьмина. –Омск, 2011.- 414 с.

4 Bonvillain N. Language, Culture and Communication. – New Jersey: Prentice Hall, 1997. – P. 45.

5 Манкеева Ж.А. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері// Тілтаным. – Алматы, 2001. – №4. – 39-43 бб

6 Қазақстан Республикасы Телерадиокорпорациясының ресми сайты – qazaqstan.tv.

ШЕКАРАЛЫҚ ТҰТАСТЫҚ.

СУРУМБЕТОВА К.

студент, Торайғыров университеті Павлодар қ.

«Ел іргесі тыныш, халқымыз аман болсын» деп тілеген бабаларымыз.Сондағы айтатын ел іргесі – қазіргі шекарамыз. Олай болса, елдігін сақтау – шекарамызды қымтау. Қымтаудың орнына айқара ашып қойған жоқпыз ба?.. Ресей мемлекеті мен қытай мемлекетінің бір-біріне қатынайтын ауызғы бөлме іспетті сияқтымыз. Ел ағалары осылардың алдында күбіжіктеп қалады. «Ел ерге қарайды, ер жерге қарайды» дегендей, іс әрекеттеріне қарап, қарның ашады, жүрегін сыздайды.

Қазақ-орыс қарым-қатынасының тарихы терең. Ол XVI ғасырдан бастау алады.

Негізінен олар дипломатиялық және сауда қатынастарымен шектеулі болған.. XVI ғасырда Орта жүз қазақтарының көпес Строгановтармен сауда байланыс жолдары мен қатынаста болғандары жайлы белгілі болды. Орыс патшасы І Петр (1672–1725)

Қазақстанды Азияға шығатын «кілт пен қақпа» деп таныды. Сол қақпаның кілтін Орыс патшасына ұстатқанымыз жөн болдыма? Қазақстан Орта Азия, Үндістан, Ауғанстан және басқа да Азиялық мемлекеттерге әскери іс- әрекеттерін одан әрі ілгері жылжытуға қолайлы аумақ көзі еді. Әскери бекіністер салып,өз жерімізді өзімізден қорғап,тартып алу жоспарлары жүзеге асырды. [1]

Қазақстан мен Ресейдің шекаралық тұтастығы осы екі егемен мемлекет арасындағы шекараны сақтауды және олардың әрқайсысының аумақтық шекараларын құрметтеуді білдіреді. Шекаралық тұтастық-халықаралық құқық пен елдер арасындағы дипломатиялық қатынастардың маңызды аспектісі.

Қазақстан мен Ресей арасындағы шекара 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін құрылды. Екі мемлекет келіссөздер жүргізіп, шекара мәселелері туралы тиісті келісімдер жасады. Бұл келісімдер шекараның нақты орналасқан жерін, соның ішінде жер мен су ресурстарын анықтайды.Қазақстан мен Ресей арасындағы шекаралық тұтастықты сақтау екі елдің де шекараны мойындайтынын және құрметтейтінін, бұл шекараны бұзуға бағытталған іс-қимыл жасамайтынын және дипломатиялық келіссөздер мен келісу арқылы шекаралық мәселелер бойынша ықтимал дауларды шешетінін білдіреді.

Шекаралық тұтастықты сақтау аймақтағы және елдер арасындағы әлемдік қатынастардағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін маңызды. Қазақстан мен Ресей арасындағы шекаралық тұтастық екі елдің аумақтық шекаралары мен егемендігін сақтаудың саяси аспектісіне жатады. Бұл Тұжырымдама екі елдің де бір-бірінің шекараларын мойындайтынын және құрметтейтінін және аумақтық талап қоймайтынын білдіреді.Қазақстан мен Ресейдің ауқымды географиялық шекаралық қатынастары мен тығыз тарихи байланыстары бар. Шекаралық тұтастықты сақтай отырып, өңірде бейбітшілік пен тұрақтылық қамтамасыз етіледі, бұл экономика, саясат және мәдениетті қоса алғанда, түрлі салалардағы ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді.Екі ел арасындағы шекаралық тұтастықты сақтау, әдетте, келісімдер мен келісімдер жасасуды, дауларды шешуді, сондай-ақ олардың арасындағы қатынастардағы кез-келген қақтығыстардың алдын алу үшін халықаралық және халықаралық құқық нормаларын сақтауды білдіреді.Қазақстан мен Ресей арасындағы шекаралық тұтастық туралы саяси пікір нақты жағдайлар мен көзқарастарға байланысты өзгеруі мүмкін, бірақ тұтастай алғанда бұл аймақтағы көршілік қатынастар мен тұрақтылықтың маңызды элементі болып саналады.

Одан бергі КСРО кезіндегі Семей полигоны жан түршіктірердей. 40 жылдың ішінде жалпы аумағы 18,5 мың шаршы метрді құрайтын алаңда 456 жарылыс жасалды. Полигондағы барлық жарылыстардың қуаты Хиросимаға тасталған бомбаның күшінен 2500 есе күшті. [2] Бұл қасіретті де қазағым бастан кешірді.

Қаншама жыл бойы орыстардан зардап шеккен халықпыз, оны еңбектеген баладан бастап еңкейген қартқа дейін білетіні сөзсіз. Малдың соңынан қуған қазақтың ел, мемлекет болуы оңай болған жоқ және сол үшін күрескен ердің де әйелдің де, орыстан таяқ жеп, солардың қолынан қаза тапқаныда рас. Үнемі елдікті қорғаған ұлы зиялылардың көбісі Ресейде қызмет етіп, білім алып елге үнемі жәрдем етіп отырған.

Қазақ халқы өз қол астына қаншама ұлт өкілін сыйдырып, қолдан келсе тойдырып отырған. Келген елді үлкендер ұлындай, ерлеріміз бауырындай қорғаған. Қазақ халқы қасқыр мінезді - қайтпас, жылқы мінезді - ойы жүйрік, жайсаң халық. Дегенмен іштен шыққан жау жаман, өзге елден келгендердің бәрі бірдей емес екенін, бес саусақтың бірдей бола алмайтынын түсінсек бұл оқиғада шиеленіспес еді. Павлодарда болған мына оқиға көпті шулатып, елді қорқытып жібергені рас.

«Rair media» ұсынған Қазақстанға қашқан Ресейліктердің арасында көптеген қылмыскер анықталды. Өңірде 1 күннің ішінде 13 қылмыскер белгілі болды. Павлодар облысы ІІД Криминалдық полиция басқармасының бастығы Балғабай Қапаров Шұғыл алдын алу шараларының бірінші түнін де жедел шешімдердің арқасында 13 қылмыскердің жүрген жері анықталды: ҚР пар. мем. депутаты «Айдос Сарым» Ресеймен шекараны жабуға, Қазақстан жерінде бандиттар, қылмыскерлер, қарулы адамдар, ел аумағына кіріп, зиян тигізетін жағдайда ғана қабылдайды деп жауап қатты [3]. Үндемесен үйдей бөлеге батпайтындай жүрміз, сөйлесен қаралы қаңтар оқиғасы миға шап ете қалады. Қаңтар оқиғасы болып жатқан мезетте, азаматтық соғыстың кесірінен, шекарадағы терорлық топтардың өтіп кеткені белгілі болып, сол топтар кейінен қару-жарақ пен оқ-дәрілерді тонап, мемлекет қызметкерлеріне қарай атты.

Нақтырақ айтсақ, өз астарын өздеріне сатты. Төтенше жағдайлар кезінде, елдің ішіне іріткі салып, азғырғандарда көп болды. Соның әсерінен өзге қалаларда ілгек алып белсене кірісіп кеткен болатын. Сол кездегі елдің қауіпсіздігі маңызды, қорғаушылардың елге адал екендігі, уайыммен таң атқызатынын байқадық. Халық ұйықтап жатқанда, шекара әскери қызметкерлері елдің тыныштығымен тәуелсіздігі үшін Еділдің төменгі ағысынан, шығысында Алтай тауларына дейін 3 мың километрге, солтүстігі Батыс Сібір жазығынан, оңтүстігі Қызылқұм мен Тянь-Шань тау бөктерінен 1600 км-ге дейін созылып жатқан аумақты күзетеді.

Ресей мен Украина арасындағы соғыс бәрімізге аян. Ақпанның 24-і 2022 жылдан басталып келе жатқан бұл соғыс адамды түрлі ойларға салуда. Әліде түйіні шешілмеген мәселенің соңы жақын болса, келесі кезекте біз тұрмағанымызға кім кепіл?

Себебі еліміздегі қаптап паразиттей болған орыс тілі. Орыс тілін құптаған Президентіміздің өзі болса, ел туралы не айта аламыз! «Халқынды билеместен бұрын, Өз орданды билеп ал» - деп Майқы би дөп келтіріп айтқан. Жуырда бас қаламызда сатып алушының дөрекі әрі жанжалды тонымен айқайшу шығарған бейнебаяны желіні шулатты. Сатып алушының ойынша ол ешкімге қарыз емес, салық төлемеуге және орыс тілінде чек алуға толық құқылы екендігін талап етті [4]. Бұған дейін Риддерде Диас азаматымыздың ұлтаралық алауыздыққа үгіт-насихат үндеу етті деп жала жауып, айыптады. [5] Бұл қашанға дейін жалғаса бермек?! Қорытындылай келе, ес жиып, етек жабатын кез келді. Батыр боп жауға найзаң тимесе, Бай боп елге пайдаң тимесе, ел басқарып еліңнің қамын жемесен, онда соқыр тиындық құның жоқ пақырсың. Халқыңның малын емес, қамын жейтін күн туды. Береке бірлігімізді сақтап, тәуелсіздігімізді баянды етейік.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] <https://ulagat.com>
- [2] <https://faktiler.kz/semey-yadrolyq-poligony-turaly-malimet/>
- [3] Stan.kz-Қазақстан жаңалықтары.
- [4] <https://ulysmedia.kz/news/21639-ia-ne-obiazana-nagloe-trebovanie-vydat-chek-narusskom-iazyke-v-astane-vozmutilo-kazakhstantsev/>
- [5] <https://ulysmedia.kz/news/21393-razzhiganie-mezhnatsionalnoi-rozni-nakazhstanskikh-aktivistov-zaveli-ugolovnoe-delo/>

БЛОГОСФЕРА КАЗАХСТАНА: ПРОДВИЖЕНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

ТУЛЬСКАЯ М.

магистрант, Торайғыров университет, г. Павлодар

КИЛЬДИБЕКОВА Б.

ст. преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар

Интерес к изучению блогосферы наблюдается в последние десятилетия. Не является исключением и казахстанская наука. К

примеру вопросами формирования, функционирования данного медиаконтента занимаются такие ученые, как К. Болысбаева, Ш. Таукибаева и др.

По утверждению ученых, сеть Интернет открывает перед множеством своих участников необозримые горизонты для извлечения и распространения разнообразнейших данных. Бодалев А.А. в книге «Психология общения. Энциклопедический словарь» дает такое понятие блогосферы: «Блогосфера – глобальная база всех блогов Сети, предназначенных для общения, поиска и обмена информацией, формирования и высказывания своих мнений; это динамично развивающаяся социальная сеть, узлами которой выступают блоги, а соединительными нитями – взаимоотношения между блогерами (авторами блогов) и их web-аудиторией» [3, с. 10].

Блогосфера – это огромное пространство из блогов, которое является важнейшей информационной базой и инструментом для анализа общественного настроения. На основе собственной значимости, блогосфера быстро интегрировалась в практическую жизнь людей. И без всякого сомнения является неотъемлемым аспектом пользовательской работы в современной деловой среде. Местом реализации намерений участников, средоточием контента являются социальные сети.

Социальные сети – термин, ставший обиходным довольно давно: устойчивое общество людей разного рода, поддерживающие общение между собой, публикующие новости и фотографии с разного рода информацией, комментарии к записям и т.д. Огромное количество профилей в социальных сетях перестало быть чем-то обыденным. Теперь это питательный источник информации для маркетологов и разного рода аналитиков практически любого направления. Реклама любой своей продукции, бизнеса в социальной сети в данное время является очень успешной.

Блогосфера, в свою очередь, является огромным сообществом, включающую в себя множество различных блогов. Блогеры – такие же активные пользователи социальных сетей, они оставляют комментарии у друг друга в профилях и делятся ссылками на различного рода информацию у себя в блоге.

В настоящее время блогосфера стала отличной ареной для изучения общественного мнения, поэтому в большинстве современных научных работ можно встретить ссылки на нее.

Это значит, что маркетинг (реклама) в блогосфере с помощью авторитетного мнения автора блога может влиять непосредственно на свою целевую аудиторию (потребителей).

В Казахстане популярность блогосферы еще развивается, но развивается очень стремительно и быстро. Мировая блогосфера фокусируется конкретно на одной теме, то есть имеет определенное нишевание, в то время как казахстанская блогосфера комбинирует различные темы, хотя уже постепенно начали появляться и нишевые блоги, где авторы освещают строго определенную тему. Безусловно, многие блогеры иногда отклоняются от основной темы, но это может быть даже полезно, так как помогает удерживать интерес аудитории.

Для бизнеса блогосфера открывает широкие возможности, которые можно использовать в различных направлениях:

- продвижение через блоги внутри блогосферы;
- отслеживание упоминаний по определенным ключевым словам или фразам;
- создание и развитие собственных блогов;
- налаживание взаимодействия между блогерами и аудиторией, интересующейся конкретными темами в социальных сетях (так называемые «blogger relations»).

Таким образом, «блогосфера в Казахстане уже стала неотъемлемой частью составляющих интернета – общество обменивается мнением и опытом, а время от времени и решает некоторые насущные вопросы» [4].

Для формирования представления о состоянии блогосферы в рамках данного исследования был проведен мониторинг. Ниже представлены основные задачи проведения мониторинга блогосферы.

Анализ конкурентов - анализ маркетинговой деятельности конкурентов, ее последующее сопоставление с собственной стратегией и разработка на этой основе плана действий – одна из ключевых задач в маркетинге для любой компании или производителя.

Оперативное обнаружение негатива - информация в блогах, будь то положительные отзывы или критика, распространяется с огромной скоростью. При этом резкий всплеск негатива может повлечь за собой серьезные последствия. Поэтому чем быстрее удастся устранить отрицательную реакцию, тем меньше усилий и ресурсов потребуется для решения проблемы.

Получение обратной связи - для успешного развития бизнеса крайне важно оперативно получать отзывы и мнения пользователей о компании или ее продуктах. Именно для этого используется мониторинг блогосферы. Обратная связь помогает предпринимателям определить верное направление для дальнейшего роста и улучшения.

Оценка эффективности продвижения продукции - позволяет отслеживать, как потребители воспринимают бренд, и оперативно исправлять возникающие недостатки.

Можно сделать вывод о том, что задачи мониторинга блогосферы полностью отвечают маркетинговым задачам продвижения товара, результаты мониторинга могут способствовать организации процесса рекламирования продукта.

Наряду с этим блогосфера играет важную роль в информировании аудитории о последних событиях и пробуждении интереса к различным аспектам жизни: экономике, науке, политике, истории, моде, здоровью и многому другому. Блогеры помогают своим подписчикам быть в курсе актуальных трендов, громких происшествий в мире шоу-бизнеса и других значимых событий. При этом подписчики известных блогеров часто получают информацию быстрее, чем те, кто следит за новостями через традиционные СМИ.

Исходя из потребностей аудитории блогосфера становится площадкой для решения важных задач. Среди них:

Самопрезентация. Для блогера важно уметь подать себя, чтобы привлечь внимание и заявить о себе на широкую аудиторию.

Развлекательная функция. Блоги часто «затягивают», поэтому их основная аудитория – это люди, у которых много свободного времени, например, молодые мамы. Они активно делятся своими историями, опытом и рекомендациями. Однако блоги также становятся источником развлечения для тех, у кого времени в обрез. Из-за нехватки живого общения занятые люди находят его в блогах. Таким образом, блогосфера подходит как для тех, кто постоянно занят, так и для тех, кто располагает свободным временем, позволяя каждому выбирать удобный уровень вовлеченности в общение.

Функция создания социальных связей. Блоги сближают людей со схожими интересами и взглядами, предоставляя возможность общаться, даже если они находятся на разных концах света.

Функция личного архива. Для многих блогеров их страница становится своеобразным онлайн-дневником, куда они записывают важные моменты жизни. Это можно сравнить с отложенным

диалогом с самим собой. Хотя можно вести записи в личном блокноте или на компьютере, современные блогеры часто выбирают публичный формат, считая его не только способом сохранить воспоминания, но и формой самовыражения.

Функция личностного роста. Ведение блога позволяет автору создать новый образ – того, кем он хочет стать или кем стремится быть. Некоторые блогеры признаются, что публичность их страницы мотивирует их не останавливаться, продолжать развивать блог, четко формулировать мысли и тщательно проверять информацию, которой они делятся.

Психотерапевтическая функция. Эта функция может проявляться как в процессе ведения блога, так и на этапе его создания. По сути, это современная версия ведения личного дневника, который раньше ограничивался страницами тетради. Теперь у автора есть возможность поделиться своими переживаниями с широкой аудиторией, найти поддержку и утешение среди читателей.

В качестве примеров рассмотрим материалы блогосферы, которые обозначены условно в тематическую группу «ЗОЖ – здоровый образ жизни» или второе его название «Foodblog».

В последние годы стала заметна тенденция популяризации здорового образа жизни в большинстве стран, в том числе и в Казахстане. Это связано напрямую с эволюцией и непосредственным влиянием блогосферы на общественное сознание. Ввиду информационной доступности общество стало больше интересоваться пользой правильного питания, психическим и физическим здоровьем.

Блогосфера, включает в себя Instagram, Youtube, Tiktok и другие похожие платформы, оказывает огромное влияние на формирование общественного мнения, особенно среди молодежи. Блогеры создают новые тренды, ценности, то есть они являются ключевыми фигурами в продвижении различных идей в Интернете. Рассмотрим подробнее характеристики платформ в таблице 1.

Таблица 1 – Популярныe платформы социальных сетей

Название	Аудитория	Ф о р м а т контента	Преимущества	Недостатки
Instagram	~ 1 0 млн пользователей (РК), молодежь	Фото, сторис, рилсы, IGTV.	визуальная привлекательность; таргетинг	конкуренция; требования качества
TikTok	~ 1 0 млн пользователей в РК, подростки и молодежь.	Короткие вертикальные видео (до 60 секунд).	высокий вирусный потенциал; низкий порог входа	короткий срок жизни контента; нет глубокого анализа темы
YouTube	~ 8 млн пользователей в РК, взрослые и молодежь.	Длинные видео, влоги, подкасты.	возможность создания детализированного контента; высокая монетизация через рекламу и спонсорство.	требования к качеству контента; долгий процесс набора аудитории.

В социальных сетях все больше людей заявляют себя в качестве ведущих специалистов в области питания, организации тренировок и сохранения психического здоровья. Онлайн-контент, представленный в Instagram в виде мотивационных видеороликов и постов, влияет на молодых людей и их отношение к активному и здоровому образу жизни. Молодежь, наблюдая за красивой картинкой идеализированного образа жизни какого-либо блогера, часто начинает равняться на него. Большинство блогеров публикуют свои истории успеха, что становится главной мотивацией для их аудитории. К тому же, блогеры задают тренды, например, отказ от сладкого, потребление дневной нормы воды или ежедневные тренировки.

Несмотря на позитивные аспекты, ЗОЖ-блоги несут в себе и риски. Самый главный из них – идеализация здорового образа жизни блогеров. Зрители могут начать стремиться к недостижимому состоянию, что может привести к стрессу и неудовлетворенности своей жизни. Поэтому важно понимать, что за красивой картинкой стоит многолетний труд и не стоит ждать быстрых и хороших результатов. Кроме того, еще одной серьезной проблемой в сфере интернет-коммуникации является распространение недостоверной информации. Некоторые блогеры, не имея соответствующей квалификации, и могут раздавать советы, приносящие вред здоровью людей. Низкий уровень критического мышления аудитории

усугубляет ситуацию, так как подписчики безоговорочно доверяют информации и не стараются ее проверить. Особо уязвимыми становятся молодежь (студенты). Исследования показывают, что молодое поколение переносит пищевое программирование через блогосферу, что приводит к неправильному пищевому поведению и ухудшению здоровья.

В Казахстане действуют несколько ключевых фигур, которые активно транслируют здоровый образ жизни через свои блоги. Алия Байтугаева (@super.mamasita), «инстамама» с аудиторией в 4,3 млн подписчиков. Она совмещает материнство с продвижением здорового питания и активного образа жизни, выпустила курс по блогингу с акцентом на баланс работы и здоровья.

Анар Кокеева (@_anarik_) из Астаны, делится своими полезными рецептами, параллельно освещая свою личную жизнь. Ее блог привлекает, как и молодежь, стремящуюся к здоровому образу жизни, так и мамочек и хозяйшек, которым немаловажно привить правильные пищевые привычки своим детям. Имеет аудиторию в 319 тыс. подписчиков.

Альмира Орлова (almira_life), еще одна яркая представительница ЗОЖ, детский и семейный нутрициолог, фокусируется психическом здоровье и питании при ЗРР, ЗПР. Ее контент больше направление на зрелую женскую аудиторию, которая имеет детей. Имеет аудиторию в 64 тыс. подписчиков.

Еще один из представителей данного направления - Гульжан Мурзабаева (@gulzhan_fitness) – фитнес-тренер, с 30-летним стажем, чемпионка Казахстана по фитнесу. В своем блоге она публикует советы по спорту, похудению, мотивирует людей к активному долголетию, публикует юмористические рилсы против эйджизма (англ. «ageism») - дискриминация людей на основании их возраста). Имеет аудиторию в 111 тыс. подписчиков.

Успех этих блогеров обусловлен тем, что они умеют выстраивать доверительные отношения с аудиторией, понимают своих подписчиков и дают советы, основанные на личном опыте.

Экономический аспект ЗОЖ-блогинга в Казахстане также заслуживает внимания. В 2024 году доходы казахстанских блогеров выросли на 60%, это говорит о быстром развитии блогосферы [5]. Рост доходов блогеров имеет огромное влияние на увеличение налоговых поступлений в государственный бюджет.

Блогеры теперь не только создают контент, но и монетизируют свои знания и опыт через блог. Например, Алия Байтугаева (@

super.mamasita), одна из самых популярных блогеров Казахстана с аудиторией в 4,3 млн подписчиков, не только зарабатывает на рекламе (до \$20.000 за рекламный пост), но и продает собственные курсы по блогингу и здоровому образу жизни.

Согласно данным Государственных доходов, в 2024 году налоговые поступления от блогеров составили 3,2 млрд тенге по сравнению с 2 млрд тенге в 2023 году. Это стало возможным в связи с введением новых правил маркировки рекламы, которые повышают прозрачность доходов блогеров. Также на рост налогов повлияло заявление президента о необходимости борьбы с иллюзорным образом жизни в социальных сетях, тем самым заставляя блогеров подходить к публикации контента более ответственно.

Инфлюенс-маркетинг в Казахстане также совершил определенную эволюцию. Если раньше большее внимание уделялось макро-блогерам с определенной целевой аудиторией, то сейчас наблюдается переход к микро- и нано-блогерам. Это обуславливается желанием брендов повысить узнаваемость и качество передачи данных, а также выделить целевую группу потребителей.

Микро- и нано-блогеры (от 2 до 50 тыс. подписчиков), имеют более сильное влияние на свою аудиторию, нежели макро-блогеры. Рекомендации блогеров с меньшей аудиторией принято считать более надежными и конфиденциальными, что обеспечивает более высокую конверсию в покупки и лояльность к брендам. Одно из таких агентств, Buzzfactory, активно работает с блогерами, используя бренды и эффективные решения для продвижения продукции. Тьерри Селлерин, основатель агентства, отметил, что ключевыми игроками на рынке Центральной Азии сейчас становятся, как раз таки, микро- и нано-блогеры [6]. Именно поэтому сейчас у многих блогеров прослеживается тенденция рекламы товаров с маркетплейсов, таких как Ozon и Wildberries. Способность блогеров создавать качественные ресурсы и выстраивать доверительные отношения с подписчиками, делает их незаменимыми партнерами для брендов, стремящихся к постоянному развитию.

Одним из ярких примеров успешной рекламной кампании является сотрудничество агентства Buzzfactory с различными брендами. Особо успешными сейчас стали кампании в сфере здорового питания и спорта. В последнее время большинство блогеров стало принимать участие в различных промоакциях новых продуктов, пищевых добавок, стали делиться личными историями

успеха и мастер-классами. Все эти действия повышали доверие потребителей к брендам.

В современных реалиях, традиционные СМИ уступают место социальным сетям. Поэтому рекламные бюджеты компаний перераспределяются в пользу цифровых платформ. Например, в 2023 году рынок инфлюенс-маркетинга оценивался в \$10-15 млн, и сейчас его объем продолжает расти.

Таким образом, можно сказать, что блогосфера – это мощный экономический инструмент, который в нынешнюю эпоху цифровизации влияет на общественное мнение и создает новые возможности для заработка. Казахстан в процессе цифровизации не остался в стороне. Блоги стали одной из отраслей экономики, которая приносит доход и блогерам, и связанным с ними бизнесам. Сейчас в Казахстане ведение блога не хобби, а профессия со стабильным заработком.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Болысбаева Камшат Жанатбековна Актуальные проблемы развития казахскоязычного медиапространства // Вестник РУДН. Серия: Литературоведение, журналистика. 2013. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aktualnye-problemy-razvitiya-kazahskoyazychnogo-mediaprostranstva> (дата обращения: 25.09.2025).
- 2 Таукибаева Шынар Жылкыбаевна Некоторые вопросы правового регулирования в области средств массовой информации // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2017. №3 (48). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-pravovogo-regulirovaniya-v-oblasti-sredstv-massovoy-informatsii> (дата обращения: 25.09.2025).
- 3 Бодалев А.А., Психология общения. Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Бодалева. - М.: Когито-Центр, 2011. - 600 с.
- 4 Журавлева М., Краткая история развития блоггинга. [Электронный ресурс] / Мария Журавлева <https://texterra.ru/blog/kratkaya-istoriya-razvitiya-bloginga.html>
- 5 Р. Скобл, Ш. Израэл «Разговор дороже денег. Как блоггинг меняет общение бизнеса и потребителей» / Роберт Скобл, Шел Израэл. - Коммерсантъ, 2007. – 367 с.
- 6 <https://www.inbusiness.kz/ru/news/dohody-blogerov-kazahstana-za-2024-god-vyrosli-na-60>

МАЗМҰНЫ

**Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар
Гуманитарные и социальные науки**

Секция 6

**Филологияның өзекті мәселелер
Актуальные проблемы филологии**

Айтасова Н. Н., Темиржанова С. Н.	
Как стремление к исключительности ведет к саморазрушению личности?	3
Алиева А. А., Анат М. А., Төлжухан С.	
Актуальные вопросы филологии и роль английского языка.....	10
Ахметкалиева Р. А., Жумашева А. Ш.	
Реализация стратегических функций университетского ВЕБ-сайта в дискурсивной практике	14
Батаева У. Е.	
Көркем мәтін негізінде мәтін негізінде оқушыларды шығармашылыққа баулу	22
Бексеитова Э. К., Жұмкен Н. Д.	
Проблема изучения служебных частей речи и предлогов	27
Гизатуллина А. М.	
Читательская грамотность и научное мышление, как основа конкурентоспособности молодежи	34
Жетписова К. К., Муругов Р. П., Лихтнер И. Е.	
Актуальные проблемы филологии в современном мире	39
Жумжуманова Р. С., Лобко Т. В.	
Актуальные проблемы филологии английского языка	43
Жусупов Е. К., Кабылденова Ж. Т.	
Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармашылығы мен шығыс поэзиясының үндестігі	47
Исенова К. А.	
Функциональная грамотность и способы ее развития	53
Каирбаева А. К., Нурханов Т. Е.	
Национально-культурная специфика английских загадок в языковой картине мира	58
Коротенко У. В., Музыка А. В.	
Искусственный интеллект и язык. Стилистика и «Почерк» машинного текста.....	63
Кудайбергенова Г. Д.	
Сокращения в мессенджерах: влияние на речевую культуру подростков	69
Садыгүл Т. Қ.	
Место лингвокультурологии в современной науке.....	73

Турдинова Г. Б., Жумабекова Б. К., Уалитова А. Б.	
Репрезентация концепта «Времена года» в литературе английского, казахского и русского языков	79

Секция 7

**Тарих, археология және этнографияның өзекті мәселелері
Актуальные вопросы истории, археологии и этнографии**

Абденбай Д. Д., Ғалым Д. Т., Ахмедова Л. Д.	
Тарих пәнін оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолдану: тарихи жалғастық және заман талабы	85
Абенов Ж. Е., Медетбай С. Х.	
Қара алтынның ізімен: қосым Пішенбаев және Екібастұз	92
Алмабекова А. Б.	
Қыпшақ экспансиясы және оғыз мемлекетінің ыдырауы: XI ғасырдағы оғыз тайпаларының Қазақстан аумағынан Батыс пен Оңтүстікке Қоныс аударуының этносаяси себептері.....	95
Аубакиров М. Р., Бигалинова А. Т.	
Новые ценности современного общества: значения религии и межнационального согласия	102
Бадырғенова Э. А., Осьмакова М. А.	
Фейки в истории: проблема и современные подходы к их выявлению	105
Байказак Н. Ш., Турлыбекова А. М.	
Поисковая деятельность в контексте сохранения историко-культурного наследия великой отечественной войны	110
Ельмуратова Б. Ж., Кулумбаева М. Ж., Аубакиров М. Н.	
Инновациялық технологияларды қолданудың мәні.....	116
Ельмуратова Б. Ж., Бейсенбекова А. С.	
Тарих пәнін оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың әдістемесі	121
Жакупов Ж. О., Шахметов С. Т., Усов А. А.	
Алашское движение и его значение для независимого Казахстана	128
Каржасбаев Т. К. Сланбекова Б. Г.	
Барлыбек Сыртановтың құқық саласына сіңірген еңбегі	133
Кубик Н. А.	
О деятельности Павлодарского областного комитета союза польских патриотов	141
Кульмаганбетова Р. А.	
Мектеп жасынан күсбегілікке баулу – ұлттық өнерді дамыту.....	149
Қабылбек А. Б., Жолтаев Е. Н.	
Алашорда қайраткерлері философиясындағы ұлттық таным	155
Нурашева С. С., Черепанов Н. С.	
Национально-освободительное движение 1916 Года в Казахстане.....	160

Нуркенова А. К., Плотнир Л. В.	
Развитие традиционной и современной медицины в Казахстане: от кочевых практик к национальной системе здравоохранения	164
Осымакова М. А.	
Мифы и легенды как культурный феномен и как инструмент манипуляции историей	170
Рахимжанова Р. Н.	
С. Торайғыров - қазақ қоғамының жыршысы	175
Сагимбаев С. К.	
Лук и стрелы (на примере музейных предметов)	178
Садваксова С. М.	
Тарих сабақтарында дебат технологиясын қолдану әдіснамасы	185
Сартаева М. А.	
Советтік мұғалімнің бейнесі: 1950-1960 жылдардағы мектеп тәжірибесінен	189
Сейткалиева С. А.	
Қазақстандағы этномәдени процестер: тарих және қазіргі заман	194
Смагулова Ж. Б., Қанатбек А. Т., Болатова А. С.	
Положение Казахстана: от декабрьских событий к современным изменениям	199
Хамзин Е. Қ.	
Батыс Қазақстанның Ресеймен экономикалық байланыстарындағы өзекті мәселелер (ХІХ ғ. ортасы - ХХ ғ. басы)	203
Чернышов С. А.	
Семейная история против государственного исторического нарратива в Сибири: опыт социологических исследований исторической памяти ...	210

Секция 8

Психология ғылымы дамуының өзекті мәселелері Актуальные проблемы развития психологической науки

Ахитова Б. М., Маканова А. М., Тусупбекова С. Т.	
Психологический климат в коллективе медицинских сестер	216
Ахмедьянова Д. А., Нурғалиева М. Е.	
Түзету тренингі психологиялық түзету әдістерінің бірі ретінде	221
Ахметов А. Д., Павелков Н. А., Волочаева А. А.	
ИИ-тренажёр для развития профессиональных компетенций (Soft & hard skills)	226
Бағумбаева А. А., Тулекова Г. М.	
Современные психотерапевтические подходы в работе с деструктивным поведением в цифровой среде	231

Билялова А. К., Попандопуло А. С.	
Оценка эффективности психолого-педагогического сопровождения формирования позитивного отношения к здоровью у студентов	236
Билялова А. К., Попандопуло А. С.	
Психолого-педагогическое сопровождение формирования у студентов позитивного отношения к здоровью в условиях образовательной среды	243
Ботпай А., Кәрім Ж.	
К вопросу о разработке программы адаптации для иностранных студентов	248
Досумбекова Р. Н., Адилет С., Батырбекқызы С., Рахметова А. Б.	
Адам санасына әсер етуші жана күш – жасанды интеллект	251
Елубаева К. А.	
Иллюзия понимания себя: патологизация повседневности и кризис психологической науки	256
Жиринова А. К., Абишев А.	
Актуальность разработки сайта по психологии «Внутренний Гид»	261
Исинова С. О.	
Психологическая реабилитация личности в условиях кризисных ситуаций: культурно-исторический подход	267
Калиева А. С.	
Оқушының шығармашылық қабілеттерін шыңдау жолдары	271
Каримова А., Мерзабаева К., Базарханова Д., Жамбыл Ж.	
Адаптация иностранных студентов в условиях высшего образования Республики Казахстан	277
Кирибаева А. С., Жумадилова А. Н.	
Применение в производственной практике психологических игр, созданных с помощью искусственного интеллекта для детей с легкой умственной отсталостью	282
Локай В. В., Попандопуло А. С.	
Влияние цифровых образовательных технологий на когнитивную гибкость студентов: анализ восприятия и тенденций	287
Макаревич К. Е., Жетібаева Г. Б.	
Адаптация первокурсников колледжа: психологические трудности проживания в общежитии	292
Малгазарова С. Ж., Аубакирова Р. Ж.	
Психологическое состояние родителей слепых и слабовидящих детей с особыми образовательными потребностями	296
Набиуллини А. С., Тулекова Г. М.	
Связь уровня тревожности и мотивации к материнству у женщин с репродуктивными трудностями	304

Науkenова С. У.	
Роль семьи в развитии личности подростка.....	310
Нурбаева Р. С., Дуйсенбаева М. Б.	
Психолого-педагогический анализ динамики адаптации обучающихся колледжа – от прогностических факторов риска к дезадаптивным стратегиям.....	314
Плеханова А. А., Дельденкова С. С., Баранова Ю. В.	
Психологические особенности адаптации иностранных студентов к новым условиям образовательной среды	322
Рахымбай А. Б., Темирбулатова Д. Е.	
Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған сенсорлық даму ойындары мен жаттығулары	326
Садакова А. Ж., Кажикенова Г. М.	
Исторический аспект применения кино в психологии	331
Саитгареева Г. Г., Асимов М. А.	
Интегративный подход к коррекции эмоционального состояния женщин, переживших психологическое насилие.....	337
Тишкина Е. В.	
Цифровая социализация студентов колледжа: риски, возможности, пути сопровождения	343
Чикунова Т. А., Тишкина Е. В.	
Психологические особенности студентов совмещающих работу и учебу	347
Шокубаева З. Ж., Попандопуло А. С.	
Формирование карьерной резильентности студентов в условиях цифровизации образования: психолого-педагогический анализ	351

Секция 9

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері

Актуальные проблемы

казахского языкознания и литературоведения

Анапиянова М. М.	
Орыс тілді студенттерге қазақ әдебиетін меңгертудің ауылдық колледждердегі қиындықтары мен шешу жолдары	360
Анапиянова М. М., Втюрина К. А.	
Қазақ тілі мен әдебиетін орыс тілді студенттерге үйретудегі өзекті мәселелер мен тиімді шешімдер.....	367
Анарбаева М. М.	
Б.Майтановтың М.Әуезов мұрасын зерттеудегі негізі.....	371
Апиисова Д. И., Еспосынова А. С.	
«Қызықты тапсырмалар арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдысын арттыру» авторлық бағдарламасының әдістемелік ерекшеліктері мен практикалық қолданылуы.....	377

Байтенова Б. А., Сарсенбаева Д.	
«Ежелгі түркілердегі қасқырдың тотемдік культы және Ш. Айтматов пен Б. Момышұлы, Ю. Серебрянский шығармаларындағы көрінісі»	380
Балташева С. А.	
Мағжан поэзиясының сыршылдығы.....	385
Даулетова М. Н.	
Аудиовизуалды әдіс – бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттерін дамыту құралы	390
Дюсенбаев А. С., Қадырова Б. М.	
Қазақ романдарындағы этномаркерлік қолданыстардың көркемдік сипаты	394
Жумабаева А. С., Кабдракишева А. С., Жангожина Э. Н.	
Сұлтанмахмұд Торайғыровтың ағартушылық мұрасы: бүгінгі оқушының әдеби-танымдық тұлғасын қалыптастырудағы инновациялық әдістер.....	402
Збайраева Ж. Ж., Айтуар А.	
Қазақ тілі мен әдебиеттанудағы өзекті мәселелер	405
Итемгенова Г. А., Құрманғали Г. Е., Минапұлы Б.	
А. ШАмкенов поэзиясындағы «Туған жер», «Отан» концептісі	409
Қасқырбай А. М.	
Жасанды интеллект пен қазақ тілін цифрландыру мәселелері	415
Қасқырбай А. М.	
Қазақ тілін (т2) оқытуда ойын технологияларын қолдану	419
Куматова Д. Б.	
Мақал-мәтелдердің зерттелу жайы	423
Марат Е., Ильясова Г. М.	
Бейвербалды қарым-қатынас әлеуметтік желілерде	429
Оразаева А. А., Нурмагамбетова Л. Б.	
Қазақ жоқтау жырлары.....	439
Садыкова А. Е.	
Жасанды интеллект арқылы қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарды дәріптеу мәселелері	445
Сыздықов А. С., Сыздыкова Б. С., Оразханова М. И.	
Ермек Өтебайұлының Сұлтанмахмұт Торайғыров зерттеулері туралы.....	449
Теміршот А. Е., Жұнусбекова А. А., Хұрметхан М.	
Жаңа медиа дәуіріндегі әдебиеттің даму тенденциялары (әлеуметтік желі, блог, электронды кітап)	452
Төкен А. Т.	
Арнайы балабақшада ұлттық құндылықтар арқылы қазақ тілін дамыту	460
Шадихан Г. Б., Ерғалиев Қ. С.	
«Уақыт» ұғымының әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлердегі көрінісі.....	464

Секция 12

**Журналистикада заманауи медиатехнологиялар мен
әлеуметтік желілерді енгізу және қолдану
Внедрение и применение современных медиатехнологий и
социальных сетей в журналистике**

Жұмақан Ө., Кожас Д.	
Саяи дискурс ерекшеліктері	472
Нұрғали М. Б.	
«Таңшолпан» бағдарламасының лингвостилистикалық ерекшеліктері	475
Сурумбетова К.	
Шекаралық тұтастық	480
Тулская М., Кильдибекова Б.	
Блогосфера казахстана: продвижение здорового образа жизни	483

**ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
65 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XVII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: З. Ж. Шокубаева

Басуға 03.11.2025 ж.

Өріп түрі Times.

Пішім 29,7 × 42 1/4. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 28,7. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 4480

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар к., Ломов к., 64.